

*Асоціація дослідників голодоморів
в Україні*

СТОЛИЦЯ ВІДЧАЮ

*Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині
вустами очевидців*

Свідчення, коментарі

Упорядкувала Тамара ПОЛІЩУК

*Видання часопису «Березиль»
Видавництво М.П. Коць
Харків—Нью-Йорк—Львів
2006*

ББК 63.3(4УКР-4ХАР)61

С-75

С-75

В основу цього документального збірника покладено понад 100 свідчень людей, які дивом уціліли під час найстрашнішої із трагедій людства — штучного голодомору 1932-1933 рр. Всі вони проживали на території колишньої столичної області, до складу якої входили сучасні Харківська, Полтавська та Сумська.

Свідчення очевидців супроводжують коментарі харківських учених та краєзнавців, які займаються дослідженням голодомору.

Книжка розрахована на істориків, викладачів, студентів вузів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією України.

У збірнику використані листи, що надійшли на адресу науково-практичної конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років», проведеної Всеукраїнським товариством «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка в Харкові 1993 р.

Автори вміщених праць і матеріалів висловлюють свою особисту точку зору, що не обов'язково збігається з поглядами упорядника, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

© Поліщук Т.В., 2006

© Редакція журналу «Березіль» (остаточне опрацювання тексту), 2006

ББК 63.3(4УКР-4ХАР)61

ISBN 966-95881-0-3

*Упорядник висловлює щирю вдячність
Маріану Павлу Коцю, члену Ради Асоціації
дослідників голодоморів в Україні, за фінансову
підтримку цієї книги.*

СКАЗАТИ ПРАВДУ

Голодомор 1932-1933 рр. — одна з найтрагічніших сторінок в історії українського народу, найжахливіша трагедія нашого народу в ХХ ст. Від голоду померло за різними підрахунками від 5 до 7 млн. мешканців Радянської України, переважно селян. Всього напередодні голодомору в межах УСРР нараховувалось приблизно 20 млн. селян. Отже, голодомор забрав життя кожного третього або четвертого українського селянина.

Фактичний матеріал прямо свідчить, що голод 1932-1933 рр. мав штучний, тобто зловмисний характер. Він був наслідком злочинної політики більшовицького керівництва країни, передусім Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, С. Косіора, П. Постишева та їх підручних.

Передумови голодної трагедії 1932-1933 рр. склалися з 1928 року, коли більшовицьке керівництво країни почало застосовувати надзвичайні заходи при хлібозаготівлях. Зерно користувалося стабільним попитом за кордоном, отже, його продавали, а за виручені гроші купували техніку, матеріали, цілі заводи для потреб прискореної індустріалізації.

План хлібозаготівель передбачав вилучення зерна у селян за заниженими цінами, практично задарма. За відмову «продавати» хліб державі за такими «цінами» селян притягували до кримінальної відповідальності, накладали непосильні штрафи, несплата яких негайно тягла за собою конфіскацію майна боржників. Одночасно з 1927/28 господарського року різко збільщувався податковий тиск на селян. Останні скаржилися, що в цілому податки зросли в 3-4 рази¹. З 1928/29 господарського року був запроваджений так званий експортний порядок оподаткування заможних господарств. Під нього потрапило чимало незможних господарств і, як визнавалось у звіті уряду УСРР, «податок 1928/29 р. спричинив податкове перенапруження, тиснучи на середняка чималою вагою»². Селяни розорялися. Але це не спиняло більшовицьких керманців. З листопада 1928 р. П. Постишев на засіданні бюро Харківського окружного комітету КП(б)У заявив: «Олексіївка — найбільш хлібний район, а відстає по податку. Тут ми повинні зробити деякий перегин... на верхівку середняків і на куркулів... Питання повинно бути поставлене жорстко... Застосовувати адміністративні заходи до окремих сільрад і райвиконкомів... Якщо селянин не виплачує — передавайте справу в суд»³. Коментарі, як то кажуть, зайві. Тільки протягом 1928/29 господарського року в такий спосіб було конфісковано по всій Україні майно в 33 тис. селянських госпо-

дарств. Селяни, не бажаючи задарма працювати на державу, почали зменшувати посіви, вирізувати поголів'я робочої та продуктивної худоби.

У відповідь більшовики взяли курс на суцільну колективізацію. Перехід селянського господарства на колективний шлях став розглядатися як універсальний засіб розв'язання всіх проблем сільського господарства. У статті «Рік великого перелому», що з'явилася 7 листопада 1929 р., Й. Сталін «теоретично» обґрунтував політику суцільної колективізації, він твердив, що будітмо «в колгоспи йдуть селяни не окремими групами..., а цілими селами, районами, навіть округами»⁴. Насправді ніякого масового потягу селян до колгоспів не було. Восени 1929 р. колгоспи об'єднували всього кілька відсотків селянських господарств. Однак доля українських селян була вирішена — почалась примусова суцільна колективізація⁵.

Колгоспний лад створював для більшовиків майже ідеальні умови щодо вилучення всього врожаю зерна. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» зобов'язувала українське партійно-радянське керівництво завершити колективізацію до весни 1932 р.⁶ А щоб залякати селян і примусити їх швидше записуватись до колгоспів, одночасно з колективізацією в країні розпочали ліквідацію «куркульства як класу». Куркуль став жупелом, яким лякали всіх селян, не бажаючих ставати колгоспниками. Кількість так званих «куркульів» було наперед визначено постановою ЦК ВКП(б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р., згідно з якою до кожного села доводили рознарядку щодо «розкуркулення» і жорстко вимагали її неухильного виконання. За неповними даними в Україні було «розкуркулено» щонайменше 200 тис. селянських господарств, або 1 млн. селян. Більшість цих бідолаг потрапили в спецпоселення на Далекій Півночі, в Сибіру та на Далекому Сході, де переважно померли від голоду, непосильної праці, хвороб.

За допомогою жорстоких репресій, конфіскації «розкуркулених» господарств, повного вилучення зерна в колгоспах та в одноосібників у 1930 р. більшовики «заготовили» в Україні 400 млн. пудів зерна (в 1929 р. — 310 млн.). Але розорене сільське господарство вже не могло давати таку кількість хліба. У 1931 р. держава заготовила 380 млн. пудів, але вимела все зерно з українського села.

Деградація сільського господарства, викликана примусовою колективізацією, безгосподарність, некомпетентність керівництва призвели до поганого обробітку землі, великих утрат при збиранні врожаю тощо. А плани хлібозаготівель не зменшувались. Як наслідок — голодування, що розпочалося вже взимку 1931/32 рр., переросло в справжній голод у 1932 р.

На кінець жовтня 1932 р. селяни України із запланованих в тому році 356 млн. пудів хліба здали державі 132 млн. пудів. Лишків зерна уже не було. У багатьох місцевостях люди вже голодували. Але біль-

шовиків це зовсім не турбувало. Партиїно-радянське керівництво вимагало безумовного виконання плану хлібзаготівель. Для цього ЦК ВКП(б) надіслав у листопаді 1932 р. в Україну комісію на чолі з головою Раднаркому СРСР В.Молотовим, що отримала повноваження за будь-яку ціну виконати план хлібзаготівель. Ця комісія, застосувавши надзвичайні заходи, до лютого 1933 р. заготувала ще 100 млн. пудів хліба в країні, що вже була охоплена лютим голодом. Тобто одне людське життя було більшовиками оцінене в 20 пудів зерна (приблизно 330 кг).

Таким чином, плани хлібоздачі в 1932/33 господарському році мали нереальні, перебільшені обсяги. Для безумовного виконання хлібоздачі були мобілізовані найбільш віддані партії комуністи, комсомольці та безпартійні активісти. Працівники, які намагалися довести згубність обраної політики щодо села чи хоча б піддавали її критиці, негайно звинувачувалися в опортунізмі, пособництві «класовому ворогові» і зазнавали переслідувань та репресій. Партиїне і радянське керівництво в УСРР діяло цілком і повністю у відповідності з настановами та вимогами союзних органів влади. Окремі критичні виступи керівних працівників були рідкісними, нерішучими, а отже, нічого змінити не могли.

З метою примусити селян працювати в колгоспах і назавжди покінути з їх опором аграрній політиці радянської влади, більшовики застосували розгорнутий під виглядом хлібзаготівель терор голодом. Тотальне вилучення хліба супроводжувалося встановленням харчової блокади України з використанням військ НКВС та міліції, щоб не допустити ввезення харчів міщанинами із сусідніх Білорусії та Росії в Україну.

За невиконання явно нереальних планів хлібзаготівель на селян наклалися натуральні штрафи м'ясом, картоплею, овочами, через що вони позбавлялися будь-яких харчів і свідомо прирікалися на голодну смерть (постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада та Раднаркому УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про заходи до посилення хлібзаготівель»).

Вимираючим від голоду селянам держава відмовляла в харчовій допомозі, в той час як значна кількість зібраних харчів псувалась на залізничних станціях, в пунктах Заготзерна. 6 грудня 1932 р. з'явилася постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібзаготівель», що спричинило до різкого збільшення жертв голодомору. 27 грудня 1932 р. в СРСР був введений інститут прописки і паспортна система, чим значно обмежувалися можливості селян у виїзді до міст з метою пошуку харчів.

Про свідоме використання більшовиками голоду, щоб зламати хребет українському селянству, свідчить і цинічна заява генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, що голод повинен був навчити село «уму-разуму»⁸.

Усі ці дії вищого партійно-радянського керівництва відповідають змістові поняття «геноцид», визначеного конвенцією ООН 8 грудня 1948 р. Верховна Рада України у травні 2003 р. визначила голодомор 1932-1933 рр. як акт геноциду проти українського народу.

Винними у скоєнні цього злочину слід вважати партійне і радянське керівництво СРСР, особисто Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича; партійне і радянське керівництво УСРР — С. Косіора, П. Постишева, В. Чубаря, Г. Петровського, П. Любченка, В. Балицького, секретарів обкомів, райкомів, голів райвиконкомів, місцевих функціонерів усіх рівнів, активістів — усіх, що були причетні до здійснення на селі аграрної політики, яка призвела до трагедії голодомору.

Наслідки голодомору відбилися на всіх сферах життя суспільства — політичній, економічній, соціальній, культурній. Частина з них залишилися неподоланими ще й донині. Вони є одною з причин тих труднощів, які постали перед українським народом на шляху до утворення незалежної держави і побудови демократичного суспільства.

Доцільним вбачається продовження регіональних досліджень. У цьому плані корисним є видання документального збірника «Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців».

Харківська область у межах адміністративно-територіального поділу 1932–1933 рр. охоплювала територію трьох сучасних областей — Харківську, Полтавську і Сумську. Тут проживала п'ята частина населення УСРР.

Харківщина була на той час столичною областю (Харків був столицею УСРР), а отже, більшовики зробили Харківщину своєрідним еталоном у проведенні своїх злочинних дій.

Запровадження тоталітарною системою надзвичайних заходів з 1928 р. знаменувало собою ліквідацію непу і перехід до методів відкритого пограбування селянських господарств на Харківщині. З переходом до насильницької колективізації наприкінці 1929 р. ці методи в області стали традиційними. Почався процес масового розселення і руйнації сільськогосподарського виробництва.

Широке застосування репресій, масові порушення законності, свавілля, знущання над селянами викликали хвилю опору всіх верств сільського населення Харківщини. Численні архівні дані свідчать про це — скарги, листи, заяви самих селян, секретні донесення місцевих органів ДПУ партійно-радянському керівництву, спогади свідків голодомору. Голодне селянство Харківщини чинило опір тоталітарному режиму в двох основних формах: пасивній (критика заходів радянської влади, засудження її) і активній (саботаж хлібозаготівельних планів, приховування хліба, терористичні акти, масові виступи селян з метою відібрати забраний більшовиками хліб).

У 1930 р. опір селян мав усі шанси перерости у селянське повстання, але був зламаний репресивним апаратом, що знаходився у розпорядженні більшовицького режиму. Так зване «розкуркулення» було одним із найефективніших методів тотального терору проти селян Харківщини.

Документи незаперечно свідчать, що згубна політика радянської влади в аграрному секторі економіки Харківщини призвела до роз-

витку дезорганізації і занепаду сільськогосподарського виробництва. Абсолютна більшість колективних господарств залишалися збитковими, фінансово, матеріально і технічно не забезпеченими. Не маючи матеріальної зацікавленості у наслідках своєї праці, голодні харківські колгоспники небало виконували сільськогосподарські роботи, до всього колгоспного ставилися, як до чужого, а не до свого власного, тому не мала належного догляду худоба і реманент, у занедбаному стані перебувало рільництво.

Документи і свідчення очевидців говорять: основними причинами голодомору на Харківщині були — здійснена насильницькими методами суцільна колективізація сільського господарства, що призвела до розселення, знищення найбільш дбайливих господарів, які мали значний досвід у сільськогосподарському виробництві; дезорганізація і занепад сільського господарства внаслідок колективізації і невміння керувати колгоспами; надмірно завищені плани хлібозаготівель та злочинні методи їх виконання.

Отже, на території Харківщини в 1932-1933 рр. мав місце штучно створений голодомор. Радянський уряд не визнавав факту голоду, продовжував експортувати мільйони пудів зерна, в тому числі із Харківщини, злочинно відмовився від допомоги з-за кордону голодуючому населенню, свідомо прирікаючи селян на страждання і мученицьку голодну смерть.

Факти свідчать: безпосередніми виконавцями голодомору були партійні і радянські представники органів влади, а також усі, хто свідомо чи, будучи введеними в оману фарисейськими лозунгами та закликами офіційної пропаганди, сприяв антинародній політиці більшовиків на селі.

Документи, зокрема свідчення очевидців, говорять: на Харківщині найтяжче постраждали від голодомору категорії сільського населення. Основну частину померлих склали колгоспники. Досить серйозно вразив голод і населення міст, особливо невеликих районних, де значну частину населення становили люди, зайняті у сільськогосподарському виробництві.

Голодомор 1932-1933 рр. мав для Харківщини дуже згубні наслідки. Це виявилось, перш за все, у значній кількості померлих від голоду. У літературі зустрічається цифра 2 млн. чол.⁹ Прямі ж утрати населення області від голоду складають щонайменше 1,5 млн. осіб. Це означає, що в області від голоду помер кожен третій мешканець села.

Отже, на території Харківської області в 1932-1933 рр. було вчинено акт геноциду.

Володимир КАЛІНЧЕНКО,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна

ПОСИЛАННЯ:

1. III сесія ВУЦВК IX скликання 20-31 травня 1928 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1928. — С. 101.
2. Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27 — 1927/28: Матеріали до звіту XI з'їзду Рад. — Харків, 1929. — С. 77.
3. Державний архів Харківської області. — Ф.П-5, оп.1, спр.37, арж. 15.
4. Сталін Й. Основи лєнінізму.— К., 1953. — С. 264.
5. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Харків, 1997. — С. 75.
6. КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.4. — К., 1980. — С. 386.
7. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 548.
8. Конквест Р. Жнива скорботи. — К., 1993. — С. 293.
9. Яценко Є.Ю. Голодомор 1932-1933 років на Харківщині: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999. — С. 5.

Нашарування повстань чи мовчань —
Першостолиця?? — та ж Голодоморії!!

Кім БАЛАБУХА.

Харківські меморіали!

ДУШОГУБСТВО

Від упорядника

Лиходіїв, які чинять найжорстокіші, найігнорваніші злочини, в народі називають «душогубами». З давніх-давен це тавро в українців є найганебнішим, адже той, хто посягає на людську душу — тобто Істину, Добро, Красу, — чинить наругу над образом самого Бога в людині. Ніяка провина в очах християнина не може зрівнятися із цим найтяжчим гріхом.

Душогубством, за яке й досі ніхто не відповів і не покався, був Голодомор 1932-1933 рр. — трагедія планетарного виміру, подібної якій не знала історія людства.

Кров холоде в жилах від усвідомлення наслідків державного теракту, жертви якого обчислюються мільйонами. Тепер нашу трагедію називають і народовбивством, і геноцидом, і українським голокостом, хоча десятиліттями вона оббрівувалася і замовчувалася, десятиліттями про неї змушували забути. Та марними виявилися потуги приховати злочин — зболена народна пам'ять не дала себе знищити. Перемігши страх і заборони, пересиливши змову мовчання, вона ожила і відродилася, тисячоголоса заговорила голосом Вічності.

У цій книзі зібрані свідчення моїх земляків, які пережили терор голодом на благодатних землях Харківщини. Колишня столична область, що стала головним полігоном для втілення диявольського плану упокорення українців, у 1932-1933 рр. охоплювала територію майже трьох сучасних областей України — Харківської, Полтавської і Сумської. Жителі названих областей, що найбільше постраждали від штучного голоду, і взяли участь у створенні цієї книги народної пам'яті — ще одного печального надгробку над безіменними могилами жертв навмисної моровиці.

«Проклинати не можна, — виплескує наболіле Марія Пванівна Удовиченко із села Мала Ворожба на Сумщині, — але в серці так і клекоче гнів, так і рветься назовні. Що владо-

¹ Голодомори в Україні. Причини, жертви, злочинці. Матеріали конференції. 5 квітня 2003 року. — Х., 2003. — С. 55.

можці натворили? Вони знівечили долю і життя мільйонів людей, породивши брехню і беззаконня. Ті, що давно повмирали, із собою образи не забрали, не заберемо її і ми. Вона буде висіти на совісті наших катів. Скільки горя і сліз вони нам принесли!»

Звіряючись між собою і доповнюючи один одного, автори свідчень ніби зривають шкірку над пришерхлою раною свого минулого — страждаючи, переповідають страшні подробиці лиходійства, вчиненого на українській землі 70 з лишком років тому.

«Напівживі самі повзли на кладовище», «Хліб у дітей відбирала вчителька», «Від голоду загинуло більше, ніж на війні», «Тьотя Мотя пригоїцала м'ясом із моєї подружки», «Щоб голодні діти не мучилися — батько їх зарубав», «У Бабаях зерно переганяли на спирт», «Свої комуністи страшніші від німецьких фашистів», «Після колективізації настали «дурнодні», «Ні хутора, ні могили»... Ці та десятки інших свідчень, зібраних у книзі, нагадують зловісну безодню, від якої волів би триматися подалі. Але хотілося б нам того чи ні, а заглядати в неї треба. Щоб позбавитися від холопства і зрадництва, принизливої запопадливості і рабської покірності. Цього від нас вимагають німі могили закатованих голодом, до цього змушують, відходячи у небуття, останні живі свідки української катастрофи.

«Лежу я на городі: ноги попухли, живіт отух, голосу не відтягну... Про смерть не думала, бо ще не розуміла, чому так ослабла», — згадує колишні муки Надія Порфирівна Артеменко із Сахновщинського району на Харківщині. У роки голодомору була 10-літньою дитиною вона, а тому усвідомлення пережитого прийшло з віком. А скільки маленьких Петь, Галь, Ваньків, Марусь повмирали, так і не зрозумівши: хто і за віщо спроваджує їх у могилу?! «Мільярди вір — зариті в чорнозем, мільярди щастя — розсіяні у прах». Так, ніби устами знищених і ненароджених українських хлопчиків і дівчаток підсумував незбагненні для людського розуму і неоправдані для України втрати поет-мученик Василь Симоненко.

Більшість свідків, які задокументували свої показання у цьому збірнику, в роки голодомору були дітьми або підлітками. Звичайно, їхні батьки могли б розповісти набагато більше, але ті з них, що вціліли у жахливу годину, не дожили до пори, коли про все побачене й пережите можна сказати на повний голос. Батьки заповіли своїм дітям хоча б страшною правдою відплатити катам за тортури і наругу, за відчай і муки, за свій квітучий край, на очах усього білого світу перетворений у велетенське кладовище.

«Той жах, який я бачила, жебракуючи із малою сестричкою по селах, страшно згадувати. Заходимо в одну хату — лежать люди мертві, заходимо в іншу — така сама картина, — розказує донька репресованих батьків Анастасія Миколаївна Ткаченко із Первомайського району на Харківщині. — Знайшли нас із сестрою напівживих у бур'янах і відправили до патронату. А взимку роздали малосімейним колгоспникам, як поросят на трудодні...»

«Село 33-го лишилось у моїй пам'яті страшним, зарослим бур'янами. Від сусіда до сусіда нікому доріжку прокочити. Вили голодні пси, а потім і їх не стало — поїли. У мертвому селі стояла мертва тиша», — доповнює картину вселенського лиха Галина Степанівна Зубченко із Куп'янського району на Харківщині.

«У полі працювали солдати, яких у село не пускали, — лякали тифом. А там люди вже самі себе їли... Хліб стояв стіною — у зріст людини, але озброєні охоронці не давали їй наблизитися до нього, берегли кожен колосок», — згадує Федір Савелійович Панченко із Валківського району Харківської області. Зазначивши, що в його рідному селі Черемушна загинуло від голоду 400 чоловік, а на фронті — 95, цей свідок засумнівався: «Хто ж воював із моїм народом — Гітлер чи Сталін?»

Аналогію з війною проводить і харків'янин Олексій Григорович Волков, який теж знає про голодовку не з чужих розповідей. «У 1934 р. села навколо Харкова, — засвідчує він, — нагадували передову після відступу німців — самі печі й димарі, без людей»...

«Селяни помирали, а ударники продовжували ходити із залізними палицями — шукали хліб, — розповідає Василь Кирилович Замнивує із Богодухівського району на Харківщині. — Як зараз сам себе бачу: на тоненьких ніжках, з великим животом і обличчям, налитим водою. Шкіра, як склянка, а очі, наче осокою попрорізувані». Сумчанин Іван Кузьмович Товстолузький додає: «Голодна опухлість зовсім не схожа на ту, що буває від удару чи хвороби, — прозора, аж світиться». «Рідко кому з людей, які опухали з голоду, вдавалося вижити», — ділиться своїми печальними спостереженнями Василь Євсейович Жеребкін із Великописарівського району на Сумщині, адже існувала закономірність: якщо худюча людина несподівано робилась повною, то через 5-6 днів її помирати.

«Мене до дитбудинку не взяли, бо мав старших братів, — згадує сирітський поневіряння після втрати батьків Андрій Васильович Костоглодов із Вовчанського району Харківської області. — Став жити сам у порожній хаті. Спав сидячи, щоб менше опухати, але це не допомагало — все одно опухав. Вранці

очима не бачив, сидів і плакав. Десь перед обідом мені, як осокою, прорізувало повіки, починав бачити. Виходив надвір і їв усе, що було під ногами...».

Чим тільки не доводилося харчуватися нещасним людям, аби вижити. «Забачу ворон та граків — вони, як рідні. Завдяки їм зостався на білому світі», — засвідчує Павло Іванович Силка із Гадяцького району на Полтавщині. У Василя Даниловича Акуна із Валківщини Харківської області, що залишився після голодної смерті інших рідних удвох з мамою, були свої способи виживання. «Прочули ми, що люди ходять до старої скирти соломи, яка вже напівзгнила. Спираючись один на одного, добралися й собі туди. Навіяли пригорицу прілих зелених зерен, вдома помили, але цвіль не відпала. Зварили. Хоч яка була гидота, ми ковтали».

Живучи у вовчій норі, представник розкуркуленої багатодітної родини Дмитро Олександрович Дяченко із Липово-Долинського району Сумської області їв траву, пташині яйця, пташенят, дохлу рибу, що спливала навесні. Він же пригадав свого маленького братика, який, помираючи з голоду, пообгризав м'ясо на пальчиках власних рук. «Повесні рвали липове листя, тільки-но воно з'явилося на деревах, товкли і пекли «оладі». 7 ли різні трави», — і собі згадує пережите Олександр Сергійович Александров із Вовчанського району на Харківщині.

«Весна 1933-го. Сонце грало теплом і сліпучим світлом. Я вижив, харчуючись травною та її корінням, молодим очеретом, рогозою. В один із днів вирішив відвідати друзів, які жили по сусідству. І що я побачив. У кожному домі — трупи дітей і дорослих. На своїй вулиці я не побачив жодної живої душі — лише мертвих. Тоді говорили „не померли“, а „здохли з голоду“, — я трить душу спогадами Микола Іванович Брюханов із Красноградщини Харківської області.

Після того, як усе їстівне з дому і двору повідбирали, то ще лишалася надія протриматися деякий час на овочах, що росли на городі, однак і вони сім ї не дісталися, згадує 93-літня Олександра Семенівна Іванська із Валок на Харківщині, яка в роки голодомору вже була одруженою і мала двох дітей. Аби поглумитися над беззахисними людьми, влада послала на їх городи автомобілі, залишивши з овочів місиво. «Діти плачуть, просять їсти, а в мене сама вода у черепку», — переповідає стара жінка свої колишні материнські страждання.

«До березня 1933 р. основна маса людей з їла у себе вдома все, що можна було з їсти, — читаємо у свідченнях Олексія Трохи-

мовича Довбні із Барвінківського району Харківської області. — Потім ті, хто ще міг рухатися, пішли в ліси, болота. Збирали жолуди, коріння, бруньки, ловили жаб, молюсків і все інше, чим можна було утамувати голод. Люди стали пухнути й помирати. Найтяжчими видалися квітень, травень та червень 1933 р. Поїдали всякий бур'ян, падро, інші відходи. Божеволіючи від голоду, батьки почали їсти своїх дітей, діти — батьків. Ловили перехожих і теж їли. Смерть косила усіх без розбору. Бувало, заходиш до хати, а там уся сім'я лежить мертва і хто де: на долівці, на лаві, на печі...».

Батьки, що були не в змозі відвернути кончину своїх дітей, благали Господа хоча б прискорити її, щоб по-людськи провести маленьких покійників у останню путь. «Із сльозами на очах мама вимолувала смерті для нас, трьох своїх дітей, поки сама ще жива. Щоб хоч прикрити наші трупи землею. Помолитись, поплаче, обцілує нас і рушаємо далі — повільно, ледве переставляючи ноги», — терзають тяжкі спогади Олексія Васильовича Корнієнка із Золочівського району на Харківщині, сім'ю якого під час колективізації вигнали із власної хати, а потім знищили голодом.

А у мами Віри Петрівни Коняєвої із Валківського району на Харківщині не вистачило мужності самій покласти в домовину трьох своїх дітей. Залишивши біля кожного із малюків, які вже знаходилися на Божій дорозі, випрану одежину і воду (щоб хтось чужий, а не вона, обмив захололі трупики), нещасна мати «стала навколішки, помолилась Богу і, повідкривавши двері навстіж, зі сльозами пішла помирати де завгодно — під тинном, на дорозі, аби тільки не бачити страшною кончини дітей». На щастя, випадок допоміг цій сім'ї вижити, бо мати потрапила на нутроці забитої худобини, якими і врятувалися. Але до кінця своїх днів, засвідчує донька, мама носила в собі відчуття провини й каяття за вимушену материнську зраду, хоча ніхто й не думав їй докоряти.

Але траплялися й інші випадки. Доведені голодом до божевілля і нестями, люди перетворювалися в хижих звірів, які для власного порятунку були ладні на все. «Усім ї наших далеких родичів по матері вимерли всі, — переповідає страшну правду Олексій Олександрович Хлус із Котельви Полтавської області. — Після смерті останнього члена цієї родини у погребі була виявлена діжка із засоленими частинами людського тіла».

Анастасія Іванівна Дука із Зачепилівського району на Харківщині теж згадала схожий випадок: «Поклавши трупи чотирьох дітей у погріб, батько й мати брали з них м'ясо, смажили, їли самі й годували останнього сина».

Моторошний епізод, який стався навесні 1933 р., переповіла у своїх свідченнях харків'янка Віра Іларіонівна Воїнова. До її батьків у Харків завітало знайоме подружжя Вороніних, що мешкало у Гутах на Богодухівщині. «Приїхали вони до нас змарнілі, пригнічені, напівбезумні і без дітей, яких мали троє. «А де ж ваші діти?» — запитали у Вороніних. — «Поїли», — байдуже призналися ті. — «Як поїли?» — не повірили ми своїм вухам. — «По черзі, — пояснили Вороніни, — спершу з їли маленьких, потім — старшу. Вона сама сказала: коли всіх, то їжте і мене. Різали їх на шматочки, варили і їли. А якими смачними були їхні пальчики...». Підсумовуючи свої важкі спогади, Віра Іларіонівна теж порівнює пережите у мирний час із воєнним лихоліттям: «Під час Великої Вітчизняної війни довелося бачити Сталінград, бомбардування, багатьох загиблих і поранених, але ті видовища не були такими страшними, як побачене у голодовку».

Хоча дехто намагається переконати, що ніякого опору свавіллю злочинної влади не було, що селяни, мовляв, самі, як телята, слухняно йшли під ніж, живі свідки подій заперечують — неправда! Вся Україна в цілому, і Харківщина зокрема, в роки колективізації були охоплені справжніми селянськими війнами. Ось як згадує, наприклад, повстання у селі Жигайлівці Тростянецького району на Сумщині Сергій Васильович Левченко: «Військовий загін, що прибув із Охтирки, оточив село і розправився з бунтівниками. Багатьох ув'язнили, декого розстріляли на місці». У тих же свідченнях зазначається, що «чорний ворон» уночі вивозив із села цілі родини.

Уродженець села Сніжків на Харківщині, який нині мешкає в Канаді, Володимир Семенович Токар беззпідставно стверджує, що голодомор був карою українцям за масовий спротив у перші роки радянської влади. «У 1920-1921 рр. в нашій місцевості активно діяли антисоветські загони Олексія Білецького, Дригайла, Пирлика та інших народних ватажків, — ділиться він інформацією, почутою від старших людей. — Штаб Білецького був у селі Дорофіївці — степовому селі за кілька кілометрів від Сніжкова. Його загін налічував 250 кіннотників і робив рейди по Валківщині, винищуючи представників влади, міліції тощо. Села Гонтів Яр, Сніжків, Богданне, Сидоренкове, Олександрівка та інші постачали бійців до його загону... Вся південно-західна частина Валківського району була під контролем Білецького. Не випадково, що під час голоду саме ця територія постраждала найбільше... Виглядає, як кара за участь у повстаннях. Ворог не прощає! Не забуває!».

Павло Іванович Силка із Полтавщини розповідає, що «селяни робили обрізи з карабінів, щоб можна схвати в кишеню чи під полу, тікали в ліси, утворювали банди... Почалися вбивства колгоспних активістів, виникали пожежі... Банди утворювалися не лише з куркулів, а і з бідних селян, чий господарства були зруйновані, а самих цих незаможників переслідували чекісти».

«Чоловіків, які чинили опір, забирала міліція, жінок та дітей виганяли з хат. Діло завершували Лбуксири «», — засвідчує колишній житель хутора Воропаїв Роменського району на Сумщині Михайло Петрович Приліпко.

Цілеспрямовано виховуючи в людях «комплекс Павлика Морозова», пропагуючи сумнозвісне гасло Максима Горького «якщо ворог не здається, його знищують», влада переслідувала кожного, хто будь-яким чином виявив невдоволення її диктаторським режимом. Скажімо, хрещеного батька Івана Григоровича Кассали із Зіньківського району на Полтавщині засудили до каторжних робіт за те, що «заліпив у пик» активісту, який силою забирав останній оклунок хліба, схований під піччю.

«Під час обмолоту пшениці у колгоспі імені Сталіна, — засвідчує виходець із села Берестовеньки Красноградського району на Харківщині Микола Пванович Брюханов, — на обід дали життій куліш. Наш сусід Павло Меркулов, наминаючи того куліша, візьми та й скажи: «Молотимо пшеницю, а куліш їмо життій». Наступного дня Павло на роботу не вийшов, і ніхто не знав, куди він подівся. Лише після війни дізналися, що він у Сибіру. Павла реабілітували, хоча сім ї КДБ наказало не поширювати це повідомлення».

Ще один приклад розправи з «інакодумцем» знаходимо у свідченнях переселенки із Київщини Галини Петрівни Бридько, яку разом із сім'єю перевезли жити у вимерле з голоду село Сніжків на Харківщині. Її чоловіка спровадили на каторгу, де й загинув, бо необачно лайнувся на адресу влади.

Про одну із каральних акцій, що мали на меті «ліквідацію куркульства як класу», на прикладі своєї сім'ї розповіла Ганна Павлівна Гливенко із Сахновщинського району Харківської області. «Наша сім'я складалася із 12 душ, — згадує жінка, яка зустріла колективізацію 5-річною дівчинкою. — Хату мали глиняну, що від старості вже лежала боком... Через рік чи два після того, як усе почали усуспільнювати, зібрався актив, де ухвалили, що ми — куркулі. Дідуся забрали до Сахновщини в тюрму, де він незабаром

і помер, батька вислали кудись у Сибір (правда, дорогою він утік додому), матір разом із нами, дітьми, в найтріскучіші морози вигнали з хати.

...Коли заколосився хліб ми почали рвати колоски і їсти, щоб не померти з голоду. Однак потрапили до рук охоронців, які стерегли хліб від хліборобів, і батьків віддали під суд. Маму засудили на броків, батька — на 8. На щастя, батьки зуміли втекти з-під варти, і сім'я почала переховуватися. Знаходили напівзруйновані хати, які належали таким же, як ми, розкуркуленим, вкривали їх соломомою чи бур'яном і так деякий час перебувалися. Пересидівши якийсь час в одному місці, мандрували далі. Коли на шляху нашого пересування у степу зустрічався радосп, то батьки влаштовувалися там на роботу, а ми, діти, до школи. Документів ніяких у нас не було, то й не зізнавалися про своє походження».

Голод, хоча й пощадив цю, невідомо за що покарану сім'ю, але не минув для неї безслідно. Мати, виснажена й змучена, померла 1936 р., батько — кількома роками пізніше. Діти розбрелися хто куди, аби лише бути подалі від землі, через яку зазнали стільки горя.

Безжально й цинічно розправилася влада з народними співцями, котрі виконували пісні «підривні», — лірниками й бандуристами. Як зазначає харківський дослідник кобзарства Кость Черемський, цих жалісливих співців з усієї України заманили до Харкова ніби на Кобзарський з'їзд, а потім підступно знищили (тих, що залишилися в живих, примусили співати хвалу партії і Сталінові).

Сталінський режим діяв свідомо, за добре продуманим планом. Хліб вилучався і продавався до інших країн, валюта спрямовувалася на будівництво та переобладнання промислових підприємств, невдоволені — приборкувалися («розпродувалися», душилися блокадою, висилались на вічну мерзлоту, ув'язнювалися, страчувалися). Як висловився Михайло Мусійович Півнєв із Великобурлуцького району на Харківщині, «дуже винахідливими були спеціалісти, що сиділи за кремлівськими зубцями».

Одним із найпідступніших винаходів Кремля, запущений у дію в пік голодомору, був потужний насос під назвою «Торговля с иностранцами» («торгсин»), що викачав із селян усі їхні коштовності.

«На вулиці Свердлова у Харкові, на місці, де пізніше розміщувався кінотеатр «Спорт», знаходився «торгсин», — пригадує Варвара Андріанівна Дінабурська з Нової Водолаги на Харківщині. — Там приймали золото, а натомість видавали купони з номером. Потім у магазині під конкретний номер можна було

отримати конкретні продукти. Скажімо, на якийсь купон давали 10 «городських» булок і 1 л олії, на інший — 1 кг оселедців».

Василь Кирилович Замнивує із Богодухівського району Харківської області згадує своє: «Коли всі харчі, які зуміли приховати, вичерпалися, то мама поїхала до Харкова і за півтуди муки здала до «Торгсину» золоту обручку і сережки». Ці прикраси, зазначає автор, були дорогою реліквією сім'ї, адже тато подавав їх мамі у день їхнього весілля.

«Цей голодомор був умисно зроблений Сталіним, його урядом і ЦК ВКП(б), щоб викачати золото, срібло та інші дорогоцінності з народу, — переконаний Олексій Трохимович Довбня із Сумщини, який пережив катастрофу 13-літнім підлітком. — Адже саме тоді були відкриті Торгсини», де за золото, коштовності продавалися всякі продукти харчування. Але позаяк у більшості селян золота і срібла не було, то й шансів вижити вони не мали...».

Намагаючись будь-що знайти порятунком своїм знеможеним дітям, хлібороби брели до залізничних станцій, добиралися до великих міст, пробували знайти прихисток за межами знедоленої України. Але на їх шляху до порятунку щільно стояли озброєні заслони, від яких вимагалося позбавлятися жебраків-«мішечників» у будь-який спосіб.

«У 1933 р. забили ми дошками свою хату і, щоб не вмерти з голоду, помандрували до міста, — згадує Параска Васиївна Опаренко із Нововодолазького району на Харківщині, у котрої голод забрав батьків, двох братів і сестру. — Спершу побиралися у Курську, потім добралися аж до Москви. Але після 4-денного перебування в столиці нас спіймали та разом із іншими безпритульними завантажили в товарні вагони і відправили назад до Харкова».

Галині Степанівні Зубченко із Куп'янського району на Харківщині назавжди відклалося в пам'яті те, як мама їздила вимінювати їжу в Росію і відвезла туди всі рушники, вишивані скатерки, а також бабусин корсет, прикрашений намистом, якого дівчинці було найбільше шкода. «Але на кордоні між Росією та Україною, — веде далі Галина Степанівна, — сторожовий пост усе наміняє відібрав. Мамі нічого не залишалося, як добиратися додому, просячи милостиню».

«Виходити за межі свого району суворо заборонялося, то рятувалися по-всякому, — засвідчує Палажка Ларіонівна Миценко із Карлівського району Полтавської області. — Був один у селі, що ловив чужих дітей, варив і їв».

«На залізничних станціях була охорона НКВС, яка слідувала, щоб дітей до міста не везли і там не кидали, — розповідає Григорій Трохимович Сумець із Зміївського району на Харківщині. — Проводилася більшовицька пропаганда, що куркулі не хочуть годувати своїх дітей, тому і кидають їх».

А сільські матері та батьки і дійсно кидали дітей де завгодно: біля державних установ, вокзалів, базарів, просто на міських вулицях, бо сподівалися хоч таким способом їх урятувати. Однак дитячі будинки, куди спроваджували підкидьків, теж порятунку не гарантували. До речі, під час голодовки потреба в припулках для бездомних дітей стала такою великою, що для них почали пристосовувати навіть тюремні бараки, з яких спішно вивозили в 'язнів.

«Зранку до пізньої ночі діти паслися у дворі, з їдаючи все до останньої травинки, — згадує свої сирітські поневіряння в одному з харківських дитбудинків Михайло Корнійович Вергун родом із Зміївського району на Харківщині. — Щодня трупи померлих дітей складали на віз і, накривши брезентом та перев'язавши вірвовкою (щоб дорогою не розгубилися), кудись вивозили.

Вихователі завжди ходили по бараках із ременями чи скрученими рушниками в руках і били дітей за найменшу провину. Слабих, хворих добивали чи душили...».

Про кілька бричок із навантаженими на них тілами померлих вихованців місцевого сиротинця згадує Тетяна Євлампіївна Педан із Валок на Харківщині.

Належачи до найменш захищеної частини населення, діти, так само як і старики, стали головними мішенями комуністичних карателів. Серед померлого сільського люду їх виявилось найбільше.

Вбачаючи в українських селянах «дрібнобуржуазний клас», «основну армію національного руху», Сталін у війні з ними домігся нечуваних результатів. За даними, що їх наводить у цій книзі свідок голодомору, який тривалий час був крупним обласним керівником Харківщини, Пван Михайлович Кулінич родом із Валківського району на Харківщині, у 1932-1933 рр. табори ГУЛАГу налічували понад 3,5 млн. в'язнів, переважну більшість серед яких складали українські селяни. За роки колективізації з України було примусово вивезено 352 тис. найбільш заможних, а відтак найбільш працьовитих селянських родин. А всього в період «великого перелому» зазнали репресій і переслідувань близько 25 млн. українських хліборобів. Висловлюючись словами І.М. Кулінича, «страхом, кров'ю

і голодом Сталін та його поплічники тягли країну з переламаним хребтом по шляху колективізації та індустріалізації».

Реалізуючи свою доктрину, влада вела суспільство не до комунізму, як це виголошувалося з усіх трибун, а повертала до забутого кріпосництва. Про «світле майбутнє», якого діждалися наші селяни слідом за колективізацією, розповідає Наталія Єгорівна Бабай із Зміївського району на Харківщині: «Мешканців нашого села, які вціліли після катівні 1932-1933 рр., насильно гнали на польові роботи в колгосп, змушуючи навіть ночувати в полі під відкритим небом. І це в той час, як багатьох удома чекали голодні діти».

«Народ, що вижив після голодомору, — додає Олександр Панасович Харченко із Валківського району на Харківщині, — був слабим, знесиленим, плати за свою працю не знав, а знав лише, щоб протягом року було 275 вихододнів у колгоспі. До селян ставилися гірше, ніж до кріпаків... Ні відпочинку, ні зарплати, а самий лише рабський труд».

Навіть після того, як винесли на своїх плечах усі неймовірні злигодні війни, полегиення не дістали. Селян продовжували «розселянювати».

«Безпросвітна праця за Лпалички“-трудодні, непосильні податки вкрай розорили наш колись квітучий хутір. Спершу він став неперспективним, а потім і взагалі зник із лиця землі», — згадує уродженець хутора Новенький на Сумщині Іван Кузьмович Товстолузький. «Скільки років минуло, а серце болить, — і собі вторить Катерина Якимівна Стадник із колишнього хутора Петровського на Харківщині. — Немає ні хутора, в якому народилась, ні батькової хати — все знищили. А яка була краса! Луг, річка, сади квітучі, земля родюча. Кому це все заважало?»

Що не спогад — то нова драма, яким немає ліку. «Закінчилася війна, прийшов комуніст Фьодоров і відібрав у нас земельну ділянку, показавши пальцем на колгоспне поле, — продовжує перелік чорних справ більшовицьких супостатів Марія Іванівна Удовиченко із Сумщини. — Жити стало нічим, і ми роз'їхалися хто куди».

«Закам'яніло серце тітки Насті від невимовного горя», — переповідає трагедію сім'ї своєї хрещеної матері Уляна Андріївна Сліпушенко із Золочева на Харківщині. Тітка зі своїм чоловіком працювали в колгоспі, але на трудодні нічого не отримували. Щоб урятувати дітей від голоду, дядько спробував украсти корову, потрапив у тюрму, де і помер. А вдома померли діти. Виразно пам'ятає Уляна Андріївна таку картину: хата під соло-

м'яною стріхою, вогка земляна долівка, голий стіл, лава, дерев'яна примістка, а на ній, прикриті рядном, лежать пухлі діти — 4 хлопчики і дівчинка Оля. Живим лишився тільки син Сеня, але й того згодом забрала війна. «У стражданнях і самотності доживає свого віку тітка Настя, замість онуків і правнуків колисаючи лише гіркі думи», — закінчує свою сумну оповідь хрещениця.

Нещасна тітка Настя мов уособлення всієї України. Якою ж страхітливою виявилася для неї розплата за досягнення мети, котрої перед собою не ставила.

Якщо інші очевидці голодомору, будучи дітьми чи підлітками, могли й не побачити політичних причин організованого винищення українських селян, то їх закріпив один із іноземних спостерігачів тодішній консул Італії в Харкові Серджіо Граденціо, чий донесення теж уміщено до цієї книги. На думку консула, влада хотіла «ліквідувати українську проблему за кілька місяців, принісши у жертву 10-15 мільйонів душ». Висновки з усього побаченого на власні очі й почутого своїми вухами італієць зробив такі: «...Наслідком теперішнього лиха в Україні буде російська колонізація цієї країни, яка приведе до зміни її етнографічного характеру. В майбутньому, і, либонь, дуже близькому майбутньому, ніхто більше не говоритиме про Україну чи про український народ, а отже, і про українську проблему, бо Україна стане de facto територією з переважно російським населенням».

Хоча душоубуці не всі свої зловісні наміри встигли втілити в життя, але й те, що вони накоїли, болітиме ще не одному із прийдешніх поколінь. Надто глибока рана на тілі України, надто жорстоко підрізане коріння нашого народу.

Скільки ж харків'ян заплатили своєю голодною смертю за страхітливий експеримент більшовицької влади? Шляхом аналітичних розрахунків харківські науковці, чий статті вміщені до цієї книги, вивели страшну цифру — 2 мільйони чоловік. Вони та інші дослідники змушені оперувати приблизними підрахунками, бо точних даних про кількість загиблих як по Харківщині, так і по всій Україні досі немає. Нас переконують, що облік померлих не вівся, а тому годі, мовляв, сподіватися на точні підрахунки. Та чи дійсно це так?

Як зазначає у своїх свідченнях один із колишніх керівників Харківського обласного бюро судово-медичних експертиз кандидат медичних наук Володимир Михайлович Моїсєєв, за станом на 15 квітня 1933 р. органами ОДПУ було зареєстровано 2 млн. 420 тис. 100 чол. померлих від голоду. Посилання на ці дані він

знайшов в архіві своєї установи, досліджуючи історію розвитку Харківської судово-медичної експертизи за 100 років її існування. На жаль, познайомитися з оригіналом сенсаційного документа, виявленого В.М. Мойсєєвим, нам не вдасться, адже через відсутність місць зберігання, повідомив Володимир Михайлович, старий архів обласного бюро судово-медичних експертиз щойно знищено. Залишається сподіватися, що архіви колишнього Державного політичного управління — організації, яка знала все про всіх, — більш бережно ставляться до подібної суперважливої для України інформації, отож промінь широкої гласності, добравшись до їх бездонних утаємничених глибин, нарешті висвітлить як реальне число жертв Голодомору 1932-1933 рр., так і його замовників.

Важливою джерельною базою для встановлення реальних обсягів всеукраїнської катастрофи є також архіви органів реєстрації актів громадянського стану, у чому переконують матеріали, підготовлені для цієї книги директором Богодучівського районного музею на Харківщині М.С. Беляєвим та завідуючою редакційно-видавничою групою харківського тому серії «Реабілітовані історією» Н.В. Лапчинською.

Відзначаючи кожен чергову річницю голоду-геноциду в Україні, ми з новою силою усвідомлюємо, що цілеспрямована терористична акція проти українського народу не є історичним минулим. Рана болить і постійно нагадує про себе. «Ті, хто пережив голодомор, спостерігають теперішню дійсність і думають: чи не готує нам хтось ще один 33-й? — ніби вустами всього нашого знедоленого народу запитує жертва сталінського режиму Анастасія Іванівна Дука із Зачепилівського району на Харківщині. — Багато людей лишилось без роботи, грошей із оцядкнижок — не питай куди поділись, дітей ні за що годувати і вдягати, ні за що вчити. Світло, газ, радіо обрізають, бо нічим платити. Як іде зима, то в селах пиляють сади й лісосмуги, щоб якось зіртітися. Люди мруть, а не народжуються, бо для чого на світ такий пускати людину...».

Занепокоєння старої селянки має стати найкращою відповіддю для тих, хто запитує: «Для чого згадувати про померлих у далекому 33-му, якщо теперішня дійсність підносить так багато негараздів?» Треба згадувати. Ніхто не рятував українців у жорстокі минулі часи. Ніхто не рятуватиме нас ані сьогодні, ані завтра у світі, що стає дедалі егоїстичнішим і жорстокішим. Ми маємо самі про себе потурбуватися, а відтак добре засвоїти колишні трагічні помилки, щоб ніколи не допустити їх повторення.

*Я бачив сам у ту зловісну пору
І пухлих, і померлих на шляхах.
І досі ще вони стоять в очах...
А кажеш — не було голодомору! —*

*Це намагається докричатися до свідомості невіржучих і лукавих
свідок голодомору із Сумщини відомий український поет Дмитро
Білоус.*

*Схиляючи голову перед пам'яттю наших роботящих предків,
злочин умертвлення яких не має строку давності і чекає неми-
нучого покарання за міжнародним правом, маємо нарешті под-
бати про спорудження в Харкові — українській столиці часів
голодомору — достойного меморіального комплексу, який би
символізував непорушний зв'язок минулого і сучасності, засвід-
чував цивілізованість і гуманність нашої великої нації. «За-
мість дерев'яного хреста, поставленого в пам'ять про загиблих
від голоду купкою ентузіастів у Молодіжному парку, у Харкові
треба спорудити пам'ятник жертвам Голодомору в най-
люднішому місці, — склав свій прощальний заповіт нащадкам
Герой Радянського Союзу Кузьма Филімонович Білоконь із Чу-
ївського району на Харківщині. — Винуватці трагедії вшановані
назвами вулиць, ушановані монументами, а їхні жертви, тобто
наші діди, бабусі, батьки й матері, брати й сестри — залишаються
жити тільки в наших душах. Чи ж по-людськи це?»*

*Ні, і не по-людськи, і не по-християнськи. Гідно вшанувавши
жертви геноциду, ми не лише засвідчимо свою пам'ять про померлих,
а постанемо перед світом нацією згуртованою, цивілізованою —
Великою.*

**Тамара ПОЛЩУК,
член Асоціації дослідників
голодоморів в Україні**

**СВІДЧЕННЯ ЛЮДЕЙ,
ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ
ГОЛОДОМОР**

*Хрест пам'яті жертв голодомору, встановлений
у Молодіжному парку м. Харкова. 2004 р.
Фото В. Бойчука*

*Я каюся! Не каються убивці...
Я каюся! Але мовчать воєди.
Оглянься на криваву косовицю,
Почуй хоч зараз, як не чув тоді...*

Іван ПЕРЕПЕЛЯК

№1. У ВЕЛИКІЙ ЯМІ ПОКІЙНИКІВ НІХТО НЕ РАХУВАВ

Свідчення Педан Тетяни Євламшіївни, (дівоче прізвище Чорна) 1918 р.н., уродженки села Кобзарівки Валківського району Харківської області.

На свято Трійці мама прийшла із села Заміського, де ми тоді жили, до церкви і у місті Валках померла від серцевого нападу. Поки я сповіщала рідних про тяжку втрату, маму відвезли на Rogozivske кладовище і кинули у спільну могилу, куди вкидали тоді трупи багатьох людей, померлих від голоду.

Тривалий час про давнє поховання на краю Rogozivske кладовища, що знаходилося зліва від центрального входу, нагадувала лише стара груша. На цю грушу, яка довгі роки служила надгробком на братській могилі жертв 33-го, ми з дітьми та онуками вішали поминальні віночки і хустинки, під її стовбур клали пасочки і цукерки.

І ось нарешті восени 2002 р. поряд із грушею з'явився справжній надгробок, встановлений Валківською міською радою — гранітний камінь із хрестом на вершині та написом на нікельованій пластині: «Жертвам голодомору 1932-1933 рр.».

70 років тому, як дізналася, куди відвезли маму, то побігла на Rogozovu гору, сподіваючись у спільній ямі знайти її тіло. Однак зробити цього не вдалося: яма була великою — розміром десь 16 м², покійників у ній було багато, складені вони були абияк і всі без одягу. Розповідали, що то візник Грицько, якому доручили збирати трупи по місту, роздягав їх,

а одяг десь збував. Я в розпачі стрибнула в ту яму і, голосячи, стала шукати маму, але натикалася все на дитячі трупи, адже Грицько казав, що відвіз туди б брочок з тілами вихованців місцевого дитячого будинку. За страшним заняттям мене застав якийсь дідусь, що проходив мимо, і вмовив вилізти з ями. Без сторонньої допомоги я б і не вибралася, бо яма була надто глибокою, хоч до половини вже й наповнена трупами. Я ще довго сиділа на кладовищі, оплакуючи маму і свою гірку сирітську долю...

Пішовши пізніше з дядьком, який працював лікарем у райцентрі, до Грицька, ми спитали, чи й мою маму він кинув голою. Але той лише понуро мовчав. Дядько став вимагати, щоб гробар повернув одяг: кашемірову спідницю, червону квітчасту хустку, зелену кофту, жовті хромові ботинки, але з того нічого не вийшло.

Поки яму не закидали, я ще не раз навідувалася до неї і кожного разу бачила, що трунів у ній додавалося — чоловіків, жінок, дітей — і всі були голими...

№2. ВИКОНУЮ ВОЛЮ ЗЕМЛЯКІВ

*Свідчення **Солоненка Миколи Федоровича**, 1933 р.н., уродженця села Мандричина Краснокутського району Харківської області.*

Сьогодні я виконую волю моїх земляків, що вже полишили цей світ, але за життя заповідали мені розповісти людям про страхіття 1932-1933 рр. Сам я пережив це лихо ще в невідомому віці, тому ніс у собі вантаж не власних вражень.

Моє селище починає свій вік 1922 р. При заснуванні звалося Мандричина, потім перейменоване на Першотравневе. В офіційних документах 1932-1933 рр. називалося, як колгосп ім. Петровського села Мирного.

Селище Мандричина з'явилося в урочищі однойменної назви як поселення молодих родин — усього близько ста — із сіл Мурафа та Мирне, дітей малоземельних батьків, які не могли успадкувати наділів.

На сотню родин припало 800 га орної землі і близько 400 га ярків, неугідь, лісосмуг. Більшість родин складалося з чотирьох осіб. Уже до кінця забудови селища (в 1928 р.) в ньому чітко вирізнялося близько десяти незаможних і стільки ж най-

більш заможних родин. Ніякої експлуатації одне одного, ніякого перерозподілу та накопичення землі в окремих власників не було. Добробут визначався виключно рівнем освіченості, працелюбства, майстерності господарів. Найзаможніші не дримали ні влітку, ні взимку. Майстрували собі реманент, засоби переробки продукції: віялки, крупорушки, вітряки, олійниці і т. ін. Зате менш заможні ретельно дотримувалися всіх свят — і релігійних, і радянських — з веселими гульбами і пиятикою. «Одні за зібраний урожай купували тягло, інші — переганяли його на сивуху», — так самокритично оцінював свій незаможний стан і мій батько Федір Семенович.

Найбільш заможні селяни — Тимофій Махота, брати Деркачі та інші були взірцем тверезого, розважливого способу життя і тому користувалися загальною повагою.

До колгоспу селяни пішли без зайвих «заходів впливу». Чи ще не вросли корінням у ті землі, що надала їм держава, чи молода свідомість підказала їм, що безперспективно змагатися із владою, яка маніпулювала податками так, що остаточні розрахунки з нею ставали просто неможливими. У документах Краснокутського РК КП(б)У знайшов довідку, що в селищі Першотравневому 1931 р. своєчасно й у повному обсязі розрахувалося з державою лише два господарства (Павла Тимченка і Салифона Ширині).

До кінця 1931 р. всі поселення опинилися в колгоспі. Найзаможніший і найдосвідченіший господар Махота Тимофій, одностайно обраний бригадиром рілньничої бригади, докладав до роботи всіх зусиль. Коли ж через півроку треба було «вжити заходів» до куркулів і підкуркульників, їх «знайшли» серед колгоспників, покаравши за майновий стан у минулому. Категорія «підкуркульників» не мала взагалі ніяких певних визначень, і до неї міг потрапити кожен, хто приязно привітався з розкуркуленим, пустив його переночувати, без поваги глянув на голову колгоспу чи уповноваженого з району.

До Мирнянської сільської ради уповноваженим райкому партії було призначено якогось Уполовникова, а його помічниками в колгоспі ім. Петровського — працівника НКВС Темнохуда і працівника райкому комсомолу Горпинка. Останні виявилися відвертими садистами. Прямолінійно-брутального і жорстокого Темнохуда доповнював підступний єзуїт Горпинко. Подібною вдачі був і голова колгоспу Олексій Нечитайло родом із Корюківки Чернігівської області (за що отримав

прізвисько «корюківський гад»), а також його дружина — самиця звірячої вдачі (на її совісті було життя не однієї дитини селища).

Під орудою названої трійки селище зазнало всіх лих: від фізичних розправ та хлібних реквізицій до брутального пограбування селянських обійсть під час чисельних «декад», «штурмів» і «червоних валок». Металевими пруттями й крюками був перештриканий кожен сантиметр дворів, городів, будівель. У кого знаходили хліб, в того вилучали також і решту продуктів харчування.

Реквізіціями займалися уповноважені з району, голова колгоспу та представники комнезаму. До речі, представників комнезаму, що допомагали в реквізіціях, було теж пограбовано, але останніми і чи не найбільш ретельно.

До «пошукових груп» залучалися діти — школярі, піонери, комсомольці. Їм обіцяли винагороду за викриття батьків, родичів, сусідів. Мій брат Олександр є живим свідком цього злочину.

Хлібоприймальні пункти й майданчики були завалені зерном. Зерно зсипали під дахи і просто неба. Погано вкрите, воно проростало і гнило. Спиртзаводи працювали на повну потужність, а зерно, непридатне й для спирту, вивозили в ярки, обливали гасом і підпалювали. Одним із таких місць моєї земляки називали ярки неподалік Дублянського спиртзаводу.

Пограбовані до нитки селяни намагалися щось знайти в полові та соломі на колишніх токах. Ця дециця могла комусь продовжити життя і врятувати від смерті, але бюро Краснокутського РК КП(б)У постановило вжити заходів і перевіяти половину та перемолоти солому.

Приїзд Постишева в кінці січня 1933 р. відчули всі. Навіть Храковський — перший секретар Краснокутського РК КП(б)У — став виглядати лібералом і його замінили на більш жорстокого Кушнарьова. Тепер заборонили брати на роботу до радгоспів селян, а взятих — звільнили. Набір сезонних робітників до радгоспу продовжувався за рахунок прибулих із Курщини і Воронежчини. А робота в радгоспі — це пайка хліба і хоч невеличкий грошовий заробіток.

З'явилися перші випадки людожерства, дітожерства. Мій брат Олександр був свідком відрізання голови у ослабленого, але ще живого, чоловіка на прізвище Таран, а п'ятирічну сестру витяг з-під ножа жінки, що перед тим вже з'їла власну дитину (звали ту жінку «Пугачкою»).

Районне чиновництво та уповноважені жили весело й заможно. До їхніх послуг були колгоспні комори й крамниці споживкооперації. Магазили й крамнички були добре забезпечені горілкою та вином, продавати які простим смертним категорично заборонялося. Горілка та вино розподілялися безкоштовно за письмовими вказівками визначених посадових осіб району. Ці письмові розпорядження прирівнювалися до звітних документів при повному списанні з обліку магазинів усіх товарів у серпні 1933 р. Забиті й видані начальству через комори свині, телята, вівці списувалися на втрати, викликані підступними діями «класових ворогів» (свідчення мого батька, колишнього завідуючого крамницею).

У селищі Першотравневому (Мандричині) можновладці обрали для пиятики найпросторішу і найошатнішу оселю Юрія Деркача. Виславили її господаря, туди поселився голова колгоспу Нечитайло.

Мої земляки, що йшли працювати в поле, отримували так званий приварок раз на день. Приварок звався «затіркою», але це була вода, ріденко запущена мукою. Голод гнав людей на цю принаду. До того ж діти матерів, що працювали в колгоспі, в яслях отримували триразове харчування. То була каша з перевареного зернопоєліду. Нечитайлиха втрачала терпіння стояти над казаном, поки зерно звариться, і наказувала видавати його нерозвареним. Діти зїдали кашу, але скоро одні губили її на підлогу в майже незмінному стані, інші ж, повзаючи, — знову поїдали. Ця їжа викликала болі в шлунку, отруєння і смерть дітей. У селищі майже не лишилося дітей 1932-1933 рр. народження.

Про вдачу дружини голови колгоспу Нечитайла промовисто свідчить і той факт, що самі куховарки та няні поєпіль пухли від голоду (серед них була й моя мати з такою ж пухлою дитиною на руках).

У кінці весни — на початку літа 1933-го в моєму селищі мерців родичі вже не ховали. За пайку хліба це робили двоє чоловіків з підводою. Вони збирали померлих і відвозили до колективних ям.

Наприкінці травня стався перший випадок дітоїдства (мати зїла дитину). Перегодом вона ж спробувала затягти до себе мою старшу сестричку п'яти років, але братові вдалося відбити дитину.

Але цим випробування не скінчилося. Навіть новий урожай хліба (тобто зелена маса з іще не налитим зерном) приніс смерть тим, хто не міг утримати себе від жаги до їжі.

Декілька слів про корів. Тим, хто зумів їх зберегти, врятувати від реквізиції, вони стали рятівницями життя. Та держава й тут брала своє. Змушуючи господарів запрягати корів до плуга, як волів, вона позбавляла господаря значної частини молока, занашувала худібок.

Для залюднення спорожнених сіл сюди прислалі демобілізованих воїнів робітничо-селянської Червоної Армії та переселенців із Росії. Для новоселів на Краснокутщині було «підготовлено» 948 хат, 703 сараї. Для їх перевезення від залізничних станцій виділяли військову техніку й супровід. На станціях було організоване харчування, буфети, в місяцях поселення — розподільники продовольства.

Місцеве населення не виявляло до новоприбулих жодних симпатій: мали місце спалювання хат, побиття вікон (Любівка, Мирне), обкрадання помешкань (Мурафа, Мирне, Козіївка, Каплунівка), залякування голодом (прибулим говорили, що до них уже два такі заїзди вимерли від голоду).

Велись розмови про русифікацію України.

Представники комісії у справі переселення свідчили у своїх звітах, що переселенці систематично не виходили на роботу, ігнорували фізичну працю, вимагали керівних посад.

Не знайшовши в Україні свого Клондайку, новітні колонізатори розбіглися. Залишилися тільки ті, хто отримав бажану керівну посаду в українських «резерваціях». Дехто з них і сьогодні почувається наглядцем над українцями.

№3. ЯК ОД СОНЦЯ ТРАВА...

*Свідчення **Силки Павла Івановича**, 1924 р.н., уродженця села Удовиченки Гадяцького району Полтавської (колишньої Харківської) області.*

...Він конав у сусідній хатині з підсліпуватими вікнами, над якими кошлатими бровами насупились острішки соломи. Хатина стояла порожньою. Сім'я вимерла з голоду, а Миколка — мій ровесник — зостався, та ненадовго. Тоді моя мати взяла його до нас, хоч і своїх було шестеро. Коля оклигав за тиждень, поки була дешиця «на зуб», по тому його тітка

озвалася та й здала його до сирітського будинку. А самій було три чисниці до смерті: десь у травні заточилася під тином — і тінь засклилася в зіницях...

Уже в червні до хати без стуку ввалився чолов'яга. З Олешні чи Лантратівки, що неподалік Охтирки. Щетинистий і опухлий.

Лежить на долівці, кричить, стогне. Тіло, як скло, поблискує, пухле, аж шкіра лопається, розпекло живота, навіть сорочка тріщить, і рани по спині... Та так на долівці захрипів і стихився. А ще вчора він дибав із хати в хату, переставляючи, мов не свої, пухлі ноги. Простягав руку волохату, шамкотів хрипко. Хотів поживитись чимось. Та в кого розживешся крихти? Хто дасть тобі, як півсела вже вимерло?

Я вперше побачив, як помирає з голоду людина. Мучиться, катує її біль, карбує тіло.

Стоїмо з Миколкою біля небіжчика, злякані. Аж ось бабуся Панасиха — а в неї теж померло п'ятеро діток і чоловік. Суха-суха... Утішила нас:

— Ідіть, дітки, не треба дивитися на великомученика.

— А ми теж помremo, бабо?

— Ні, дітоньки. Вам ще жити та жити.

...Пам'ятаю, як підліток із Ромасів, років тринадцяти, спіймав кошеня. Мерцій за пазуху та гайда. А його троє мужчин наздогнали, відібрали кошеня ще й оддухопелили. Стоїть той хлопчина, хлипає і благає: «Віддайте, їсти хочу!» Але ті роздерли кошеня на шматки і...

Я зустрічав тоді дев'яту весну, був як із хреста знятий. І бачив, що хлоп'ята дерли горобців, парубчаки наловчилися бити граків. Загляну в хатину — мати стогне, череп'я в миснику неторкане, ще й накрите рушником. Самі мухи та й ті якісь напівдохлі.

А мати так тихо, благально:

— Синку, як виживеш, то розкажи про це...

— А чого воно так голодно, ма?

— Бог його знає. І Сталін чогось мовчить.

— Мабуть, і я не виживу...

— Щавель отам на леваді, може, лишився... Повзи в лободу...

У ті дні я жував кленове й липове листя. Ото їство!

Чув від мами, що в хатині за ярмом вимерла сім'я, а бабуся і внучка — пухлі вже. Та в середу сконала й дівчинка, так її бабуся — в казанок... Протягла ще трохи. Однак Богові душу

віддала. То я туди й глянути боявся. А на призьбах, у садах то тут, то там — мертвяки, і дехто ворушиться!

І така тиша над селом — наче ніде людей немає, ніби вимер усенький світ. Куди б його податися? До кого?..

Я й досі ніяк не збагну, як ми вижили. Заглянеш, було, у столик — там завше лежали житні паляниці, перепічки, нашвидкуруч випечені мамою на сковорідці. А нині — порожньо. Ні скибочки хліба, ні бурячка в льоху, ні картоплини.

Натовк у ступі качанів кукурудзяних без жодної зернини. Мати напекла маторжеників. Я й найвся. А потім ой як кепсько було!..

Вигибали сім'ї в селах, і нікому було ховати. Їли дохлих коней і падло. Ні кішки не видно, ні собаки. Села спорожніли.

Багато померло й моїх родичів у селах Удовиченки, Ландики, Матяші, Тарасівка... Усе на Полтавщині.

Поки була шкапина, батько заробляв: на Чупахівську цукроварню возив торф із Московського Бобріка. Вдосвіта запрягав, затемна повертався. Привозив окраєць на пайок, ділив по крихті, здавалось, що ми вже ніколи, мабуть, не наймося хліба. Траплялося, що й патоки із піввідра чи сухих бичків привезе. Давали й копійку якусь, коли здасть хуру.

Якось татусь забрав і мене, зголоднілого. Поки доїхали до цукроварні, поки видали наряд, бо черга... Аж тоді, аж звідти — в Бобрік. Завантажили хуру торфом і покотили. Та, як мені здалося, довго й нудно їхали на той завод-цукроварню, щоб швидше батько вже отримав шматок хліба. Впорався я більш як із півпайком хліба. Як за себе кинув. А потім уминав солоні бички. Сонце сідало за обрій. Село Коновалик. Воно розкинулося на узвишші. Добре вимальювався обрис цукрового заводу і його труба, здавалось, ніби хитається, а над нею пливли кострубаті свинцеві хмари. Завод розташувався на подолі, в улоговині, біля ставка, на греблі якого щодоби юрмилися підводи з вантажами...

Паморочилось мені. «Пити, тату, пити!» Батько зупинив кобильчину, побрів до хати. Біля повітки стояла худорлява молодиця. Привіталися, про щось гомоніли. А потім вона грюкнула дверима повітки, винесла глечик молока. Тато надпив трохи, а то я допався. Через годину — тяжкі болі в животі, крутить... Світ немилый. Прикотили додому, послали Оленку до знахарки Костиhi.

І тепер, коли я буваю в Коновалику та погляну в бік цукроварні, споминається минушина: сумні й тривожні дні тридцять третього року.

А як забрали нашу конячину-годувальницю за недоплату податку й розпродали на торгах господарство та всяку всячину, отоді й ми трохи Богові душ не повіддавали. Свої ж люди наше добро брали і робили торги: активісти, комнезам...

Було так: хто не йшов до артілі, на того накладали подвійний податок. Сплатив — йому приносять додатковий.

Оцих платежів селяни не витримували, заборговували, а вірніше — руйнували господарство. Саме цей податок мені бачиться першим кроком до трагедії. Ленінську добровільність, відмову від командування селянами, виборені Жовтневою революцією права підмінили примусовим залученням до колгоспів. Наслідки були страшні.

Селяни робили обрізи з карабінів, щоб можна було сховати в кишеню чи під полу, тікали до лісів, утворювалися банди, викрадали й різали худобу. Почалися вбивства колгоспних активістів, виникали пожежі.

Саме тоді було вбито місцевого голову колгоспу Степана Савича Удовиченка, мого дядька. Активістом був, агітував за колективізацію. Організував із друзями артіль на Матяшах. Виступав тоді Степан на сходах і запевняв односельців: «Товариші! Ми будуємо нове життя. Назавжди покінчено з експлуатацією людини людиною. Земля — селянам, а заводи й фабрики — робітникам. І тепер кожен з нас працюватиме на себе та отримуватиме за свою працю. Але на нашому шляху чимало ще ворогів. Не вірте куркульським недобиткам, бо ми впевнено йдемо вперед до щасливого майбутнього! Ми з вами, дорогі товариші, подолаємо всі труднощі. Вороги, які темними ночами дзенькають багнетами, нас не залякають».

І селяни повірили Степанові Савичу та його товаришам. Обрали тоді дядька Степана головою артілі «Згода», почали спільно господарювати.

9 травня 1931 року, коли Степан Савич Удовиченко пізнього вечора повертався із Зінькова, де тоді закупили на базарі телят для ферми, підстерегли його і вбили. Того ж літа бандити вбили й голову колгоспу в сусідній Тарасівці.

Банди утворювалися не лише з куркулів, а й із бідних селян, чий господарства були зруйновані, а самих цих незамож-

ників переслідували чекісти. Саме в той час селянин практично втратив право бути господарем на своїй землі.

Багато селян подалися в Полтаву, Харків. Хто був здоровішим — той зміг улаштуватися на роботу; інші так і померли з голоду, не повернувшись до своїх осель.

...Додаткового податку в 1932 році не зміг виплатити і мій батько. Тоді призначили торги.

А перед тим за місяць сич-віщун на осичнику за хатою сусіди Дмитра, а також у нас на клуні ночами виплакував і тужив. «Це не на добре, — мовила мати. — Або когось викличе, або якесь нещастя буде. Он перед смертю Катерини Гричківської пугукав. Птиця й та віщує людське горе».

За два тижні до торгів активісти засіли ввечері в соняшниках на городі й чекали повернення мого батька з Чупаківки, щоб за несплату податку забрати кобилу й віз. Батько вернувся до хати сам, конячку з лошам випряг за селом на вигоні, а матері шепнув, щоб навідалася туди.

Вискочили ті четверо молодих у гімнастерках — і до батька:

— Де кобила?

— Продав.

— Бре...

— Кажу, що продав...

Нишпорили, нишпорили та з тим і забралися.

Похмурого осіннього дня небо обкуталось чорно-сірими хмарами, які пливли низько над землею, але дощу не було. Батько й мати були в якомусь острасі, про щось шепотілися, бо ждали «гостей». Ось почали сходитися люди. Хто пішки, а хто підводою — як на ярмарок. А по якійсь хвилі захрясли ними вулиця й подвір'я. Прибули, ніби на якесь видовисько. Були представники із Зінькова, сільради, комнезаму — продавати за борги господарство мого батька Івана. Хтось хотів за безцінь придбати щось, а інші прийшли поспівчувати нашому горю.

Вивели шкапину з конюшні, лоша вибігло. Продали клуню, сарай. Діжку забрали й шаплик, іржавий плужок та борінку. Виторгували лише третину додаткового податку. Почали вишипорювати в хаті. Забрали кукурудзу, квасолю, соняшнику було трохи, борошно. Все повигортали. Навіть із чавунця пішоняну кашу й ту конфіскували.

І все молоді. В одного пика — хоч цуциків бий. «За батька Сталіна я вам, гадам!..» — погрожував.

Ми поміли, а мати лише хреститься на портрети Будьонного й Ворошилова. Так портрети залишили...

Залізними гаками висмикували на грядці кормові буряки. А вони вродили — наче кінські голови. Продали й буряк. А тоді й до капусти. Рубають, аж тріщить.

Амати:

— Змилуйтеся, людоньки-и! Чи зовсім хочете зморити голодом!

Якраз один з «активістів» гехнув лопатою себе по нозі, вилаявся та й плюнув:

— Не трогать, пускай растьють...

А з ним був і вусань, на вигляд — кавказець. Так той кричав:

— Табе заберьом! У воронок!..

...Мій батько — незаможник. 1928 року дали десятину куркульської землі. З братами с'як-так стяглися на хату, а потім — на клуню й хлів. А відтепер — наче буря пройшла.

Батька ще викликали й до сільради, силували записатися в артіль. Конфіскатори із Зінькова у шкірянках й із зірками на кашкетах гнули нахвалки, погрожували, лякали тюрмою, засланням, казали, що кинуть «у холодну». І сидів батько кілька діб на сирій бичачій шкурі.

А в сусіда Дмитра ще й вікна повибивали, під розвалили. Забіг я до них і остовпів. Не впізнаю. Вікна позатикані соло-м'яними кулями, старими ряднами. Вітер гуляє по хаті, а на віціліім краю печі сидить бліда Дмитрова дружина, пригорнувши трьох діток, одягнена у старий кожух.

І так учинили не тільки з моїм батьком: дрібних господарств було зруйновано, мабуть, десятки тисяч на Україні.

...Зиму ми перебули, бо викопали на городі картоплю, бурячок і трохи капусти. А напровесні тридцять третього — пошестю спалахнув всеукраїнський голод.

Важко мені нині ятрити душу спогадами про страшний голодомор. Але нехай знає молодь, яка доля випала на юність мого покоління.

...Ще закарбувались у моїй пам'яті часи, коли рясніли грачині гнізда на деревах. І я лазив по вербах, осокорах, убивав горобців, галок, ворон — а мати патрала, варганила сун, додаючи лободи й кропиви.

Та згодом накиннулися люди із сусідніх сіл, повидирали всі грачині гнізда. Лишилися хіба що ті, котрі високо — на сто-

літніх осокорах та дубах. Не кожен туди залізе. Почав я благати батька. А він і послухав мене. Сухорлявий він був, я його підсадив — і поліз він на високого осокора. Батько був голодний і на землі тинявся. Ось уже й гілляка — товста, дебела. Зачепився він за неї, змокрів од безсилля. Відсапнувся — та вище, вище... І заходився руйнувати гнізда. Пташенята падали, а я їх — у мішок...

Темної ночі хтось постукав у вікно. А потім дужче почало гатити. Аж шибки бряжчать. Я прокинувся. Батько стояв біля вікна й питає:

— Хто там?

— Це я, дядьку, Полікарп із Матяшів, діда Павла син.

— Та впізнав. А що ти хотів так пізно?

— Відчиніть. Усе розкажу. Та не бійтеся!

Клацнув батько засувом, сінешні двері відчинилися. Ухату загупотіла огрядна людина. Каганця не світили, а говорили в п'їтмі.

— У Матяша я вивів корову, — шепоче Полікарп, — ніхто не чув, не видів. Хлів зачинив, двері на замок... Давайте заб'ємо худобину, буде пожива.

— Ну а де вона? — стривожився тато.

— У дворі, біля тину.

— Слухай, Полікарпе, веди її куди хочеш, ріж і їж, а я краще з голоду... так чесно — не хочу, щоб мене ганьбили люди.

Після цієї розмови Полікарп незадоволено випхався з хати, вивів корівчину з подвір'я і пустив її у степу неподалік від того села, де вкрав. А згодом я почув від батька, що немає вже Полікарпа і його сім'ї — вимерли.

Влітку тридцять третього до нас із Москви навідався наш однофамілець Іван Халімонович. Хтозна, ким він був. Видно, начальником якимось, бо мені давав пряники. Глянув на село, вмився сльозами — і через два дні гайнув у столицю. Бо на хуторі якийсь мужик ішов із сокирою, заманював гостя в хату.

Через тиждень чи більше телеграма: «Вишліть полотняну білизну. На смерть».

У сільраді казали, що в Івана Халімоновича довгий язик. А у столиці знайомі розпитували, як там на Україні. А він, недовго думаючи, сказав: «Од Сталіна люди сохнуть, як од сонця трава». Ну хтось і доніс. Спершу засудили Івана Халімоновича до розстрілу, та потім пом'якишили покарання — дали десять років. У сорок першому просився на фронт, та не взяли.

Аж через тринадцять літ повернувся, заходив і до нас. У таборі був бухгалтером. Досі живе в Гадячі.

...А де ж Миколка із сусідньої хати, в якій сім'я вимерла? Вернувся по війні з фронту, служив у міліції. Нині Микола Пантелеймонович Силка (а в нас на хуторі Вершина усі Силки) — капітан у відставці. Мешкає в Запоріжжі, на заслуженому відпочинку. Зустрічався я з ним. Як згадає тридцять третій — то тільки зітхає та «вусатого батька» кляне чорним словом.

Запитаєте, чому я так про тридцять третій? Онук як забіжить зі школи, то й розпитує: чи правда те, що в газетах про той час пишуть, мовляв, люди їли людей по селах?

Я бачив той чорний голод. І спогад про це морозить мене. Інколи й сниться село, весна тридцять третього року.

...Або забачу ворон та граків, їхні гнізда — і вони мені здаються якимись наче рідними, а в сніжну, забійну зиму чи в хугу я підготовую цих птахів. Адже завдяки їм я зостався на білім світі.

І повірте: коли сниться голодне село — занедужую, досі бачу свого батька на осокорі, згадую й сусідських чоловіків...

Нікого з них уже давно немає.

Зів'яли, як од сонця трава.

ж. «Прапор», Харків, 1990, № 6. — С. 134-139.

№4. КОЛИ СЕЛЯНИ ПОВЕРТАЛИСЯ З РОБОТИ, ЇХ ОБШУКУВАЛИ

Свідчення Білоконя Кузьми Филімоновича, 1923 р.н., уродженця села Юрченкове Чугуївського району Харківської області.

В сім'ї нас було четверо — батько, мати, сестра і я. Ми були опухлі від голоду, а мама вже й не вставала. І вдень, і вночі ми тільки й думали про їжу. А її нема.

Не було кормів, масово гинула й худоба. Дохлих колгоспних коней закопували за селом у могильниках. А по ночах люди розкопували ті могильники, щоб принести додому хоч шмат тієї дохлятини.

І ми з батьком пішли, принесли додому «здобич». Хвора мама сказала, що краще помре, але дохлої кобилятини не їстиме. І сестра відмовилась. А ми з батьком підсмажили і їли.

У полях на бурякових плантаціях були розставлені коритця з мелясою, присипаною вапном. Так тоді боролися з довгоносом. Я розгортав дохлих комах і пив солодко-смердючу каламуть, аж доки не почалися нестерпні болі в животі. Ледь дійшов додому і впав у забуття.

Вжив. Молодий організм справився з отрутою.

Чухрав листя з береста, його сушили, товкли в ступі і з цього «борошина» пекли коржики. А після них ще сильніше підступав голод. Мій дядько Панько помер голодною смертю. Залишилася його дружина Палажска з чотирма дітьми, з яких було двоє немовлят-близнюків. Один чоловік із села їхав до Харкова, аби привезти своїм дітям хоч шматок хліба. Тітка Палажска умовила його, щоб він взяв з собою обох дівчаток-близнючок та й здав у якийсь дитбудунок. Хоч таким чином хотіла порятувати дітей від смерті.

Додому чоловік повернувся один, а доля тих дівчаток і по цей день для нас невідома.

У селі люди їли собак, кішок, ховрахів. Помирали щоденно, але навіть хоронити їх не було кому, бо всі чекали такої ж долі.

Та чи живий, чи вже ледве ноги переставляєш, а на роботу в поле активісти гнали всіх. А коли поверталися люди з роботи додому, то їх по дорозі ті ж активісти обшукували. І горе тому, у кого знайдуть у кишенях чи за пазухою кілька колосків. Чекала дорога в Сибір або й куди далі — та ж сама смерть, тільки на чужині.

Трагічність цього лиха полягала в тому, що цей голод був створений штучно. Причиною стали не погодні умови, а те, що державна машина забирала з колгоспних комор чисто все.

Треба в кожному селі встановити пам'ятники жертвам голодомору. З допомогою тих, хто пережив ті події, встановити меморіальні дошки з поіменними списками померлих від голоду.

Замість дерев'яного хреста, що загубився серед дерев Молодіжного парку, в Харкові треба спорудити пам'ятник жертвам голодомору — на найлюднішому місці.

Болить моє серце і через те, що винуватці голодомору вишановані назвами вулиць, уславлені монументами, а їхні жертви, тобто наші діди з бабусями, батьки й матері, брати й сестри залишаються тільки в наших душах. Чи ж по-людськи це?

газ. «Слобідський край». 2003, 18 березня.

№5. ОВОЧІ НА ГРЯДКАХ ПОТОВКЛИ АВТОМОБІЛЯМИ

Свідчення **Іванської Олександри Семенівни** (дівоче прізвище **Бутенко**), 1911 р.н., уродженки селища Ков'яги Валківського району Харківської області (Записала учениця Валківської ЗОШ I-III ступ. Бережнова Вікторія).

1933 р. я була вже одруженою з Іванським Іваном Петровичем і мешкала з чоловіком і двома дітьми, Аллою і Борисом, у Валках.

Напередодні восени був добрий урожай, але все вирощене забрали. Мали чималенького кабанчика, але коли нікого не було вдома, його теж забрали. Остання надія поклядалася на овочі, які ще залишалися на городі, але з'явилися великі автомобілі, проїхалися по грядках, і з наших овочів утворилося місиво.

Люди сказали, що в Харкові десь можна було дістати хліба, але за ним стояли великі черги. Потрапивши вперше до тієї черги, запам'ятала дебелистого плечистого чоловіка, котрий з їм шматочок хліба і впав за мертво. Потім бачила інших людей, котрі також помирили, поспробувавши щойно купленого хліба. Ми не знали, який хліб беремо, можливо, він був і отруйний. А, можливо, просто відвикли їсти, і людське тіло вже не приймало живлення.

На щастя, моя сім'я під час голодомору не зазнала втрат. А ось у селищі Ков'яги, де жила мама, померло багато людей. Пригадую, що материні сусіди на прізвище Туренко чи Теренко вимерли всією родиною. Їх було поховано десь у глинищі чи пісковині, куди скидали тоді багатьох померлих. Потім було таке, що йшли туди, витягали трупи і їли. Страшне творилося.

Важко було морально пережити, коли діти плачуть, просять їсти, а в мене сама вода в черепку, а про фізичний стан годі й казати.

№6. НА БІЛОМОРКАНАЛІ БУЛО КРАЩЕ

Свідчення **Півнева Михайла Мусійовича**, 1913 р.н., уродженця села Андріївки Великобурлуцького району Харківської області.

Скільки часу минуло, а як починаю згадувати про 1932-1933 рр., все тіло труситься.

1932 р. мене звільнили із заслання, де будував Біломорка-налбалт (Ведмежа гора, Головний шлюз). Оформив документи в Лисичанськ Сталінської області. У Заполяр'ї тоді вже ходили чутки, що в Україні голод.

Заїхав у Петрозаводськ — там буханець хліба коштував 3 рублі, а як приїхав до Харкова — 30-40 рублів. Побачив людей пухлих.

Поступив працювати на завод, видали продкарточку на хліб — 800 г на день. Думаю, можна жити. У заводі ще й обід давали.

Я був очевидцем страшного видовища: до помий, які вивозились із заводської їдальні, вискакували люди із тунелів тепломережі — брудні, обірвані, голодні — і билися між собою за ті помії.

1932 р. почалася паспортизація. Я поїхав у своє село Андріївку, щоб узяти довідку для отримання паспорта. Зійшов із поїзда на ст. Шиповата і пішов дорогою між посівами. Люди валялися пухлі і мертві.

У сільраді дали мені довідку й порадили: «Ти, Мишку, справний. Не залишайся ночувати в порожній хаті, бо тебе можуть з'їсти».

Пам'ятаю, біля сільради підвода стояла, біля неї — двоє чоловіків жували хліб, виданий їм як спецпайок. Їх сварили за те, що не встигають заривати трупи.

Коли повертався на залізничну станцію, мене попередили, щоб не надумав рвати колоски, бо за них знову відправлять до ГУЛАГу.

Дуже винахідливими були «спеціалісти», що сиділи за кремлівськими зубцями.

№7. СПАВ СИДЯЧИ, ЩОБ МЕНШЕ ОПУХАТИ, АЛЕ ЦЕ НЕ ДОПОМАГАЛО

Свідчення **Костоглодова Андрія Васильовича**, 1924 р.н., уродженця села Василівки Вовчанського району Харківської області.

Я народився в селянській сім'ї. Батька звали Василем Кириловичем, матір — Горпиною Григорівною. Дітей було семеро: донька і шестеро синів, серед яких я був найменшим.

У батька була пара биків, корова, кінь, вівці, свині, кури, гуси. Коли все це забрали до колгоспу, то нам нічого не лишилося.

Батько пішов працювати до колгоспу. Що він там робив — не знаю, пам'ятаю лише, що він у відрі приносив додому обід — так званий піоняний суп, у якому не видно було й піонини, а лише мишій чорний, але ми й тому були раді. Та невдовзі батько захворів і став наполягати, щоб його відвезли до лікарні. Мати довго не погоджувалася, але все ж відвезла. Там, у лікарні, батько і помер, там його і поховали, адже дома ховати було нікому: старші брати розбіглися хто куди. Рятувалися, хто як міг.

В кінці 1932-го на початку 1933-го мати злягла також. Їсти було нічого. Тільки лобода, калачики, листя.

Харчуючись лише «підніжним кормом», я опух, очима не бачив, навіть вийти до туалету не міг. Плакав, але кому це було треба?

На початку 1934-го матір відправили до тієї ж лікарні, де вона також померла.

Мене до дитбудинку не взяли, бо мав старших братів. Став жити сам у порожній хаті. Снав сидячи, щоб менше опухати, але це не допомагало — все одно пухнув. До ранку нічого не бачив, сидів і плакав. Десь перед обідом мені, як осокою, прорізало повіки, починав бачити. Виходив до калачиків і їв усе, що було під ногами.

В 1934 р. хтось, мені невідомий, посіяв малий шматочок жита на нашому городі. Коли те жито почало наливатися, я став його зривати. До пори визрівання не лишилося й колоска — я все з'їв. Так і вижив.

Потім пішов до друзів-товаришів, люди мене підгодовували. В школі провчився два класи, пропускаючи заняття в холодну пору року, адже був голий і босий. В 1937-му, коли мені пішов тринадцятий рік, пас череду кіз, у якій було до 30 голів. Харчувався по людських дворах.

1938 р. знайшов брата Гришу і став жити з ним у гуртожитку Красноярського відділення радгоспу «Федорівка», що у Велікобурлуцькому районі. Працював там «за ідальню».

А далі була війна. Після війни працював механізатором — на тракторі, комбайні. Останні роки — в кузні (займався ручною ковкою).

Зараз я інвалід 2 групи. Пенсія малувата, але нічого не вдієш. Є діти, однак їм самим доводиться допомагати, бо то роботи немає, то зарплати не дають.

Те, що я пережив, не забуду до кінця життя. Як згадую, так і плачу.

№8. ЧИ ХОЧ ВИБАЧЕННЯ ДОЧЕКАЄМОСЯ?

*Свідчення **Панченка Федора Савелійовича**, 1923 р.н., уродженця хутора Паньківки Черемушнрянської сільради Валківського району Харківської області.*

Мені в той час було 10 років. Не все розумів, але пам'ять зберегла деталі і подробиці. 1932 р. для проведення хлібозаготівлі прибули загони з комуністів і комсомольців. Ходили по дворах з піками, штрикали в землю — шукали прихований хліб. У нас забрали горщик квасолі. Не гребували й одежею, особливо добротними кожухами.

У наших старих сусідів знайшли у дворі закопану картоплю. Забрали, а діда самого закопали в землю: «Думай, куди хліб дів». Самі пішли в хату, змусили годувати їх. Горілку мали з собою, пили та гуляли. Коли по тому відкопали старого, то він дуже трусувся, та скоро й помер. Простудився, сердешний.

Та ще страшнішим виявився наступний рік — 33-й. Бо уже ж все, що могли, вивезли, а люди мерли з голоду. Лежали на вулиці і нікому було їх і поховати. Якийсь комісар гасав на кобилі — у шкірянці, з револьвером, бритоголовий, люди називали його Яценком, кричав: «Убрать трупи! Убрать!».

Раз на два дні проїздила селом підвода, куди й вантажили трупи. А де їх ховали? Та у покинутих погребях... Бо у людей і сили не було копати могили. А вгодованим та підпилим «активістам» працювати не хотілося.

У полі працювали солдати — бур'ян рвали, траву косили. У село їх не пускали, лякали тифом. А там люди уже самі себе їли.

Що, був неврожай? Брехня. Хліб стояв стіною, у зріст людини. Сторожі не давали й наблизитися до поля, берегли кожен колосок. Та ми, пацани, оглянемося, чи не видно дядька з гаранником, на коні, та й поповземо в жито-пшеницю. Нам-немо зерен, наїмося. На сонечку на сон хилить. Божа благодать. Та раптом вітер доносить сморід. А то однокласник наївся

багато, не зумів організм переварити оту сиру масу, от і пропала людина. Ніхто й не шукав...

Через багато років, коли в селі святкували встановлення монумента полеглим на фронтах війни, довелося почути, що загинуло 95 чоловік. А від голодомору — більше 400...

Хто ж тоді воював з моїм народом — Гітлер чи Сталін?

Мені довелося побувати у фашистських концтаборах, пізнати і там голод та поневір'яння. Дійшов я до сумного висновку, що і фашистська, і сталінська системи однаково нелюдські. Та німці хоч покаялися перед усім світом за гріхи своїх предків, виплачують компенсацію за наругу і нелюдський труд на їхній фатерлянд. Та чи дочекаємось ми хоч вибачення за штучно створені голодомори на нашій землі?

газ. «Слобідський край». 2003, 18 березня

№9. ТЬОТЯ МОТЯ ПРИГОЩАЛА М'ЯСОМ ІЗ МОЄЇ ПОДРУЖКИ

Свідчення Дуки Анастасії Іванівни, 1920 р.н., уродженки села Устинівки Зачепилівського району Харківської області.

Коли почався голодомор мені було 13 років, тому все, що пережила й побачила, добре пам'ятаю. Чула тоді від старших людей, що голодомор був владою зроблений.

Мої батьки жили непогано. Хоч мали п'ятеро дітей, але їжі всякої вистачало. Було дві корови, двоє свиней, кури, качки. Хліб вирощували, зерно мололи на муку (був недалеко вітряний млин).

Але де не взялися якісь «уповноважені». Вони їздили по хатах і забирали все.

Вночі забрали нашого батька. Ми дуже кричали всі, плакали, чіплялися за нього, але нас відкидали. Так наш батько більше додому і не повернувся.

Наступного дня забрали обидві корови і всі харчі: муку, зерно, сало, навіть сир у каструлі. Сім'я почала голодувати.

Ми, діти, одну свою корову викрали з колгоспу. Ходили коло неї день і ніч — годували травою і стерегли, щоб знову не забрали. Завдяки тій корівці ми і вижили. Продамо молоко —

купимо стакан крупів кукурудзяних за 300 рублів. Зварить мама кашу ріденьку і харчуємося нею цілу добу.

Самі вижили, а батька так і не діждалися. Пізніше взнали, що десь був на прориві буряків, там і помер з голоду.

У наших сусідів теж було п'ятеро дітей. Як усе забрали (а корови сусіди не мали), то четверо дітей померло. Поклавши трупи в погріб, батько й мати брали м'ясо з дітей, смажили, їли самі та годували ним останнього сина.

Коли я це побачила, то прибігла додому і кричу:

— О мамочко! Не їжте з нас м'яса! Тьотя Мотя з моєї подружки давала м'яса смаженого, а я не хотіла!

Я думаю, що голодомор був улаштований навмисно, щоб селян видушити. А які ж люди тоді були роботящі! Ні тракторів, ні комбайнів — усе вручну.

Навіть як стали пухнути з голоду, то все одно йшли на роботу, сподіваючись щось надбати. Бувало, на полі й помирали. Ховали всіх в одну яму, бо нікому було ті ями для кожного копати.

Дітей кидали на вокзалах, щоб хтось підібрав. Але їх підбирала міліція і відправляла в дитбудинки.

Ті, хто пережив голодомор, спостерігають теперішню дійсність і думають: чи не готує нам хтось ще один 33-й рік? Багато людей лишилися без роботи, грошей з ощадкнижок — не питає, куди поділись, дітей ні за що годувати і вдягати, ні за що вчити. Світло, газ, радіо обрізають, бо нічим платити. Як іде зима, в селах пиляють сади й лісосмуги, щоб якось зігрітися.

Люди мруть, а не народжуються, бо для чого на світ такий пускати дитину?

№10. ЯК Я СТАЛА ПЕРЕКОТИПОЛЕМ

Свідчення **Калмикової Раїси Іванівни** (дівоче прізвище **Холодкова**), 1926 р.н., уродженки села Курилівки Куп'янського району Харківської області.

Народилася у невеличкому селі, що знаходилося прямо в яру. Батьки були простими і забитими людьми. Тримали невелике господарство і займалися шевством: батько шив кожухи і свити, мама — легку одежу.

І ось цих добрих і чесних людей розкуркулують. Прийшли якісь комсомольці, забрали все, вигнали сім'ю на вулицю, а хату розвалили.

Батько не витримав і з горя помер. Мама з трьома дітьми ходила по вулиці й просила милостиню. Нас ніхто не пускав ночувати до себе (пізніше дізналася, що був такий наказ), люди були заляканими, дуже голодували, замерзали. Мама ходила пухлою.

Мене й маленького брата хтось відвіз до Куп'янська в дитбудинок. Там було нам дуже погано. Спали на соломі, укривалися байковою ковдрою впоперек. Їли абищо, навіть води і тієї не вистачало, зробиш ковток — і досить. Через усе це ми не витримали і втекли з дитбудинку. Взяла брата за руку і, вилізши з ним під воротами, помандрували до вокзалу. Приїхали на вузлову станцію, а там 5 напрямків. Куди їхати? Своє село якось розшукали (мабуть, у людей питали).

Мама вдома не застала, і ніхто не знав, куди вона поділася. Молодший братик помер з голоду, а старшого я так і не розшукала. Залишилась я одна-однісінька. «Сирота» — це слово й досі віддається в мені болем.

Хтось знову відвіз мене до Куп'янського дитбудинку, де цього разу я вже прижилася. Стали краще годувати, спати клали вже не на підлозі, а на ліжках. Там я почала ходити до школи.

З 1 до 3 класу навчалася в Куп'янську, а в 1937 р. нас, дітей розкуркулених трудяг, відправили в село Гіївку під Люботином, де утримувались діти «ворогів народу».

У цьому дитбудинку я зустріла зовсім інших учнів — культурніших, артистичніших, адже їх батьками були високі керівники, воєначальники, вчені. Притулок був у гарному місці: великий будинок, парк, сад, ставки. Годували тут добре, діяли різні гуртки (я відвідувала швейний), проводилися літературні й музичні вечори.

Коли закінчила 6-й клас, почалася війна. Перед вступом німців до Харкова дитбудинок евакуювали до м. Серафимовича Сталінградської області, де я закінчила 7-й клас. Німці наблизилися туди — нас відправили на Урал (цілий місяць їхали в товарних вагонах) і розкидали по різних містах. Я потрапила в м. Усольє. Встигла одну чверть провчитися у 8-му класі, а далі — приїхала вербувальниця з Івановської області

і восени забрала нас, роззутих і роздягнених, до школи ФЗО м. Фурманова.

На новому місці дали нам бахили, зшиті з білого брезенту (як панчохи, вище колін мотузками підв'язані), на голову — байкові ковдри. Накрилися, і вперед, на фабрику — там їдальня, навчання, робота. Отак і каталися туди-сюди. Було дуже холодно, зігрівалися тільки на фабриці.

Поки були у ФЗО, нас хоч погано, але годували, і вихователь був з нами, а як закінчили — дали роботу, поселили у фабричний гуртожиток і все: ви самостійні люди (це в 15-16 років).

Натерпівшись і настраждавшись, якось при звичаїлася до свого дорослого життя. Працювала я добре, і робота подобалася, але все більше згадувалась Україна, батьківщина. З роботи нас не відпускали, а тому їздила до обласного начальства і добилася, щоб розрахували. Знайшла брата старшого, якого не бачила років 10 (він, поранений і контужений, тільки-но повернувся з війни). За порадою брата вивчилася на зоотехніка, почала працювати в селі. Дали мені 4 колгоспи. Все зруйноване, розбите, де-не-де є напівжива худоба, але годувати її нічим: 1947 рік неврожайний. Злякавшись труднощів, я повернулася в Іваново на фабрику. Однак через 3-4 роки знову потягло на Україну. Приїхала, влаштувалася стрілочницею. Але через те, що на цій роботі не було ніякого порядку, я її кинула і за те була покарана товариським судом.

Повернулася до брата в село, вийшла заміж. Землю тоді розподіляли якось довільно. Одним по 10, 15 сотих, а мені — лише 5. У батька все забрали і мене утискували.

Зараз я живу добре. Хоч пенсія мала, та діти допомагають. Однак знаю, що багато стариків мого віку дуже бідують. Було б справедливо, аби наша держава, за прикладом Німеччини, теж призначила якісь компенсації людям, котрі постраждали від штучного голодомору. Чи доживемо до того?

№11. НАПІВЖИВІ САМІ ПОВЗЛИ НА КЛАДОВИЩЕ

*Свідчення **Стадник Катерини Якимівни**, 1913 р.н., уродженки хутора Петровського Шевченківського району Харківської області.*

Народилася я в багатодітній сім'ї, де було семеро сестер і один брат. Шестеро старших завели свої сім'ї, а ми з сестрою,

що була з 1916 р., жили з батьками. Тато хворів, а ми з мамою працювали в полі. Були у нас 2 воли, Ворон і Зозуля, та кобила Біла. З малих років ми з сестрою вмiли їздити верхи і орати волами, обробляли землю, вирощували хліб. Працювали самі, нікого не наймаючи на поміч. Сіяли пшеницю, жито, просо, соняшник, цукрові буряки (їх примушували сіяти гектар), а решта землі — під картоплею, бащаном.

Хліб здавали державі (тоді були якісь норми, ми їх виконували). Землі, отриманої на сім'ю, нам вистачало, в оренду не брали. А дядьки мої брали. Десять далеко жив землевласник Навольнев, у нього орендували. Добиралися на волах, везли з собою у бочках воду, в полі й ночували.

Як почалося розкуркулювання і стали все відбирати, то дядько (молодший брат мого батька) поїхав у Харків до Петровського скаржитися — мовляв, що ж воно робиться. А Петровський, за словами дядька, відповів тоді: «Здай усе у колгосп і тікай, або вирушай кудись, бо спасу не буде нікому». А що в нас було брати? Свиту? Ходили з ранньої весни до пізньої осені босі, з ранку до ночі — у полі.

Нероби відмовлялися землю обробляти, зате по горищах вмiли лазити, навіть kwasолю десятирічну забрали.

Хата наша хоч була під соломою, долівка — земляна, зате комора хороша — рублена, під залізом (сестри казали, вона й досі стоїть на колгоспному дворі).

Коли нашу сім'ю викинули із власної хати, то я пішки вирушила до Харкова. Там знайшлися добрі люди (сім'я Фадєєвих), які мене прихистили. Недалеко від дому, де я стала жити, — це на розі тодішніх вулиць Молочної і Зміївської — відкрився комерційний хлібний магазин. Давали по буханці в одні руки. Часто траплялося, що людина візьме, поїсть і біля того магазину помре. Тоді під їде автомашина, завантажить і відвезе в яр. Бувало, що хтось вибереться із того яру, а решта — залишалися назавжди. Страшне робилося, хай воно ніколи не повертається.

За Харковом є залізнична станція Смородине (тепер Сумської області), а біля неї — села Люджа і Верхолюджа. Там усі жителі вимерли з голоду. Сама бачила, будучи посланою туди на жнива у 1933 р. Ідеш лісом — скрізь покійники, а напівживі — самі на кладовище повзуть.

Скільки років минуло, а серце болить. Немає ні хутора, в якому народилася, ні батькової хати — все знищили. А яка була краса! Луг, річка, сади квітучі, земля родюча. Кому це все заважало?

№12. ПІСЛЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НАСТАЛИ «ДУРНОДНІ»

Свідчення **Хлуса Олексія Олександровича**, 1920 р.н., уродженця селища Котельви Полтавської (колишньої Харківської) області.

Навесні 1930 р. після багаторазових викликів у комісію сільради батька змусили записатися до СОЗу. До спільного господарства він передав коня, корову, дрібний сільгоспінвентар. Старший мій брат, спостерігаючи за безладдям у господарстві, невдовзі відмовився там працювати і поїхав на заробітки в один із радгоспів Запорізької області. Старша сестра теж поспішила покинути село — на початку 1932 р. З чоловіком і маленькою дитиною вона поїхала на постійне проживання до Росії (в Ростовську область, де жила сестра чоловіка).

Навесні 1931 р. (після опублікування статті «Запаморочення від успіхів») батько вийшов із колгоспу і знову став одноосібником. За тодішніми мірками він вважався середняком: мав 3,5 га землі, хату під залізом, коня, корову. У вільний від польових робіт час батько займався гончарством.

Невдовзі посипалися податки: грошові, хлібом, натуроплатою (яйця, картопля тощо). Восени 1932 р. вони стали просто непосильними. Податки множилися, а сплачувати їх було вже нічим. Батька постійно викликали до правління, погрожували арештом, навіть лякали зброєю.

У листопаді чи грудні до нас прийшла спеціальна хлібозаготівельна комісія. Обшукали усі приміщення і двір (з допомогою металевих загострених прутів шукали прихований хліб). Все зерно, призначене для харчування сім'ї взимку і для сівби, було забране під мітлу. Побояючись арешту, батько поспішив покинути дім, поїхавши до старшого сина в Запорізьку область, а ми — троє малолітніх дітей з матір'ю — залишилися вдома. До березня якимось протрималися — виручила картопля і деякі овочі.

Далі мама винайшла свій спосіб виживання. Постійно, разів 2-3 на тиждень, купувала на ринку (за дуже високою ціною) кілька кілограмів зерна, яке ми з нею до світанку перемелювали у сусідів на ручних жорнах. З муки мама пекла невеликі буханці хліба для продажу на тому ж ринку. Завдяки маминій кмітливості кілька хлібин залишалося для сім'ї, адже у тісто для випікання домашнього хліба йшло все, що потрапляло під руку: висівки, лушпиння проса, макуха, розмолоті жолуді, подрібнені очистки картоплі. На жаль, до кінця квітня наш горе-бізнес остаточно занепає. Спасибі батькові, який, повернувшись додому, привіз трохи продуктів і тим дав протриматися ще якийсь час.

Пригадую, з якою великою надією чекали ми всі весняної зелені для приготування супів: листя лободи і буряків, кропиви, молочаю. Від постійного недоїдання у всіх опухли ноги, всі дуже схудли — самі кістки та шкіра.

У цей час наша Котельва втратила багатьох жителів, що померли від голоду. Лише із сім'ї мого дядька, батькового молодшого брата, померло 5 чи 6 чоловік (двоє дітей врятувались завдяки тому, що потрапили до дитбудинку). Старший батьків брат діждався хліба нового врожаю, але у перші ж дні жнив у нього стався заворот кишок і він теж помер. У сім'ї наших далеких родичів по матері вимерли всі, а після смерті останнього члена цієї родини (вітчима, що був її главою) у погребі була виявлена жахлива знахідка — діжка із засоленими частинами людського тіла.

Влітку 1933 р. після збирання врожаю ми, малеча, ходили збирати колоски. Іноді вдавалося щось зібрати, але частіше нас наздоганяв об'їждчик на коні і, висипавши на землю вміст наших торбинок та погрожуючи батогом, гнав з поля.

1934 р. батько повернувся до колгоспу. Під час літніх шкільних канікул 1936-1938 рр. я також допомагав на жнивах (скидав вилами снопи з косарки чи соломі з комбайна). Однак заробляли тоді колгоспники дуже мало: за кожен трудовдень отримували кількасот грамів зерна (не дарма ж його називали «дурнодень»). В основному виручав город та ще продаж гончарного посуду, виготовленням якого батько продовжував займатися.

Прізвищ осіб, що проводили примусову колективізацію, не пам'ятаю. Знаю, що деякі були із числа «двадцятип'яти тисячників», а більшість — місцеві підлабузники.

№13. ЧЕРГИ ІЗ «ЛИЧАКІВ ТА ДОМОТКАНИХ СІРЯКІВ»

Свідчення **Волкова Олексія Григоровича**, 1926 р.н., уродженця міста Харкова.

1933 р. наша сім'я жила на вул. В'ятській, 6 (Рашкіна дача) в Харкові. Двір наш тильним боком виходив на вул. Малиновського. На її перехресті з вулицею Люсинською в 2-поверховому будинку влітку 1933 р. був комерційний хлібний магазин. Добре пам'ятаю страшні черги за цим хлібом. Набираючи в чайник води, я обходив цю чергу, продаючи тим, хто у ній стояв, склянку питва за 2-3-5 коп.

Зі слів старших, черга доходила до 500 чол. Стояли там в основному чоловіки в личаках і домотканих сіряках — страшні, пухлі. Біля входу до магазину весь час виникали бійки, там наводили порядок «ударники».

Вранці, коли я приходив до магазину, кілька разів бачив під будинком, де він розміщувався, трупи людей, які так і не дочекалися хліба.

Померлих від голоду, а часто й ще живих, прибирали вночі і вранці, але робити цього не встигали. Одного разу я своїми очима бачив серед білого дня на вулиці В'ятській (недалеко від водоймища) мертвого пухлого чоловіка під парканом. Видно, лежав він там давно, бо навколо трупа кружляли мухи.

Якось із старшими дітьми ми пішли на Кирило-Мефодіївське кладовище (зараз це парк Артема), щоб нарвати вишень. Однак жодної ягідки не знайшли, бо все було обірвано. Ми спіймали там кілька ящірок, посадили їх у банки з-під консервів, накрили скельцями і так несли додому. Проходячи повз вулицю, де тепер універмаг «Харків» та дріжджовий завод, побачили кількох чоловіків, пухлих і неголених, які стояли навколішки. Один із них спитав: «Дітки, що ви несете?» — «Ящірок», — пояснили ми. — «Дайте мені! Я їх з'їм!» — заволав чоловік. Ми перелякалися і втекли.

На Кінному ринку, у тому місці, де до війни стояла дерев'яна «Чайна» (я там був з кимось із дорослих), бачив хлопчика років 8-9, дуже худого, напівживого. Перехожі подавали йому шматочки хліба, а одна жінка намагалася напоїти молоком із пляшки. Чи допомогли вони йому?

1934 р., перед тим, як іти до школи (тоді навчатися починали з 8-літнього віку), батьки відправили мене до родичів у село Липці. Пам'ятаю, коли проїжджали села Циркуни, Борщову, Тишки, то бачив зруйновані хати, надвірні споруди. Стояли самі печі й димарі, а людей не було. Щось схоже бачив потім, під час війни на передовій, після відступу німців.

Чув від старших, що під час колективізації з 2 тисяч так званих куркулів, яких ешеленом везли з Харкова до Хабаровська, доїхали до місця висилки лише 300 чоловік. Решта — або замерзла, або померла з голоду.

Це страшно, і прощати злочини нікому не можна.

№14. З ЛЮДСЬКОГО М'ЯСА РОБИЛИ КОТЛЕТИ

Свідчення **Довбні Олексія Трохимовича**, 1920 р.н., уродженця села Велика Комишуваха Барвінківського району Харківської області.

Восени 1932 р. в нашому селі В. Комишуваха, а також по всіх інших селах Петрівського, Барвінківського, Ізюмського районів були створені спецзагони по вилученню у селян будь-якого зерна.

Одного осіннього дня 1932 р. прийшли ці «загонівці» і до нас. Хоча сім'я мого батька, Довбні Трохима Власовича, була бідною (у ній налічувалось 7 душ, але при батькові в той час із дітей жили лише двоє — я і старша сестра). У нас ніякої худоби не було, лише десятків два курей. Оце і все господарство. Саманна хата під соломою, вишневий садочок, а у полі — 2 га землі, на якій батько засівав жито, пшеницю, соняшник, просо. Врожаю ледве вистачало для напівголодного життя — щоб прогодуватися нашій сім'ї до нового врожаю.

Отож нагодилися оці «спецзагонівці» з підводами до нас. Зайшли в комору, вимели під мітлу усе зерно, яке у нас було, наповнили ним мішки, вклали їх на підводу. Потім прутами процупали всю долівку: у хаті, у коморі, у сінях, у сараї, у дворі, у садку. Нічого більше не знайшовши (бо нічого більше й не було), вони поїхали, а ми лишилися без шматка хліба.

Така ж «робота» була проведена і в усіх інших дворах села, яке тільки-но пережило катастрофу так званого розкуркулювання (розкуркулювали не лише більш-менш заможних, а й тих,

хто не хотів іти до колгоспу, хоч вони навіть до середняків не дотягували).

Після такої «заготівлі» хліба у селі всюди чулося тужіння жінок, плач дітей, рев скотини. Важко передати словами, що робилося.

Позбувшись усього, люди поперевідали полову в надії знайти там хоч якусь зернину. Повимітали всі закутки сховищ, де зберігалося зерно, борошно, і всі ці обмітки поїли. Стали жити на самих овочах, але скоро і ті скінчилися. Одним словом, до березня місяця 1933 р. основна маса людей з'їла у себе в домі усе, що можна було з'їсти. Потім ті, хто ще міг, пішли у ліси, болота і там добували жолуді, бруньки з берези, коріння очерету. Потім стали ловити жаб, моллюсків і все, що можна було з'їсти. Але і це не рятувало. Люди почали пухнути з голоду і помирати. Особливо тяжко стало у квітні, травні та червні 1933 р. Поїдали всякий бур'ян, пахло і таке інше. Божеволіючи від голоду, батьки почали їсти своїх дітей, діти — батьків. Ловили перехожих і теж їх їли. Смерть косила всіх без розбору. Бувало, заходиш до хати, а там уся сім'я лежить мертва і хто де: на долівці (земляна підлога), на лаві, на печі. Люди вимирали цілими селами.

Близько половини мешканців села В. Комишуваха вимерли з голоду весною і в червні 1933 р. (в тому числі сім'ї найближчих наших сусідів Крутіїв, Кавунів, Чорнобайв). Таке ж становище було і в інших селах: М. Комишуваха, Грушеваха, Вейківка, Бражківка і скрізь.

Щоб я не помер з голоду, мене у березні 1933 р. забрала до себе старша сестра, що жила в Ізюмі. Сестра з чоловіком працювали на заводі, їм давали пайок: 600 г хліба на кожного робітника, трохи круп, а в обід у робітничій їдальні — ріденького супу і ложку каші. Моя сестра і її чоловік із своєї частки виділяли їжу і мені. Безумовно, це була дуже мізерна пайка, але вона допомогла з великими труднощами дотягнути до серпня 1933 р., коли стало трохи легше, адже пішов новий урожай.

А що було тоді, весною і на початку літа 1933 р., у місті Ізюмі? Робітникам і службовцям міста давали мізерні пайки: хліба на день робітнику — 600 г, службовцю — 400 г, утриманцю — 200 г. Пшона або іншої крупы — 200-400 г на місяць. При такій нормі люди почали пухнути і помирати. На вулицях то тут, то там лежали мертві. Бувало, чоловік іде

з роботи пухлий, упав — і готовий. На цвинтарі кожного дня викопували ями, а по місту їздила спеціальна підвода, що підбирала померлих. Візники скидали трупи у ями, а, наповнивши їх, загортали землю.

Згадую, і зараз страшно. Люди падали, як мухи, вони нікому не були потрібні. Деякі озвірілі ловили дітей, заманювали до себе дорослих, убивши їх, готували з людського м'яса котлети, котрі самі їли і продавали на базарі.

Цей голодомор був умисно зроблений Сталіним, його урядом і ЦК ВКП(б) з метою, зокрема, викачати золото, срібло та інші дорогоцінності з народу. Адже саме тоді були відкриті «торгсини», де за золото, коштовності продавалися всякі продукти харчування. Але у більшості селян і робітників, основної маси службовців золота і срібла не було, тому їм належало тільки помирати.

Урожай 1932-1933 рр. був добрий, але людям не давали навіть колоски збирати. Якби хліб, інші продукти в селян не забрали, то ніякого голоду не було б.

№15. ЩОБ ГОЛОДНІ ДІТИ НЕ МУЧИЛИСЬ, БАТЬКО ЇХ ЗАРУБАВ

Свідчення **Товстолюзького Івана Кузьмича**, 1925 р.н., уродженця села Басівки Сумського району Сумської (колишньої Харківської) області.

Народився я на хуторі Новенькому, що біля села Басівки, в колишньому Миропільському районі. Сім'я була багатодітною — у батька й матері нас було п'ятеро, я був передостаннім за віком. У 1933 р. уже ходив до школи, навчався у другому класі. Що найбільше запам'яталося з тих важких часів, так це постійне відчуття голоду. Та їсти було нічого.

Тільки-но зазеленіла трава, всі ми перейшли, у буквальному розумінні, на підніжний корм. Їли різні трави, коріння, а як з'явилася молода картопля, то кращого делікатесу було не знайти. А добиралися ми до тієї картоплі так: якомога далі від куща починали рити нору і крізь неї діставалися до бульб. Вирвати кущ не можна — не дай Бог побачать батьки, то покарають. Добравшись до картоплі, нашвидку її обтирали і негайно з'їдали. Якою ж вона була солодкою! Ще виручала макуха. Я не знаю,

де батько її діставав, але ми нею так об'їдалися, що страждали сильними запорами (мати не встигала ставити клізму).

Та головною рятівницею сім'ї була корова, від якої хоч зрідка, але кожному перепадала склянка молока. Розраховувати на більше не доводилося, адже молоко йшло на покриття податків. До того ж корова була ще й тягловою силою — на ній і орали, і їздили.

Із тих далеких пір залишився в пам'яті дикий випадок: в одній сім'ї (закарбувалося її прізвище — Цибаненко) батько порубав сокирою своїх дітей — на той час і сам убивця і його діти були вже пухлими від голоду. Люди розповідали, що якимось вранці, коли діти ще спали, той чоловік послав свою дружину на город, щоб знайшла хоч кілька стебел цибулі на сніданок. Та пішла, а він взяв сокиру і двох дітей зарубав. Третьому сину, що прокинувся, сказав: «Залишайся з матір'ю, а я піду». Дітовбивця зник і дав про себе знати лише перед війною.

З хлопчиком Андрієм, якого батько пощадив, я навчався у школі. Мабуть, від пережитого потрясіння у нього сталося порушення психіки.

Ніхто дітовбивцю не шукав, ніхто його не осуджував. «Позбавив дітей від голодних мук», — так казали люди.

Ще пригадується випадок. Прийшли до нас мої двоюрідні брати (мабуть, сподівалися, що зможуть у нас щось поїсти). Мати, звичайно, почастивала їх, чим могла. Якими вони були страшними: голодна опухлість зовсім не схожа на ту, що буває від удару чи хвороби. Я їх навіть не відразу пізнав: опухле обличчя, руки, ноги. Опухлість та була прозорою, якимось аж ніби світилася.

Скільки померло тоді у селі людей, не скажу. Знаю тільки, що після голодомору більше третини хат лишилися порожніми. Пізніше деякі використав для своїх потреб або розібрав на будматеріали колгосп, решта — самі розвалилися.

Ховали в голодні роки просто: в яму, глибиною з півметра, складали загорнуті в ганчір'я трупи і засипали землею.

До початку війни людей у нашому хуторі лишилося мало, а землі багато. Безпросвітна праця за «палички»-трудодні, непосильні податки вкрай розорили наш колись квітучий хутір. Згодом він став неперспективним, а потім і взагалі зник із лиця землі.

№16. ЗАКАМ'ЯНІЛО СЕРЦЕ ТІТКИ НАСТІ

Свідчення *Слепушенко Уляни Андріївни*, 1921 р.н., уродженки селища Золочів Харківської області.

Мій дідусь, веселий і добрий, був потомственным хліборобом. Любив землю, мав пару конячок, корову — все нажито своїм трудом. Коли почалася колективізація, дідусь відмовлявся йти до колгоспу. Шкода йому було розлучатися зі своїм добром, яке було пштом нажито. Однак усе ж примусили. У колгоспі доглядав худобу, весь час перебував у похмурому настрої. Прожив недовго — бугай ударив у груди, і дідусь помер у лікарні.

1933 р. навіть не знаю, як ми вижили. Хай земля буде пухом моїм рідним — вони рятували нас, як могли. Продавши корову, батько їздив до Харкова і, вистояючи там неймовірні черги, привозив додому кілька шматочків комерційного хліба, щоб кожному дістався сухарик.

Наша сім'я врятувалася, а ось у маминої сестри (моєї хрещеної матері) Коваль Анастасії Федорівни померло від голоду 5 дітей і чоловік. Тітка з чоловіком працювали в колгоспі, а на трудовні нічого не отримували. Виразно пам'ятаю таку картину: хата під солом'яною стріхою, возка земляна долівка, голий стіл, лава, дерев'яна примістка, а на ній, прикриті рядном, лежать пухлі діти — 4 хлопчики і дівчинка Оля. Їх батько, для врятування сім'ї, зважився на злочин. Знайшовши собі напарника, дядько вкрав у когось на хуторі корову, маючи намір її зарізати і поділитися м'ясом. Але крадіїв упіймали, побили і посадили до тюрми. В ув'язненні пробули недовго, їх відпустили, бо нічим було годувати. Додому приїхав — самі шкіра та кістки. Ще теплого, зомлілого від голоду дядька вкинули у свіжовириту яму.

Старший син Сеня ходив жебрати, хто що дасть, і вижив. Вижила і його мати. Сеня став працювати в колгоспі трактористом, заробив хліба, а тут війна... Поїхав з трактором на фронт і не повернувся.

Закам'яніло серце тітки Насті від невимовного горя. В стражданнях і самотності залишилася вона доживати свій вік.

№17. ВТРАТИВ УСІХ РІДНИХ

Свідчення **Бондаренка Івана Михайловича**, 1926 р.н., уродженця міста Балаклії Харківської області.

Після розвалу комуни, де працювали батьки, в нашу сім'ю прийшов голод. Батько, Бондаренко Михайло, привіз нас, чотирьох дітей, і здав до якоїсь державної установи. Почалися наші поневіряння. Добре запам'ятався дитбудунок (сьогодні це клуб будівельників), у якому я перебував із сестрою і молодшим братом. Потім нас розвезли по колгоспах, і я потрапив до села Черкаська Лозова.

Закінчивши ремісниче училище і відслуживши армію, по пам'яті відшукав свій дім. Сталося це в кінці 1951 р. Лише тоді дізнався, що матері під час голодомору вдалося вижити, а інших членів сім'ї вона вважала померлими. Ні мій батько, ні брати Григорій та Павло (відповідно 1923 та 1931 років народження), ні сестра Олександра (1929 р.н.) додому так і не повернулися. 1933-й зруйнував нашу сім'ю, і забути цього неможливо.

№18. НАС ВИКИНУЛИ НА СНІГ

Свідчення **Яковенко Пелагеї Дмитрівни** (дівооче прізвище **Шевчик**), 1927 р.н., уродженки хутора Новий Лиман Шевченківського району Харківської області.

Нас у батьків було четверо. 1931 р., як почалася колективізація, забрали у нас корову, коня, віялку (нею все село зерно перевівало). На початку 1932 р. (якраз стояли водохресні морози, і снігу було багато) прийшли комуністи Вирвихвіст, Діжма, Турок, вигнали нас із хати, краці речі забрали, роздягли (у мами була нова кожушина, то зняли; ми потім спробували через куму викупити, але не повернулися ні гроші, ні кожух). Усім на селі був відданий наказ, щоб нас до хат не пускали. Та все ж якісь люди нас пожаліли (їх у селі називали «кацапами») і пустили у сарай: де ми і стали жити.

Навесні ті, хто здав худобу до колгоспу, почали її розбирати назад. Мама теж пішла по корову. Але її перестріли увечері, побили, а корову відібрали. Так ми лишилися ні з чим. Почали пухнути.

Батько, щоб не завезли до Сибіру, кудись утік. Мама взяла мою старшу 9-річну сестру і поїхала до Харкова. Влаштувалася там працювати, ночуючи, де прийдеться. Я, 6-літня, лишилася з 1-річним братиком і 3-річною сестричкою вдома. Харчувалися щавлем, який саме почав сходити, і квасом із буряка. Невдовзі сестричка померла, а за нею — і братик. Сусіди допомогли мені їх поховати. Коли через 4 дні приїхала мама, то дітей уже не було, а я знаходилася на Божій дорозі — була вже пухла. Батьки забрали мене до Харкова. На базарі, що був біля заводу «Серп і молот», купили мені за 1 карбованець шматочок хліба і 5 хамсин. Все це я з'їла. Більше їжі не дали, бо не можна було. Потім мама відвезла мене до своєї сестри, яка жила на вул. Конюшенній, 88, де я пробула три дні. Далі нас із сестрою відвели у дитячий притулок, що знаходився в Салтівських бараках, в якому ми пробули до приїзду в Харків Постишева. Після цього нам видали спецівки і вивезли в Куряж. Недалеко від нашого притулку осів загін бездомників, які нас роздягали і били.

Як почалися жнива, то дітей, які мали батьків чи родичів, почали відправляти додому. Ми із сестрою сказали, що маємо тітку, то вихователька кинула нас до вагона, але квитка не дала. Коли нас почали виганяти із вагона, то якийсь чоловік купив квитки і привіз до тьоті. Там були мама і тато. Мама почала плакати, що жити ніде.

Батько, який був майстром на всі руки, заробив квартиру. Але пожили ми в ній недовго. Мама захворіла на туберкульоз і померла, а ми з татом, впіймавши у полі кульгаву конячку, стали розкопувати окопи і будувати хату. Збудували її в тому самому селі, з якого нас вигнали. Як почалася війна, то батька залишили в тилу через хворобу. Під час німецького відступу ми пробралися в Харків до маминого дядька. Але там батька схопили військові і, незважаючи на документ про броню, перевдягли у військову форму і відправили воювати.

Хату, яку ми будували з таким трудом, знову відібрали. Розмістили в ній школу та поселили вчительку...

№19. НЕГРАМОТНА СТАРА МАТИ—
«ВОРОГ НАРОДУ»

Свідчення Дяченка Дмитра Олександровича, 1922 р.н., уродженця хутора Беївець Московської сільради Липово-Долинського району Сумської (колишньої Харківської) області.

Моя мати, Дяченко Євдокія Федорівна, 1885 р.н., народила 12 дітей, а виростила і виховала — 8. Найстарша з нас з'явилася на світ 1909-го, наймолодша — 1926-го. Батько, Дяченко Олександр Михайлович (точного року народження не знаю), помер порівняно молодим у 1928 р. (розбитий паралічем після участі в імперіалістичній та громадянській війнах), залишивши своїй абсолютно неграмотній дружині купу дітей та 12 десятин землі. Частина землі (8 дес.) відділив нашому батькові дід, а решту — він отримав як багатодітний учасник війни.

До початку колективізації наше господарство вважалося середняцьким, хоча обробляти землю було фактично нікому. Старші сестри, яким у той час виповнилося 19 і 17 років, вийшли заміж і залишили родину, решта дітей були малолітками. Матір стали всіма способами примушувати вступати до колгоспу, здати туди всю землю і майно, а вона відмовлялась. По-перше, шкода нажитого, а по-друге, сім'я не могла поповнити колгосп робочою силою.

Почалося повальне розорення заможних селян (куркулів). Їх стали обкладати непосильними натуральними і грошовими податками, причому якщо комусь в тижневий термін удавалося їх погасити, податки автоматично зростали вдвоє і більше разів. Такий захід називався «постановкою під тверде завдання», і закінчувався тим, що конфісковувалося все їстівне до єдиної зернини, до єдиної крихти. Наїжджали спеціальні «буксирні бригади», створені з комсомольців та кримінальних елементів, що мали на озброєнні револьвери «наган» та спеціальні сталеві шупи. В пошуках захованого хліба та іншого майна прощупувався кожен сантиметр садиби. Це повторювалося знову і знову, а закінчувалося тим, що конфісковували не тільки хліб, продукти, живність, а й господарські споруди, які розбиралися й вивозилися.

Чоловіків арештовували і садили в тюрми, а через деякий час, коли їх господарства остаточно руйнувалися, разом із

сім'ями вивозили на Соловецькі острови та в ліси Уралу. Це було передумовою початку штучного голодомору та знищення українського народу.

Не обійшла гірка доля і нашої сім'ї. Відібрали землю, коней, корову, овець, курей та голубів. Під мітлу вимівши все їстівне, «буксирні бригади» періодично все одно відвідували нас, сподіваючись знайти ще чогось. Під час одного із останніх відвідин знайшли дві склянки січки і забрали її, а нас викинули з хати, позабивавши вікна і двері. І це в той час, коли ми вже були пухлими з голоду, а один з братиків помер, пообгризавши шкіру на кісточках своїх рук.

Ми харчувалися товченими качанами з кукурудзи, якими задалегідь запаслися для топки у печі, змішуючи їх із бруньками та листям липи, різними бур'янами.

Коли я пішов (виповз) із свого дворища, то був пухлим, із моїх ніг постійно сочилася вода, бо шкіра була потрісканою. Перебував переважно в невеликому лісі, біля нашого хутора, спав у старій вовчій норі, харчувався бруньками та листям дерев, руйнував пташині гнізда і поїдав спершу яєчка, а потім і пташенят. Їв дохлу рибу в ставках, яка спливала навесні, задихнувшись взимку під товстим шаром льоду. Риба була вкрита білою пліснявою, а ми їли її сирого навіть без солі, яку теж важко було дістати.

Дорослі, яких ще не полишили останні сили, виловлювали собак, кішок, шурів, мишей, яких навесні 1933-го було вдосталь. Були випадки, що голодні матері різали одного із своїх дітей, щоб урятувати себе і решту дітей.

У пошуках їжі я пішов до великого села Берестівка, яке знаходилось за 7 км від нашого хутора, і наткнувся на страшне видовище. Трупні померлих від голоду людей валялися де попало, розкладалися, наповнюючи повітря нестерпним смородом. Знову повернувши у напрямку свого хутора, я зустрів шестилітню дівчинку, пухле тіло якої нагадувало скло. Вона сказала, що звуть її Олександрю Олексіївною Рибалко і що їй дуже хочеться їсти. Ми почали поневірятися разом.

Голод і репресії прокотилися по нашій сім'ї нещадним котком. Голодною смертю померла сім'я Дяченка Омеляна Михайловича, рідного брата мого батька, що складалася із 4 осіб. Її поховали на сімейному, ще дідівському кладовищі на

хуторі Беївець. А в 1939 р. не стало ні того кладовища, ні того хутора, ні колгоспу ім. Ілліча.

Члени нашої родини, які вціліли від голоду, розбрелися хто куди. Я, наприклад, за оргнабором поїхав до Алчевська Луганської області, звідки в серпні 1941 р. пішов добровольцем на фронт.

Мати наша з найменшим своїм сином залишилася жити на хуторі Стягайлівці. 4 червня 1941 р. її, немолоду, хвору, що не знала жодної букви і ніколи не була далі Ромнів (це за 40 км від хутора), органи НКВС заарештували як «ворога народу». Згодом трибунал військ НКВС по Харківській області засудив матір за ст. 54, п. 10, ч. 11 КК УРСР на 10 років позбавлення волі та 5 років урізання прав, у тому числі права на апеляцію. Мати наша зникла у невідомому напрямі у той самий час, як ми, три її сини, виживши після страшного голоду, захищали Вітчизну на фронтах Великої Вітчизняної війни, повернувшись потім додому інвалідами.

№20. ЯК РОЗПРАВЛЯЛИСЯ З «ВІЛЬНОЮ ШАНОЮ»

Свідчення **Зуба Андрія Арсенійовича**, 1919 р.н., уродженця селища Вільшани Харківського району Харківської області.

Розповідають, що назву нашому селищу дали запорізькі козаки, які поселилися тут після зруйнування своєї Січі. Козаки не терпіли ніякого ярма, а тому урядовці, які навідувалися сюди вилучати податки чи набирати рекрутів, назад не поверталися — козаки рубали їх шаблями. Звідси і назва «Вільна шана». Ще й досі в селищі зустрічаються прізвища, носіями яких є нащадки тих славних козаків, — Зуб, Коваль, Мірошник, Щелепа, Сіроштан, Рябоштан, Убийсобака, Рябокобила, Тягнирядно, Біловол, Вовк, Буряк, Бондар та інші.

До 30-х років село мало 4 церкви (3 кам'яних, 1 дерев'яну), млини, вітряки, олійниці, миловарний і цегельний заводи, кредитне товариство та інші об'єкти, які свідчили про заможність Вільшан. Добре попрацювавши вдень, мої земляки вечорами збиралися на вулиці й співали чудових пісень.

Але почалися колективізація, розкуркулення, терор — і покотилося наше життя до бідності. В 1932-1933 рр. урожаї були великими, але все до останньої зернини забрали уповно-

важені із заготівель. Очевидно, дії були цілеспрямованими, адже не залишали зерна, муки, квасолі, картоплі — нічого.

Наша сім'я складалася з 6 чоловік — батька (інваліда імперіалістичної війни), матері й 4 дітей. У нас була корова, свині, кури, качки, присадибна ділянка. Як влада все у нас відібрала, то батько, що мав спеціальність тесляра, влаштувався працювати в Харкові — теслярував у інституті громадського харчування. Старший брат, що мав 16 років, працював у колгоспі. Менші від мене брат і сестра — були вдома, а я з другом періодично їздили до Харкова і привозили від наших батьків додому їжу.

Пам'ятаю, що хліб продавали у дерев'яних кіосках і магазинах. Черги до них стояли неймовірні — ставали з вечора, записуючись у спеціальні списки. Нам із другом іноді щастило записатися разів три (щоразу під іншими прізвищами). Черга починалася метрів за 60-70 від хлібного кіоска, номер її писали на руці чорнильним олівцем. До кіоска нас ввели 2-3 міліціонери групами по десять чоловік. Ті магазини, в яких ми скуповувалися, знаходилися на вулицях Червонопрапорній та Каплунівській. В одні руки давали півбуханки. Хліб завжди був глеким, мав сіро-блакитний колір, від натиску з нього виступала якась водяниста рідина. Зазначена порція хліба коштувала 2 руб. 50 коп.

Ми швидко відносили хліб до батька на роботу (це було поруч), перевдягалися в іншу одягу і знову бігли в чергу. Таким чином, зібравши по 2-3 пайки хліба, нічним поїздом із станції Залютино чи Новожаново ми їхали в село. Вдень їхати було небезпечно, адже старші хлопці відбирали хліб. Їздили ми з другом на даху вагона, для самооборони озброювалися металевими прутами. Сходили на станціях Пересічна чи «224 км», які знаходилися від села на віддалі 3-3,5 км. Щоб не потрапити до рук грабіжників, пересувалися не дорогою, а полем.

Наступного дня поїзд відбував від ст. Пересічна о 5 год. 17 хв. Ми мали на нього встигнути, щоб знову привезти рідним рятівний хліб.

У вільний час ми з другом Ванею підробляли — продавали цукерки, які виготовляли цигани. Розраховувалися з нами цигани теж цукерками. Іноді ми їздили до Золочева по цигарки «Аначка» та «Наша марка», які в Україні не вироблялись. Продавали цигарки поштучно чи пачками, промовляючи: «Є Аначка,,,» — «п'ятак штука, рубль — пачка».

Якось нам із другом пощастило. Мій батько передав його батькові, що працював кочегаром у приміщенні «Донугілля», труп собаки, над якою в інституті робили досліді. Не знаючи, що за м'ясо, ми наминали його з великим апетитом.

Одного дня довелося мені добиратися до Харкова не нічним, як завжди, а денним поїздом. Мати натушкувала капусту на буряковому квасі і, склавши її до глечика, звеліла відвезти батькові. Не встиг я зайти до вагона, як на запах капусти збіглися пацани. Чоловік 5-6 оточили мене кільцем і, поки руками не повитягували всієї капусти, не випустили. Пам'ятаю, що було дуже гірко, але я все ж не заплавав.

Дуже часто доводилось бачити на вулицях покійників, яких люди за руки і ноги відтягували з дороги під паркан, а потім їх кудись відвозили. Траплялось, що перехожі від голодного виснаження непритомніли і так лежали деякий час, доки не приходили до тями і не починали рухатися далі. Ми не знали, скільки помирало людей, адже така інформація не оприлюднювалася.

№21. ВРЯТУВАЛО М'ЯСО ДОХЛОЇ КОНЯКИ

Свідчення Акуна Василя Даниловича, 1922 р.н., жителя села Високопілья Валківського району Харківської області.

Я пам'ятаю все. Мама поклали на піч вузлики з квасолею, горохом, сочевицею і оклунок суржюку (пшениця, змішана з житом). Веліла нам, чотирьом своїм дітям, на них сидіти. Те не допомогло. Виліз до нас один у будьонівці, розкидав по кутках і згріб усе з печі. Мама, ставши на коліна, просила, щоб не позбавляли дітей останньої надії. Та все було даремно.

І почалися для нас тяжкі дні. Щоб вижити, лишався один спосіб — їти просити. Попервах щастило: нам із меншим братом давали хто буряк, хто пригорищу висівок. Але чим далі, то ставало нас усе більше і більше з торбинками на вулицях. Усе частіше чули ми відповідь: «Дітки, нічого вам дати. У самих нічого вже немає».

Принесемо, бувало, пригорищу висівок, то мама розподілить їх на дні. Вкине ложку висівок у воду, а ми стоїмо коло плити і дивимось на чавунець. Слина котиться клубком. Так хочеться їсти, до плачу.

Поділить мама ту юшку по мисках нарізно, побоюючись, що зі спільної старші все вміть проковтнуть, а меншим нічого не лишилося. Сяде навпроти нас і дивиться, а сльози так і котяться по щоках.

Схудла мама. Ми теж щодня танули. Просити вже не ходили, бо в людей стало нічого давати. Першою померла Вірочка. Ручки й ніжки поробилися в неї, мов соломинки, — так висохло дитя. Перегодом і Володя помер. Через два дня після нього — Гриша. Пішов просити, під чужою хатою і помер. Принесла мама Гришу додому, а в його затиснутому кулачку шукуринка з печеного буряка. Якось добра душа поділилась із моїм братиком. Спасибі тій людині.

Умирали люди. Дохла худоба, яку нічим стало годувати. Вже навіть покрівлю з хат було знято. Солому згодували — на хатах самі кровки стирчали. Лишилися ми з мамою вдвох. Пустка кругом. Були діжки хороші дубові — обміняли їх на пригорщі піона: пішли ще з осені. Стала мама ходити до сестри, котра хоч чимось була багатшою від нас. Бувало, дасть то жменю ячменю, то жменю жита, то буряк. Принесе мама ті зернини, порухе поштучно і розділить на тиждень уперед. Купка на день.

Навесні ми почали пухнути. Поналивались ноги, руки. Як у мами, так і в мене. Не стало сили навіть ходити. Тягнуло впасти і лежати. Здебільшого так і робили. Сестра теж більше нічого не могла нам дати. Хоч її чоловік і працював комірником, але в коморах було порожньо.

Прочули ми, що люди ходять до старої скирти соломи, яка вже була напівгнилою. Опираючись один на одного, добралися і ми до скирти, почали віяти напівгниль. Навіяли пригорщу зеленої пшениці. Вдома помили, але цвіль не відпала. Зварили. Хоч яка була гидота, ми ковтали. Але перегодя вилилось те вариво назад.

Ми вже відмирили, але тут прийшло спасіння — від сусіда. В колективі від сибірки здохла коняка. Сусід дізнався, де її закопали, і поволік мене з собою. Коли ми наблизилися до місця, то дохлятину вже різали і рвали. Дотовпився і сусіда. Відшматував кусок мені, а потім насилу собі встиг вихопити, хоча й руку йому було порізано.

Варили і їли те падро. Згодом дідусь, мамин свекор, наловив ховрашків. Приніс нам шість штук — тиждень прожили. А далі я і сам навчився «вилувати» звірків.

Підросла лобода — її почали їсти. Рвали гірчак, молочай. Зірвеш, а з нього виступає біле молочко. Хоча і гіркуватий, але їстівний. Спершу їли неочищеним. Коли вже живіт був повним, тоді починали чистити від листків і шкірки.

Мама відтухла, і я теж уже не був набряклим. Почали ходити в колектив, де їли навіть м'ясо. З першого обмолоту дали всім колгоспникам по відру муки. Пам'ятаю, несе мама ту муку, ступає обережно, щоб не впасти і не розсипати. Я їду за нею — послиню палець, устромлю в муку і оближую. Я за свій довгий вік переїв усього, але такої смакоти, як та мука, більше не знав.

У ті страшні роки ми всі були приречені на вимирання. Український народ, який більшовикам не підкорявся, треба було знищити.

№22. ПОХОВАЛИ МАМУ, А З НЕЮ — П'ЯТЕРО ДІТЕЙ І БАБУСЮ

*Свідчення **Обідало Катерини Кузьмівни** (дівоче прізвище **Грубник**), 1923 р.н., уродженки села Олексіївки Краснокутського району Харківської області.*

Мого дядька визнали куркулем і забрали в нього коней, корів, весь інвентар (сівалки, борони, молотарку, віялку), все зерно, знесли з двору будинок, комори, сараї. Самого дядю загнали до Сибіру, а 8 чоловік сім'ї залишилися в селі. Він там загинув, а сім'я вдома померла з голоду.

А тепер про свого батька. Він був середняком. Вступивши до колгоспу, який тільки-но організувався в 1929 р., здав туди все хазяйство — корову, сівалки, вози, плуги. В нашій сім'ї, яка налічувала 9 душ, лише батько був працездатним. Коли все здали, а зерно у нас насильно відібрали, то почався в сім'ї голод. Невдовзі батька привезли з роботи мертвим — його знайшли на кагаті, де зберігалася колгоспна картопля (тоді великих погребів не було, картоплю на зиму обсіпали землею).

На третій день після смерті батька сусіди поховали нашу маму. В яму покійників тоді клали не в труні, а загорнутими в ряднини. Біля мами поклали п'ятеро дітей і бабусю, які теж померли з голоду.

З великої сім'ї живими залишилися тільки я з братом (мені тоді виповнилося 10 років, брат був на 3 роки старшим). Брат пішов по миру просити. Трохи нас люди підтримали.

Лишилася наша хата. Вона була просторою (на три відділи), вкрита залізом. Стали ми з братом розбивати одну стінку, щоб топити, а люди почали скаржитися до колгоспу. Директор школи наполягав, щоб дітей кудись прилаштували, а хату забрали. Тоді в колгоспі саме будували стайню для коней, то матеріал з нашої хати надумали використати для того будівництва. Брат не давав, а йому сказали: виростеш, тоді видно буде.

Як брат виріс, то почалася війна. Десь у Білорусії поклав голівоньку, лише одного листа від нього і встигла отримати.

Залишилася я на всьому світі сама. Спершу наймалася працювати в людей. А з 1945 р. і до 1978 р., тобто до самої пенсії, — в колгоспі робила. Живу у напівзруйнованій хаті — немає чим даху залатати, здоров'я теж немає. Маю доньок, але вони із сім'ями мешкають окремо, а я — сама.

№23. ГОЛОВА КОЛГОСПУ ПРОЖИВ У НАШІЙ ХАТІ ВСЕ ЖИТТЯ

*Свідчення **Проценко Марії Петрівни** (дівооче прізвище **Камчатна**), 1927 р.н., уродженки села М. Бобрік Лебединського району Сумської (колишньої Харківської) області.*

Мій батько, Камчатний Петро Денисович, помер від голоду у віці 28 років. Батька й діда причислили до куркулів і вигнали з хати всю нашу сім'ю.

У 1932 р. за те, що батько не виконав плану хлібоздачі, накладеного втретє підряд, його засудили на два роки. Прийшовши з в'язниці в 1933 р., батько в кінці літа помер з голоду. Мій братик теж помер голодною смертю. Дідусь пішов до старшого сина, але смерть від голоду наздогнала його і там.

Залишившись удвох з мамою, ми опинилися на вулиці. Голова колгоспу, кинувши свою халупу, зайняв нашу добротну хату і прожив у ній згодом усе життя.

Минуло вже багато років, а я весь час думаю про батька. За що ж він, такий роботяга, постраждав? За те, що любив трудитися і копієчку беріг, аби купити шматок землі?

№24. У БАБАЯХ ЗЕРНО ПЕРЕГАНЯЛИ НА СПИРТ

Свідчення жінки, яка не побажала себе назвати, 1924 р.н., у 1932-33 рр. мешкала в селищі Бабаї Харківського району Харківської області.

Мене 7-річною привезли до Бабаїв. Тут я пішла до I класу початкової школи (спершу школа знаходилася на площі у колишньому попівському будинку, потім її перенесли на околицю селища — там я навчалася до 4 класу).

Перші чотири роки життя у Бабаях, які я добре пам'ятаю, якраз припали на роки голодомору.

Мої батьки (тато — тесляр, мама — прая) працювали у радгоспі «Червоний партизан», де директором був Лобанцев (його ім'я та по батькові не пригадую), про котрого говорили як про добру людину. Директор виділяв підводу, якою кожного ранку підбирали трупи померлих і вивозили на кладовище в центрі селища на пагорбі. Ми, діти, звичайно ж, бігали дивитися, куди везуть покійників (на тому кладовищі були поховані і мої родичі). Вирилася глибока яма (мабуть, як хороший погріб) і в неї штабелями вкладали трупи. Яму не заривали кілька днів, доки вона не наповнювалася. Потім копали нову.

У Бабаях був спиртзавод (зараз на тому місці якийсь ремонтний завод), біля якого знаходилися ями — розміром десь 100 на 50 м і глибиною 2-3 м — куди по дерев'яних жолобах зливалася барда. Голодні люди, під парканом пролізши до цих ям, набирали барду в торбинки, тут же їли її, але від кольок багато хто помирав на місці. Трупи рано-вранці підбирали, везли на кладовище і заривали, як худобу. Зараз ті місця, де ховали померлих від голоду, сильно заросли, частина кладовища взагалі кинута напризволяще (деякі ділки без душі і совісті на тих кістках навіть почали будувати собі особняки). Отож спиртзавод переганяв зерно на спирт — і це при такому голоді!

Наша сім'я не загинула тільки тому, що батько з матір'ю отримували хоч невеликі пайки в радгоспі, а я з молодшим братиком (він загинув під час війни) періодично крали 3-4 качани кукурудзи, яка лежала в буртах біля ям з бардою. Кукурудза охоронялася, але, на щастя, охоронники були з краплею серця: вони робили вигляд, що нас не помічають, а іноді — стріляли в повітря. Ту вкрадену кукурудзу, маючи за велике благо, ми товкли у ступі і варили з неї кашу, на

якій і протрималися деякий час. Потім із лободи і невеликої кількості піона варили так званий борщ.

Тільки-но ми, батьки з трьома дітьми, трохи призвичаїлися до Бабаїв, сюди ж із села, де жили раніше (це у Курській, нині Белгородській, області), викликали бабусю з двома дітьми — нашими найменшими братиком і сестричкою. Раніше в тому селі крім нас п'ятьох, у батьків знаходилися на утриманні ще двоє сиріт (дітей померлого батькового брата) і старенькі дідусь з бабусею. Жили в середньому достатку — батько не бачив за роботою ні дня, ні ночі. І ось, не зважаючи на таку ораву, батько був розкуркулений, вигнаний із свого куреня та пущений по світу (якби вчасно не втік, то вбили б або вислали невідомо куди).

А хто ж ті діячі, що виконували нелюдські накази? Відібравши в селян нажите віками, вони «просвістили» все за короткий час і знову лишилися голопузими — це ж, в основному, місцеві нероби і п'яниці. Справжні трудівники, як наш батько, працювали і не бідкалися — мали свій шматок хліба і могли утримувати великі трудолюбиві сім'ї.

Називати себе не хочу не тому, що боюся, а щоб душу не тривожити — дуже гірко і боляче від усього. Несила згадувати пережите.

№25. ЗАСЕЛИЛИ ЛЮДЬМИ З ОРЛОВЩИНИ

Свідчення **Передерій Уляни Михайлівни** (дівоче прізвище **Злобіна**), уродженки села Будьонівки Великобурлуцького району Харківської області.

Сім'я наша була великою — 3 дітей, батько, мати, дідусь. Їли що прийдеться. Перед своєю смертю батько годував нас качанами із кукурудзи.

Убатьків забрали все: коней, корову, реманент. Хату теж відібрали, а нас поселили у стайні.

Вимерло майже все село. Їли навіть дітей. Був випадок, коли мати зварила суп із дитини. Інша дитина, що їла той суп, каже: «Мамо, так це ж пальчики...».

Перших померлих хоронили ще у гробах, а далі — просто у ряднинах.

Із нашої родини голод забрав дідуся **Злобіна Олексія Наумовича** (1870 р.н.), батька **Злобіна Михайла Олексійовича**

(у віці близько 30 років), сестер Злобіну Марію Михайлівну (1925 р.н.) і Злобіну Ніну Михайлівну (1928 р.н.), дядька Злобіна Івана Олексійовича, двоюрідних братів Злобіна Івана Івановича, Злобіна Олексія Івановича.

Після голодомору село заселили жителями Орловської області.

№26. СКРІЗЬ НИШПОРИЛИ ВИВІДАЧІ З НКВС

Свідчення **Рябко Лариси Юріївни** (дівоче прізвище **Литвиненко**), 1938 р.н., уродженки села Драбинівки Новосанжарського району Полтавської (колишньої Харківської) області.

Я народилася вже після голодомору, а тому про його страхоття розповім за спогадами своєї мами, Литвиненко Олександри Павлівни, якої вже немає серед нас.

Мама розказувала, що в селян було відібрано минулий урожай, а все, що виростало на полі влітку, не дозволяли збирати. Якщо хто порушував заборону, його заарештовували. Скрізь нишпорили вивідачі з НКВС. Діти від голоду вмирили прямо за партами. Вмирили цілі села.

Трупи так і залишалися лежати по хатах, а тому весною, з потеплінням, почався сморід. Щоб вивезти трупи були організовані спеціальні загони. Мій батько, Литвиненко Юрій Іванович, що був учителем історії, очолював ці загони. Батько загинув на війні, його я майже не пам'ятаю.

Чоловіків, які ще були працездатними, підсилено годували, щоб вони могли впрягатися у сани, вози, рити ями — братські могили.

№27. ВЕСНОЮ ЛЮДИ СТАЛИ ПАСТИСЯ

Свідчення **Зубченко Галини Степанівни** (дівоче прізвище **Крилівська**), 1927 р.н., уродженки села Синихи Куп'янського району Харківської області.

Мій прадід Захар, викинутий зі своєї хати «куркуль», що зі своїми 4-ма синами працював на землі від зорі до зорі (володів 10 десятинами), помер 1933 р. у чужій хаті з голоду. Пам'ятаю, лежав він із відкритими очима і щось тримав у руці схоже на шматок дерева. Пізніше вмерла і прабабуся — його жінка.

Село 33-го лишилося у моїй пам'яті якимось страшним, зарослим бур'янами. Від сусіда до сусіда нікому було прокосити стежинку. Ночами страшно вили з голоду собаки, а потім і тих не стало — поїли їх люди. І така настала тиша, ніби ти лишився сам на сам із тим лихом — голодом!

Зникали в селі люди: ішли на пошуки їжі і не поверталися. У сусіда Болюха було 2 хлопчики-близнюки. Коли одного з них не стало, то пішла чутка, що його з'їли.

Коли настала весна, то люди почали пастися, мов худоба. Мої однолітки Фандієнки Шура і Галя, у яких ноги опухли і вкрилися виразками, добиралися до рятівного зілля (калачиків, молочаю, незабудок, свиріпи) поповзом, адже ходити не могли. Від деякого бур'яну наставало отруєння — галюциноз (люди дуріли). Їли лущайки із картоплі, тирсу з дерева, кору.

Однак, не зважаючи ні на що, постійно працювали «ударні бригади», в які входили люди нашого села — «активісти» (це підлабунники, халуї, нероби). Вони ходили із залізними загостреними прутами, штрикали скрізь і забирали все, що їм подобалося. Сховати нічого не вдалося. У нас в заметі снігу забрали клунки із зерном, в діжці огірків — горщик лою (баранячого жиру), у грубі — гарець (мірку) зерна, накритого вінком цибулі. Пробили підпиччя і розідрали мамину перину (довго потім зберігали напірник з діркою як пам'ять про пережите). Забирали все, як кажуть, під мітлу.

У пам'яті мені, як сиділа я у нетопленій хаті коло вікна і дивилася у прохукану дірочку, чекаючи на прихід дідуся Артема із іншого села Вишневий сад, де він давив у чанах вино і за це мав плату — пайку сурогату (це був маленький шматочок чорного, як земля, хліба). Відривав від себе, аби дати вижити дитині, хоча в той час у нашій сім'ї пухлими від голоду були всі дорослі. У пам'яті іще, як мама із сусідом Сухомлином Юхимом їздила в Росію (Острогозьк) на мінку і відвезла всі рушники та скатерки, оздоблені вишивками, а також бабусин корсет, оздоблений намистом і вишивкою, якого було дуже шкода, бо так подобався мені. Але на кордоні між Росією і Україною сторожовим постом все наміняне ними було відібране. Мамі із сусідом нічого не лишилося, як піти по світу із простягнутою рукою, просити милостиню.

Іноді у нашому безрадісному дитинстві траплялися щасливі миті. Це коли ми із сусідським хлопчиком і його сестрою (Ванею і Танею Сухомлин) зловили і з'їли їжачка.

Іншого разу в нашій хаті зупинився «уповноважений» із Куп'янська, і тоді я вперше за кілька місяців побачила хліб. Отримавши в руки половину круглої буханки, я їла хліб — не відрізаючи, не ламаючи, а просто так, як їдять звірі. Хоч поряд мати дивилася голодними очима і просила в мене хоч шматочок, відповідь їй була одна: коли наїмся, тоді дам і тобі.

Як люди стали тікати із села хто куди, то і мої батько, мати, дядько та тітка поїхали на будівництво тракторного заводу в Харків. З того часу жити стало трішечки краще.

Але багатьом людям тікати було вже пізно. Вони вмирили з голоду в селі, де нікому їх було навіть хоронити.

№28. ПУХЛИХ ЛЮДЕЙ СКИДАЛИ ПІД ПАРКАНИ

Свідчення **Маслова Сергія Лук'яновича**, 1921 р.н., уродженця міста Харкова.

Добре пам'ятаю трагічний 1933 р. Я жив тоді з батьками в Харкові по вул. Абразумівській, буд. № 38 (нині це буд. № 14), що в Червонозаводському районі.

Пам'ятаю, що перед нашим будинком знаходилася галявина, яку щорічно батьки засівали кукурудзою чи картоплею. Але у 1933-му галявина чомусь пустувала й заросла бур'яном.

Влітку того року на нашу галявину під паркан кожен вечір стали звозити пухлих людей, серед яких були чоловіки, жінки і діти. Привозили цих нещасних на підводах, скидали під паркан і від їжджали.

Пам'ятаю як зараз, що мої батьки і сусіди приносили тим нещасним їжу, але вони вже не могли ні їсти, ні вставати. Я заносив ту їжу назад і пояснював батькам, що вони не хочуть їсти.

Місяць був дощовим, і ми з батьками на ніч накривали привезених людей чим прийдеться. Раннім ранком нещасних, уже мертвих, кидали, як колоди, на підводи і кудись везли. Так тривало протягом червня, липня і серпня 1933 р., а, можливо, й довше, точно сказати не можу.

Зараз лишився я сам — немає ні сестри, ні двох братів, які також були свідками того трагічного 1933-го. Моїм батькам теж було не солодко: хоч і жили у місті, але впроголодь, їли один раз на день і то не досита. Але чим могли допомагали нещасним людям, які ще якимось пересувалися.

№29. ДІТИ ВОРОНІНИХ

Свідчення **Воїнової Віри Іларіонівни**, 1920 р.н., уродженки міста Харкова.

В 30-х роках я разом із батьками жила у Харкові по вул. Сумській, 79. Наш будинок знаходився поряд із Сумським ринком. Цей ринок ніколи не виходить у мене з голови. Скільки тут падало і помирало народу, що скупчувався біля ларка, де продавався хліб! Хліб був чорним. Буханка розрізалася навпіл (здається, у тому шматку був кілограм). Черга була безкрайньою: день і ніч записувалися, звітували десятками і так само десятками підходили до ларка.

Наша мама ночами не спала, берегла для мене і моєї молодшої сестри чергу. Вранці, до початку шкільних занять, мама нас будила і приводила в цю чергу. І тут нам доводилося кожен ранок бачити померлих, що сконали вночі.

Люди, що скупчувалися в цій черзі, приїздили із сіл і приміських районів. Померлих вантажили на автомашину й кудись вивозили. По дорозі до школи я теж бачила на дорозі трупи, яких було не злічити.

Моя старша сестра, слава Богу, вона лишилася живою, у той час навчалася в педагогічному технікумі в Охтирці. Мама час від часу возила їй хліб і сухарі, щоб та могла протриматися. Навесні 1933 р., коли мама у черговий раз приїхала до Охтирки, сестри у приміщенні не знайшла. Виявилось, що вона разом із групою студентів була в саду і їла калачики, що тільки-но зазеленіли. Побачивши свою дитину, мама злякалася — лоб у неї був блискучим і пухлим. Звичайно ж, забрала і привезла доньку додому.

А що сестра навчалася вже на останньому курсі, то їй дали документ про закінчення технікуму і послали вчителем молодших класів до села Олешні Охтирського району, де вона і працювала до пенсії.

Але найбільше вразив мене випадок, пов'язаний із приїздом подружжя Вороніних, що були знайомими моїх батьків і мешкали на ст. Гути Богодухівського району. Приїхали вони до нас змарнілі, пригнічені, напівбезумні і без дітей, яких мали троє. Після суну, що ним пригостила мама, гостям стало погано. Коли прийшли до тям, батьки їх запитали: «А де ж ваші діти?» — «Поїли», — без роздумів відповіли вони. —

«Як поїли?» — не повірили ми своїм вухам. — «По черзі: спершу з їли маленьких, потім — старшу. Вона сама сказала: коли всіх, то їжте й мене. Різали на шматочки, варили і їли. А якими смачними були їхні пальчики». Це жахливе признание вразило мене на все життя, особливо про пальчики.

Наступного дня мама повела Вороніних на ринок у чергу, і до вечора вони не повернулися. А на світанку стукають: «Відкрийте, це ми». І розповіли, що приїхала велика машина, всіх їх забрала і повезла до якогось лісу чи в лісопарк. Усіх людей скинули у провалля і поїхали. В кого ще були якісь сили, то до ранку вибралися з того провалля, а решта — лишилася в ньому навіки.

Другого дня подружжя знову пішло по хліб, але до нас більше не повернулося. Через якийсь час ми з мамою ходили до провалля, що знаходилося за міським парком. Людей там уже не було — лише поламані куці та шматки одяжі. Це провалля і досі не виходить із моєї голови.

Під час Великої Вітчизняної війни довелося бачити Сталінград, бомбардування, багатьох загиблих і поранених, але те видовище не було таким страшним, як побачене у голодовку.

№30. Я БУЛА МАЛОЮ І НЕ РОЗУМІЛА, ВІД ЧОГО ПОМИРАЮ

Свідчення **Артеменко Надії Порфиріївни** (дівооче прізвище **Ларка**), 1923 р.н., уродженки села Лигівки Сахновщинського району Харківської області.

Мені тоді було 10 років. Жила з батьком, Ларкою Порфирієм Петровичем, і мачухою, Маренкою Пріською Пилипівною, (без мами я лишилася у віці 2 р. 6 міс.). Мала шість сестер — чотири на той час вийшли заміж, а дві — були вдома. Коли настав голод, то обидві незаміжні сестри пішли до радгоспу «8 Березня» під Краснопавлівкою. Мачусі ми були не потрібні, а дожилися, що міняти вже стало нічого, бо сім'я була велика. Батько був хорошим кравцем чоловічої одяжі, то поїхав на заробітки в Росію, здається, у Курськ (він там шив по людям і харчувався цілий місяць). Мачуха, прихопивши з собою корову, пішла до своїх дітей, а я лишилася сама.

Була вже весна, вирости перші лопуцьки (ми їх звали «зابدльдьками») болиголова. Потім на річці рвали «шпичаки», тобто молодий очерет. Я вже доїлася тих лопуцьків, що до хати не доходила. Коли лежала на своєму городі, то сусіди, царство їм небесне, Тищенко Химка і Шаренко Олена, те, що заготовляли для своєї сім'ї (якусь юшку, маторженики з лободи), принесуть і мені.

Лежу я, бувало, на городі: ноги попухли, живіт опух, голосу не відтягну — хтось до мене підійде, заговорить. Про смерть не думала, бо ще не розуміла, чому я так ослабла. Люди переказали сестрі Марусі в радгосп, у якому стані я перебуваю, і сестра відразу пішла прохати допомоги у директора свого радгоспу (ним був наш сусід Моргун Олексій Тимофійович, який до цього працював головою колгоспу «Нове життя» в Лигівці). Директор повів Марусю до контори і виписав муки, крупи, печеного хліба.

Прийшовши до хати, сестра дала мені хліба таку малу скибочку, що я аж затрусилася (скільки не бачила святого хліба): чому так мало дала? Я плачу, благаю дати їсти, а сестра теж плаче, примовляючи: «Коли дам більше, то ти помреш. А я хочу, щоб ти, моя любя, маленька сестричко, жила». Потім вона зварила супик і дала мені у блюдиці. Так Маруся мене порятувала, дякуючи колишньому сусіду, в якого теж було 4 доньки.

Але їжа, яку сестра принесла, скоро скінчилася. Чим же жити? У нас в хаті було багато ікон, серед яких і Святий Миколай, оздоблений сріблом (і зараз бачу в уяві цю маленьку іконку). Сестра пішла до Сахновщини (це 12 км від нашого села) і там обміняла іконку на муку і крупу. Але коли Маруся вийшла за Сахновщину в степ, то за нею погналося двоє чоловіків. Де в Бога взялася підвода, на якій їхав наш односелець, з ним сестра й добралася благополучно додому. Поділили ми виміняне на пайки, щоб надовше вистачило харчуватися.

Якось уночі постукав у шибку наш сусід. Як сестра вийшла до нього, то почувла: «Там у вашому погребі мішок картоплі. Ти вічка обріж, копай ямки на городі, а Надя хай кидає ті вічка з фартушка. І відразу заволочи, щоб із грядки не вибрали». Так і по цей день ми не знаємо, де сусід узяв ту картоплю.

Потім приїхав батько, привіз муки й картоплі, хліба печеного. Посадили город, і сестра повернулася на роботу. Залишившись у двох з батьком, ми їли раз у день, бо до нового

хліба та городини було далеко. Наросла гичка на буряках, то варили її і пекли маторженики. Далі налилося жито до половини зернини (кожен хазяїн тоді сів на своєму городі, бо з колгоспу відомо, що одержував колгоспник). Я ці колоски зрізала, сушила в печі, а потім товкла, пересівала і робила галушки. Галушки були зеленими, і юшка теж зелена. Не було ні засмажки, ніякої іншої заправки — люди забули, що воно таке. Але все ж це був хліб.

Так я лишилася живою. У свої 10 років пішла працювати: разом з іншими ровесниками у жнива носила воду косарям, водила коня між рядками соняху й кукурудзи під час прополки. Селянські діти добре знали роботу, як і те, почім квіш лиха.

Тепер розповім про свого свата Рябину Нифодія, який мав тоді 60 років. Цей сват прийшов на базар (тут же, в Лигівці) і купив у продавщиць маторженик. З'їв його і на дорозі помер, не дійшовши до своєї хати. Виявилося, що маторженик був спечений із дурману (чорних зерен, вилущених із колючої головки отруйного бур'яну, що виростили завбільшки із кулак). Люди й тоді наживали гроші на чужих смертях.

Мені зараз 70 років. Життя не було мазане медом. І голодовка 47-го не обминула. Хоча я тоді працювала обліковцем тракторної бригади і мала зароблений хліб, але його людям теж умисно не віддали. Наше покоління нічого хорошого так у своєму житті й не побачило: війна, голодовки — не могли люди жити спокійно. Тепер пенсії малі, якби не городина своя, то не знаю, як би й вижили при цих цінах.

№31. ВІДГОЛОДУ ЗАГИНУЛО БІЛЬШЕ, НІЖ НА ВІЙНІ

Свідчення **Замнивуса Василя Кириловича**, 1926 р.н., уродженця села Замнивуси Сухинянської сільради Богодухівського району Харківської області.

Восени 1933 р. мені йшов 8 рік, і я добре пам'ятаю, що був зібраний непоганий врожай.

У моїй пам'яті оживають події, образи людей, що вмирили з голоду, і навіюються роздуми, роздуми... Я і зараз запитую себе: чому у нашому благословенному краї, де навколо розкинулися родючі лани, а трудолюбиві односельці збирали добрі врожаї (котрих вистачало не лише для себе, але й на про-

даж), зимою 1932 р. та зимою і весною 1933 р. мерли від голоду люди? Кому це було потрібно? Хто відповідь за це?

У нашому селі, де налічувалося 26 дворів, від голоду в 1933 р. померло 36 чоловік, а з фронтів Великої Вітчизняної війни не повернулося 9. Таким чином, голод нажнивував у 4 рази більше жертв, ніж війна.

І ось зараз, коли ми, пенсіонери-односельці, стали згадувати і підраховувати по дворах, хто ж загинув від голоду у 1933-му, то склали хоч і неповний, але цілком достовірний список із прізвищами та іменами жертв:

Сухина Іван Володимирович
Сухина Марія Самійлівна
Дорошко Микола Єгорович
Дорошко Петро Степанович
Дяченко Ілько Іванович
Дяченко Ганна
Замнибус Калістрат
Замнибус Гаврило Минович
Замнибус Домаха
Замнибус Іван Гаврилович
Замнибус Наталка Гаврилівна
Замнибус Ганна Денисівна
Замнибус Кіндрат Минович
Гаражій Олександр Іванович
Замнибус Іван Захарович
Замнибус Петро Іванович
Демеденко Гнат Данилович
Демеденко Василь Данилович
Замнибус Василь Онуфрійович
Замнибус Павло Пантелійович...

Звичайно, тут не всі згадані. На жаль, ми не могли пригадати по імені всіх до єдиного, особливо малих дітей.

Пригадую, що по селу ходило багато старців, але ж поділилися з ними було нічим. Найбільше людей пухло і помирало, починаючи з березня-квітня 1933-го, коли ударники із залізними палицями (ключками, щупами) познаходили і позабирали зерно. У селі дехто їв собак і кішок, а як дохли коні в колгоспі, то і конину.

Пам'ятаю, що наша мама сховала торбинку із квасолею у минулорічному бур'яні, а декілька відер картоплі — при-

кидала землею у погребі. Ці утаєні припаси і рятували деякий час.

Унас була відносно невелика сім'я: тато, мама і троє дітей. Я — найменший. Батьки були молоді, працьовиті, бідові. Пам'ятаю, як тато десь добув круг макухи, з якого мама варила дуже смачний суп.

Коли всі приховані харчі вичерпалися, то мама поїхала до Харкова і здала за півпуда муки в «торгсин» маленьку золоту обручку і сережки (ці прикраси були дорогою реліквією сім'ї — мама отримала їх у подарунок від нашого батька, коли 1919 р. виходила за нього заміж). Тільки-но вона ступила на поріг із тією мукою, як діти накинулися на мішок і стали жменями сунути ласощі до рота, не чекаючи, коли мама зважить галушки чи затірку.

Та настав час, коли їжі не стало зовсім. Усі почорніли і зсохлися, від людей залишилися самі кістки та шкіра. Ми з сусідніми дітьми стали ходити до Росохуватого лісу і рвати (шморгати) молоді листки липи. Сушили їх, терли на муку, з якої мама пекла «маторженики» (перепічки чи оладки). Їстівним було і листя білої акації. Але з інших дерев листя і коржіки були гіркі, неїстівні. Це так врізалось у мою дитячу пам'ять, що ось і зараз, коли візьму сухий лист липи чи акації в руку, помну його і понюхаю, то відразу згадую про 1933-й.

Та не всіх наших замнивусян рятували від голодної смерті листя та бур'ян. Кожного дня вмирали люди, яких рідні тихо ховали у садах.

Наближалось літо. Ми були, як скелети, — худі, чорні. Моя сестра Орина ходила в радгосп «Червона нива» полоти буряки (а їй же було всього 12 років), і там отримувала за день 200 г хліба. І ось із цієї пайки вона мені, як найменшому в сім'ї, приносила малесенький шматочок. Але це не допомогло. Я опух. Як зараз, сам себе бачу: на тоненьких ніжках, з великим животом і обличчям, налитим водою. Шкіра, як склянка, а очі, неначе осокою попрорізувані. Чую: увечері батьки говорять: «Ой, треба рятувати Василя!» Не пам'ятаю, як вони мене рятували, але я поступово відтухав і невдовзі став таким худим, що лишилися самі кістки та шкіра.

Видцвіло жито, пшениця, і в колосках почало наливатися зерно; спершу півзернини, а згодом — і ціле. Та хоч і ганяли об'їждчики, і були поставлені вишки, де сиділи охоронники

і слідували, щоб люди не лізли на посіви, ми якось ухитрялися накрасти та нам'яти зерна з колосків і прямо там, на полі, з'їсти м'яке і зелене молоде зерно (яке ж воно було смачне та солодке!).

Потім наминали руками, ховали в кишені і приносили додому, де мама варила із зерна смачний суп. А що стосується жирів чи м'яса, то ми забули, що це таке і чи взагалі вони існують на світі.

Але не всім моїм землякам судилося дожити до врожаю. Не менше третини, а може, й більше померло з голоду зимою, а особливо весною 1933 р. Втрати від голоду понесла кожна родина нашого села.

Душа болить, ние за тими, кого забрав голодний і страхітливий 1933-й. І це в такому хлібородному краї! Немає прощення катам, які це зробили! А хіба голод не підірвав здоров'я тим, хто вижив? Особливо воно було підірване у дітей, підлітків — це відчувають ті, хто дивом вижив, і тепер. Кому дякувати за наше «щасливе дитинство»? Голод підірвав і психічне здоров'я. Приміром, моя душа і тепер у постійній тривозі: чи буде врожай? Чи вродило? Чи зібрали? Чи буде хліб? Бо ж голод найстрашніше лихо у світі.

№32. ХАТУ ВІДДАЛИ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМ ІЗ РОСІЇ, А МИ СТАЛИ БЕЗДОМНИМИ

*Свідчення **Ткаченко Анастасії Миколаївни**, 1926 р.н., уродженки села Дмитрівки Первомайського району Харківської області.*

У нашій сім'ї налічувалося 6 душ: батько, мати і четверо дітей. Прийшли до нас дяді-уповноважені і все-все забрали: корову, кабана, курей. Батько сховав мішок зерна, то знайшли, а його назвали «куркулем». Забрали батька й посадили. Як мама з нами бідувала! Ми голодні, а маму до колгоспу не приймають, бо «куркулька».

Пішла мама жєбрати, щоб нас урятувати, та й не повернулася: померла на дорозі. Люди сповістити, що наша мама померла, а ми не можемо її доправити додому і поховати, бо знеслились. Як почали опухати з голоду, то взяла я свою 4-річну сестру і пішла з нею по селах просити милостиню. Брату було 8 років, теж кудись подався. Словом, розбрелися ми по білому світу.

Той жах, який ми бачили, коли ходили по селах, страшно згадувати. Заходимо в одну хату — лежать люди мертві, заходимо в іншу — така ж сама картина.

Чим же ми провинилися перед державою, що нам було таке дитинство? Та й батьки наші ні в чому не винні — були чесними трудівниками. За що ж така кара випала нам та нашим батькам?

Ходили ми з маленькою сестрою, доки не опухли, на ногах водянки страшні не з'явилися. Від голоду не було більше сил рухатися. Ми лежали в бур'янах, доки не підібрали якісь люди і не здали в патронат.

Той горе-патронат знаходився у селі Ржавчик Первомайського району. На зиму нас роздавали малосімейним колгоспникам, як поросят на трудодні, бо нічим було опалювати хату, в якій знаходився патронат.

1938 р. повернувся наш батько. Зібрав нас усіх, але жити ж ніде. Хату нашу колгосп віддав переселенцям із Орловської області, а ми, бідні, микалися по чужих сараях, бо нової хати будувати було ні за що.

Як батько, бідний, не пнувся, але до смерті так більше ні хати не побудував, ні корови не придбав. Працював у колгоспі за палички-трудодні, грошей не платили. Не дай Бог нікому такого пережити.

19 серпня 1942 р. мене, неповнолітню (мала 14 років), погнали до Німеччини. Що я там пережила у тих фашистів, не можу згадувати без сліз. 30 квітня 1945 р. американці звільнили, а 10 липня я повернулася додому.

Але муки продовжувалися — голод, жити ніде. Батько зробив землянку — в ній і тулилися. А як дивилися на нас — тих людей, що були в Німеччині, — на роботу ніде не брали, поводилися, як із злочинцями.

Вийшовши із села, я з великими труднощами влаштувалася вантажницею на ГРЕС-2 — розвантажувала вагони з вугіллям.

Чого варта мізерна пенсія, яку я тепер отримую? Вона мені життя коштувала, важкої фізичної праці з 14-річного віку. Але якось треба протриматися — вже менше лишилося жити на цьому світі, ніж прожила.

№33. МЕРТВИХ І НАПІВЖИВИХ ВИКИДАЛИ У ПРОВАЛЛЯ

Свідчення **Харченка Олександра Панасовича**, 1928 р.н., уродженця села Минківки Валківського району Харківської області.

Мій батько, який був учасником імперіалістичної війни, випадково потрапив до Москви, де його прикомандирували до військового підрозділу, що охороняв Кремль — кабінети Леніна, Троцького та інших членів революційного уряду. Пробувши у Москві близько двох років, батько захворів на малярію, і його відпустили додому.

Будучи безземельним, батько став ходити по наймах. Складаючи копійчку до копійчки, купив хату, стягся на сільгосп-реманент, корівку та коника. Батько працював день і ніч, старався, щоб сім'я, в якій було 5 душ дітей, не бідувала.

Настав 1933 р. Врожай видався багатим, але прийшов наказ усе зібране здати до колгоспу. Віддавши інвентар, кобилу, батько частину зерна, розрахованого на сім'ю, закопав у землю. Але прийшли комсомольці з ковінками і, подовбавшись скрізь, наш хліб знайшли і забрали весь, ще й кашу з печі прихопили.

Лишилися ми ні з чим. Троє дітей пішли у Валки до при-тулку, де й повмирали. Мене, найменшого, батько забрав до Харкова, куди повіз деяке барахло, щоб поміняти його на хліб.

Приїхали на Благовіщенський базар, стали в чергу за хлібом, а коли достоялися, то батька з черги викинули. Кажуть: ваш хліб у селі. А людей там під ятками лежало — і мертвих, і живих, що конали, — не злічити.

Підійшла машина крита, з неї вийшли хлопці і питають: «Хто бажає на відгодівлю до радгоспу?». Почали вкидати мертвих і таких, що були ледве живими. Батько каже: «Поїхали, откормимось. Я буду працювати, то щось додому привеземо».

Їхала та машина, їхала, а потім стала здавати назад. Відкрились дверцята, а за ними — яр, провалля (це відбувалося біля заводу ім. Малишева, в районі теперішнього селища Герцена).

Ті, що нас привезли, почали викидати у яр і мертвих, і напівживих. Батько хотів вистрибнути сам, але його виштовхнули так, що кілька разів перевернувся через голову. Як скотився вниз, то ніяк підвестися не міг, бо голова йшла обертотом. Батько лежить, а я сиджу коло нього і плачу. Навколо

нас людей повно валяється: те кричить «добийте!», те стогне, а більшість — навіки замовкли.

Вибралися ми з яру, дійшли до залізничної станції і приїхали у Водолагу. Хоч було вже пізно, побачили на вокзалі ящики для сміття і почали нищпорити в них у пошуках їжі. Де головка з оселедця, де шкаралупа від картоплі — підкормилися і пішли в напрямку Знам'янки. Приходимо до комуни, там у полі стояло жито. Зайшли в ті посіви і давай м'яти в картузи колоски та їсти. Полягали спочити, а за тим — далі пішли. Вже розвиднялося. У Знам'янци попід тинами валялись люди: одні вже мертві, інші — кінчалися. По вулицях самі коти бігали. В селі було порожньо й тихо. Пішли далі в Мануйлово — така сама картина: собаки та коти і люди валяються.

Прийшли додому — село мертве. То тут, то там сім'ю закопують. Батько дізнався, що в Ков'ягах при МТС організували підсобне господарство, де тримали скотину. Пішов і влаштувався туди скотником. Він працював, а я був удома з мамою. Смажили млинчики з кропиви та берестового листя і тим харчувалися.

Поряд із нами жив Макар Вустинович Лісовин, у якого було двоє дівчат: одна — мого віку, а друга — молодша. Старшу батько на моїх очах вивів із хати і, взявши за косичку, відрубав їй голову. Потім голову закопав, а тіло порубав і вкинув у чавун. Другу дочку Лісовин із жінкою теж з'їли, але тим не врятувалися і самі повмирали.

Перед тим Макар просив, щоб я привів йому одну дівчинку. Можливо, він би і мене заманив, але я був малим і кістлявим — нічого було їсти.

Розповів про все мамі, то вона заборонила мені навіть підходити до сусідської хати. Потім приїхав батько і забрав мене в Ков'яги пасти худобу. Доярки стали давати молока, і я поступово ожив. Ноги стухли, сили поволі відновлювалися.

У жнива повернулися ми з батьком у Минківку і вже лишилися вдома. Батько став доглядати биків у колгоспі, але зарплати не мав. Спасибі, хоч почали давати хліба на трудовдень — то по 100 г, то по 200 г. Жили злиденно, харчувалися лише тим, що виросте на власному городі.

Народ, що виросте після голодомору, був слабим, знесиленим. Плати за свою працю не знав, а знав лише, щоб протягом року було 275 днів виходу на роботу. До селян ставилися гірше, ніж до кріпаків. Я колись у школі вчив, що кріпак на

пана працював до суботи, а в суботу і неділю був вільним. У наших комуністичних панів вихідні для селян відмінили: посівна закінчилась — прополка, далі — сінокіс, жнива... І так цілий рік день у день. Ні відпочинку, ні зарплати, а самий лише рабський труд.

№34. ЛИСТ ДО СТАЛІНА

*Свідчення **Левченка Сергія Васильовича**, 1916 р.н., уродженця села Жигайлівки Тростянецького району Сумської (колишньої Харківської) області.*

Моє село до революції

Народився я в бідній селянській сім'ї з хліборобськими коренями. Діди по лінії батька й матері брали участь в російсько-турецькій війні. Батько воював під час імперіалістичної та громадянської воєн.

Слобода Жигайлівка, в якій я народився, мала населення близько 3 тис. чоловік. Як свідчать старожили, назву свою вона отримала від імені першого поселенця Жигайла, який колись перебрався сюди з Правобережної України. Традиційно основними заняттями місцевих жителів було землеробство, тваринництво, птахівництво, бджолярство. В зимовий час пряли, шили, чинбарювали, бондарювали, робили вози, сани, сундуки.

В центрі нашого села височіла церква Святої Покрови, біля якої стояв пам'ятник імператору Олександрові, збудований «вдячними громадянами з нагоди звільнення від кріпацтва». В підгірній місцевості колись знаходився маєток поміщиці Ольги Василівни Губенко, бабусі Остапа Вишні. Споруди було зруйновано в середині 20-х років.

У селі був млин, де виготовлялося борошно різних сортів, гречана і пшенична крупи. Господар його, Микола Андрійович Десняк, до колективізації електрифікував центр Жигайлівки. Кілька приватних магазинів, які діяли тут, належали родинам Удовиченків, Любарських, Лисенків, Верьвовок.

Здавна в нашому населеному пункті діяло непорушне правило тримати певну кількість резервного зерна на випадок недороду. Зберігався той недоторканий запас у спеціальному приміщенні, збудованому ще в 1800 р., що звалось «магазей». Таким чином, голод селу в старі часи не загрожував.

У Жигайлівці регулярно проходили ярмарки (по 3-4 рази на рік), на які приїздили продавці не лише з навколишніх районів, а і з великих міст — Києва, Сум, Харкова, Курська. Асортимент ярмаркових товарів був досить різноманітним — мануфактура, одяг, взуття, посуд, іграшки, книжки, ікони, сундуки, сани, вози, колеса до них, фаєтони, упряж тощо. Поряд з купівлею-продажем на ярмарках, які тривали протягом двох тижнів, організовувалися різні розваги — циганські концерти, атракціони, каруселі.

На моїй батьківщині шанувалися релігійні свята й народні традиції, проводилися церковні обряди. Люди вірили в Бога, ходили до церкви.

В дореволюційний час у селі була спершу 3-класна церковно-парафіяльна школа, потім — 4-класна (в 1931 р. організувалася семилітка).

Одним словом, життя в Жигайлівці протікало розмірено і спокійно. Доки не настав рік 1928-й.

Розкуркулення

Першими в селі були розкуркулені сім'ї Малишкіних, Букшів, Бойкових, Лозових, Яценків, Лисенків, Удовиченків, Любарських, Верьовок, Лесняків, Ковбушкіних.

Були випадки, що вночі «чорний ворон» без усякого попередження забирав родину й вивозив у невідомому напрямі — і лише вранці пропажу виявляли родичі чи сусіди. Розпачливі крики і ридання в тому чи іншому кутку села сповіщали про чергове зникнення людей.

Почалася паніка. Жигайлівці вночі перестали лягати спати, дехто, щоб уберегти себе, ховався в сараях, у сусідів чи знайомих.

У селі почалися нічні пожежі (по 5-6 за ніч). Підпалювали в основному майно заможних, і це нашкоджувало на думку, що пожежі теж ініціювалися владою.

Односельці збігались гасити вогонь в одному місці, а він уже спалахує в іншому. Побоюючись, щоб і самим не стати погорільцями, люди кидали гасіння і поверталися додому стерегти своє добро, залишаючи підпалених наодинці з їх бідою. Серед тих, хто постраждав від пожеж, пригадую прізвища заможних господарів: Лозових із Погорілівки, Чумаків із Голоківки, Бойкових із Загороднівки, Ковбусиків із вулиці Кладовищенської.

Колективізація

Перший колгосп, до якого вступили найбільш бідні селяни, з'явився в Жигайлівці 1929 р. Землю йому виділили найкращу. За вказівкою комуністів, польові роботи в посівну не припинялися навіть у день великого християнського свята Пасхи. Проводжали колгоспників на посівну школярі, яким напередодні пригрозили у випадку неявки на ці проводи виключенням зі школи й покаранням батьків.

Били дзвони, народ святкував воскресіння Христове, а в цей час колона учнів йшла по селу і співала революційних пісень. Обуренню віруючих таким богохульством не було меж.

Все посіяне колгоспом заросло бур'янами, в яких загинули цукрові буряки, картопля, кукурудза, соняшник.

Місцеві селяни, побачивши, що в колгоспі порядку немає, навідріз відмовлялися до нього вступати. Місцева влада та пропагандисти, що прибули з Харкова та Сум, від умовлянь перейшли до примусу. Кожного ранку відкривали тюрму і в присутності міліціонера й представника влади пропонували розписатися в заяві про вступ до колгоспу. Хто й на цей раз відмовлявся — потрапляв на нари.

1930 р., незважаючи на багатий урожай зернових, селянам видали на трудодень всього по 500 г посіду, а запаси попередніх років відібрали.

8 березня 1931 р. в селі вибухнув стихійний бунт проти колективізації, однак його швидко придушили. Військовий загін, що прибув з Охтирки, оточив село і розправився з бунтівниками: багатьох ув'язнили, декого розстріляли.

Хлібозаготівля

Проводячи хлібозаготівлю, влада довела кожному селянинові, залежно від його майнового стану, план до двору. Для забезпечення безумовного виконання цього плану були створені спеціальні бригади активістів і ударників. Дехто вступав у ті бригади свідомо, а дехто, щоб застрахуватися від пограбування, адже в дворах активу обшуки, як правило, не проводилися, влада задовольнялася певною кількістю зерна, яку активісти здавали добровільно.

Найбільшою жорстокістю й безжалісністю до односельців під час хлібозаготівель відзначалися Антон Гнатович Клець,

Дмитро Бугай, Тихін Тимофійович Машня, Степан Донець, Іван Федорович Бутко, Федір Іванович Шкабура. Забезпечили себе пільгами, «примазавшись» до бригад активістів, Гафія Лозова, Варвара Сафронова, Варвара Крейдун, Домна Загоруйко, Євдокія Яценко, Сергій Колодка, Назар Кирюха, Борис Гордієнко, Дмитро Рябокінь, Іван Мицик.

Бригада в складі 10-15 чоловік заходила в хату і говорила господареві: «Країна потребує хліба. Партія комуністів і наш дорогий батько та вчитель Й.В.Сталін прохають допомоги. У вас є надлишки зерна, то виносьте їх на підводи. Коли не дасте, будемо шукати. Що знайдемо — те й заберемо. План нам доведений великий, і ми його до такого ось числа маємо виконати».

Коли ні добровільна здача зерна селянами, ні вилучення його шляхом подвірного обходу бригадами жаданого результату не забезпечили, почався третій етап хлібозаготівлі — примусове вилучення запасів, які селяни почали ховати, щоб уберегтися від голоду.

В кузні виготовили металеві прутки довжиною до 1,5 м й роздали їх у бригади. Обходячи двір за двором, активісти прутами прошуровували земляну підлогу в приміщеннях, ґрунт на подвір'ях і городах. Весь знайдений хліб відразу забирали. Забирали навіть невеличкі торбинки з насінням, які жінки, за звичкою, підвішували під стріхою, на горищі чи за образами.

Їїсти нічого

В людей відібрали домашніх тварин і розмістили їх у сараях розкуркулених. Але годувати худобу було нічим. Вирішили в господарствах розкуркулених знімати столітні солом'яні дахи хат і сараїв. Соломорізкою сікли цю солому й годували громадське стадо. Худоба дохла, а трупи тварин голодні люди буквально розривали на шматочки й несли додому, не гребуючи навіть кишками й копитами.

Майже в кожній хаті з'явилася ступа, а у вмілих людей — жорна. З їх допомогою подрібнювали сухофрукти, зерно, посід, качани та бадилля кукурудзи. З одержаної суміші випікали паланички, що звалися «маторжениками». Навесні в полі збирали гнилу картоплю, видобували із землі буряки.

До листопада 1932 р. голодували, але з голоду не вмирали, — існували за рахунок сухофруктів, квашених огірків, заготовлених на зиму капусти й картоплі. Однак до зими

залишки продовольчих запасів були з'їдені (на трудодні колгоспники не отримали нічого), і почався голодний мор.

Першими помирили ті, кого розкуркулили, вигнали з дому. Це було сплановано заздалегідь, адже мешканців села чекало покарання навіть за те, що пустять кого погрітися чи переночувати.

Ми жили на околиці. Зима, морози, віхола. Хтось стукає у вікно. На батькове: «Хто там?» — відповідь: «Я, Ситник Степан, пустіть переночувати». Батько відчиняє двері і в хату ввалюється близько 10-15 дітей і дорослих. Батько заносить 2-3 куля соломи, розкладає на долівці й запрошує лягати спати. Рано-вранці батько будить пришельців і попереджає, щоб нікому не говорили, де ночували.

У листопаді з'явилися на кладовищі гроби. Ям покійникам не копали, залишали лежати так. З кожним днем кількість цих гробів збільшувалася. Гроби змінилися ящиками. Потім покійників почали вкутувати в рядна чи ковдри, класти на дошки з прив'язаними мотузками і тягнути на кладовище.

Я навчався у 7 класі, ходив у школу повз те кладовище і своїми очима бачив і занесені снігом гроби, і загорнутих у тканину та прив'язаних до дощок покійників.

Якось серед трупів побачив тільця двох дівчаток, обмотаних в якесь ганчір'я і обв'язаних мотузкою. На снігу біля їх головок червоніла кров. Цих дітей я впізнав. Вони були доньками Федота Яценка, розкуркуленого. Його заарештували, а сім'ю викинули на вулицю. Мати з дівчатками ходили по селу голодні, їх, певно, ніде не пускали ночувати. Думаю, що саме мати віднесла своїх напівживих дітей на кладовище й поклала серед трупів.

Число покійників зростало, і їх перестали тягнути на кладовище: хто де вмер, там і лишався лежати. Трупи валялися по вулицях, у дворах, у приміщеннях. Поширилося трупоїдство. Наприклад, Мицик Параска з чоловіком з'їли своїх дітей. Кадичева Вустя теж їла трупи. Якось ідучи вранці по вулиці, побачив дим з димаря в хаті Кадичевих. Думаю собі: зайду в дім, можливо, дадуть поїсти. Відкрив двері й побачив, що господиня, втягнувши в дім труп якогось чоловіка, зрізає з нього м'ясо й складає в чавун. Труп був без голови. Вустя кинула на мене якийсь дивний погляд і я, злякавшись, кинувся тікати. Невдовзі та жінка померла.

У селі з'їли буквально всіх кішок, собак, пташок, мишей. У травні їли лободу, листя липи.

Настало літо, і трупи, розкидані повсюди, стали розкладатися, розкльовуватися воронами, поїдатися гадюками. Коли нависла загроза епідемії небезпечних хвороб, сільрада призначила людей, відповідальних за копання братських могил та збирання покійників — діда Чередника й Михайла Козела, яким за роботу видавали щомісяця по 16 кг ячного борошна.

На все село залишився один кінь — при сільраді (до колективізації коней налічувалося близько 1000 голів). До обіду на ньому відвозили пошту до залізничної станції Боромля, а після обіду — збирали трупи. Партію покійників зв'язували до купи мотузками і скидали в спільну яму, притрушуючи невеликим шаром дранту.

Село було приречене на вимирання, адже сільрада мала вказівку нікого з території не випускати, ніяких довідок не давати. Незважаючи на це, багато селян подалися на залізничну станцію Боромля, щоб кудись поїхати і тим врятувати своє життя. Однак залізничні квитки видавалися лише за наявності документів про відрядження. Перед приходом поїзда міліція ставала на платформі ланцюжком, щоб не підпустити до вагонів жодного безбілетного. Вокзал щоденно був переповнений пасажирами, багато з яких тут і помирали. Міліціонери збирали трупи і викидали їх в яр за залізничне полотно.

Сім'я Петра Рябокonia

Петро Рябокiнь був інвалідом (від колінного суглоба нога була повернута стопою назад) і пересувався на протезі з паличкою. Сім'ю мав велику — жив з дружиною, шістьма дітьми (серед яких були дві доньки-близнята), старими батьками.

Коли розпочалася колективізація Петро вперто відмовлявся йти до колгоспу. Навіть після того, як просидів тиждень у в'язниці, не підписав заяви про вступ до колективного господарства. Врешті-решт його причислили до контрреволюціонерів і заарештували. Додому він так і не повернувся.

Коли активісти почали відбирати хліб, сім'я Рябокoniв закопала під пічкою два мішки ячменю і два — пшениці. Сподівались, що це їх врятує від голоду. Однак не так сталося, як бажалося. 18-річний син Никифор не стримався і похвалився сусідці Самсоненко Федосії Пилипівні: «Нічого, ми з голоду не помremo. Маємо під пічкою закопане зерно, яке ударники не виявили». Сусідка пішла в сільраду і заявила про

почуте. Активісти не забарилися: відразу ж прибули і відкопали схованку.

Для сім'ї це була велика трагедія. Плакали, вили від розпачу. Бабуся землю гризла, благаючи залишити хоч півмішка, адже сім'я приречена на смерть. Не допомогло. Грубо відштовхнувши стару, вивезли все.

Із сім'ї залишилися живим тільки Никифор та його зведена доросла сестра Паша, яку родичі встигли вивезти. Врятувала його від голодної смерті активістка Євдокія Яценко. Юнакові вона поставила умову: «Хочеш вижити, переходь до мене. Підкріпишся, а потім одружишся з донькою Акулиною». Підкріпився Никифор, потім пішов у сільраду й зареєстрував шлюб. Мали трьох дітей. Вийшло, що одружився він за шматок хліба, адже Акулина зовнішністю не вийшла та ще й була глухуватою.

Із сім'ї Рябоконтів я бачив мертвими лише трьох: дівчаток-близнят Галю і Надю, що померли в травні 33-го, та Гашу, про яку розкажу далі. Весна була холодною і дощовою. Брат Никифор виніс близнят на кладовище і поклав серед трупів на землю, поряд з могилою матері. Я наткнувся на них, коли прийшов на кладовище пошукати під деревами кісточки, гнилі ялука, корені лопуха. Другого дня, знову пішовши шукати щось їстівне, я побачив лише голови Рябоконтів дівчаток, їх тулуби хтось забрав на з'їдіння.

Гаша Рябоконт

На віддалі 5-6 км від Жигайлівки розташований Губарів ліс. У минулі часи селяни збирали в лісі горіхи, гриби, кислиці, ягоди. Ліс був годівницею для села. Коли настали тяжкі часи, змучені голодом люди потягнулися до лісу шукати порятунку. Відшукували під опалим листям горіхи, гнилі чи мерзлі яблука, в дуплах — бджолиний мед, в гніздах білочок — запаси грибів та горіхів.

Пішла в ліс і Гаша — сестра Никифора. Мабуть, шукаючи щось їстівне, дівчинка втомилася, лягла відпочити в курені покинутої пасіки Мозгових та і померла там. Шукаючи їжу, я теж забрів у той курінь і наткнувся на Гашин труп.

Через рік, закінчивши в селі Боромля 1-й курс профтехучилища, знову повернувся на знайоме місце. Стелаж, на якому померла Гаша Рябоконт, був зруйнованим, останки її розкидані.

Зібравши кісточки, поховав їх, поклав квіти, просльозився. Згадав, як ми в дитинстві дружили. В цьому ж лісі випасали корів, свиней, збирали горіхи, груші, кислиці, полуниці, квіти. Додому завжди поверталися з лісовими подарунками.

Природа оточила могилу подруги райським спокоєм, ніби віддаючи їй належне, заслужене перед Богом.

Про тітку Савчучку

Вона була моєю далекою родичкою. В листопаді 1932 р. з цікавості пішов на кладовище. Розглядав померлих, багатьох пізнавав. Дивлюсь, серед трунів лежить тітка Савчучка — вдягнута в довгу шубу, хороші чоботи, запнута великою квітчастою хусткою. Її сім'я на ті часи вважалася заможною, а відтак розкуркулили, викинули на вулицю. Батько казав, що Савчучка з дітьми ходила селом, шукаючи притулку. Доля дітей мені невідома, а тітка, очевидно, прийшла на кладовище сама: треба помирати, бо на життя надії ніякої.

Прийшовши додому, розповів про побачене батькові, а той: «Хустка в неї з дорогих, і хтось її забере. Піди зніми». Пішов я, але хустку вже хтось зняв. Доповів батькові, так він послав зняти шубу. І з нею спізнився. Тоді батько велів зняти чоботи. Пішов я знову на кладовище, безсилий, до всього збайдужілий. Ледве зняв ті чоботи. Приніс додому, кинув на горище.

Восени 1933 р. з другом Колесником Павлом Сергійовичем, в якого мати і брат померли від голоду, а батько загинув у боротьбі за Радянську владу, вирішив я піти в білий світ шукати кращої долі. Покидаючи дім, я заліз на горище і зняв чоботи Савчучки. Мати, що була мені не рідною, почала сваритися. Мовляв, сама хотіла ті чоботи носити. З великими труднощами чоботи вдалося відстояти.

Вдягнуті в лахміття, вирушили ми з Павликом «у люди». На мені була, пам'ятаю, жіноча тілогрійка, подарована сусідкою Анастасією Микитівною Харченко, в якій батьки померли з голоду. Назбирали в полі колосків пшениці, натерли на жорнах муки, спекли паляниць на дорогу. Взяли також огірків, груш, яблук. Грошей у нас не було.

Спершу намірилися вступати до Охтирської фельдшерсько-акушерської школи чи Богодухівського медробфаку. Однак через свій жахливий вигляд наблизитися до солідних людей так і не наважилися. Вступили в ПТУ.

Початок свого самостійного життя я пройшов у чоботах, знятих на кладовищі. Щоразу, коли їх надівав, спливав у пам'яті образ тьоті Савчучки.

Про свою сім'ю

1932 р. сім'я наша складалася із шести чоловік: батько, нерідна мати, брати Ромко та Павло, сестра Євдокія і я. Під час голоду Роман за комсомольською путівкою виїхав спершу до Харкова, а потім — до Москви (на будівництво метрополітену), де в лютому 1934 р. і помер. В тому ж році померла від дистрофії сестра Євдокія.

Перед тим, як батько вступив до колгоспу, активісти-ударники забрали усі наші харчові запаси. Їли кишки й копита дохлих коней, качани без зерен і бадилля кукурудзи, коріння лопухів, листя лободи і липи. Якби брат Роман не допомагав, ми б усі вимерли. Він нам надсилав сочевицю, сочевичну муку і пішоно.

1933 р. я ходив до 7 класу (відвідував школу до лютого). У нашому класі числилося тоді 45 чоловік, але з кожним днем учнів ставало все менше — помирали з голоду. Мабуть, помер би і я, коли б учасно не прилаштувався до колгоспу, де навесні почали варити горохову юшку з цукровими буряками та давали працюючим по 300 г хліба. Шкільного випуску в 1933 р. не було. Пішовши з дому в 1934 р., я закінчив ФЗН, працював. 1937 р. був призваний до армії, воював. Демобілізувавшись в 1945 р., закінчив спершу Харківську фельдшерсько-акушерську школу, потім — Харківський медінститут. Відпрацював лікарем 36 років (без урахування фельдшерського стажу). З березня 1993 р. пенсіонер. Інвалід Великої Вітчизняної війни.

Про сім'ю Пвана Клиця

Сім'я Клиців складалася із 7 душ. У 1929 р. зібрали великий урожай озимини, частину якого склали в клуні, а решту — заскирдували на току. Однак через недогляд сина Григорія сталася велика пожежа, і все надбане згоріло. Врятували саму хату.

Наступного дня господиня з невісткою запрягли коня і поїхали селами збирати «на погоріле». Ввечері повернулися додому з підводою, доверху завантаженою мішками з ячменем, пшеницею, гречкою, мукою, крупою, пакунками м'яса, сала тощо. За місяць навозили таку масу продуктів, що для їх

сім ї вистачило б на багато років. Однак активісти-ударники під час хлібозаготівлі за три дні забрали у сусідів усі припаси, прирекли сім'ю на голодну смерть. Першим у травні помер батько, за ним — 13-річний син Мишко.

У будинку розкуркулених Малижків місцева влада організувала кухню, призначену для порятунку дітей. Однак їжу там готували таку, що діти все одно помирали — по 5-10 чоловік щодня. У великому котлі закип'ячували воду і виспали в неї 7-10 кг житнього борошна. Така страва звалась «колотюха». Солі не було, жирів — теж. Мій друг Мишко Клиць разом з іншими дітьми, пухлими від голоду, завошивленими, теж пішов до тієї кухні-їдальні. Чекаючи чергової порції їжі, діти лежали в лахмітті — хто на підлозі, хто на дощаному стелажі. Умови жахливі, не було ніякого контролю, навіть медичного.

Якось іду по селу й зустрічаю підводи, завантажену трупами, яку дід Чередник та Михайло Козел везли на кладовище. Серед померлих побачив Мишка, голова якого звисала з підводи.

Пішов до Клиців і розказав про побачене. Мишкова мама, тьотя Василина, вже не ходила, була пухлою. Почувши гірку звістку про сина, вона дуже опечалилась, плакала. Потім сказала: «Сергійку, відкрий скриню і візьми Мішину вишиту сорочку, можливо, ти її зносиш».

Мій батько, котрий за вишиту скатерть виміняв відро патоки, вливши її в кружку, звелів віднести тьоті Василіні, як дяку за красиву сорочку.

Однак через два дні тьотя Василина померла. Наступною була її внучка. Григорія, старшого сина, котрий був у важкому стані, родичі на поштовій підводі відвезли спершу на ст. Боромля, а звідти — у Донбас.

У сім ї Клиців була дівчинка Варя. Пам'ятаю, як травневого сонячного дня 1933 р. бачив Варю на смітнику: вона сиділа і гризла кінську кістку, викинуту ще восени 1932 р. Вигляд у дівчинки був жахливий, на оточення вона не реагувала. Через 2-3 дні на тому ж смітнику я побачив Варин труп.

Сім'ю Клиців згадую добрим словом. Я жив із нерідною матір'ю, а доброту і ласку, яких не вистачало вдома, діставав від мучениці Василіни.

Сім'я Івана Бойка

Ця родина складалася із 6 чоловік: батька, матері, трьох хлопчиків і дівчинки. Господар дому був майстром слюсарної справи. Сам змайстрував молотарку, віялку. В кінці села, біля дороги до села Бранцівки, збудував дім — з двох кімнат, кухні, передпокою й коридора. Сам поставив сарай, клуню, комору, викопав колодязь. Але 1932 р. сім'ю розкуркулили.

Маючи золоті руки, дядько влаштувався працювати в місті слюсарем на ХТЗ. Сина-відмінника, який 1932 р. закінчив 7-річку, прийняли до університету на фізико-математичний факультет, доньку — до фельдшерсько-акушерської школи.

В селі залишилася дружина з двома хлопчиками, яких викинули з хати. Іван чомусь довго не з'являвся з Харкова в село, а коли нарешті з'явився, то дружина з дітьми померли.

Коли в Харкові почалися арешти у справі так званої Спілки визволення України, було заарештовано й сина-студента Бойка. До 1955 р. батько нічого не знав про сина, вважав, що його розстріляли. Та виявилося, що син живий, мешкає у Воркуті. На Півночі Іван Іванович Бойко (рік його народження 1917 чи 1918) закінчив гірничий інститут, здобув ступінь доктора фізико-математичних наук. Він і понині живе з сім'єю у Воркуті.

Про студентів Харківського університету

Пам'ятаю появу в Жигайлівці студентів, яких прислали до нас на обробіток посівів. Село велике, землі багато, а працювати нікому.

Студенти приїхали в той час, коли трупи вже зібрали й поховали в братській могилі. Людей у селі залишилося мало та й ті дистрофіки. Безліч порожніх будинків. Ніде не було чути ні пісень, ні музики, як раніше, ні сміху, ні сліз. Не лишилося в селі ні кішок, ні собак, ні пташок. Вулиці й двори заросли кропивою й лопухами.

Студентам у полі варили обід. Дистрофіки потягнулися до кухні просити супу. Повзуть до котла. Студенти, побачивши таку жахливу картину, стали стіною: «Роздавайте суп спершу цим знеможеним людям, а що лишиться — ми з їмо». Начальник кричить на кухаря: «Нагодуй студентів, а що лишиться — віддаси голодуючим». Студенти знову за своє: «Не будемо їсти, доки не нагодуєте голодних!»

Я теж щодня ходив до цієї кухні. Отримавши порцію, швидко з їдав і знову ліз до котла, розсуваючи ослаблених. Кухарка до мене: «Хлопчику, я тобі вже давала, а ти знову просиш». А я у відповідь: «Дайте ще, я хочу їсти, дайте тьотю». Жаліслива кухарка, бачачи перед собою худющого обірванця, наливала ще.

Студентська кухня в той критичний момент багатьом врятувала життя. В моїй вдячній пам'яті на все життя залишилися ті студенти і їх кухарка. Голодуючи самі, вони думали про інших.

«Пробачте, дорогий, за турботу...»

У 20-х числах лютого 1933 р. я написав листа Й.В. Сталіну. Зміст його був таким: «Дорогий наш батьку і вчителю Й.В. Сталіне, здрастуйте! Пише до Вас учень 7-го класу Жигайлівської НСШ Левченко Сергій Васильович. Пробачте, дорогий, за турботу, адже Ви весь час зайняті. Але прошу виділити 1-2 хвилини такого дорогоцінного часу на читання цього листа й ухвалити відповідне рішення. Ставлю до Вашого відома, що в нашому селі такий жахливий голод, що Ви собі уявити не можете. Активісти-ударники вибрали в селян повністю весь хліб і хлібопродукти. Зима, мороз, віхола, голод. Мертвих людей ніхто не ховає. Витягують на кладовище в гробах, ящиках чи на дошках, вкутаних і ув'язаних мотузками. Багато сімей вимерли повністю. Багато спорожнілих хат. Учнів на уроках з кожним днем стає все менше й менше. У 7 класі було 45 учнів, лишилося в живих 25. Я змушений був кинути школу. У голоді відпадає інтерес до всього.

Я Вам, як батькові, як опорі нашого життя, вирішив дати знати про жахливу картину голоду в селі.

Дуже прошу Вашого сприяння в організації порятунку ще не померлих моїх односельців...»

Відповіді на цього листа я так і не отримав.

* * *

Серед моїх родичів від голоду померли:

Сестра Левченко Євдокія Василівна, 1920 р.н. (1934 р. від елементарної дистрофії);

Дядько Левченко Терентій Остапович та члени його сім'ї: син Іван, доньки Варвара та Олена;

*Двоюрідна сестра Бугай Ганна;
Двоюрідні брати Смілики Юхим та Савелій.
Дядько Харченко Йосип та члени його сім'ї: дружина Векла
Митрофанівна, син Антон та ще двоє дітей (імен не пам'ятаю).
Сусіди:
Клець Іван, його дружина Василина, діти Михайло та Варвара.
Кацяка Трохим, його дружина Євдокія, син Павло, онучка
Ольга.*

№35. ПОНІВЕЧЕНЕ ЖИТТЯ

Свідчення **Ніколаєвої Тамари Андріївни**, 1929 р.н.,
уродженки міста Вовчанська Харківської області.

Народилася я у сім'ї робітника. 1932 р. мого батька репресували і винесли вирок про розстріл. Але пізніше з'ясувалося, що він разом із іншими в'язнями кирками й лопатами рив Біломорканал. 10 років батько був ув'язненим. І це після того, як 17-літнім юнаком пішов добровольцем до 1-ї Кінної армії Будьонного і до 1922 р. завойовував собі в її складі «світле майбутнє».

Пригадую, батько розповідав, що в'язні їли покійників — своїх побратимів, що помирали в камерах.

Перед Другою світовою війною тато повернувся додому трохи раніше строку (заробив це право сумлінною роботою). Однак не встиг він обтрусити підощви біля порога свого дому, як був призваний у лави захисників Вітчизни. Провоював з 1941 р. до 1945 р.

Отак і минуло 20 років страдницького життя мого батька — 10 років ув'язнення і 10 років воєн. Помер він 1979 р. у нужді, хворобах, нездолений, позбавлений земного щастя.

1933 р. моя мама, брат і я помирали, пухнувши з голоду. Брат, що був старшим за мене на 10 років, де міг крав (в основному — на базарі). Що вкраде, те і з'їсть, — сиру картоплину, буряк, цибулину. Жив тим, що потрапляло під руку.

Мама, хоч була пухлою від голоду, ходила на роботу в колгосп: до поля як-небудь дійде, а повернутися назад немає сил. Часто падала на землю і лежала, доки всі знову не придуть на роботу. Співчутливі односельці ділилися з нею хто чим — хто дасть шматочок макухи, хто картоплину варену. Хоч мамі треба було десь набиратися сил, щоб цілий день працювати під палючим сонцем, але вона «гостинців» не їла, а здебіль-

шого ховала їх для мене — 4-річної дитини, пухлої і хворої, кинуті вдома напризволяще.

Мої спогади про ті часи хоч і скупі, але яскраві. Пам'ятаю, що, лишившись вдома сама, я лежала на землі і їла траву, яка здавалася мені смачними ласощами. Трава та називалася споришем. Коли мама через свою немічність не поверталася додому з роботи, то я так і лишалася лежати у дворі — брудна від пилюки. Я повільно умирала. Хтось порадив мамі здати мене до дитбудинку: там, мовляв, дітей хоч якоюсь юшкою годують та й крихітний шматочок хліба дають.

Але до дитбудинку, вихованці якого теж мерли з голоду, приймали не всіх. Дітей, котрі мали матір або батька, туди не брали — лише круглих сиріт. Отож мамі нічого не лишилося, як уночі таємно підкинути мене під двері дитбудинку.

Добре пам'ятаю, як мама несла мене і говорила, що ми поїдемо до тата, ось тільки квитка треба взяти. Я повинна була зачекати її на ранку того будинку, де вона мене лишає.

Було темно, від страху я почала плакати, кричати. Це продовжувалося довго. Нарешті увімкнули світло, хтось чужий взяв мене на руки і вніс у великий дім. То і був дитбудиночок. Пам'ятаю, що мене нагодували смачним супом і поклали спати.

А в цей час моя мама (це вона сама потім розповідала) стояла за деревом і гірко плакала від горя й жалю до мене. Після того, як співробітники дитбудинку забрали мене, вона, заливаючись сльозами, побрела на пухлих ногах прямо в поле на роботу. Так мама врятувала мене від смерті.

Спливає в пам'яті, як у дитбудинку я довго лежала в ізоляторі. У мене вилізли нігті на руках і ногах, а замість них утворилися криваві плями. Потім від знесилення я осліпла.

Мама, прилаштувавши мене, не повзала більше з роботи додому, а, зберігаючи свої слабкі сили, залишалася ночувати в полі.

Брат вижив завдяки тому, що став маленьким злодюжкою. Іноді він і мені приносив до дитбудинку щось їстівне. Перестрибнувши, бувало, через паркан, влізе у вікно ізолятора і, всунувши в мою руку яблуко чи картоплину, таємно втікає, щоб його не помітили.

Мама також приходила в дитбудиночок, але завжди вночі, кличучи мене під вікном: «Тамаро, Тамаро, підійди до квартирки». Я лізла до квартирки і одержувала від мами смажені хлібні зерна.

Коли восени мама одержала в колгоспі натуроплату (буряки, трохи зерна), то забрала мене, слабу і хвору, з дитбудинку. Від того, що випадала пряма кишка, я не могла рухатися, лише лежала. Мені дуже хотілося побачити світло, сонце, побавитися з дітьми, але не судилося, бо зір так і не повернувся. Я на все життя лишилася інвалідом.

Проживши у голоді, холоді, нужді, щастя так і не діждалася. У мене не лишилося рідні, тому що бабусі та дідусі (як по батькові, так і по матері) вимерли з голоду. Голод викосив також моїх дядьків і тіток, їх дітей. Доживаю вік одинокою і всіма забутою.

Єдиною втіхою є онучка, теж інвалід дитинства, яка лишилася сиротою після смерті моєї доньки. Тримає нас двох, слабих і немічних, на цьому світі лише віра в Господа.

Слава Богу, що я діждалася часу, коли можу сказати правду про голодомор. Ця правда — тяжка рана мого серця, яка весь час кровоточить і болить.

№36. ВАНЯ МОХНАЧОВ ТА ІНШІ

*Свідчення **Жеребкіна Василя Євсейовича**, 1921 р.н., уродженця села Єздоцьке Великописарівського району Сумської (колишньої Харківської) області.*

Період непу, про який Ленін говорив, що «вводимо його всерйоз і надовго», позитивно позначився на житті селян.

Мій батько, Євсей Олексійович, купив новий добротний «хід» (повозку з металічними осями), борону, плуг, віялку, придбав нову збрую тощо. Люди в селі оживилися — вперше працювали на себе. Своєчасно оброблені поля були чистими, доглянутими.

1932 р. урожай в нашому селі Єздоцькому видався багатим, особливо добре вродила пшениця. Восени кожен двір, і наш у тому числі, своєчасно здав зерно державі, план було виконано. Однак недовзі батька викликали до сільради й запропонували здати ще стільки ж хліба державі. З натугою був виконаний і цей додатковий план. Але пройшов час, і все знову повторилося. Та здавати було вже нічого. Кожен мужик в селі знав, що хліба, який залишився у дворах, навряд чи вистачить, щоб дожити до нового врожаю.

І тоді з'явилися сформовані сільрадою «червоні бригади». Вони із залізними щупами обходили двори, шукали схований хліб. Шукали в хатах, у сінях, на горищах, в сараях, на подвір'ях, городах. Горе було тим, хто перед загрозою голоду закопував хліб у ящиках, мішках. Його легко знаходили й забирали до зернини.

Особливою винахідливістю під час трусів відзначався 17-річний місцевий хлопчина Ваня Мохначов. Він ніби нюхом чув, де схований хліб, і обов'язково знаходив його.

«Червона бригада» прийшла шукати прихований хліб і до нас. Члени її прощупали щирями весь двір, город, сарай, але нічого не виявили. Коли зайшли в хату, Ваня Мохначов відкрив у печі заслінку, витягнув горщик з кашею і, з розгону кинувши його на земляну підлогу, з гордістю оголосив: «Так є ж у вас хліб!» Прибульці зруйнували піч, але хліба так і не знайшли. Рештки проса, вміло сховані моїм батьком на городі, «червоній бригаді» відшукати не пощастило. Саме це просо і врятувало нашу сім'ю від голодної смерті. Пухлим від голоду був тільки я.

У селі вже знали, що як тільки худюща людина раптом ставала товстою, пухлою, то через п'ять-шість днів їй помирати. Отож коли батьки побачили мене пухлим, вони дуже злякалися і збільшили мені харчовий «пайок». Мав я на той час 12 років і ходив до п'ятого класу.

У селі від голоду помиралі цілі сім'ї, на смерть односельців ніхто не реагував. Пам'ятаю випадок, як ішов від сільради до свого дому дід Іван. Він ледве рухався, хитався, а потім упав і лежить. На нього ніхто не звернув уваги, люди знали, що Івану настав кінець. І дід дійсно помер. Під вечір мужики, хто був міцнішим, покляли покійника на тачку, відвезли на кладовище і вкинули в спільну могилу, яку закидали землею тоді, коли вона доверху заповнилася трупами.

У селі не лишилося жодної собаки чи кішки — все було з'їдено. Люди збирали квіти конюшини, сушили, товкли в ступах, а з отриманого трав'яного борошна пекли плескачі.

Дуже берегли коней і корів, бо розуміли, що, знищивши їх, могли б утратити всяку надію на порятунок. Адже з приходом весни, літа треба буде орати, сіяти. Навіть помираючи від голоду, деякі мої односельці все ж залишали недоторканим зерно, призначене для посіву на власній ниві (колгоспу там ще створено не було).

*Серед моїх близьких родичів від голоду померли:
рідний дідусь по матері — Барбін Кузьма Федорович;
вся сім'я тітки, батькової сестри, Жеребкіної Степаниди
Олексіївни (вона з чоловіком і двоє дітей мого віку);
вся сім'я мого двоюрідного брата по батькові, Жеребкіна
Івана Петровича (він з дружиною і син).*

Не можу не згадати ще одного випадку, що характеризує трагізм пережитого. В кінці березня чи на початку квітня 1933-го, коли наша сім'я у повному складі снідала (їла якусь юшку) відкрилися двері і в хату ледве-ледве вповз страшенно худий і безсилий Ваня Мохначов, який не так давно в складі «червоної бригади» відбирав у людей все їстівне. Вже не голосом, а самими губами, він прохає в матері хоч що-небудь з їсти. Мати пояснює, що в нас у самих нічого немає — ось зварили якусь юшку, але її вже з'їли. Але Ваня не відстає: «Дайте хоч горщик вишкребти». Мати дала йому трав'яний плескач і горщик, якого той став старанно обшкрібати.

У моїй пам'яті лишилися очі Мохначова — очі помираючого від голоду хлопчини. Через кілька днів Ваня помер, і його відвезли до спільної могили.

Цей юнак, як і багато інших, хотів нового життя на селі, хотів добра людям, але збитий з пантелику сталініщиною, так і не побачив того нового життя.

№37 ЗБЕРЕГЛИ КОРОВУ — ВРЯТУВАЛИ СЕБЕ

*Свідчення **Кассали Івана Григоровича**, 1927 р.н., уродження села Шкидинівки Опішнянського (нині Зіньківського) району Полтавської (колишньої Харківської) області.*

Я жив на хуторі Шкидинівці, на березі річки Ворскли. Навколо зеленіли ліси і гаї, синіли озера.

У 1933-му мені йшов шостий рік. Бачив коло озера Оступа курені із гілок дерев. В озері голі й голодні люди ловили черепашок, варили їх і їли. Варили бур'ян, корінці.

Коли потім я став вивчати у третьому класі історію стародавнього світу, то він уявлявся мені у вигляді голоду 1933 р., коли люди їли людей.

Одна жителька Опішні пустила до себе переночувати жінку із села. Коли та заснула, господиня хати відрубала їй сокирою

голову. Порубала тіло на шматочки, зварила і з їла людське м'ясо.

Влітку до нас прийшов Іван Миколайович Підгорний із Опішні, який доводився рідним братом моєї матері Олександрі Миколаївні Кассалі. Він пожив трохи в нас і пішов додому. Вдома дядько Іван помер. Померла з голоду і його дружина Орина. Лишилася сиротою їхня дочка Паша, яку відтоді я ніколи більше не бачив. Куди поділася моя двоюрідна сестра, не знаю.

Побували в нашому хуторі тітка Єлизавета з чоловіком Трохимом, які згодом теж померли з голоду.

Мій батько, Григорій Данилович Кассала, зустрів банду комуністів спокійно. Ті обнищпорили всю хату, на горищі своїми будьонівками обібрали всю павутину, але хліба не знайшли. Залізними штрикачками переколоти весь город, але марно, бо батько кілька мішків жита сховав у лісі.

Восени ми назбирали жолудів і їли хліб, спечений із суміші житнього та жолудевого борошна. Залишилася в нас також корова, завдяки якій і вижили.

А батьків кум, Семен Тихонович Кухтя, сховав хліб під припічок. Коли активісти, на чолі зі своїм ватажком Чупилкою, стали виривати той хліб з-під печі, Семен Тихонович заліпив Чупилці в пику, за що був засуджений владою до каторжних робіт. Пішов Семен Кухтя копати канал Москва — Волга.

Багато людей помирало як у нашому, так і в сусідніх селах — Миські Млини, Карабазівці, Лихачівці.

№38. МОСКВА СЛЪОЗАМ НЕ ПОВІРИЛА

Свідчення **Опаренко Параски Васиївни** (дівоче прізвище **Наржова**), 1918 р.н., уродженки села Третя Старовірівка Нововодолазького району Харківської області.

У Третій Старовірівці наша сім'я, яка складалася з 6 осіб (мати, батько, два брати і дві сестри), жила до 1926 р. Потім дідусь «відділив» нас, і ми перебралися в селище Свердлове, де отримали 2 га землі. У нас був кінь для обробітку наділу, з якого і жили.

Коли почалася колективізація, батько відмовився іти до колгоспу, і землю в нас відібрали, лишився невеликий город. Однак вирощені на ньому жито та овочі у нас потім теж забрали.

Коли мені виповнилося 9 років разом з матір'ю ходила працювати до колгоспу. Їжею, яку там видавали, годували всю сім'ю.

Середній брат захворів тифом і невдовзі помер, нас в сім'ї лишилося п'ятеро.

В 1932 р. після збору невеликого врожаю ячменю батько, щоб прогосудуватися, сховав зерно за піччю в лежанці. Але прийшли активісти, перевернули всю хату і ячмінь забрали. Зиму ми зустрічали без єдиної зернини. Довелося зарізати і з'їсти конячку.

Від голоду помер молодший брат, і лишилося нас четверо.

В 1933 р. забили ми дошками свою хатку і, щоб не померти з голоду, поїхали до міста. Спершу побиралися в Курську, потім поїхали до Москви. Але через 4 дні перебування у Москві нас спіймали, як безпритульних, посадили в товарні вагони й привезли до Харкова.

Дорогою батько захворів тифом і помер. Ми знову повернулися до своєї хати в селищі Свердловце.

Навесні, перебиваючись самою лише травою, мама померла, за нею померла з голоду сестра. Їх обох загорнули в одну ковдру й поховали у спільній ямі.

Я лишилася сама. Щоб не потрапила до рук людоїдів, що з'явилися в селі, мене забрала двоюрідна мамина сестра. Тітка спершу сховала мене в школі, де від голоду я ледве не померла. Потім вона мене виходила.

У вересні всіх сиріт, яких набралось 18 чоловік, відвезли у Дячківку до інтернату. Так з Божою поміччю я лишилася жива.

№39. РЯТІВНІ «МИНДАЛИКИ»

*Свідчення **Дінабурської Варвари Андріанівни** (дівоче прізвище **Федоренко**), 1924 р.н., уродженки селища Нова Водолага Харківської області.*

Коли почалася колективізація, наша родина складалася з 8 осіб: дід з бабусею, батьки і четверо дітей. Сім'я була заможною — мали 10 десятин орної землі, ділянку лісу, луг. Хату мали рублену, простору, покриту оцинкованим залізом. З надвірних будов пам'ятаю клуню, амбар, сарай, тік. Мали двох корів, коней, яких поперемінно запрягали то в тарантас, то в гарбу, то в дрозжки. Були свої плуги, борони, сіялки.

Батько бондарював, його майстерня містилася вдома, в сараї. Біля добротних воріт нашого подвір'я красувався стовп з виточеною на ньому бочкою — знак, що тут мешкає бондар. Бабуся тримала «монополку» — мала патент на торгівлю квасом.

Під час жнив обмолочували зерно молотаркою, яку орендували в якомусь товаристві, що звалося «Жовтобрюх». Для прискорення робіт двори об'єднувалися й допомагали один одному.

Як стали розкуркулювати, то дід сам вивіз і здав державі наявний хліб. Однак цього виявилось замало, і сім'ю обклали непосильним податком. Пам'ятаю, як стали описувати й забирати наше майно, мама намагалася сховати в дітей під одежею дрібні добротні речі — шовкові шарфики, хустки.

Збравши все з двору, активісти зруйнували й вивезли клуню, позривали залізо з даху, знесли ворота. З хати нас вигнали — сказали, що потрібна колгоспові.

Лишившись без даху над головою, наша сім'я поселилася в якійсь маленькій напівзруйнованій халупі, що належала жінці-п'яничці. Спали на соломі.

Дідусь скоро помер, а за ним і бабуся. Батько, Андріан Ілліч, щоб прогледувати сім'ю, поїхав до Краснограда і влаштувався там на консервний завод. Навідуючись до нього з сестрою, бачили, як він закривав бочки з повідлом. Коли батько приходив додому, то тіло в нього було жовте, як віск.

Одного разу, коли мама поїхала десь діставати продукти, а ми, діти, лишилися вдома самі, сталася пригода, яка мало не коштувала нам життя. Сидячи навколо кабиці й чекаючи, коли довариться пішоняна юшка, почули грюкіт у двері, а потім тріск проломленого дерева. Сковані страхом, ми не знали що робити. Боялися поворухнутися, поки не діждалися батька.

Коли батько нарешті повернувся додому, то виявив між дверима й лутками закладену сокиру. Хто її там залишив, ми так і не дізналися: чи голодаючий, що шукав їстівне, чи якийсь безумець.

Нова Водолага не належала до міської зони, де давали продовольчі картки, а тому наша сім'я перебралася ближче до Харкова й оселилася в селі Березівці (нині селище Високе). Батько, влаштувавшись працювати на цукеркову фабрику, почав отримувати купони на придбання маленьких кругленьких цукерок, які звалися «миндаликами».

Моїм обов'язком стало продавати ці миндалики на Благовіщенському базарі (5 штук за 1 крб.). Яюсь одна жінка взяла в мене 5 цукерок, всунула їх до рота й пішла геть. Скільки я не бігла за нею, благаючи заплатити, жінка так зі мною і не розраховувалася.

На вулиці Свердлова (нині Полтавський шлях) на місці, де пізніше розміщувався кінотеатр «Спорт», знаходився «торгесин». Там приймали золото, а натомість видавали купони під номером. Потім в магазині під конкретний номер можна було отримати конкретні продукти. Скажімо, на якийсь купон давали 10 «городських» булок і 1 л олії, на інший — 1 кг оселедців...

Мама послала дітей до Харкова, щоб ми стояли в чергах за хлібом, якого давали четвертушку в одні руки. Черги були величезні. Міські жителі, бачачи, що діти приїжджі, часом витісняли їх із черги, знімали одержу. Яюсь хтось зняв із моєї голови хустку.

Траплялося, що напівживих людей з черги забирали на автомашини й кудись вивозили. Так забрали й кудись вивезли моїх двоюрідних сестру Таню і брата Володимира. Це були діти маминої сестри Тані, чоловіка якої, Володимира Запорожця, вивезли до Сибіру. Колись сім'я Запорожців була дуже заможною, а потім перетворилася в жебраків.

Наша сім'я вижила в основному завдяки розторопності мами, яка, роздобуваючи купони і розставляючи дітей в різних чергах, зуміла нас так-сяк прохарчувати.

№40. ІЗ СІМ'Ї ВИЖИВ ТІЛЬКИ ОДИН

*Свідчення **Александрова Олександра Сергійовича**, 1918 р.н., уродженця села Молодова Вовчанського району Харківської області.*

1933 рік. Зима, лежать великі снігові замети. Близько 10-ї ранку до нашого двору підійшла група активістів, серед яких були жителі нашого села, були й прислані з району.

Зайшли у двір, вимагали віддати корову, але її не виявилося, бо брат Іван напередодні випустив худобину з хліва. Прибулі зайшли в будинок, склали якийсь папір і веліли показати наявне зерно. Забрали все, як тоді говорили, «під мітлу», і повезли.

Наша сім'я тоді складалася з п'яти чоловік: мати, *Александрова Марія Дмитрівна*, 1878 р.н., брати — *Яків*, 1908 р.н., *Михайло*, 1910 р.н., *Іван*, 1913 р.н., і я, *Олександр*, 1918 р.н. Брат *Яків* був одруженим і жив окремо в нашому селі.

Після того, як забрали зерно, сім'я харчувалася заготовленими на зиму овочами — картоплею, капустию, буряками, засоленими огірками і помідорами. Звичайно, з'їли курей. Корова перестала доїтися, і мати вирішила її продати, щоб за виручені гроші купувати хліб, муку, крупи. Хліб доводилося купувати в Харкові у перекупників, бо достоятися за ним у черзі до магазину було неможливо. Шлях до Харкова був дуже важким: транспорту не було, бездоріжжя, а долати належало 45 км.

Доки мали гроші і сили, сім'я якимось перебивалася, закінчилися гроші — почали голодувати. Навесні рвали липове листя, тільки-но воно з'явилося на деревах, сушили його, товкли, пекли «оладі». Їли різні трави.

Поступово сили танули, і мої рідні один за одним почали вмирати. Першим помер *Михайло*, за ним — мати, потім — *Яків*, останнім помер *Іван*.

Я лишився сам у віці 14 років і 7 місяців. Крім своїх рідних, довелося поховати сусіда, діда *Платона*, який помер від голоду в нашому домі. Я був на межі смерті, але дивом вижив.

Усі рідні поховані в моєму рідному селі. Кожного ранку двоє чоловіків із кінною упряжкою об'їжджали вулиці та двори, збирали покійників і закопували в братській могилі на сільському кладовищі. Могили готували заздалегідь копачі, виділені з колгоспу.

№41. ДОЛЯ РОЗКУРКУЛЕНИХ

Свідчення **Корнієнка Олексія Васильовича**, 1926 р.н., уродженця села Березівки Золочівського району Харківської області.

Серед 8 дітей я був у своїх батьків передостаннім за віком (найстарший, *Григорій*, народився 1910 р., найменший, *Юрій*, — 1928-го). Жили ми в селі *Березівці*, що знаходилося за 7 км від райцентру *Золочів*. Можливо, тому наше село так називалося, що дорога до нього з протилежного від лісу боку була обсаджена білокорими беріzkами (тепер їх немає, вирубали всі до єдиної).

Мій батько, Василь Михайлович Корнієнко, народився 1891 р. у сусідньому селі Лютівці, а мама, Марія Федорівна Тризна, 1889 р. — у селі Зарябинці Богодухівського району. Від покійної мами знаю, що їх з батьком посватали мої діди Михайло Демидович Корнієнко та Федір Данилович Тризна.

Михайло Демидович після революції купив для мого батька землю й поставив на ній біля лісу хату.

В період непу батько встиг на паях із сусідами Буглосом і Самофалом придбати залізного плуга, борони, віялки й молотарку з кінним приводом (сіялки купити так і не встиг, зерно по полю, як зараз пам'ятаю, розкидали вручну з короба).

1930 р., як свідчать архівні документи, згідно з рішенням пленуму Березівської сільської ради (за участю голови Золочівського райвиконкому Белика і секретаря Приходька) та зборів бідноти місцевого СОЗу нашу сім'ю було віднесено до 15 куркульських, що підлягали виселенню.

Батька забрали першим, бо він забив на м'ясо власного бичка, якого організатори колгоспу встигли привласнити у вигляді так званої контрибуції. Він був заарештований на очах у дітей і згодом засуджений на 2 роки ув'язнення в Золочеві.

Слідом за батьком отримали покарання всі інші члени нашої великої родини. Хоч пройшло вже так багато років, але той страшний зимовий ранок нашого розкуркулення виразно спливає з пам'яті. Серце щемить, і очі заливаються сльозами.

...Ще з вечора мама замісила тісто в макітрі, щоб уранці спекти хліб. Зачувши вдосвіта стукіт рогачів, ми з братом Юрком напівсонні вместилися на ослоні, чекаючи перепічки, яку мама щоразу пекла для найменших дітей на капустяному листі.

Раптом відчинилися двері, й до хати увійшли троє «незасможників». Без усяких пояснень вони почали зривати зі стін ікони, сімейні фотографії, картини (у тому числі портрет Т. Шевченка). Винісши все те добро на подвір'я, запалили багаття. Інша група прибульців взялася порпатися у дворі; вигрбали з комори і клуні зерно, призначене для весняного засіву. Навіть послід — одвійки зерна, змішані з половиною, якими годували курей, — і той забрали.

Один із трьох активістів, що зайшли до хати, став біля печі, чекаючи, коли спечеться хліб. Коли мама скінчила порпатися з тістом, з усього спеченого на сім'ю хліба нам лишили буханку, а решту понесли з собою.

Далі сталося ще жахливіше. Маму із п'ятьма напівроздягненими, голодними дітьми виштовхали з хати на лютий мороз, не дозволивши взяти навіть зайвої ганчірки. Дякувати Богові, що хоч не пішки погнали з двору, а посадили дітей на рожнаті сани, упряжені конем. Мамі ж довелося йти 7 км пішки.

Відвезли нас до Золочева на залізничну станцію й покинули — роби, що хочеш. Побідкавшись до вечора, мама перевела нас поодиноці до батькової сестри тітки Насті, що жила в містечку біля пожежної станції.

Однак довго перебувати в тітки ми не могли, бо її б звинуватили у приховуванні «ворогів радянської влади». До речі, чоловік тітки Насті, який працював кимось у Золочівському виконкомі, за три дні нашого вимушеного гостювання жодного разу не з'явився додому, побоюючись, напевне, що наше переховування йому просто так не минеться.

Від тітки ми почали розселятися хто куди. 12-річну Галю та 7-річну Настеньку мама відправила до діда Федора в Зарябинку. Але дід прийтив лише меншу, щоб пасла в нього теля, яке лишилося від забраної колгоспом корови, а Галю вигнав геть, сказавши, що нічим годувати. Дядьки, Андрій, Порфирій, Яків, та тітка Марфа, що жили в Богодухові, прийити малу племінницю просто побоялися. І пішла наша Галя жебракувати спершу по Богодухову, потім по Харкову, доки не підібрали її й не відправили до дитбудинку в Суми. В тому дитбудинку вона була спершу вихованкою, а потім залишилася викладати фізичну культуру.

З мамою нас лишилося троє: Ніна, я і маленький Юрко. Взявшись із сестрою за руки, попленталися ми за мамою, що тримала на руках Юрка, шукати у світі щастя.

До Березівки повернулися пішки. Наша хата стояла порожньою, вікна і двері забиті дошками. Мов злодії, пробралися до своєї рідної домівки. В хаті ні стільця, ні осличника, ні ганчірки. Надвечір прийшло двоє незаможників і, погрожуючи мамі ув'язненням, почали знову виганяти з хати.

Коли мама згодилася працювати в колгоспі, нас залишили в спокої і до весни не чіпали. Жили тим, що по засіках комори, клуні й горища вимітали рештки посліду і згірлого зерна, змішуючи із домішками зібраних колісь для свиней жолудів, готували вариво, приправляючи його м'ясом спійманих у клуні горобців.

Однак навесні сім'ю підстерегла нова біда. Хтось невідомий підпалив клуню розкуркулених сусідів Буглів, а підозра впала на матір. Коли їй знову пригрозили ув'язненням, ненька взяла нас за руки і повела геть із села.

У Лютівіці, де народився батько, нас не прийняли. Переночувавши в хліві дідуся Демиденка (не пам'ятаю, чи він був тоді ще живий), рушили далі — через Конгресівку, Сінне на Тризни, в Зарябинку — до іншого діда. Мама була вже дуже слаба, а малий Юра все просився на руки, і вона змушена була нести дитину. Із сльозами на очах матуся благала в Бога смерті для нас, поки сама ще жива, щоб хоч прикрити наші трупи землею. Помолиться, поплаче, обцілує нас і рушаємо далі — повільно, ледве переставляючи ноги.

Біля села Конгресівки зустріли кількох колгоспників, які ділили між собою шматок макухи. Ми підійшли до них і попрохали щось поїсти або хоч ковток води. Мабуть, вигляд у нас був такий нещасний, що дві жінки й чоловік без роздумів віддали нам свої пайки, напоїли водою. Ми, діти, перекусили, а мамі макухи так і не дісталось.

Пройшовши ще кілометрів два чи три, смерком потрапили до якогось хутора й зупинилися біля крайньої хати. Мама зайшла спершу сама і, переконавшись, що в хаті порожньо, завела нас. Розіслала на долівці соломі, що була там же у в'язанці, вкрила нас старою свитиною. Виспавшись та підкріпившись знайденими під припідком двома буряками (кормовим і цукровим), які мама спекла у грубі чужої хати, попленталися далі.

Вже коли покинули той дім, дізналися від мами, що там на печі лежали два трупи невідомо коли померлих господарів хати, які вона завбачливо прикрила ганчіркою, щоб ми не злякалися.

Жебракуючи, йшли ми все далі й далі. Хтось дасть ліпленик з молотих бруньок вільхи чи жолудів, дець знайдемо щавель чи стебельця м'ясистих рослин. Їли все, що потрапляло під руку.

Дійшли до Тризнів. Погорювала мати з батьком своїм. Дідусь дав мамі пораду їхати до Харкова, щоб якось там пристосуватися. Мовляв, брат Андрій, що був кравцем, на початку колективізації перебрався до міста, то тепер не скаржиться.

Дядько Андрій, до якого ми з мамою приїхали шукати допомоги, теж злякався можливого покарання за приховування «ворогів радянської влади». В квартиру не пустив. День чи два прожили ми самі в курені на Гітській вулиці, де дядько зводив будинок,

а за тим до нас приєднався звільнений із Золочівської тюрми батько. Він приїхав слабий, з пухлими ногами. Довго сперечався наш тато з дядьком Андрієм, а потім все ж прийняв його пораду. «Ти, Василю Михайловичу, сам слабий і діти твої пухлі, пропадете вкупі, — казав дядько. — Зроби так, як інші роблять. Відведи своїх дітей на Південний вокзал і залиш там. Може, хоч вони виживуть, потрапивши у приют. Коли ж залишиш дітей при собі, то помрете з голоду, як ті греки».

Про греків дядько згадав не випадково. З розповідей мами знали, що в 20-х роках, коли також був голод, в нашу Березівку прибилися четверо жебраків грецької національності — батько, мати і двоє діток. Троє з них, пухлі та слабі, померли, а старшу дівчинку (1915 р.н.), Бог урятував. Наші батьки прийняли її в свою сім'ю, назвавши Катериною, а потім віддали на в дочеріння дядькові Порфирієві з Богодухова, що втратив своїх дітей. Вона й досі живе в Харкові, я родичаюся з нею, як з рідною сестрою.

Однак на Південний вокзал батько відвів нас не відразу. Спершу поїхали ми з ним до Білиці, що за Белгородом, де жив знайомий чумак, який колись зупинявся на ночівлю у нас вдома в Березівці. Ми з мамою лишилися в Білиці, а батько поїхав десь на заробітки. На той час у мене вже почали опухати завжди босі ноги. Той колишній чумак сплів усім дітям по парі рогозових лаптів і ми вирушили жебракувати по Білиці та прилеглих хуторах. Пам'ятаю чорні, як наша українська земля, коржики з мерзлої картоплі, які нам подавали тамтешні жителі, відриваючи від своїх ротів, які теж забули смак хліба.

Навесні повернувся батько, ще слабіший, ніж раніше, і повів нас знову до Харкова. Як радив дядько Андрій, відвів на платформу Південного вокзалу. Попрощався з Юрком, Ніною та зі мною, витер рукавом сльози та й пішов геть. Більше свого батька я не бачив.

Таких, як ми, на залізничній платформі було дуже багато. Десь через годину після нашого розлучення з татом прямо на платформу підїхали три вантажні машини і почали вантажити дітей. Мене відокремили від Юри та Ніни й кинули в один кузов, їх — в інший і повезли в різні місця. На платформі тоді залишилося дітей ще на дві вантажівки.

Отож за один день я втратив не лише батька, а й сестричку з братиком, з якими навіть не встиг попрощатися.

Мене спершу відправили до лазні, а потім знову завантажили в автомобіль і довго везли, доставивши до якогось барака, обгородженого колючим дротом. Було це влітку 1933 р. Як з'ясувалося пізніше, потрапив я до Олексіївського дитбудинку (тепер Белгородської, а тоді Харківської області), розміщеного в бараці, де раніше утримувалися в'язні, котрі поруч будували для себе двоповерхову в'язницю. Барак був переповнений дітьми, які (в тім числі і я) спали покотом на голій підлозі — ліжок та постелей не було зовсім. Майже щодня від шлунково-кишкових захворювань помирало по 5-6, а то й більше дітей, котрих здоровіші діти на спеціальному возику возили на цвинтар за триста метрів від барака. На цвинтарі ті маленькі висохлі трупи ми акуратно складали в капличці: так гарний господар складає дрова на своєму подвір'ї. Печальні маршрути пролягали до цвинтаря майже кожного дня. Десь тричі відвозив трупи до кладовища і я. Кожного наступного разу каплиця виявлялася порожньою — куди звідти дівалися померлі діти, ніхто з нас не знав.

Почалися жнива. Нас, дітей з дитбудинку, привчаючи до праці, водили в поле на збір колосків після косовиці. Збираючи ті колоски і підкріплюючись вилущеним зерном, дехто вижив, а дехто помер від завороту кишок.

Настала осінь 1933-го. А що бараки Олексіївського дитбудинку не були пристосованими до зимівлі, то дітей розвезли кого куди — в інші дитбудинки, патронати при колгоспах. Мене вихователька дитбудинку спробувала влаштувати до своїх родичів у Харкові, але ті приютити сироту не погодилися. І тоді вона відвезла мене в Золочів, ближче до рідних місць. Перебувши ніч у якійсь пристанційній кімнаті, я поїхав до свого села. «Битько» (так прозивали голову Березівської сільради, справжнього прізвища не знаю) прислав по мене їздового на бричці і поселив на своєму подвір'ї. В той час патронатників перевели на повне державне утримання, отож голові моя присутність була вигідною. Дружина «Батька», так люди казали, через день ходила до колгоспного комірника й отримувала на мене «пайок», яким годувала всю сім'ю. До речі, саме цей голова визнав нашу сім'ю з хати, виселив геть із села, прирікши на жебрацтво.

Хати, у якій я народився і хрестився, на той час у селі вже не було — її розібрали й перевезли на інше місце, щоб збудувати дім якомусь «незаможнику».

Навесні 1934 р. я захворів на черевний тиф і потрапив до Золочівської лікарні. Дякуючи Богові та турботливим няням, смерть мене відпустила й на цей раз.

Якось до лікарняного ліжка, з якого я тільки-но почав підніматися, підійшла няня і, показуючи на двері сусідньої палати, прошепотіла, тамуючи сльози: «Бачиш, за дверима друге ліжко? На ньому нещодавно помер твій батько». Ошелешений і пригнічений таким повідомленням, я почав розпитувати в жінки подробиці.

Восени 1933 р. мій батько найнявся десь пильщиком дощок (раніше лісопильних машин не було, і дошки пиляли вручну на підставках-козлах спеціальними пилками). Будучи дуже слабим і пухлим від голоду, батько впав із козел і був травмований. Потрапивши до лікарні, він попросив у сусіда махорки, щоб запалити цигарку, та з нею в руках і помер, відвернувшись до стіни. Цигарка, затиснута між пальцями відкинутою захололої руки, згасла разом із життям.

Кажуть, що поховали батька десь на Золочівському цвинтарі, але скільки ми з мамою не шукали, могили так і не знайшли. Та як же її знайдеш, ту могилу, коли померлих людей заривали, мов собак — не те що хреста, і кілочка не ставили.

Якось до Золочева з'явився мій старший брат Микола, якому знадобилася метрична виписка про народження. Перед ним поставили вимогу: видадуть документа лише за тієї умови, коли забере мене, вже майже здорового, з лікарні. Разом із братом я помандрував до Богодухова, де по-сусідству зі своєю сестрою Марфою поселилася мама. Вона самотужки відремонтувала хлівець, обмазала його потовище глиною з кізяками і там жила. Ходила на станцію луцити качани кукурудзи. Між залізничними коліями, в місцях, де чистили паровози, пересівала жуужелицю, вибираючи незгорілі шматки вугілля, і продавала його, щоб купити шмат хліба, склянку пшона чи борошна для харчування. Частина вугілля мати приносила додому, щоб протопити саморобну плиту-чавунець з виведеною у вікно трубою. До моєї появи мама жила сама, бо сім'я розвіялася по світу, — старші діти десь прилаштувалися, а слід молодших — загубився.

Григорій подався працювати столяром до Харківської фабрики художніх виробів, де виготовляв рамки до портретів комуністичних вождів. Сестра Ліда поїхала в Москву до маминої

сестри Наталки, яку вивіз туди із Зарябинки її чоловік, герої громадянської війни Іван Олексійович Пташкін. Брат Микола спробував вступити до молочного технікуму, але сину куркуля навчатися там було заборонено, отож 16-літній юнак змушений був влаштуватися в Харкові землекопом.

Восени 1934 р. мамі пообіцяли роботу няні в Харкові, і ми знову поїхали до міста. Вона доглядала дівчинку в настроювача баянів, а мені доводилося жебракувати біля хлібних крамниць. Мерзнути, заглядаючи в очі кожному, хто, вистоявши величезну чергу, отримував свій заповітний шматочок (хліб тоді продавали тільки на вагу), було заняттям не з приємних. Я почав умовляти Софію Іванівну, — господиню, в якій мама няньчила маленьку Аллочку, — здати мене, ніби прибудного, у дитячий будинок. Софія Іванівна погодилася і відвезла мене до 6-го підрайону міліції (нині це вулиця Маяковського), де таких обездолених, як я, було сотень зо дві. Як і попереднього разу на Південному вокзалі, мене з іншими дітьми посадили у вантажні машини й повезли на Шатилівку, що за Держпромом. Майже в полі стояли такі ж, як і в Олексіївці за Белгородом, непридатні для зимівлі бараки, обнесені колючим дротом. В тих бараках раніше теж жили в'язні, які працювали на спорудженні Держпрому — першої в колишньому СРСР залізобетонної споруди.

Десь через 3 місяці мого перебування в дитбудинку (восени 1935-го), приїхав так званий «покупець» і повіз мене в числі кількох інших дітей до Лебедина (тодішньої Харківської, а тепер Сумської області). Тієї осені вже дев'ятилітнім хлопчиком пішов я з Лебединського дитбудинку до першого класу з навчанням російською мовою.

В Лебединському дитбудинку, де були добросердечні няні й вихователі, мені подобалося, однак невдовзі, всупереч моїй волі, його довелося полишити. Сталося так, що брат Григорій, з Харкова через знайомого, передав мені листа і гроші. Писав, що рідні скучають за мною, прохав сфотографуватися й вислати фото. Той лист випадково потрапив до рук директора, який, дізнавшись, що маю близьких родичів, відразу ж звелів відвезти мене до Харкова, не давши навіть закінчити навчального року в 3-му класі.

Брат Григорій, до якого мене привезли з Лебедина, мешкав із сім'єю в тісній кімнатці приватного будинку по вулиці Наріма-

нова, 26. Брат якраз був на роботі, а його дружина — в пологовому будинку. Завідуючий господарством дитячого будинку здав мене «під розписку» сестрі Ліді, яка, повернувшись із Москви, тимчасово жила у брата, бо їй нікуди було притулитися.

Коли в брата народилася дитина, стали думати-гадати, що зі мною робити. Не добившись права повернення до дитбудинку, змушений був Григорій їхати в Зарябинку на Богодухівщині до діда Федора, який, однак, погодився прийняти мене жити лише за умови повного державного утримання.

У Зарябинці мене найняли пастухом до місцевого агронома Лузая. За 5 місяців роботи заробив шмат «чортової шкіри» (так звалася тканина), з якої мені пошили штаниці та сорочку, щоб було в чому ходити до школи. Школа знаходилася за 3 км від дому, але це мене не засмучувало, бо дуже хотів навчатися. Щотижня мама збирала чи, можливо, випрошувала десь трохи сухарів та дві-три склянки пшона на кандьор і передавала дядьком Яковом у Богодухів. Мені належало у вихідний, долаючи 12 км в один бік і стільки ж у зворотний, забирати мамин гостинець.

Якось, повертаючись із Богодухова, випадково познайомився з попутником, що кінною підводою їхав до Зарябинки. Дізнавшись хто я, чоловік розповів, що колись приятелював з моїм батьком і знає про поневір'яння нашої нещасної сім'ї. Від того дядька, що навіть імені свого мені не сказав, довелося почути правду про страшну кончину моєї сестрички Ніни. Втікиши з дитбудинку, дівчинка повернулася до діда Федора в Зарябинку, а той, бідкаючись, що сам пухне з голоду, вигнав її з двору. По дорозі до Богодухова, де дівчинка сподівалася знайти маму, на неї напали вовки, яких багато розвелось в ту пору. Врятуватися Ніні не вдалося.

Слідую найменшого братика Юрка мені відшукати так і не пощастило.

Отак жорстоко й цинічно розправилися влада і доля з нашою роботящою селянською сім'єю. До землі ніхто з її членів так і не повернувся. Я особисто доживаю віку в Харкові, навіть не маючи окремої квартири, — мешкаю в гуртожитку керамічного заводу.

Комісією з відновлення прав репресованих 10 квітня 1992 р. було прийняте рішення про реабілітацію мого батька, Корнієнка Василя Михайловича, та про виплату мені, єдиному,

що залишився з сім'ї, компенсації за відібраний колись будинок і майно. Однак суми тієї компенсації вистачало, щоб придбати хіба кілька квадратних дециметрів так потрібної мені житлової площі, адже доживаю віку в гуртожитку. Уквартирній черзі першочерговиків мій № 1493.

№42. РАЙКОМ НАКАЗАВ ВИВЕЗТИ УВЕСЬ ХЛІБ, А БАТЬКО ВІДМОВИВСЯ

Свідчення **Архипенко Ганни Федорівни**, 1920 р.н., уродженки села Бугаївки Гаврилівської сільради Барвінківського району Харківської області.

Сім'я у нас була велика: батьки і шість душ дітей. Як почався голод, то лише старший брат працював, вивчившись на тракториста. Решта дітей були ще малими.

В 1931-1933 рр. нашого вітчима, Титова Омеляна Івановича, послали працювати головою комуни у Новобогданове. Було там непогано. Жили в будинку розкуркулених. Харчувалися чотири рази в день у місцевій їдальні.

Але навесні 1933 р. викликали нашого батька до райкому партії і наказали вивезти увесь наявний у господарстві хліб. Батько став суперечити, мовляв, що люди скажуть, адже сіяти треба і харчуватися чимось. А йому: «Не підкоряєшся — клади партійний квиток!» Змушений був покласти квитка.

Повернулися ми до своєї хати в Бугаївку і почалися страждання. Їсти було нічого. Батько поїхав у Краматорівку і влаштувався продавцем у ларку. На кожного утримання йому видавали по 200 г хліба. Мама їздила по той пайок і ділила його на кілька днів, бо іншої їжі не було.

Вижили ми завдяки ховрашкам. Менші брати ходили у степ і відловлювали цих звірків. Шкірки здавали на приймальний пункт, а м'ясо — їли. Запікала мама тушки в духовці та ще й помідорами заливала.

У той час я ходила до 5 класу Гаврилівської школи. Сидимо, було, на останніх уроках і не вчителя слухаємо, а про їжу думаємо.

Напроти нашої хати жила бабуся Балабиха, якій, казали, було понад 100 років. Син її покинув і виїхав на Донбас. Двоє голодуючих, старий із старою, прибилися до цієї бабусі

й залишилися в неї жити. Через хату мешкала стара Платониха, яку теж кинули син із донькою, і вона теж перейшла до Ба-лабихи. Мама пекла щось схоже на оладки на сухій сковорідці (картоплі не вистачало — пекли лушпайки) і пригощала тих стариків. Збирала мама картопляні лушпайки з наміром на городи висадити, але хтось підгледів і забрав з погребя два мішки з ними.

Підмовила мене якось подружка після уроків піти на «по-сьолок», де бричками возили кукурудзу. Ми бігли за возом і хапали качани, а їздовий хляскав нас за це батогом, додаючи швидкості. Заповітний качанчик «розквітчувався» вдома на плиті, перетворюючись у казкові ласощі.

Топили бур'янами, по які ходили із сестрою Вірою за ста-вище. Чого-чого, а бур'янів тоді вистачало.

Звідкись до нашого села надсилали картоплю, яку складали в порожніх сараях біля покинутих хат, а потім вивозили підво-дами. Я ходила й підривала землю під тими сараями, щоб ви-тягти картоплину. Ніхто мене туди не посилав і ніхто не спинав. Голод — не тітка.

Якось мама запропонувала бабусі Платонисі супу (у тім «супі» чого тільки не було, якщо макуха — то це вже добре), а бабуся відповідає: «Ми не голодні. Були у Григорівці і на-збирали головок із риби коло їдальні. А як ішли додому, то знайшли голову з дохлої коняки і зварили».

Як старий помер, то дві бабусі поклали його на возика й відвезли на кладовище. Можливо, засипали землею, а, мож-ливо, й так покинули.

Навесні, коли стали сходити хліба, ми ходили до радгоспу, кілометрів за чотири, полоти осот. За це двічі на день давали супу картопляного та по шматочку хліба. Одну пайку хліба з'їдали, другу — приносили додому.

А одного разу наша мама дістала з горища сушені ягідки бузини. Ми понаїдалися і почали всі блювати, назавжди за-пам'ятавши, що вони отруйні.

Невеселим було наше дитинство. Одежі не мали — у чому ходили, тим і вкривалися. Працювали батько і брат-трак-торист. Якщо балували макухою, то це було свято. Мама з на-ми мучилася, а ми — з нею. Мала вона медаль за багатодітність, а після смерті батька — пенсію 20 крб.

№43. МАТІР БИЛИ, А ЇЇ КРОВ КАПАЛА НАГОЛОВУ ДИТИНИ

Свідчення *Мельник Анни Кіндратівни*, 1929 р.н., урожденки села Винники Станичненської сільради Нововодолазького району Харківської області.

8 січня 1932 року сім'ю мого батька, Мельника Кіндрата Петровича, яка належала до середняків, розкуркулили. Відібрали всю худобу, все майно, а хату розвалили. Стояла сильна холоднеча. Ми не знали, куди нам, голим, голодним, сховатися. Мама носила мене на руках, а старшу сестричку — водила за руку. Ходили так до весни: харчувалися, що люди добрі подадуть, спали в сусідки, яка потайки пускала нас на ніч (допомагати таким куркульським сім'ям, як наша, тоді було заборонено).

Коли настало літо, то мама у своєму городі нарвала житніх колосків. За це «ударники» дуже її побили. Мама втекла до батька, який раніше теж утік і влаштувався працювати в Мерефі.

Лишившись удвох із сестричкою, ми йшли на болото і рвали там розозу, корінням якої харчувалися.

На якомусь зруйнованому дворіщі знайшли уцілілу піч і влаштували в ній собі кубельце. Сестра було протопить трохи ту піч, підстелить соломки, ми залазимо й спимо.

Але наскочили «ударники» і розвалили нашу піч. Як ми плакали!

Під осінь повернулася мама. Вона вирвала квасолу на своєму городі й вилуцила її. За це її знову побили. Пам'ятаю, ми сиділи на соломі у своїй розваленій стайні, мама тримала мене на руках, а вони — били. Ніколи не зможу забути мамину кров, що стікала на мою голову.

1938 року батька прийняли до колгоспу, але після всього пережитого він протримався недовго — помер у 1943-му. Під час окупації ще й сестру забрали на каторжні роботи в Німеччину. Залишилися ми з мамою вдвох.

Мама хворіла, а тому в 13 років я вже мусила йти заробляти на хліб. У війну копала окопи, потім, як наші солдати проходили, розрівнювала поля. Виконувала всяку важку роботу.

По війні знайшла собі пару, але життя легшим не стало. Отримавши на фронті тяжкі поранення, чоловік часто хворів. Отож основні турботи про сім'ю лежали на мені.

Давно помер чоловік. За ним — син, отримавши опромінення під час служби в армії. Віку доживаю сама: хвора, немічна, недоглянута.

№44. ЗАБУТА МОГИЛА

Свідчення **Бабай Наталії Єгорівни**, 1925 р.н., уродженки села Черкаський Бишкин Зміївського району Харківської області.

Поховання, в якому покоїться прах односельців, померлих від голоду, я вперше побачила у 1953 р. Його мені показала мама, що була 1900 року народження. Тоді ми саме прийшли на кладовище Черкаського Бишкина, щоб відвідати могилу мого сина. Мама підвела до того місця і сказала:

— Отут поховані люди, що померли голодною смертю у 1932-1933 роках. Їх забирали із спорожнених хат, привозили сюди і вкидали у спільну яму.

Минув час, я перебралася в інше село і про могилу забула. Однак 1999 р., приїхавши на похорон сестри, випадково потрапила до того місця на кладовищі, яке більш як сорок років тому показувала мама. Мені відкрилося жахливе видовище — замість могили зяяла яма, що мала глибину метрів п'ять.

Розхвилювавшись, я пішла до сільради і попрохала нагорнути на місці поховання хоча б пагорбок. Але голова сільради відповів, що на це в бюджеті немає коштів.

Мені нічого не залишалось, як найняти людину і нагорнути пагорбок за власний кошт. Тоді ж, опитавши стариків, я склала список мучеників, похованих у тій занедбаній могилі. Їх набралось 40 чоловік.

Не маючи змоги добратися до районного центру, попрохала односельця П.К. Осового звернутися до керівників районної влади з вимогою про впорядкування зазначеного поховання. Павло Кузьмич добився, щоб на забутій могилі поставили хрест.

Розпитуючи старих людей про ті давні події, від Оклей Єфросинії Єгорівни (вона 1906 р.н.) дізналася, що на початку 30-х років у Нижньому Бишкині налічувалося близько 700 дворів, а після 1933 — лишилося тільки 300.

Інший житель села, Оклей Андрій Платонович (1922 р.н.), розповідав, що могила, яку мені довелося впорядковувати, була відкрита восени 1932 р., а закрита — навесні 1933-го.

Живучи недалеко від кладовища, А.П. Оклеї якось проходив повз ту страшну могилу і бачив чоловіка, що її закидав. Наступного дня біля місця поховання вже нікого не було, бо гробокочач і сам опинився серед трупів людей, померлих від голоду. Хто ще мав сили, то ховав своїх родичів у дворах, по садках.

Моя мама, щоб урятуватися від голоду, їздила роздобувати продукти в Росію. Як вона умудрялась це робити, не знаю, адже розповідала, що російський кордон для українців був закритим.

Якось разом із мамою вирушила в дорогу й сусідка. Однак за те, що у жінки не було квитка, нещасну викинули з поїзда на повному ході.

Сирітські притулки були переповнені. В одному з них, що знаходився в Полтаві, провели кілька років свого дитинства мій чоловік та його сестра. Слухати їх спогади дуже тяжко.

Я сама в 1934 році ходила до хлібного магазину в Харкові просити милостиню. Щоб отримати заповітні півбуханки німечні люди вистоювали тоді чергу, розтягнуту на два кілометри. Ночувала я разом з іншими дітьми-жебракками у трубах міських комунікацій. Дехто у тих трубах знаходив вічний спочинок.

Голодомор у нашому селі, яке було за 50 км від Харкова та за 12 км від найближчої залізничної станції Занки, почався з утворення комсомольських осередків та комуністичних організацій. Склалися вони з наших селян, а старші в цих організаціях — призначалися з району.

Активісти ходили від хати до хати із залізними палками й відбирали в людей усе їстівне. Було таке, що батьки втікали, покидаючи в хатах своїх маленьких дітей, а ті, конуючи з голоду, об'їдали м'ясо на власних пальчиках.

Мама пригадувала, що коли в нашу хату завітали незвані гості, щоб востаннє підмести з горщика залишки харчових припасів, вона плакала і благала зглянутись, адже мала на руках чотирьох малих дітей.

— Якщо пожаліємо, то опинимось на твоєму місці. А нам теж жити хочеться, — була їй відповідь.

Мешканців нашого села, які вціліли після катівні 1932-1933 рр., насильно гнали на польові роботи в колгосп, змушуючи навіть ночувати в полі під відкритим небом. І це в той час, як удома багатьох чекали голодні діти.

Подаю список похованих у братській могилі, яка була відкрита восени 1932 р., а закрита в грудні 1933 р., на кладовищі села Черкаський Бишкін. Очевидцями цього були жительки села Оклей Єфросинія Єгорівна та Харченко Марія Тихонівна (список складений зі слів).

Оклей Степан Гнатович, 1864 р.н.
Оклей Мотря Савівна, 1867 р.н.
Оклей Омелян Степанович, 1897 р.н.
Оклей Марія Степанівна, 1916 р.н.
Оклей Євдокія Омелянівна, 1926 р.н.
Оклей Дмитро Омелянович, 1929 р.н.
Оклей Марія Йосипівна, 1900 р.н.
Оклей Онисія Іванівна, 1925 р.н.
Оклей Ганна Іванівна, 1928 р.н.
Оклей Віра Іванівна, 1930 р.н.
Тимченко Петро Юхимович, 1866 р.н.
Тимченко Марія Петрівна, 1870 р.н.
Тимченко Іван Петрович, 1910 р.н.
Мироненко Єгор Петрович, 1920 р.н.
Мироненко Ганна Петрівна, 1916 р.н.
Дудка Яків Єлисейович, 1876 р.н.
Дудка Марія Іванівна, 1880 р.н.
Губенко Прокіп Іванович, 1881 р.н.
Губенко Софія Петрівна, 1890 р.н.
Тимченко Іван Михайлович, 1870 р.н.
Майборода Степан Омелянович, 1918 р.н.
Гусак Фанасій Фанасійович, 1913 р.н.
Гусак Фанасій Іванович, 1864 р.н.
Гусак Мотрона Степанівна, 1866 р.н.
Лагінов Порфирій Іванович, 1870 р.н.
Лагінова Марія Єгорівна, 1876 р.н.
Олефір Павло Кузьмич, 1918 р.н.
Тимченко Яків Михайлович, 1922 р.н.
Калашник Тихін Єгорович, 1876 р.н.
Калашник Іван Федорович, 1864 р.н.
Сердюк Ілля Фанасійович, 1864 р.н.
Сердюк Марфа Іванівна, 1874 р.н.
Мироненко Іван Назарович, 1870 р.н.
Мироненко Зінаїда Йосипівна, 1916 р.н.
Сердюк Іван Федорович, 1930 р.н.

Димко Варвара Йосипівна, 1916 р.н.
Матющенко Іван Іванович, 1900 р.н.
Матющенко Мотря Йосипівна, 1907 р.н.
Крейдун Кузьма Іванович, 1902 р.н.
Крейдун Софія Дмитрівна, 1904 р.н.

№45. ХЛІБ У ДІТЕЙ ВІДБИРАЛА ВЧИТЕЛЬКА

Свідчення **Коняєвої Віри Петрівни** (дівооче прізвище **Гузь**), 1913 р.н., уродженки хутора Гузівки Баранівської сільради Балківського району Харківської області.

Умого батька була нова простора хата, тому саме її обрали місцем для збору бригади, яка агітувала селян до колективного господарства (іменованого спершу СОЗом, потім — артілью, і лише згодом — колгоспом). Члени цієї бригади ходили по хатах, придивлялися, умовляли. Прізвищ жодного з них не пам'ятаю, не знаю, ким вони були. Лише одну жінку з тієї бригади я зустріла пізніше і впізнала — вона була вчителькою. Сталося це тоді, коли я пішла до 5 класу Баранівської семирічки.

Як правило, люди заможніші до колгоспу йти не погоджувалися, а бідніші, безкінні (а, можливо, просто розумніші, хитріші) — записувалися відразу.

Канторою колгоспу стала садиба розкуркуленого селянина Гузя Сергія Кузьмовича. До неї почали зводити коней, корів, свиней, зносити сільгоспінвентар, відібраний у тих, хто ухилився від СОЗу.

А ночами хутором ходили чоловіки (гарно вдягнуті) і наказували дядькам противитися СОЗу. Упирайтесь, мовляв, як бики! Почалося сум'яття.

Землю навесні 1932-1933 рр. засіяли, і урожай непоганий визрів. Але вчасно зібрати його було нікому. Протягом 2-3 років у селян поступово відібрали все — житло, господарські приміщення, худобу, харчові припаси, хатнє майно — і люди почали розбігатися хто куди.

Мій батько був середнього достатку, але і в нього зруйнували все, крім хати.

Коли в нашій хаті збиралися активісти, то мама мусила їх годувати, а ми, діти, — розважати декламуванням віршів.

Наймолодший брат уже знав довжелезного вірша «Дніпрельстан». Вчителька, яку я потім упізнала в школі, так розчулилась, що дала малюкові 3 рублі (а потім нас же і обібрала).

Найстрашнішими були побори взимку та навесні 1933 р. Вимітали все з хат, горищ, погребів — навіть квасолю й сушку. А податки були якими!

Батько, перед тим, як піти з дому, сховав останній запас пшениці під піччю в хаті. Але прийшла «бригада» і почала залізними прутами проколювати стіни, підлогу. Як дійшла черга до печі, з неї посипалася пшениця.

Зібравши все до останньої зернини, в мішках понесли наш скарб на підводу у дворі. Я вибігла з хати, залізла на підводу і давай розв'язувати мішки, розсипаючи пшеницю на землю.

Вже згадана тут вчителька схопила мене за шкірку і скинула, як цуценя. Я та двоє молодших братиків (восьми і шести років) так плакали, так голосили! Однак жалості не діждалися. Пригадується, що серед тих, хто нас грабував, був недалекий сусід Гузь Йосип Кіндратович.

Мама, яка напередодні втекла з дому, щоб її не заарештували (по ній навіть стріляли навздогін), повернулася додому вночі. Спали ми на соломі, бо більше нічого в хаті не лишилося.

Наш сарай розбирали двоє односельців-СОЗівців, яких пригнали з підводами руйнувати садибу, — Гузь Павло Миронович і Гузь Йосип Іванович. Останній був добрішим: він дозволяв нам, дітям, набирати дрівець і ховати їх у хаті.

Мама й далі змушена була ховатися — приходила до нас лише вночі. Їсти було нічого — хоч і город засаджений, і хліб засіяний, але все тільки сходило. Мама збирала траву, сікла її і варила. Цим ми харчувалися. І більшість людей на хуторі робили так само.

Чим ближче до літа, тим важчим і страшнішим було наше життя. Ми стали опухати. Опухла мама, а особливо братики. Пригадую, мама плаче, а восьмилітній братик Саша заспокоює її: «Та вже ж до Петра лишилося 40 днів, а там колосочки підуть...» А сам такий пухлий, що вже й очима не бачить.

Одного дня дивлюся, мама випрала одержку для нас усіх, висушила її поклала біля кожного. Принесла води в дім — налила її у відра, чавуни. Сама ледве жива, а братики вже почали марити. Я ще могла спостерігати, а піднятися з солом'яного ліжника сили не мала.

Потім мама стала навколішки, помолилася Богу і зі сльозами, повідкривавши двері навстіж, кудись пішла.

Пізніше вона пояснила: «Думала помрете, то, можливо, хтось помие та вдягне хоч стареньке все, але чисте». Пішла помирати де завгодно — під тинном, на дорозі — аби не бачити страшної кончини трьох своїх дітей.

Але не судилося нам померти. Врятувались чудом Господа!

Недалеко від нашої хати було пасовище СОЗівської худоби, відібраної в людей. Вийшовши з дому, мама несподівано натрапила на ще паруючі нутроці якоїсь худобини. Дорізали чийсь корівку, м'ясо й тушку забрали, а це — лишили. Як же мама зраділа знахідці! Зняла з себе спідницю, склала свою здобич і, напружуючи останні сили, потягла додому.

Я почула у дворі гамір. Виявилось, що по маминому сліду вже біг натовп голодних, озвірилих людей. Ледве встигла замкнутися перед носом у своїх небезпечних переслідувачів.

Ці події відбувалися під вечір. Марно прождавши до ранку, напівбожесвільні люди поступово розсіялися.

Врятувало нас те, що в домі були вода, сіль і сірники (наливом служили табуретки, стіл, солома). Посоливши кишки, мама по шматочку їх варила і відпоювала нас бульйоном. Вийти надвір вона змогла лише через два дні — трішки набравшись сил і переконавшись, що біля дому ніхто не чатує. Сусіди вже думали, що ми потруїлися і померли.

Щоб надовше вистачило знайденої їжі, мама рвала траву і додавала до навару. З Божою поміччю нас врятувала і сама вижила.

Мама потім дуже побивалась, докоряючи собі за свою слабовільність (що покинула напризволяще помираючих дітей), але осуджувати її ніхто навіть не подумав.

А випадки в нашому хуторі траплялися різні. Було й таке: батько з матір'ю вижили, а п'ятьох дітей поховали за два дні (родина Гузя Тихона Тимофійовича). Траплялися в ті часи й випадки людодіства.

Як почали дозрівати жито, пшениця, стало трохи ситніше. Колоски почали рвати, смажити зерно, варити юшку.

Коли після поправки я вперше вийшла на вулицю, то від побаченого й почутого просто жахнулася. Скільки людей померло і скільки розбіглося невідомо куди! Скільки садиб зруйновано! Хутір наш до колективізації був дуже гарним —

ошатні хатки, розкішні сади, ставок, озера, а лишилося — кладовище...

Не йде з пам'яті ще один випадок, який стався з нашим сусідом Петром Івановичем Гузем. Було це на початку весни 1933-го. Мама тоді ще якось крутилася — купувала у Валках курей, вдома різала і везла в Харків, щоб роздобути хлібця. І ось якось розбирає вона цих курей (ноги в мамі тоді вже почали пухнути), а в дім заходить згаданий Петро, що мав вік років 18-20, — пухлий, зі страшними очима. Нічого не говорячи, він миттю присів до відра, куди мама скидала відходи (кишки, пір'я) і не миючи, а лише поспішно видавлюючи вміст кишок, почав жадібно їх їсти. Мама плаче, благає спинитися: «Не треба, Петю, помреш. Он кипить вода, зачекай трохи і поїси вареного». Але він не слухає, ні на що не звертає уваги, а лише їсть, їсть, їсть... Несподівано Петро вхопився за живіт і повільно виповз у двір — ледь не з порога з нього полився кривавий пронос. Вранці хлопця знайшли мертвим у його порожній хаті. Мати Петра померла раніше, а батько, Іван Кіндратович Гузь, з десятирічною дочкою Марією, будучи вигнаними з власного дому, втекли з хутора невідомо куди. Батька потім знайшли мертвим на дорозі в Ков'яги, доля Марії — лишилася невідомою.

Восени 33-го я із старшим братом пішла до школи, де нам варили юшку: вода, кілька цибулин і сіль. Ми були і тому раді.

В 1934 р. нарешті повернувся додому батько. Мама влаштувалася працювати провідницею. Життя так-сяк налагоджувалося.

Подаю список людей із нашого хутора, які померли в 1933 р. з голоду. Поховані всі у спільних могилах на кладовищі в хуторі Гузівці.

Гузь Іван Кіндратович;

Гузь Ганна Кіндратівна, його дружина;

Гузь Петро Іванович, їх син;

Гузь Олена Іванівна, їх невістка;

Гузь Олександра — років 50;

Гузь Олена, її пасербиця;

Діти Гузя Тихона Тимофійовича (5 чол.);

Сіренко Петро Прокопович і його сім'я (дружина і 5 чи 6 їх дітей);

*Снесар (чи Сіренко) Гордій;
Наталка, його дочка — 10 років;
Дід Ганнич.*

№46. ГОЛОДНІ ЛЮДИ ЗЛИЗУВАЛИ РОЗЛИТЕ МОЛОКО ПРЯМО З ТРОТУАРУ

Свідчення Марюхни Олександри Іванівни (дівоче прізвище — Підгірна), 1924 р.н., уродженки селища Нова Водолага Харківської області (у записі Н.О. Оберемок, вчительки-пенсіонерки з Нової Водолаги).

Мій дід по матері, Яків Пилипович Борисенко, був справжнім господарем: мав власного млина, домашню худобу, добрий шмат землі. Робітників не наймав. Велика родина скрізь встигала дати лад сама. З поваги до Борисенків люди нарекли куток, в якому вони проживали, Борисами.

У старого Борисенка піростала донька Лізка, яку примітив парубок із сусідньої Шпаківки. Іван Підгірний був із бідного двору, але роботящий, тямущий. Полюбилися, побралися. Батько дав за донькою у придане десятину землі, теличку, допоміг збудувати хату під соломою. Щастя-долі бажали молодим. Однак не так сталося, як бажалося. Почалася колективізація, життя полетіло шкереберть.

— Записуйтесь у колгосп, а не так — виходьте з хати.

Нишпорили по всіх закутках, стукали по коминах, рили долівку. Все їстівне забрали до зернини, до картоплини — під мітлу. Коня й корову теж повели з двору. З хатнього майна нічого не лишили. Злякано дивилися на те, що відбувалося, малі діти, мати голосила, як за покійником.

Батько, Іван Федорович, гукнув до уповноваженого:

— Дайте дітям хоч по подушці, голову щоб було до чого схилити.

— Лови, не шкода! — донеслося з хати і три подушки вилетіли через розчинені двері.

На старому борисівському подвір'ї 1930 р. організували колгосп, силоміць відібравши у колишніх господарів усе нажитте, а їх самих — випровадили у світ широкий.

Не витримавши знущань, мати, Єлизавета Яківна, котрій виповнилося 38 років, наклала на себе руки, залишивши на чоловіка чотирьох дітей. Невдовзі батько привів у дім мачуху.

Коли Івана Федоровича звалив тиф, і він потрапив до лікарні, мачуха вирішила відвести двох найменших (2-річного Павлика і 7-річну Шуру) до Харкова — не погубити ж, мовляв, усім від голоду.

Приїхали на харківський вокзал. Людей видимо-невидимо. На дорозі лежать мертві й конаючі. Добралися до базару, що біля Благовіщенського храму. Ось іде жінка, несе на коромислі два відра молока чи сметани. Раптом вона спіткнулася, і вміст відер опинився на тротуарній пилюці. Відразу цілий гурт голонних людей припав до тротуару, і почав слизувати, збирати у жмені те, чого вуста давно не куштували. А двірник тут як тут — мете, розмітає молочні залишки на всі боки. Нещасні ж усе порпаються в багнюці, сподіваючись вибрати хоч краплю їстівного.

Поставила мачуха двох довірливих діточок на мосту й наказала:
— Стійте тут, доки не повернуся.

Була рання весна — вогка і холодна, вітер пронизував до самих кісточок. Уже й сутінки насуюються, а мачухи все немає. Діти почали плакати. Підійшов міліціонер, спитав у чому справа, а потім узяв їх за рученята й кудись повів. Побачили великий довгий дерев'яний сарай, зайшли до нього, і міліціонер дітей покинув.

З дівчинки хтось відразу зняв хустку. Братик плаче, просить їсти, хоче додому. Та як вийдеш — заперті. Сім днів і ночей не мали діти ні шматочка хліба, ні крапельки води. Хто ще міг рухатися, підповзав, щоб із даху сарая вловити спраглими губами живильну крапельку вологи. Мертві, живі, конаючі — всі разом.

А в сарай привозили все нових і нових людей. Сидять Шура з братиком у куточку на соломі. Ніжки у Павлика пухлі, він уже й хлібця не просить. Плачуть. Ніхто на них не звертає уваги. Аж тут у розчинені двері завели свіжих людей. Сусідка Люба Нескоромна побачила їх:

- А ви чого тут сидите?
- Та ми приїхали по хліб... з мамою.

Жінка все зрозуміла. Хлоп'я, якого сестричка тримала на руках, вже померло. Поклали його Шура з Любою на соломці, прикрили сестриним пальтечком. Плачуть. Нараз Люба примітила у стіні дірку.

- Тікаймо, Шуро!

Дівчинка ледве пересувалася пухлими ніжками. Ледве вибралися з барака. А далі — на вокзал. Треба було поспішати. Люба-рятівниця взяла свою супутницю за руку і потягла, бо та вже не могла сама рухатися. Вокзал. Стоїть потяг саме на Водолагу. Підійшли до кондуктора й Люба попрохала, щоб той висадив Шуру у Новій Водолазі. Якийсь співчутливий молодий чоловік відрізав шматочок хліба і простяг дитині. Та миттєво його з'їла.

— Тобі багато їсти не можна, бо помреш.

Ось і Нова Водолага. Кондуктор висадив маленьку пасажирку і дав їй ще шматочок хліба. Жінки з Михайлівки довели до дідуся Підгірного. Звідти й добралася додому.

Мачуха, вздрівши ледь живу надчерку у дворі, схопила її за руки й потягла до розваленого погребя. Сусід Повідерний Антон Омелянович те побачив і прийшов дівчинці на допомогу.

Батько, виписавшись із лікарні, запитав нову дружину про дітей.

Та затремтіла:

— Мабуть, Філя поїв. (Був у селі такий Філя, який, за чутками, в 33-му з'їв свою сестру, а кістки сховав на горіщі).

Домігшись від жінки правди про своїх дітей, батько сказав їй:

— Іди від нас, ти нам не потрібна.

В 1935 р. батько помер. Шура якраз хворіла на тиф, а коли одужала, то пішла жити в сім'ю старшого брата Василя, який замінив їй батька й матір. Брат Андрій теж допомагав сестрі чим міг.

№47. ЗА ЗІРВАНІ КОЛОСКИ МАТІР УВ'ЯЗНИЛИ НА 6 РОКІВ, БАТЬКА — НА 8

Свідчення Гливенко Ганни Павлівни (дівооче прізвище Вітер), 1925 р.н., уродженки села Бучки Сахновщинського району Харківської області.

Коли починалася колективізація, наша сім'я складалася з 12 душ. Хату мали глиняну, яка від старості вже лежала боком. До колгоспу нас прийняли як середняків, допомогли звести нову хату — з саману, під очеретом. У наш хлів поставили колгоспних коней, яких доглядав мій батько Павло Порфіри-

йович Вітер. Дідусь Порфирій, що теж жив з нами, доглядав усупільнених свиней.

Через рік чи два зібрався актив, на якому вирішили, що ми — куркулі. Дідуса забрали до Сахновщини в тюрму, де він незабаром і помер. Батька вислали кудись у Сибір, але він дорогою втік додому.

Про те, що сім'ю будуть розкуркулювати, попередив один із активістів Титко Онищенко, тому прихід нежданих гостей для нас не став несподіванкою. Мама накутала на дітей багато одержі й послала дожидати на піч. Коли активісти нас звідти стягували, ми кусалися й плакали, за що отримали стусанів. У той момент, як із моєї старшої сестри почали стягувати чоботи, в які були намотані кашемірові хустки, вона вдарила активіста в зуби, але хустки він усе одно забрав.

Вигрібши все з хати, прибульці вигнали звідти і нас самих. Був тріскучий мороз, а сніг сягав до пояса. Ми пішли світ за очі: мама тягнула мене за руку, а братика Ваню тримала біля грудей. Такого не можна забути ніколи.

Коли заколосився хліб, ми, діти, разом із батьками почали рвати колоски і їсти, щоб не померти з голоду. Однак у нас знайшли ті колоски і батьків віддали під суд. Маму ув'язнили на 6 років, батька — на 8. Однак батьки зуміли втекти з-під варті, й сім'я почала переховуватися. Знаходили напівзруйновані хати, що належали розкуркуленим, вкривали їх соломною чи бур'яном і так деякий час перебивалися. Коли на шляху нашого пересування в степу зустрічався радгосп, то батьки на деякий час влаштовувалися туди на роботу, а діти — в школу. Документів у нас не було, то ми й не зізнавалися про своє походження.

Голод хоч і пощадив нашу сім'ю, але не минув для неї безслідно. Мама, Варвара Карпівна, виснажена й змучена, померла в 1936 році. Батька, Павла Порфирійовича, хвороба забрала під час війни. Голодною смертю померло двоє батькових братів — Степан та Григорій, бабуся Глафіра. А з нашого села в 33-му не стало половини жителів.

№48. ОДНА СЕСТРА ПОМЕРЛА, ІНША — ЗАСТРЕЛИЛАСЬ

Свідчення **Мисецької М.Г.**, 1925 р.н., уродженки селища Гути Богодухівського району Харківської області.

Мені тоді було 6-7 років, а зараз 75, уже скоро вмирати, та ніяк не йде з пам'яті пережите. Мама приносила з лісу чувальчик квітів бузини, з якої варили суп для сім'ї з 6 чоловік (крім мене і батьків, була в нас ще бабуся старенька, братик 8 і сестричка 19 років). Мама з татом і ховрашків ловили, і кору з різних дерев сушили та у ступі товкли, і качани з кукурудзи, на яких не було зерна, м'яли, щоб прогудуватися. Було в нас трохи пиона (із піввідеречка), то мама його підсушила, а я так наїлася, що ледь не померла. Мама зсипала потім те пионо у горщик і поставила в снігах над дверима — там була полиця широка, до якої я вже не могла дотягнутися. Мама казала: «Стовчемо пионо і зваримо суп-кандвор».

Але зварити супу ми так і не встигли, бо прийшли люди — їх називали «активістами» — і одна «тьотя», що була серед них, почепилася на двері і схопила той горщик. Він упав їй прямо на голову і розбився. Пионо розсипалося, а я стояла і плакала: «Дайте мені хоч жменьку». А та тітка як крикне: «Все одно здохнеш! Де батько хліб закопав, скажи, тоді дам». А у нас не було й зернинки закопаної.

Вони, активісти, бігали з такими великими залізними списками і, як запідозрювали, що у когось є хліб закопаний, то починали ширяти в земельку святу, поки не знайдуть. А тоді батька нещасної родини на Соловки — «Ти ворог народу!» — а діточок: за шкірку та на сніг, як собачат. Боже, скільки того крику, плачу! Таке не забудеться ніколи.

А ще пам'ятаю, як мама голодна бігала в якийсь колгосп проривати бурячки. Їх не викидала, а несла до їдальні в ліс-госп і здавала. Мені наказувала брати красивий синій кухоль, емальований, з квіткою, та каструльку і теж іти до тієї їдальні. Бувало, dadуть два маленькі шматочки хліба, борщу, у кухоль — каші молочної трішки, то я йду додому і ту кашу своєю маленькою ручкою пробую дістати. Кухоль глибокий, ви-мащуся вся, поки додому дійду. Тільки двері відчиняю, а мама: «Ну, все, каші немає — бачите, яка вся заляпана прийшла». Коли наб'є, а коли — пробачить, я ж була найменшою в сім'ї...

Тата врятував племінник, що працював агрономом у Донбасі. Приїхавши, побачив, що в того вже ноги пухлі, та й забрав із собою. Трохи підтримав, а потім улаштував працювати комірником. Татові дали квартиру, і він невдовзі перевіз і нас до себе (бабуся на той час уже померла).

Директор радгоспу імені Демченко, в якому ми стали жити, був дуже хорошою людиною. Щотижня відвідував своїх робітників, перевіряв, як вони живуть. Коли наша мама захворіла, то дав підводу відвезти її в Чернухіно в лікарню. Але за надмірну доброту причислили того директора до «ворогів народу» і репресували. Дуже всі за ним побивалися.

Трохи згодом переїхали ми до іншого радгоспу, але вже без сестрички, бо вона померла. Залишився в мене єдиний брат, якого через 10 років теж не стало — загинув на фронті.

Найстаршу сестру, яка була вже заміжною, я втратила ще раніше. Вона жила в Шарівці, мала чоловіка, що постачав продуктами місцевий санаторій. Жили пристойно, але той голодомор так подіяв на її психіку, що Оля не витримала й застрелилась. Залишилося сиротами двоє діток — хлопчикові 5 років, дівчинці — 3. Що наша мамочка пережила, сам Господь знає — в один рік поховала двох доньок — таких красунь.

За нашим двором росли калачики — бур'ян з кругленькими листочками, під якими зав'язувалися тузі зелененькі ягідки. Ми дітьми на тих калачиках паслися. Ягідки з них були слизькими та гидкими, а все ж найдок. На «пасовище» дітей сходилося багато, то «ягідок» надовго не вистачало. Потім чекали, поки знову наростуть.

Пригадується, ще до 1933 р. була у нас конячка. Не слухаючись маминих пересторог, тато вивів її якось пастися на стару економію, і більше ми конячки не бачили. Люди сказали, що якийсь хлопець із Козіївки забрав. Пішли шукати. Зайшли в одну хату: жінка щось варить, а дітей четверо. Питають, чи не бачила вона коня. А жінка витягає з чавуна кішку і промовляє: «Ось бачите, яка конина, буду дітей годувати». Так і не знайшли свого коня.

У нас в Гутах був цукрозавод, то люди крали патоку, жом і тим харчувалися. А в сусідньому селі Полкова Микитівка люди сім'ями вимирали.

Пригадую, зайшов до нас із Микитівки дядько знайомий. Тільки і встиг промовити «я їсти хочу», упав у снігах і вмер.

*Думаю, тим, хто творив голодомор, Господь не пробачить.
Хоча зараз для багатьох людей теж настали важкі часи.
Умоєї сусідки син помер, то вона так бідує на свої 49 грн.
Світло відімкнули за несплату електрики. Душа болить: як
вечір, а у неї темно.*

№49. ВОРОПАЇВ ХУТІР

Свідчення Приліпка Михайла Петровича, 1925 р.н., уродженця хутора Воропаєва Роменського району Сумської (колишньої Харківської) області.

За шість верст від Берестівки, по Чорнишівському шляху, сховався за пагорбами хутір Воропаїв.

Якщо ви не з наших країв, то добирайтесь до Ромнів, звідти — на Берестівський, з нього — на Чорнишівський шлях. Минувши Одаїв ліс, прямуйте далі до млина діда Левадного, за ним — поверніть направо і йдіть через подвір'я діда, через греблю до оселі пресвітера Литвиненка. Звідси перед вами відкриється чарівна картина благодатного хутора.

...Весна 1930-го року. Затишні двори з білими хатками потонули в садах: внизу — ставки з плакучими вербами, запашні луки і зелений гай із солов'ями.

Більшість хуторян — євангельські християни-баптисти. Вони привітні й гостинні — обов'язково почастують вас пирогами, варениками чи молоком з медом.

Тут немає пияцтва і лайки, немає крадіжок.

Це — моя батьківщина, де пройшло моє коротке дитинство.

** * **

У нас велика нова хата, вона ж — молитовний дім. У дворі — комора, хлів, саж, курник і високий, як башта, туалет.

У хліві — кобила Лиска та Бариня — майже оранжева корова, яка наливає повне відро з кожної дійки. А ще — Сірка, схожий на вовка пес. Я на ньому катався...

За тином — садок та город, а навколо, в два ряди, — осокови.

По неділях і у свята в нашому домі відбувається богослужіння. Коли на проповіді Сидір Васильович Куць, то на зібранні — мертва тиша. Святе письмо він знає напам'ять, а говорить так, що багато хто плаче. Злагоджений хор виконує урочисті гімни...

* * *

Дід Кіндрат, що був козацького роду і мав вісім дітей, помер від тифу ще до його народження. Його син, мій батько, Петро Кіндратович — царський гусар, після раптової смерті батька і старшої сестри прийняв євангельську віру. По сусідству, на хуторі Покутнівщині, зустрів він милу дівчину Марію — дочку колишнього повітового писаря Андрія Семеновича Товстого. Писар мав сімдесят десятин землі і дванадцять дітей, половина з яких — доньки.

Стрункий і вродливий гусар завітав до Андрія Семеновича просити руки Марії. Той вислухав і... вигнав жениха як христопродавця. Дід Андрій був фанатично православний.

Тоді Марія втекла до нареченого, прийняла його віру і вступила до шлюбу. Розгніваний батько відмовився від дочки, залишивши її без приданого.

Минули роки. Марія подарувала гусару чотирьох синів і була щаслива. Батько змирився з її вибором, але до кінця своїх днів не простив дочку.

У великі свята ми бували у діда, а в нашу хату ні дід, ні баба Наталка до колективізації не завітали ні разу.

Більшовицька революція швидко наближалася до села.

Відчувши недобре, дід, порадившись із синами, сідає у візок і мчить до ревкому у Липову Долину. Там він дарує радянській владі рисаків із візком і все майно, окрім будинку з садивою.

Через кілька днів до діда приїхав сам голова ревкому і повідомив, що його будинок запланований під правління радгоспу. Родині діда пообіцяли збудувати інший дім.

Заперечень, звичайно, не було. Бабуся вже встигла розділити частину золота між синами і дочками, а решту — закопала в саду під яблунею. (Коли згодом надумала відкопати його, то золота там не виявилось. Куди зник скарб — так і залишилось таємницею).

Невдовзі на нашому будинку з'явилась вивіска: «Радгосп імені Калініна». Діда з бабусяю, сином та дочкою тимчасово поселили в комору, а до зими вони зліпили собі за ставком хату.

* * *

Трирічним хлопчиком довелось мені бути на весіллі молодшого дяді Миколи Андрійовича.

Трійка рисаків з каретою для молодих влетіла на подвір'я. Повний двір гостей, столи заставлені закускою та горілкою:

грає музика, а бабуся в чепчику і червоних чобітках танцює гопака...

* * *

...Настав рік 1932-й. Тепер дід Андрій і баба Наталка часто бувають у нас. Живуть вони в тій самій хатинці за ставком, тільки перебудованій. З ними — син Михайло з дружиною та дітьми і незаміжня дочка Тетяна.

Андрій Семенович Товстий сидить в бесідці під шпанкою, п'є чай і розказує батькові сумні новини, а я — підслуховую і бачу, як дід витирає сльозу.

Право на життя йому дарували, на працю — теж. До кінця днів залишився він дворником радгоспу і позаштатним радником адміністрації. Помер від раку в 1937-му. Бабуся пережила діда на вісімнадцять років і з орденом «Мати-героїня» спочила поряд.

Мир праху вашому, дорогі прабабьки!

* * *

На хутір Воропаїв колгосп упав, як грім з неба. Несподівано з'явилися люди в широченних «галіфе», в гімнастерках до колін і з револьверами за поясами. За ними — табуни п'яних голодранців, що звалися «комнезамами» (члени комітету незаможних селян). Агітація почалась з лайок та погроз.

Молитовний дім закрили, хату пресвітера Литвиненка — конфіскували під контору колгоспу. Його жінку та п'ятеро дітей потіснили спершу на кухоньку, потім — на вулицю.

Петро Андрійович втік. У 1934-му його схоплять і стратять.

На подвір'ї пресвітера кипіла робота. Знищивши розкішний садок, споруджували стайні, комори, свинарники. На воротах прибили фанеру з написом: «Колгосп І Червоний будівник».

Їхали до колгоспу підводи з добром, плелись корівки, бігли свинки.

Чоловіків, які чинили опір, забирала міліція. Жінок та дітей — викидали з хати. Діло завершували «буксири».

Марко Мануха, з козячою борідкою і очима крота, — природжений «буксир». Його загострений штир знаходив будь-який скарб у будь-якому місці. Після «вдалого» рейду п'яний Марко відпочиває в калюжі чи в купі гною. Це наш, хутірський, він — головний командир.

Тато став колгоспником, а Лиска потрапила до конячого «гуртожитку».

Після усупільнення майна та худоби почався перерозподіл садиби. Нам залишили четверту частину, решту — віддали приїжджим новоселам.

Падали під сокирою красуні-осокори, їх везли в «Червоний будівник».

* * *

Перші два роки в колгоспі довели хуторян до зубожіння, наступний 1933-й — до погибелі.

Весь урожай під червоними прапорами відправили товаришу Сталіну, а по весні поїдали бур'ян, кору дерев, навіть пацюків. Ширились чутки про людоїдство.

В колгоспі почався масовий падіж тварин. Коней та корів намагались тримати на ногах з допомогою підвісів із вірвовок, та марно. Здохла і наша Лиска. М'ясо та шкіру загиблих тварин забирали в район, кишки та копита — варили в колгоспному казані. Смердючу баланду давали тільки працюючим.

Тато збирається до дяді Федора — маминого брата. Я теж з ним.

Минаємо безлюдні хутори. На Голубівщині з бур'янів — димок, завернули. Біля вогнища — небритий чоловік із казанком, тато впізнає його і вітається.

— Що вариш?

— Кашу.

— А як жінка, діти?

— Їх уже немає, — байдуже відповідає кашовар.

Батько зазирнув у казанок:

— Викинь це, помреш!

Мужик прикриває казанок пухлими руками.

Мій дядько, що жив за глибоким яром на Стягайлівці, стояв під грушею з лопатою в руках, схожий на високий скелет. Перед ним — пагорбок свіжої землі.

— Що — померла? — запитує батько.

Дядько довго мовчить, а потім видавлює з боєм:

— А то — діти, — показує на інші пагорбки.

Розмови не вийшло. Силоміць всунувши у дядькові руки пляшку молока, ми віддалились, а він так і лишився біля могилки.

Тихими сльозами зустріла мама звістку про смерть невістки та племінників.

Ранком прибіг Сірко. Він тримав у зубах казанок того чоловіка, що зустріли в Голубівщині. Тато взяв казанок і промовив: «Значить, помер».

Друга подорож у Берестівку — до дядька Івана.

Вулиці безлюдні, хвіртки відчинені, під тином хтось лежить. Підходимо — мертвий. Ми на другий бік, а там теж мертві: один, другий... Трупний запах спирає дух, задушливе повітря викликає нудоту.

У хаті дядька пусто і страшно. Опухлий, він сидить на табуретці, димить цигаркою. Увійшла жінка. Вони розмовляють, а у мене перед очима — мертвяки.

Більше подорожей не було.

Кудись забіг і не повернувся Сірко. Охляла Бариня молока не дає. Скоро і вона зникла.

* * *

Літнім ранком, помолившись Богу, тато попрощався і пішов у білий світ за хлібом.

Всі плачуть.

Мама опухла, зовсім звалилась з ніг. Петя і Саша — теж. Лише я та трирічний Ваня ще тримаємось. Із сусідськими дітьми крадемо вночі колгоспні колоски, розминаємо їх і з їдаємо. Потім цілий день болять животи.

Тато пішов і пропав.

— Він нас покинув, — в безсилу риданні повторює мама.

На полях — вишки з вартовими, а після заходу сонця — ще й вершники. Вони стережуть урожай.

Сили покидають. Чи буде ранок, чи буде сонце?

* * *

Ранок настав, і сонце засяяло. До воріт під їхала підвода і ввійшов листоноша з фанерним ящиком:

— Вам посилка!

Від несподіванки всі очманіли. Розписались, одержали. В ящику — кукурудза насипом і короткий лист від тата із Кавказу. Гарячі сльози полились на довгожданий папірець.

Кукурудзу потовкли в ступі, і ось на столі — готова мамалига. Через тиждень і тато повернувся з кукурудзою та мукою. Мама піднялась, навіть помолоділа.

Скільки радості!

* * *

Із сусіднього хутора прийшла тітка Мотря:

— Посадили Павла!

Грудного малюка вона закрила в землянці, а старшого — водила в район. Там тітку вилаяли і вигнали.

Коли повернулась — двері зірвані. Малий — на підлозі, вузлик проса, залишений у колісці під подушкою, — зник.

Тітчин чоловік Цюх Павло, колишній наймит. При непі одержав дві десятини землі. Від колгоспу рішуче відмовився, жив у землянці.

Прощаючись із чоловіком, тьотя не знала, що Павла вона більше не побачить. Повідомлення про його смерть прийдуть синам через шістдесят три роки.

Прийшла сестра мами, тітка Марфа, і розказала, що посадили її чоловіка Савку Мусійовича. Але коли дізнались, що в нього дев'ять дітей, — випустили.

* * *

Тато поїхав знову і повернувся з хлібом.

З'явилась корова Бариня, яку ховали на сусідньому хуторі. Вона лизала всім руки.

Здавалось, всі страхіття позаду.

* * *

Глухої осінньої ночі 1934 р. до нас вдерлися грабіжники. Вони били маму рукояткою револьвера по голові, вимагали золота. Шафа миттєво була розламана, її вміст викинуто за вікно. Здалеку донісся голос тата, що кликав на допомогу.

З боку колгоспу пролунали постріли; біля вікна нашої хати теж відповіли пострілами. Блискавка освітила небо і грабіжників. Хлинула злива.

Тато прибіг першим — мокрий, в самих підштаниках, а колгоспні охоронці запізнилися.

Бандити вже зникли.

* * *

Після Нового року тата виключили з колгоспу, як зрадника. Така була ціна кукурудзи з Кавказу.

На другий ранок прибув голова колгоспу з бригадою «буксирів». Поки описували майно, Марко з підручними встиг роз-

валити піч і перекопати підлогу. Голова Андрущенко поїхав, а Марко повів конфісковану Бариню — тільки не до колгоспу, а прямо у двір до голови.

Назавтра до призначеного часу наказали звільнити хату. Тато пішов шукати пристанище. Був сильний снігопад.

Похмелившись, Марко з'явився з «буксирами» завчасно. Він запалив смердючу лютьку і позирав на кишеньковий годинник, відібраний у куркуля. Ось-ось настане обумовлений час і нас викинуть у сніг.

Підїхали сани. Це — тато. Винесли злиденні пожитки. Нас, чотирьох дітей, обгорнули рядом, перев'язали вірьовкою.

Примостилась і мама на санях... Прощай, хутір, прощай, рідна оселя!

«Буксири» забивали двері. Кобилка провалювалась в глибокому снігу, який все валив і валив.

Притулок нам дав Володимир Андрійович, брат мами.

Вечеряли товченою із шкіркою картоплею, заправленою конопляною макухою. Спали на соломі в теплій хаті.

Відтепер тато — робітник радгоспу імені Калініна.

* * *

4 грудня 1934-го був убитий вірний соратник товариша Сталіна С.М. Кіров, а 5 грудня — відбувся траурний мітинг у Воропаївській початковій школі. Було холодно, а чоботи у нас на трьох — одні, то брати Петя і Саша залишилися вдома.

Перемерзнувши на тому мітингу, я, напівроздягнений, застудився і більше місяця із запаленням легенів пролежав у ліжку, перебуваючи на межі життя і смерті. Коли на мить прийшов до тями, то почув голос лікаря, що тримав мою руку: «Гарячка пересягнула за 42 градуси, він помре».

Я вижив. І не тільки вижив, а закінчив успішно Воропаївську початкову, потім і Беївську неповну середню школи.

* * *

Настало літо 1935-го. Дядька Володимира Андрійовича, разом з нами, викинули з хати. Його земля відійшла до колгоспу і була конфіскована разом з хатою і садибою.

Радгосп знайшов нам місце на околиці своїх земель аж під Чернишевою (тепер Беєво) у хаті колишнього наймита діда

Жилізняка (теж розкуркуленого). Позаяк старші сини Жилізняка були комуністами, десь на Уралі, а менший, бідний на розум Грицько, — при батькові, то діда не вигнали на вулицю, а перевели в сарай, поділений перегородкою, за якою жив ще один куркуль.

Володимир Андрійовичу дісталась велика хата, а нам — маленька комірка з крихтним віконцем, в яке ніколи не заглядало сонце. В цій комірці ми прожили шість років. Що то була за каторга — словами не розкажеш.

Спасибі дядьку, він і тепер виручив. У його хаті ми вчили уроки, зимою — спали.

Беево — село пролетарське, а тому більш заможне. Після уроків ми, куркульські діти, збираємо під партами огризки хліба.

Наш директор Іван Степанович — червоний партизан. Він викладає історію, хворіє на сухоти і на пристрасть до ... розумієте чого. З цієї причини погано тримається на ногах і ще гірше — читає. Наш завуч, Іван Андрійович, теж червоний... Раніше він був Чудименком, а тепер — Радянський (Советський). Поміняв прізвище, як бачите.

Є у нас і Настя Дмитрівна Худяк — викладач чотирьох мов; вона — душа всієї школи. Є і молоді педагоги з вищою освітою.

* * *

Літні канікули ми проводимо на колгоспних буряках: збираємо там довгоносиків, за яких дають шматочок хліба. Тато тепер — бригадир на току, і ми частенько бігаємо на обід до радгоспу. Там велика їдальня. Знайома повариха, озираючись, тишком наливає добавку.

У радгоспі з'явилися перші комбайни «Комунар». Вони залишали на полі купи зерна, а ми, вечорами чи в негоду, приловчились набивати ним сумки.

Хвиля голодомору поступово спадала, хвиля терору швидко підіймалась.

У Москві судять троцькістів. З цього приводу в радгоспі — мітинг. «Смерть бешеным собакам!» — істерично надривається десь Андрій Вишинський. «Смерть скаженим!..» — вторять радгоспні комуністи.

Під ці вигуки у тюремних підвалах страчують «ворогів народу». Скільки ж їх? «П'ять мільйонів!» — гордо трубить більшовицька пропаганда.

** * **

У неповних тринадцять я закінчив семирічку в Беєво, але далі, через вік, мене нікуди не прийняли. За порадою вчителів довелося ще один рік відсидіти в сьомому класі.

Моя заповітна мрія — стати художником — не здійснилась. Їхати навчатися було далеко, до того ж нас, дітей, четверо, а гаманець у батька — порожній.

** * **

Літнім ранком вирушили ми з татом до Ромнів — вступати до фельдшерської школи. У приймальній комісії, знову послаючись на юний вік (мені тільки-но виповнилось чотирнадцять), нам спершу відмовили.

Піднімаємося до директора школи. Сидячи в зручному кріслі, він жує яблуко. На столі красуються великі вази: одна — з квітами, друга — з яблуками.

На мені — нові сатинові штани, робоча куртка болотяного кольору і парусинові черевики. На шиї висить згорнута трубкою повторна похвальна грамота зі школи. Розмовляє тато, а директор розглядає його шахтарські калоші і полатані штани.

Директор довго заперечує, роздумує. Нарешті знімає телефонну трубку і велить комусь:

— Запишіть цього хлопчину!

Записали.

1 вересня 1939 р. я прийшов на перший урок першого «А» курсу Роменської фельдшерської школи. Брат Петя вступив до агрономічної школи, і ми знову майже разом. Батьки переїхали в Перехрестівський радгосп, ближче до міста.

А через два роки — війна.

Куркулям, що вціліли, повернули хати. І ось ми знову в рідному хуторі, в рідному домі. Хати не впізнати, бо в ній встигла погосподарювати весела вдова-самогонниця. У дворі не залишилося жодної споруди, навіть колодязь завалений.

Минули десятиріччя, багато води збігло. Більшовики наказали довго жити, а Воропаїв хутір і сьогодні дише. Правда, дише на ладан.

Завітайте сюди! Сади давно не цвітуть — їх вирубали, соловейки не співають, ставки заросли, а привітні хutorяни не частують більше пирогами. Подекуди вицілили старі верби та осоки — свідки минулої краси.

Воропаєву, можна сказати, ще й пощастило, адже сусідні хutorи (а було їх так багато!) зовсім зникли з обличчя землі.

Журливо дивляться на світ Божий нужденні розвалюхи. Вам покажуть, де стояла хата гусара, що давно згоріла, залишки сімейного кладовища діда Кіндрата.

На дворищі діда Андрія — буйні зарості чагарника та бур'янів. Поруч із залишками фундаменту хати — всохла яблуня, можливо, та сама, під якою бабуся ховала золото.

Поруч із дворищем — цвинтар, де недавно поховали останнього домочадця Михайла Андрійовича.

Інший мій дядько, Володимир Андрійович, знайшов вічний спокій у далекому кубанському хуторі. Численні нащадки діда Андрія розбрелися по світу, що деяких і слід утрачений.

Мій батько, Петро Кіндратович, та мама, Марія Андріївна, і на тому світі нерозлучні. Вони сплять поруч на харківському кладовищі.

Пресвітер Куць повернувся з ув'язнення, поховав жінку. Три сини стали комуністами. Помер він у лісі під Полтавою від інфаркту.

На нагорбку за ставками причепився одинокий дворик. В ньому доживають вік баптисти — дід Василь і баба Маруся. Маруся — дочка розстріляного пресвітера Литвиненка Петра Андрійовича.

Старший син пресвітера теж став комуністом.

Нещодавно Маруся одержала повідомлення, в якому написано: «Ваш батько розстріляний конвоюм НКВС на шляху з Липової Долини до Сум. Місце захоронення — невідоме».

Вона береже цей папірець для дітей та онуків.

Чи збережуть нащадки пам'ять про невинно убієнних дідів і прадідів? Час покаже.

№50. ПІВТОРАРІЧНУ СЕСТРИЧКУ ПОКИНУЛИ БІЛЯ ВОКЗАЛУ

Свідчення **Брюханова Миколи Івановича**, 1923 р.н., уродженця села Берестовенька Красноградського району Харківської області.

У ті страшні роки я був підлітком і все, що відбувалося на моїх очах, пам'ятаю до дрібниць.

Наша сім'я складалася з 9 осіб, із яких четверо — діти. За мірками того часу жили ми непогано: був хліб і до хліба, адже трудилися від зорі до зорі. І раптом — колективізація. Мого діда Павла, а відповідно і всю сім'ю, віднесли до розряду заможних і розкуркулили. Залишилися ми не лише без засобів до існування, а й без житла — все було зруйноване (казали, що деревина з нашої хати, пішла на опалення школи). Сім'я розбрелася по родичах.

Почав скаженіти голод, і дві моїх сестри померли. З дітей залишилася сестра Лена, якій було півтора року, і я. Почали пухнути з голоду, наша мати вирішила відвезти Лену до Харкова й лишити на привокзальній площі в надії, що добрі люди врятують дитину. До цього часу мені вчувається крик сестрички, яка гукала: «Мамо! Колю!». Де ти, Лено?

Залишилися ми тоді вдвох з матір'ю (батька з нами не було — він відбував строк за невиконання продподатку).

Весна 1933-го. Сонце грало теплом і сліпучим світлом. Я вижив, харчуючись травою та її корінням, молодим очеретом, рогозою. В один із днів вирішив відвідати друзів, які жили по сусідству. І що я побачив? В кожному домі — трупи дітей і дорослих. На своїй вулиці я не знайшов жодної живої душі — лише мертвих (тоді говорили «не померли», а «здохли з голоду»).

Невдовзі приїхали «комнезами» на конях, запряжених у брички (так у нас називали вози), і вивезли всіх мертвих. Де їх поховали, ніхто не знає.

На моїй вулиці було багато дітей, молоді, близько 70 відсотків з них померли в 1932-1933 роках. Я був малим і на іншій вулиці ходити боявся — могли впіймати й зарізати на м'ясо.

Метрів за п'ятдесят від нашої вулиці було поле, де буяло жито. Мати сказала: «Піди зірви колосків, зваримо суп». Я взяв сумочку і пішов на поле. Рву, не дивлячись під ноги, і несподівано спіткнувся. Глянув під ноги, а там горілиць лежить мертвий

чоловік, рот якого набитий колосками. Далі я побачив сусідку, бабусю Мотрю Пікалову (її сім'ю спіткала така ж участь, як і нашу), що рвала колоски, м'яла їх, висипаючи в рот зерна. Я так здивився на бабусю, що не помітив, як на коні під їхав охоронник Дерунов Іван Максимович. Він так огрів мене батогом через плечі, що рубець від удару розпух і не заживав дуже довго. А як ударив він батогом стареньку Мотрю, то з неї потекли сеча і кал.

Хліба дозріли, почалися жнива. Зібравши всіх, хто вижив, скомандували їти на роботу. Раз на день стали годувати кулешем. Люди ожили, почали трудитися.

Під час обмолоту пшениці у колгоспі імені Сталіна на обід дали житній куліш. Наш сусід Павло Меркулов, наминаючи куліш, візьми та й скажи: «Молотимо пшеницю, а куліш їмо житній». Наступного дня Павло на роботу не вийшов, і ніхто не знав, куди він подівся. Лише після Другої світової війни дізналися, що він у Сибіру. Павла реабілітували, хоча сім'ї КДБ наказало не поширювати це повідомлення.

Але повернуся трохи назад. Коли жили ми в тітки, батькової сестри, то до її двору якось завітала сім'я «банди» і стала шукати ями з хлібом. Нічого вони не знайшли. Тоді зайшли до хати і один із «представників робітничого класу» — в бобриковому напівпальті, в хромових, до блиску начищених чоботях, у шкіряному картузі — побачивши на вікні склянку з квасолею, висипав її на підлогу і в нестямі почав топтати ногами. Побачивши ступу, взяв сокиру й почав по ній рубати, але ступа була міцною й не піддалась. Коли «банда» виходила з хати, звідкись з'явився дід, білий, як лунь. «Представник робітничого класу» повалив старого і почав бити, не жаліючи хромових чобіт. Хто був той дідусь (він зайшов попросити милостиню) я не знаю, не знаю також, куди він подівся.

Тітчина сусідка Євдокія, 90-літня бабуся, після того, як кровожерлива сімка пішла, промовила: «Це вже останній раз відвідав антихрист наші хати. Більше не прийдуть, бо ходити ні за чим».

Казали, що прізвище того садиста в хромових чоботях Сербиченко. Це саме про нього народ склав частівки: «Сербиченко, Сербиченко, що ти наробив? Стару церкву зруйнував — „Јсемирічку“ (тобто школу) збудував...»

В нашому селі до колективізації було дві церкви, великий приход, але все знищили.

№51. НА «БУДОВАХ КОМУНІЗМУ» НАС ВБИВАЛИ І ГВАЛТУВАЛИ

*Свідчення **Удовиченко Марії Іванівни**, 1928 р.н., уродженки села Мала Ворожба Лебединського району Сумської (колишньої Харківської) області.*

З тих пір, як себе пам'ятаю, батьки жили заможнo. Трудились, по празниках веселились. Мали добре господарство: 2 голубівні, у кошарі — вівці, у хліві — корови і коні, у коморі — продукти харчування. Були також пасіка і родючий город.

У кожного селянина в Малій Ворожбі хата була красива, ворота, паркани. Все це було пофарбоване, а квітів — море. Повітря чисте, аж дзвеніло.

Їздили своїми кіньми до церкви. Яка там була краса! Які ікони, які розписи — я не могла надивитись, аж серце моє маленьке билось (мені було, мабуть, два роки, бо храми поламали в 1930 р.). Із церкви вертались — веселились, кашу варили. Я потім ще довго поглядала на той ярочок, де варили кашу, бо такої пахучої і смачної каші більше ніколи не їла. Ніхто не думав, що вся ця благодать колись скінчиться.

Але прийшла біда — захопивши владу, комуністи видали наказ здати все у так званий СОЗ. Здали люди добровільно що могли, але цього виявилось замало. Комуністи назбирали комісії і пішли по хатах. Відбирали все, що бачили, не залишали й зернинки на посів, засіки повимітали мітлою. Мої батьки закопали мішок буряків (ще й бур'яну насадили зверху), але прийшли люди з гострими ключками, знайшли схованку і не лишили жодного буряка. А нас було дев'ять душ сім'ї.

Почався голод. Коні і худоба, забрані у селян, в колгоспі подохли, а все награване не знаю куди й поділось. Батько, було, прийде з артілі і розповідає мамі, що коня нашого підвішують, бо не стоїть на ногах. Потім кінь здох, а я, заховавшись у якийсь темний куточок, плакала й плакала: так було жаль красеня нашого сірого в яблуках.

Ті слъози були тільки початком. Проплакали ми потім усе життя. Що робилось, за що, за які гріхи комуністи принесли нам той страшний суд? Чому землю не дали засіяти? Відіб-

рали все, і помирайте. Уже нічого брати було, а вони все ходили й ходили, через трупи переступали і йшли. Називали себе «ГПУ». Ми й пісню склали: «Батько в СОЗі й мати в СОЗі, діти лазять по дорозі, побачили ГПУ поховались в кропиву».

Які ще живі, то були в СОЗі, а які мертві, то нікому їх було хоронити. Пошлють жінок закопати трупи, дадуть віки поїсти, а вони, безсилі, засійлять, і ноги померлих видно.

Скрізь чувся плач дітей. Плакали вони й плакали, і ніхто ту дитину не забавить, ніхто не пригорне. Тільки-но батьки повмирають, уже хата розтягнута, а діти мерзнуть. Потім потрапляють у зуби звірів. Як починає смеркати, вже лисиці бігають і твояють, а пізніше — вовки завивають. Наша хата ціла була, то ми тікали в хату, а тим дітям, що батьки вмерли, нікуди було тікати.

Поступово діти перестали плакати, бо вимерли. Не стало в селі дев'яноста процентів людей. Десята частина лишилась, але лишилась на своє горе та на біду. Коні в колгоспі подохли, змусили коровами орати землю. А тих корів лишилося з десятиок, затагали їх, як і коней. Не стало худоби — наділи на нас ярма.

Сяк-так засіяли землю, але що вродило, все знову вивезли, а ми самим бур'яном харчувались. Батьки робили в колгоспі, а ми, діти, збирали колоски. Нас ганяли, ми плакали, тікали в ліс і знову виходили й збирали, бо хотіли їсти. Однак лиходії придумали як з нами боротися: придбали трактор і отим трактором стали заорювати зерно — хай згниє, аби людям не дісталося. А ми буквально з-під коліс вихоплювали ті заповітні колоски.

Змушували дітей збирати жуків-довгоносиків — батькам за це записували якусь частину трудовдя. А що з того трудовдя? Ми були голодні. Рогіз у болоті весь повириваємо, калачки, молочай і все поїмо.

У школу пішли босі, зимою замерзали. З бабусиної спідниці мама пошила плаття — ото і весь одяг. Зате про Сталіна наслухались і накричались, що аж у голові гуло. Жодного вірша не було без згадки про нього, ні пісні, ні книжки, ні промови. Скрізь кричали: «Наш мудрий!», «Наш вожедь!» Вишикує, бувало, учитель у шеренгу і скаже: «Кричіть: І Спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство!» Ми кричимо, а він: «Голосніше!»». Але голосніше сил нема, бо голодні. Учитель

боявся, щоб і його не повіз «чорний ворон», як мого батька та інших «ворогів народу».

Коли батько прийшов із тюрми, то наділи на нього ярмо, в якому і помер, лишивши восьмеро сиріт — голих і голодних.

Згодом оголосили війну, і прийшли нові страждання. Старших забрали воювати, а молодшим — робота і голод. Почалися сильні дощі, город перетворився в болото, з якого довелося вибирати картоплю (староста виділив ділянку, і нам хоч до півзими вистачило з неї картоплі). А про хліб ми забули, який він і є.

Закінчилась війна, прийшов комуніст Фьодоров і відібрав у нас земельну ділянку, показавши пальцем на колгоспне поле. Жити стало нічим, і ми роз'їхались, хто куди.

На місці Маріуполя, куди я завербувалася, була купа брухту, а за три роки виросло місто. Потім будували завод «Азовсталь», обведений колючим дротом. Працювали разом із в'язнями. Різниця між нами була та, що ми йшли спати в барак за зону, а вони — в зоні. Ми біля моря збирали тюльку і їли, а в'язні тим часом помирали від голоду. Засудженими вони були, в основному, за «колоськи». Кожного дня закопували тих в'язнів, але місць у зоні все одно не вистачало. Кримінальні злочинці, яким доручались поховання, вириють ямку, труп так-сяк розкачають і кинуть з криком та брудною лайкою. Злочинці нерідко віднімали в репресованих мізерні пайки, тим самим прискорюючи їх смерть. Надивилась я на тій «будові комунізму» жахів не менше, ніж у 33-му, хоч то були вже 50-ті роки.

Місто виросло, але його будівникам не стало краще. Холод, голод, нас мвалтували, вбивали ні за що. Жахи не припинялись і вирішила я пошукати кращої долі на шахтах. Хай, думаю, мене там уб'є, аби не мучилась.

Мене не вбило, а чоловіка тяжко травмувало. Відслужив він, відголодував шість з половиною років в армії і знову голодування. Нам на перловку не вистачало — такі були заробітки. Їхав він з армії на Донбас, щоб не потрапити в колгоспне ярмо, але знайшов ярмо ще гірше. Потім хотіли ми переїхати знову в село, але не отримали розрахунок. Як не просили, як не молили — не відпустили. Чоловіків батько хворий прийшов з фронту, сестра — на колгоспному полі померла. Мама каракульками писала, щоб відпустили сина. Не відпустили!

У 58-му році, коли жінок вивели з шахт, почалося їх масове безробіття. Чоловік мій помер, і я звернулася в комітет шахти, щоб надали якусь допомогу. Відмовили. За чоловіка мені призначили пенсії 40 рублів на двох дітей (і це в той час, як плата за поганеньке житло складала 30 рублів). Просилась я, просилась на роботу, а у відповідь чула: нема місць. Згодом шахта стала занепадати, і призначили нове керівництво. Саме тоді у відділі кадрів мене сповістили, що маю недопрацьований підземний стаж.

З великими труднощами оформившись на роботу, вийшла в нічну зміну. Мені робітники показали молот вагою, мабуть, з пуд, і глиби вугільні розміром з кубометр. Я мала ці глиби розбивати і скидати на транспортер, не допускаючи, щоб потрапили великі шматки в бункер (інакше заб'ється, і тоді — хана). А мені і так хана, бо була хворою — три роки слід кривавий стелився за мною. Лікарі не зробили операцію, бо в мене грошей не було.

Пішла я з тієї роботи плачучи, стала знову пороги оббивати.

Допоміг випадок. Пробили збойку викачувати породу, і там ніхто не погоджувався працювати через тяжкі умови. Потрапивши на роботу, отримала попередження, щоб рота на замок (там був заведений «37 рік»). Я мовчала, як риба, і все одно не вгодила. Нас, териконщиків, оформлено було чотири чоловіка, а працювало — троє. Четверта, депутат, усе десь у справах їздила (ми її бачили тільки тоді, як приходила розповісти про черговий банкет). Спробувавши поборотися за справедливість, я знову роботу втратила. На шахті, куди перейшла, стало ще важче.

З горем навпіл дотягла до пенсії, влаштувалася сторожем, думала хоч на новій роботі трішки правди є. Однак знову — брехня, підкупи.

А в селі? Що робилось в селі? Мама наша все життя проробила в колгоспі, а як стала непрацездатна, то останні 15 соток землі відібрали (у мамі два сини на війні загинули, а два — повернулися інвалідами). Довелося доживати на 11 рублів пенсії. Хата валиться, топити нічим. Поїхала до Казахстану, де й похована.

Брат, діждавшись пенсії, приїхав у рідне село, хотів купити хату (там не хата, а сама назва), господарі якої давно помиралі. Але голова сільради сказала: «Я не позволю купити. Тоді

поубегали, а сейчас съезжаетесь. Купишь самовольно — буду штрафовать».

Ми любили село і любимо його, але повернутися туди так і не довелось.

Проклинати не можна, але в серці так і клекоче гнів, так і рветься назовні. Що владоможці натворили? Вони знівечили долю і життя мільйонів людей, породивши брехню й беззаконня. Ті, що давно помиралі, з собою образу не забрали, не заберемо її і ми. Вона буде висіти на совісті наших катів. Стільки горя і сліз вони нам принесли.

№52. У СІМ'Ї НЕ СТАЛО П'ЯТЬОХ

*Свідчення **Черниш Марії Федорівни** (дівоче прізвище **Іванська**), 1927 р.н., уродженки міста Валки Харківської області.*

В нашій сім'ї було 8 дітей. Під час голодомору померло четверо з них та батько, Іванський Федір Макарович. Батько і сестри Надія (1916 р.н.) та Параска (1918 р.н.) померли в один день. Мати сиділа коло них кілька днів, не знаючи, як поховати. Потім сестер закопали в одну яму, а батька — окремо.

Невдовзі померло ще двоє дітей — брат Василь (1923 р.н.) і сестра Ганна (1929 р.н.).

Матері Вірі Сергіївні та нам, чотирьом її дітям, дивом пощастило вижити.

№53. КАТІВ ТЕЖ ТРЕБА НАЗВАТИ ПОІМЕННО

*Свідчення **Сумця Григорія Трохимовича**, 1928 р.н., уродженця села Шолудьківки Зміївського району Харківської області.*

1933 року, в жовтні місяці, активісти комуно-фашистської «радянської влади» мене і всю мою родину розкуркулили — тобто повикидали нас з хати на вулицю в чому були, вікна в хаті повибивали. Речей ніяких з собою брати не дали. На нашій скрині повісили свій замок.

Наша родина складалась із чотирьох чоловік: батько, мати, я і молодший брат Василь, якому було тоді один рік. В хаті не лишилося жодної зернини і крупини, ні муки, ні квасолі — нічого іншого з їжі. На городі виросла картопля, але й ту пов-

ністю всю забрали. Жодного кілограма нам не лишили. Їсти було нічого. Ні корови, ні волів, ні курей у нас не було. Батько якимось чином добрався до Харкова, продавав там деякі речі та коштовності (хрестики, обручки), у комерційних магазинах «торгсинах» обмінював їх на борошно.

На квартиру брати розкуркулених заборонялось. Але таємно від влади ми за зиму поміняли аж чотири адреси. Так пережили дуже важку для нас зиму. Навесні молодший брат Василь опух і помер з голоду.

Коли везли возиком ховати Василя, я бачив інших померлих людей, яких теж везли возиками на цвинтар. Також бачив, що попід тинами лежали мертві діти і дорослі.

Підстави для розкуркулення нашої сім'ї були такі: вимагали від батька здавати зерно, борошно і т.д., але здавати було нічого, бо напередодні вже дві хлібоздачі державі було виконано. Тоді активісти добились рішення про розкуркулення.

Старі люди казали, що в нашому селі загинуло від голоду більше 700 чоловік, не враховуючи дітей (їх покидали напризволяще як «куркулі», так і решта селян, бо годувати було нічим). Декого з дітей влада відправляла у притулки під власними чи чужими прізвищами. Проводилася більшовицька пропаганда, що «куркулі» не хочуть годувати своїх дітей — тому і кидають їх.

На залізничних станціях була охорона НКВС, яка слідкувала, щоб дітей до міста не везли і там не кидали.

Рідні брати мого батька — Сумець Карпо і Сумець Хома — покинули малих дітей, яких потім уже не змогли знайти.

Таким чином, це був злочин проти українських мешканців села з боку московського керівництва — КПРС-КПУ та їх холуїв-прислужників з України. Виконавцями цього злочину в нашому селі були ледарі та ракли: Яня Голуб, Тарас Швачка, Петро Черпаха («Петяка»), Іван Черпаха, «Грабашимак» (по вуличному) та інші.

В кожному селі треба встановити пам'ятник жертвам штучного голодомору 1932-1933 рр. з поіменним списком прізвищ усіх загблих. Також треба оприлюднити прізвища тих катів, які виконували злочинну акцію КПРС-КПУ.

№54. НІ ХУТОРА, НІ МОГИЛ

Свідчення **Минко Катерини Іванівни** (дівоче прізвище **Вірко**), 1918 р.н., уродженки хутора Пересіл Мануйлівської (нині Знам'янської) сільської ради Нововодолазького району Харківської області (записав В.Л. Жигилій, директор Знам'янського Будинку культури).

Наша сім'я складалася з 7 чоловік. Жили безбідно: було зерно, велике жлукто (діжка) муки, була також корова, коник. Нас відносили до середняків. У колгосп батько не пішов, і з тієї пори почалися наші біди: прийшли «ударники» і забрали геть усе до зернини. Гострою ковінкою перевіряли долівку в хаті, в хліві і двір штрикали. Знайшли закопані речі, одяг, рядна. Все завантажили на вози і повезли в колгосп.

Їсти було нічого, то батько таємно зарівав коника, якого ще не встигли забрати. Як коня з'їли, то далі перебувалися, чим прийдеться. Ходили по людях просити. Великим щастям було, коли батько з останніх сил притяг додому кінську голову. Як її з'їли, то вже нічого більше не попадалось. Першим помер старший брат Гнат, за ним — батько, потім — мама, майже в один день померли брат Коля та сестра Луша.

Батьків і дітей сусіди вкинули в одну яму та й закидали, як собак. Отак і лежать всі п'ятеро в садку коло хати. Правда, тепер і садка нема, і хутора нема.

Я з братом вижила тільки тому, що дядько Матвій нас підгодував. Таким чином з нашої сім'ї в 1933 році померли:

Вірко Іван Омелянович — батько;

Вірко Мотря Олександрівна — мати;

діти:

Вірко Гнат Іванович;

Вірко Микола Іванович;

Вірко Лукія Іванівна.

У сім'ї сусідів Бондаренків померли:

Бондаренко Прокіп — батько;

Бондаренко Ганна — мати;

Бондаренко Ганна — дочка;

Бондаренко Санька — дочка;

Бондаренко Наталка — дочка.

Всіх їх повкидали в розвалений погріб, де сім'я і знайшла вічний спочинок.

Пам'ятаю, що з родини Власенка Федора Микитовича померла дружина Орина та четверо їхніх дітей маленьких (Дуня, Михайло, а ще двох не пам'ятаю як звали).

У сім'ї «Ладимирів» (по-вуличному) померло четверо, як звати не пам'ятаю.

На хуторі було 80 дворів, то майже в кожнім хтось помер, а де і сім'ями пішли на той світ. Діди підраховали, що померло більше ста чоловік, і всі поховані в ярах і в погребях (а кого собаки розтягли).

Не приведи Господи нікому все те пережити.

№55. НИКОЛИ НЕ ЗАБУДУ СМАК КОРЖИКІВ ІЗ МЕРЗЛОГО БУР'ЯНУ

Свідчення Татаренко Любові Федорівни, 1926 р.н., уродженки села Охоче Нововодолазького району Харківської області.

Нас, дітей, у батьків було шестеро. Взимку 1932 р. у люті морози всю сім'ю викинули в сніг — розкуркулили. Батька забрали й засудили на 10 років. Мама залишилася сама з нами — у холоді і страшному голоді, бо все до крихти в нас забрали.

Все життя пам'ятаю і до смерті не забуду коржиків із мерзлого бур'яну.

Брала мама найменших дітей і ходила по селах просити милостиню. Ті походи були тяжкими, адже у селян нічого було давати жebraкам. В якомусь із сіл мама залишила найменшу доньку в одній сім'ї. Однак коли повернулася по неї, то дитини не виявилось. Так і померла мама у страшній печалі за своєю втраченою дитиною (померла вона 1972 р.).

Сам Бог знає, як ми вижили в той страшний час. Було наше село Охоче великим, але багато людей у ньому вимерло. Ми всі були пухлими, страшними.

Мамі нашій один родич допоміг, забравши з дітьми в Донбас. А мене мама залишила в ортопедичному інституті, де я пролежала в гіпсі 5 років (після розкуркулення перенесла туберкульоз правої ноги і лишилася інвалідом).

1938 р. мама забрала мене додому в Донбас, а після війни повернулися до Харкова.

№56. СЕЛЯН ЗАБИРАЛИ ВНОЧІ, І ДОДОМУ ВОНИ БІЛЬШЕ НЕ ПОВЕРТАЛИСЯ

Свідчення **Шмалько Ганни Григорівни** (дівооче прізвище **Іванська**), 1925 р.н., уродженки хутора Татарцівки Баранівської сільради Валківського району Харківської області.

Як почалася колективізація, то батько з матір'ю пішли до колгоспу, куди забрали увесь інвентар та конячку Олю. Потім батько сказав, що з колгоспів усе вивезли і на трудодні нічого не дали. Картоплю, яка в людей ще була, теж до колгоспу примусили здати.

Сім'я у нас була велика — самих дітей шестеро. Їли лушпину з картоплі, припечену на плиті — така смачна була. Свинячі шкіри мали, то на них щетину трохи припалювали і теж їли. Жили ми біля лісу, то бруньки на ліщині рвали і теж їли. Як сніг став танути, то по толоках квасок ріс — і його їли. Пізніше колоски розминали та їли.

Вдалося зберегти корову. Батько вдень випускав її в ліс, то вона дерева обгризала. Погрібник, укритий соломною, розкрили і корові згодували.

Час від часу, зібравши трохи молока, батько їздив до Харкова. Повезе молоко, а купить хліба. Кожному в день діставався шматочок чорної хлібини, розділеної порівну на 8 душ, і стакан молока.

Чоловік батькової племінниці Василь Тимофійович Лисенко, що був родом із села Черемушної, а жив у Харкові на Холодній Горі, дав татові у борг 12 хлібин при умові, що після голодовки отримає за них 12 пудів зерна (у 1934 р., як стали давати колгоспникам натуроплату, батько сплатив борг пшеницею).

Всяке хатнє барахло мати носила до Валок і міняла то на хліб, то на крупи. Як потепліло трохи, то віднесла на обмін і свою єдину теплу хустку — велику клітчасту. Принесла якоїсь крупи, наварила супу. Як усі потроху з'їли його, то з молодшою сестрою почало щось діятися — стала лізти руками до брата в тарілку, кричати, що кролі по стінах бігають, дертяться на стіну... Батько з матір'ю швиденько вирядили усіх надвір, а самі лишилися з дитиною в хаті. Пробули з нею аж до вечора, поки сестричка не повернулася до тям. Виявляється «крупа», виміняна за хустку, з якої мати наварила супу, була насінням дурману.

Наш хутір, у якому було 23 двори, знаходився недалеко від залізниці, то з багатьох сімей чоловіки працювали в Харкові і своїми пайками рятували родини. У кого всі були колгоспниками, то розраховувати було ні на що.

Батьки моєї мами, Петренко Панько Онафійович та Надія Пантеліївна, які жили навпроти нас, до колективізації працювали на залізниці (він — обхідником колій, вона — черговою на переїзді), склали якусь копійку і перебралися із казенної залізничної будки у свою садибу. Із 10 їхніх дітей двоє жило з батьками — донька неодружена і син Василь з сім'єю.

Прийшли до наших Петренків комсомольці, вигнали з хати, зруйнували все хазяйство (хата була під оцинкованим залізом, комора, клуня, млин, саж, 2 сараї), забрали до колгоспу корову, коня, овець. Дідуся били гирею вдома, потім вивезли до села Хворостового і там добили.

Бабуся, залишившись із молодшою дочкою, жила з нею по черзі то у старших дітей, то на квартирі. Дядька Василя забрали у тюрму (у Валках була тюрма, її німці розібрали), там він з голоду помер. Його жінка дітей відвезла до Харкова і покинула — невідомо, чи виросли вони, чи померли — а сама повернулася додому.

Багатьох людей тоді вночі кудись забирали, і вони додому більше не поверталися. Мій чоловік, Шмалько Сергій Денисович, розповідав, що у 33-му його теж забрали до валківської тюрми і посадили невідомо за що. Але потім приїхали якісь перевіряючі, і його та інших селян, які не знали, за що сидять, відпустили.

№57. ОДНИХ — ВИСЛАЛИ, ІНШІ — ПОМЕРЛИ АБО ВТЕКЛИ

*Свідчення **Кириченко Марії Федотівни** (дівоче прізвище **Корсун**), 1916 р.н., уродженки хутора Тимченків Сніжківської сілради Валківського району Харківської області.*

Хутір Тимченків розкинувся за 7 км від Сніжкова (у напівдорозі між Сніжковом і Олександрівкою). Через цей хутір у старі часи рухалися валки ярмарківців 4 рази на рік до Сніжкова (на Різдва, Масляну, Маковія, Семена) та у Валки. Зелений і красивий був хутір. 24 господарі мали по добрій хатині, клуні, коморі, з журавлем в кінці городу над кри-

ницями, де в добрих хазяїнів завжди водилася риба. Біля хати кожен господар мав близько десятини землі та в полі — від 8 до 12 десятин.

Заможніші хазяїни (Макаренко Роман, Корсун Оксентій, Посмітний Трохим, Корсун Яків) мали сільгоспмашини (молотарки, сівалки, віялки), весь реманент і ними ділилися з сусідами. Коней мала кожна сім'я. Всі хуторяни регулярно здавали державі хліб — возили його своїми кіньми до Валок.

Так тривало до 1929 року, тобто доти, доки примусово-добровільно стали вступати до колгоспу. Спочатку вступили ті, в кого в господарстві було мало худоби й реманенту. Заможні хазяїни відмовилися, і за те в кінці 1929 року їхні господарства були зруйновані, а вони самі були або вислані, або втекли в Харків чи Донбас.

У колгоспі працювали за «палички», «баланду». Особливо тяжко було тим, в кого не було корівки-годувальниці.

1933 року весною (коли ми сіяли жито на ділянці, що раніше належала «куркулеві» Макаренку) почули, що вмерла Настя Живага. Пішла я разом із іншими жінками і побачила, що вона лежить на печі мертва, а поряд стоїть миска кислого жому. Померла жінка з голоду, бо не була членом колгоспу, хоча землі мала 3 десятини, але за несплату податків забрали з хати все, що можна.

Корсун Оксентій Мусійович (мав 10 десятин землі, велику пасіку, сад, пару коней, 2 корови, 4 воли, сільгоспреманент) теж помер з голоду після того, як усе його господарство було «описане».

№58. КОГО — В КОЛОДЯЗЬ, КОГО — У ПОГРІБ...

Свідчення **Заворотньої Лідії Костянтинівни** (дівоче прізвище **Проскурня**), 1925 р.н., жительки селища Сахновщина Харківської області.

У мого батька, **Проскурні Костя Гавриловича**, була сім'я з 13 осіб. Як почалася колективізація, то забрали в нас бричку, конячку, корівку. Потім усе усупільнене стали розбирати назад. Але хто був сильнішим, той устиг схопити, а іншим дісталось те, що кризь пальці протекло.

Батько працював сторожем на фермі і приносив звідти трохи молока (спершу по 1 л, потім по 0,5 л). Фермою керувала

сім'я Миколенків, то давали молоко тим, хто їм більше подобався.

Алюди мерли сім'ями. З наших померли батько, мати і сестра з чоловіком та двома дітьми. Як Миколенків з ферми вигнали, невдовзі вони теж померли, а то ходили, мов лопуцьки.

Пам'ятаю випадок, що одну дівчинку 10-річну було ввіймано й задушено. Коли бригадир приїхав на місце події, то з порубаного тіла вже було наварено холодцю, лише голова ще лежала ціла. Бабу, яка це зробила, взяли під варту, але потім відпустили. Як почали ходити до школи, то вона ще ганялася за нами.

Хоронити покійних не було кому, то бригадир Суслов, стягуючи їх звідусіль, скидав кого у колодязь, кого у погріб...

У нашому хуторі було 36 дворів, а після голодомору лишилося тільки 3. Одні селяни самі повтікали, кинувши домівки, інших розкуркулили і вивезли.

№59. ХЛІБ УРОДИВ НА СЛАВУ, А В ПОЛЕ ЙТИ НІКОМУ

Свідчення **Куксенко Марфи Мусіївни**, 1920 р.н., уродженки селища Зачепилівки Харківської області.

У сусідньому радгоспі потрібні були робітники. Туди й подалася наша мама (працюючим там давали двічі на день суп і по сто грамів хліба). А маминого брата, дядька Омелька, який жив з нами, послали до Краснограда з пакетом (тоді не було телефонів, а тому термінову інформацію в ту чи іншу організацію доставляли виконавці). Ми залишилися вдвох із дідусем. Їли саме зілля. Дідусь час від часу перепитував, чи не прийшла Христя, тобто моя мама, бо нестерпно хотілося їсти. Нарвавши трави, я налила у горщик води, поставила в садку на цеглинку і почала варити юшку. Та дідусь уже не зміг їсти. Він перестав розмовляти, а ввечері помер. Одна-однісінька залишилася я в хаті з мертвим дідусем. Проте мені не було страшно, я думала зовсім про інше: смерть уже у хаті, поруч, підкрадається і до мене. Коли не прийде мама або дядько Омелько, то і я піду за дідусем. Відвезуть нас на кладовище, вкинуть у спільну яму, закидають землею. Заросте могила травною, не залишиться і сліду від неї.

Вранці прийшов дядько Омелько. Коли я сказала про смерть дідуся, то він схопився за голову, голосно закричав. Тоді став

перед батьком на коліна і довго тужив: «Прости мене, мій таточку рідний! Прости! Дев'ятеро дітей було у тебе, татку, і жодне не померло з голоду. Ви з мамою ні дня ні ночі не знали, працювали у поміщика, хліб відробляли і нас малих годували. То була царська влада, а тепер влада радянська, то чому ж ніхто не звертає уваги на наше горе? Половина села з голоду полягла. Порожніми стоять хати. То невже за таке життя ми боролися в революцію?»

Знайшовши десь підводу, дядько вимостив бричку соломою і виніс дідуся. Поруч з покійником поклав дві дошки і одяг дідуся. За підводою ми йшли мовчки. Гіркі роздуми роїлися в голові, не давали спокою. Нарешті я порушила мовчанку: «Дядю, а хто на кладовищі ями копає?» — «Наші люди, колгоспники. За те їм у день дають по п'ятсот грамів хліба, — пояснив дядько і додав: — Вони збирають мертвих по селу, викидають у ями, як собак, і загортають без будь-яких почестей».

Приїхали на кладовище. Яма вже викопана. Дядько вскочив у неї, в стіні викопав отвір, щоб дідусь помістився, поклав дошки і соломою застелив — от і вся домовина. Постояли мовчки, прощаючись з рідною людиною. Тоді дядько укрив батька одежиною і яму закидав, зверху зробив горбик і помітив палицею, аби пізніше поставити хрест.

Підходила жнивна пора, треба було починати косовицю. Хліб уродив на славу, та тільки в поле йти нікому. Майже половина працездатних людей померла, а кого смерть не забрала, той знесилів. Піднявшись до сходу сонця, мама пішла на хлібний лан. Її ноги були пухлі, на них зг'явилися плями величиною з копійку, з яких сочилася вода. Але в людських душах теплилася надія на виживання, всі раділи врожаю. Тільки нелегко було збирати зернові колоски. Ненька лише до обіду попрацювала і втратила свідомість. Помічник бригадира Максим Петрович, дякувати йому і Богу, привіз маму додому, заніс до хати. Мама мовчки лежала і дивилася скляними очима у стелю. «Ой мамочко, що ж робити? Не залишай мене на цьому світі. Не помирай, ненько рідненька», — заголосила я.

Дядько Максим спробував мене заспокоїти: «Не плач, Марфушо, мама твоя не помре. Коли хліб є, то і життя буде. Ти щовечора приходи на ферму, я дам розпорядження, щоб тобі і мамі давали по два літри молока і борошна. Варитимеш затірку і годуватимеш маму». Ввечері я вчинила так, як велів мені добрий дядько.

Наступного ранку я підвелася до сходу сонця. Нагодувала маму, сама трошки поїла і пішла в колгосп на наряд. Бригадир, дядько Василь, всім давав завдання. Він, звичайно, здивувався, що і я сюди прийшла, адже була ще мала. Потім зобов'язав мене носити косарям і в'язальникам воду. Дід Іван привозив бочку з водою в поле, а я відром розносила жниварям. Обідньої пори привозили обід на поле: борщ, кашу і по шматочку хліба. Я брала свою порцію і поспішала додому. Годувала маму, а через годину — знову в поле.

Минуло два тижні. Жнива закінчилися, і тим, хто працював у полі, дали по 15 кг зерна. Мама піднялася, поралася в хаті, а через декілька днів пішла на роботу. Ми з нею перелопачували зерно, сушили, в'яли, вантажили на підводи.

До дядька Омелька повернулася дружина. «Що ж будемо далі робити? — заговорила якось мама, коли йшли додому з току. — У хаті Омелька ми тепер зайві. Його дружина і без того сварлива, сердитиметься ще й на нас. Де нам жити? Наша хата майже розкрита і стеля від дощів упала. Порожні хати в селі є, але вони теж без вікон і дверей. Хіба та, що напроти Омелька, без печі? Цю, напевне, і прийдеться брати. Аби дах над головою був».

Наступного дня мама взяла дозвіл у голови сільської ради та голови колгоспу на порожню хату. Почали наводити в ній порядок. Сусіди зглянулися на нашу бідність: дали хто вікно, хто двері. Переселилися.

Наприкінці літа прийшла нова біда — мама тяжко захворіла. На день два рази трясла її малярія. Хоч я була неповнолітньою, але мусила працювати і боротися за життя. Своє і мамине. Дякуючи Богові, якось вижили, хоча доброго у тому житті так і не побачили.

№60. ПОМЕРЛИМ НЕ БУЛО КОМУ ЗАКРИТИ ОЧЕЙ

*Свідчення **Зажого Марії Гаврилівни** (дівоче прізвище **Василенко**), 1923 р.н., уродженки села Різуненкове Коломацького району Харківської області.*

У нас була сім'я із 7 чоловік: тато, Василенко Гаврило Леонтійович, 1897 р.н., мама, бабуся, тьотя і троє дітей (я і братики, 8 та 3 років). У власному господарстві мали коняку, корову, свиню. Була хата, сарай, комора, клуня, млин вітровий і погріб похідний.

Десь у грудні 1932 р. прийшла бригада комуністів, описала все. Друга бригада приїхала підводами, повимітала зерно, муку з комори, всі продукти. Де що було — завантажили і вивезли.

Тато й мама від бригади ховались, щоб їх не забрали і в Сибір не відправили.

Потім ще прийшла бригада нас виганяти з хати — викинули на сніг у чому були. Пішли ми, плачучи, до сусідів. Увечері повернулися тато з мамою, знайшли квартиру у родичів.

Дожили до весни 33-го. Перед Пасхою мама пішла до бабусі в інше село Полтавської області, що знаходилося на межі з Харківською. Ішла вона лісом, натрапила на банду, яка різала вкрадену худобину. Вбили бандити і маму. Шукав тато з родичами її труп і не знайшов. Тоді людей їли, мабуть, пішла і мама разом із м'ясом худоби. Потім з'ясувалося, хто це зробив, їх судили.

Залишившись без мами, ми стали пухнути. Повернулися на свою садибу, але на ній нічого вже не було — все як вихором знесло. Залишився тільки погріб. Тато зробив плиту, полик для спання, столик. Заяву подав до колгоспу. Пішов робити.

Наша бабуся старенька знесилена від голоду і померла. Рвали траву, листя з дерев, квіточки — сушили їх і товкли. Потім змішували з висівками, які тато в Харкові за срібло купував, пекли палянички і варили галушки.

Чим змогли, засадили город: хто лушпайок із картоплі дав, хто якогось насіння.

Братика трирічного тітка відвезла у Валки і кинула там — його забрали до дитбудинку. А з іншим братиком удвох ми пішли на станцію Коломак, сіли в поїзд, сховалися під сидіння і приїхали до Харкова. Пішли до магазинів і стали просити хліба. Нам давали довісочки (хліб продавався на вагу). Наїлися самі і додому напросили. Але коли прийшли на вокзал, то нас там люди у білих халатах забрали спершу у вагончики, де нагодували, а потім відправили у бараки (здається, на Олексіївку), де було багато підібраних дітей.

Дожили у Харкові до врожаю, а потім дітей стали розподіляти у колгоспні патронати. Нас із братом привезли до Коломака в міліцію. Коли почули, що тато є, відпустили. Прийшли додому, а наші плачуть, бо думали, що ми померли. Так і жила наша сім'я в погребі десь до 1935-1936 р., поки тато нарешті спромігся і збудував хату.

Яка страшна смерть від голоду! Люди вмирали на ходу. По нашій вулиці багатьох дітей забрав 33-й. Ми ходили дивитися на покійників, яким нікому було навіть закрити очей. Пам'ятаю, що померла родина Шевченка Миколи Гнатовича, Василенка Нефодія Івановича.

Хоронили всіх померлих на кладовищі в Різуненковому, де в наші дні поставили пам'ятник жертвам голодомору. Ми ходимо до нього і поминаємо всіх.

А зробили голод свої комуністи. Як не пішов у колгосп, так і пограбували. Знищення народу було. Комуністи, активісти наживалися чужим добром, думали, що їм смерті не буде. А воно чужі сльози марно не впали. Назву прізвища деякого із бригад, які оббирали людей у селі: Бездітко Ю.І., Бездітко Г.С., Краснянський, Різуненко, Лутицька С., Шумейко, Бондар Г., Бур'ян А., Пизюн... Їх було стільки, що не перелічити.

Онукам розповідаю про голод: як було, як жилося, яке горе пережили. А їм це, як казка.

№61. У ПРИТУЛКУ ХВОРИХ ДІТЕЙ ДОБИВАЛИ

*Свідчення **Вергуна Михайла Корнійовича**, 1926 р.н., уродження села Скрипаї Зміївського району Харківської області.*

Десь на початку 1933 р. забрали в нас до колгоспу корову, коня, 1,5-річного лошака, а також весь господарський реманент — бричку, віялку, кінську збрую і багато чого іншого. Потім стали лютувати активісти, до яких належали члени партії та комсомольці. Робили поголовні обыски і забирали все — не лише продовольство, а й речі.

Село наше велике, той куток на околиці, де ми жили, називався Каблучки. Активісти відвідали нас останніми, тобто десь у березні чи на початку квітня. На той час ми ще мали два мішки картоплі. Пам'ятаю, що батько сховав один мішок під піл, де ми спали, а другий — між кочерги (у сільських хатах за піччю було таке заглиблення, куди складали рогачі, кочерги та інші кухонне причандалля).

Коли до двору нагрянули активісти (їх було чоловік 6 на двох підводах), то почали нищпорити у хаті, в сараї, в погребі, на горіщі. Зрозуміло, що нашу картоплю знайшли. Мати,

голосючи, почепилася на мішок, намагалася не віддати, просила пожаліти чотирьох дітей (мені було 6 років, брату — 9, сестрам 11 і 14). Мати хапала з мішка картоплю і в істеричі кидала в лице прибульцям, але вони продовжували робити свою справу. Не знайшовши, крім картоплі, більше нічого, активісти пішли до сусідів.

Після згаданого наскоку становище наше дуже погіршилося, бо їсти було зовсім нічого. З домашніх тварин лишилися тільки пес Білко та кішка. Чув від батьків, що наш Білко ходить на кладовище, яке знаходилося від нас на віддалі близько 700 м, відриває трупи і їсть їх (ми ж його не годували). Людей тоді ховали на глибині 30-40 см.

Кому в голову прийшла думка роздерти собаку, сказати не можу, побачив лише, що батько в сараї знімає шкуру, а наступного дня в нас з'явилося м'ясо. Пам'ятаю, батько розповідав тоді, що собак їдять і в добрі часи, бо їхнє м'ясо лікує від туберкульозу. Мати витрчала м'ясо дуже економно — щоб розтягти пожиттєво надовше. Спершу з'їдали по маленькому шматочку м'яса, а потім випивали воду, в якій воно варилося.

Собаки нам вистачило десь на тиждень, а потім знову настала смута.

Якось батько вніс до хати нашу зарізану кішку і попросив мене потримати за лапки, поки він здирав шкуру. Але кішки нам вистачило всього на один день — у сім'ї ж 6 чоловік.

Посмаливши собаку та кошачу шкуру, відварили їх і теж з'їли. Далі почали обдирати і варити кору з дерев.

Надійшла команда йти працювати до колгоспу, де нібито мали годувати. Батько, мати і дві сестри пішли на колгоспні харчі, а ми з братом лишилися вдома. Відриваючи від себе, мати приносила нам пляшку супу, що звався «баландою», в якому не плавало і шматочка картоплини. Робіт додавалося, нашим колгоспникам не вистачало їжі, щоб відновити свої сили, а тут ще з нами треба ділитись.

Саме в той час селом пройшла чутка, що в Харкові підбирають бездомних дітей і відправляють у притулок. Мати спитала нас з братом, чи не поїхали б і ми до Харкова. Дядько Сидір, мовляв, буде відвозити Петра, Павла та Гришу, то можна до них приєднатися. Ми дали згоду.

Коли приїхали до Харкова, то на Південному вокзалі, біля поштамту, батьки з нами попрощалися. Плакали ми, плакав дядько Сидір з нашим батьком.

Коли ми вп'ятьох з'явилися біля вокзалу, то до нас підійшла жінка і спитала, чому ми тут. Відповіли, що нас покинули. Жінка покликала нас іти за собою до вокзалу, де у кутку вже чекало до десятка дітей. Попередивши, що невдовзі повернеться, жінка кудись зникла, ми чекали її весь день. Ввечері вона нарешті з'явилася і повела нас у якийсь тупик, де стояло багато товарних вагонів. Горіли багаття, коло яких грілися діти. Стояв неймовірний галас — діти плакали і кликали мам.

Днів через 3-4 нас повели в баню, після чого, не давши ніякої постелі, помістили у вагони — не в товарні, а в паса-жирські. Протримавши у тих вагонах близько місяця, нас пере-вели в бараки, де раніше жили в'язні (їх кудись вивезли, а нас поселили). Бараки були зроблені із дощок і утеплені тирсою.

Життя в бараках, розташованих один від одного за 30-40 м, було не дуже веселим. Спали, правда, на койках (по 4 чоловіки на кожній, «валетом»), але їсти було нічого. З ранку до пізньої ночі діти наслися у дворі, з'їдаючи все до останньої травинки. Дизентерія косила, як косою. Коли нас виводили вранці на сніданок, то штабелі трупів у коридорі діставали стелі. Щодня трупи складали на віз і, накривши брезентом та перев'язавши вірвовкою (щоб дорогою не розгубилися), кудись відвозили.

Вихователі завжди ходили по бараках із ременями чи скрученими рушниками у руках і били дітей за найменшу провину (наприклад, за плач). Слабих, хворих добивали чи душили. Діти лякали одне одного: «Дограєшся, поки візьмуть за Яблучко!». Я часто щупав себе за горло, шукаючи те «яблучко» і думав, що його в мене немає.

Якось на нашому ліжку захворів на дизентерію хлопчик, забруднився і не міг уже піднятися. Прокинувшись раннім ранком, ми втрьох стали кликати няню. Думали, що забере хворого в лазарет. А вона при нас ухопила хлопчика за ручку, кинула на підлогу, вдарила двічі носком у живіт і поволокла у коридор. Заціпенівши від побаченого, злякавшись, щоб і нам такого не було, ми тоді лягли на ліжко і вкрилися ковдрою з головою.

Невдовзі захворів на дизентерію і мій братик. Але чим я міг йому допомогти? Якось прокинувся, але брата поряд не ви-явив. Увесь день заглядав у вікна лазарету, та його ніде не знайшов. Я зрозумів, що брата спіткала доля того хлопчика з нашого ліжка. Згадав, що часто ночами чув у бараці стогін, плач, жахливі крики, яким не надавав значення.

Невдовзі я захворів на трахому, і мене помістили в лікарню на цілий місяць.

Восени дітей з притулку почали розсилати по областях, області — по районах, райони — по селах. Я потрапив у Київську область, Бирлівський район, село Мосівку. У це невелике село нас потрапило шестеро — 4 хлопці і 2 дівчини. Жили в однієї бабусі, яка готувала їжу і поралася коло нас. Нашим помешканням була комірчина розміром не більше 6 м².

Хліб нам давали пайками, досхочу ніколи не наїдалися. Відклалося в пам'яті те, що за 8 років, проведених у Мосівці, лише тричі попробував солодоші. Перший раз — на Жовтневі свята: якась жінка принесла пиріжків і цукерок, пояснивши, що гостинець передав голова колгоспу. Іншого разу я знайшов 30 рублів і сам накупив аж дві сумки цукерок «подушечок» (брав, які дешевші, щоб більше вийшло). Третього разу — на свято 1 Травня. У колгоспі проводили гуляння, на яке прибуло начальство з району. Накрили стіл червоною скатертину, а на нього поставили тарілку меду. Я став очікувати, коли всі повстають із-за столу, щоб вмочити у мед шматочок хліба. Підкравшись, я ненароком накапав меду на скатертину, і це побачив один із приїжджих. Він не став мене сварити, а спитав, чий я. Дізнавшись, що патронатський, чоловік підсунув тарілку з медом і дав мені наїстися досхочу.

Влітку ми ходили в поле, де були посіви цукрових буряків. Приманкою для шкідників на цих посівах служила патока, яку виставляли у дерев'яних коритцях. Повиловлюючи гусінь, метеликів та різних жучків, які плавали в коритцях, ми самі з'їдали ту патоку, хоча вона й була з отрутою.

На початку 1941 р. мене забрав додому старший брат. Отак і закінчилося моє дитинство, якого насправді не було.

Під час голодомору люди складали вірші, котрі крадькома переказували один одному. Ось один із них:

«Устань, Ленін, подивися, до чого ми дожилися. Ні корови, ні свині — тільки Ленін на стіні. Показує рукою, куди їхати за мукою...».

№62. ПЕРЕСЕЛЕНЦІ ІЗ КИЇВЩИНИ

Свідчення **Бридько Галини Павлівни** (дівооче прізвище **Приходько**), 1914 р.н., уродженки села Чернин Вищедубичанського району Київської області.

У селі, де я народилася, було водяно. Рибку ловили, на луках щавель рвали, у лісі — гриби, верес, жолуді. Якщо хто й помирав, то від нестачі жирів, а не від голоду. Не те, що тут. Як переселилися на Харківщину, наслухалися всього. Останню торбинку з-під немовляти висмикували, люди сім'ями вимирали.

До Сніжкова, що у Валківському районі, ми з чоловіком та з його і моїми родичами переїхали на початку 1934 р. Одноразом з нами сюди з Чернина перебралося ще 74 родини.

Напередодні прибули до нашого села підрядчики із цих місць і стали розхвалювати, яка місцевість квітуча, які землі родючі. Мовляв, тамтешні куркулі працювати не хотіли, то в Харків повтікали цілими сім'ями, навіть хати покинули. Обіцяли переселенцям по 8 кг хліба на трудовень. Хто ж від такого добра відмовиться? На наших невдобках та пісках вирощували лише картоплю та коноплю. Як сонце запече, то й те висохне.

Дехто з чернинців хотів спершу на розвідку податися, але їм не дозволили. Веліли їхати одразу всім, забравши з дому все нажите: корів, коней, волів, свиней, сундуки з добром.

У Сніжкові нас зустріли бур'яни вище дахів і порожні хати. Нам, Бридькам, дісталася садиба Киянів, моєї мамі з дітьми — Соломиденків. Коли всіх переселенців розмістили, то ще чимало порожніх хат залишилося. Перед нашим приїздом хати хтось побілів і натопив.

Коли дізналися, чий помешкання вони зайняли, чернинці перелякалися, дехто, в тому числі і мої свекри, спробували втекти додому. Однак шлях назад був відрізаний назавжди — жоден переселенець із Сніжкова не вибув. Побоюючись, щоб і нас не спіткала доля покійних сніжківців, понасипали на чорний день зерна в сундуки, яблук понасушували...

Невдовзі після переїзду до Сніжкова мої діти, які народилися вже тут, осиротіли. Чоловік Микола, повертаючись якось із базару напідпитку, необачно лайнувся на адресу влади, і його заарештували. Я навіть корову продала, щоб визволити свого бідолаху, але це не допомогло. За вироком військового

трибуналу чоловіка відправили відбувати покарання на Урал, звідки він більше не повернувся. У дітей навіть фотографії батькової не лишилися — згоріла під час війни.

Післявоєнний голод не помилював і нас, переселенців. Сплативши немислимі податки, які накладалися м'ясом, картоплею, соняшником, яйцями, свинячими шкірами, грошима, люди залишилися ні з чим. Хто ходив на роботу, тому діставався хоч черпак «бультишки», хто не міг — ремствував на себе. Сама я, коли їла кропиву, то була моторною, а як на липу перейшла, то почорніла і не могла на роботу ходити. Правда, кізочку мали, яку синок пас, то її молоко трохи виручало нас. Коли стали жита половіти, то нарізали два стакани колосків і наварили кандьору. Донька наїлася і ледь не померла.

Із великої родини, в чю хату ми вселилися після голодомору, врятувалася лише донька Маруся, яка вчасно втекла до Харкова. Вона стала родичатися з нами, бо інших близьких людей не мала.

№63. ...А СЕЛЯНИ ОБЖИВАЛИ ЗАПОЛЯР'Я

Свідчення **Шило Ганни Степанівни** (дівооче прізвище **Жадан**), 1902 р.н., уродженки села Колонтаїв Краснокутського району Харківської області.

Наш Колонтаїв колись був великою слободою, яка простягалася на 6-8 км. Більшість людей жила заможсно — мали свою землю, тримали багато худоби. Село утопало у садах.

У час перепочинку від польових робіт гуляли весілля. Кожна сім'я мала багато дітей (рідко де 4, як у нас, а то по 8-10-12), відтак робочих рук вистачало. Жили дружно, головними у дворі вважались батько і мати.

У моїх батьків була дійна корова, теличка, 2 воли, коняка, 10 голів свиней, свиноматка, 15 голів овець, а курей, качок, гусей — нелічено. Інші мали і більше худоби, тому що в них було більше робочих рук, але не можу пригадати, щоб хтось наймав робітників — усе робили своїми силами.

Якось наш батько, Жадан Степан Іванович, поїхав у справах до Краснокутська і там зустрів свого колишнього однополчанина, який працював десь у Харкові. У довгій бесіді товариш попе-

редив батька, що через рік, а, може, скоріше, буде все у людей відібрано, селян змусять працювати у комуні.

Довга це була бесіда — не міг батько не повірити своєму другу, перевіреному окопами Японської та I-ї Світової воєн. Виходило, що люди надривалися на роботі, все стягували докупи для добробуту, а темні хмари вже висіли над їхніми головами.

Повернувшись додому, батько, нікого не питаючись, зарізав добру теличку, продав волів на ярмарку (залишив, правда, коня). Продав на злом клуню дубову і сарай.

Багато сліз було пролито в нашій сім'ї через батькові вчинки, мотиви яких ніхто не розумів. Зерно, від якого у коморі аж стіни тріщали, батько перемолов на муку і теж продав (залишив тільки для сім'ї). За такі дії вся рідня, що була дуже заможною, відвернулася від нашого батька, адже ніхто не вірив його поясненням і попередженням про погані переміни, які насувалися.

Невдовзі пішла чутка, що в селі будуть збирати сходку. Багато людей зібралось потім на неї, але нікого не порадувало те, про що там дізналися. Як це віддати все і піти працювати на «дядю»? Селянам обіцяли життя краще, ніж тепер, але вони хотіли жити так, як раніше, вільно.

Десь під зиму (вже були великі холоди) фронтовий друг передав батькові, що у списках для розкуркулення значиться і вся його рідня — брати і сестри. Батько відразу поїхав до родичів і розповів про все, порадив, поки ще не пізно, приховати хліб, одяжу. На жаль, до його слів ніхто не прислухався, батько ні з чим повернувся додому.

А на другий день приїхала ціла команда, і всіх родичів повиганяли на вулицю. Хто встиг одягнути кожен шок, то добре, адже з хати не дали взяти нічого. Батько тітчиного свекра, дід Лукаш, що мав вік 110 років (уже був як мала дитина), все перепитував тоді: чому його вигнали з батькового двору?

Плач, голосіння линули над селом. На очах господарів усе нажите ними безсоромно відбиралося. Активісти виводили коней, волів, корів, забирали все до останньої курки. А потім більше десятка санок, запряжених кіньми, під охороною повезли розорених людей на станцію Коломак. Ми плакали, проводжаючи своїх близьких родичів у далеку дорогу. Встигли передати їм лише трохи печеного хліба, сала і солі.

Колонтаїв притих, завмер, як перед великою війною. Подібне відбувалося і в інших селах. Цілі валки підвід повезли людей на залізницю.

Але не довго стояли ті дворища господарів, яких вивезли із села. Більшість їх розібрали на будматеріали для зведення колгоспних стаєнь, сараїв, амбарів для добра, забраного у людей. Одежу, посуд та інше хатнє майно було продано за безцінь, а то й просто пропито. Розкуркулювала під орудою одного чи двох уповноважених купка «босяків», яка все життя нічого не мала та й не хотіла щось мати, але на чуже добро зазіхала.

Селами пролетів великий смерч колективізації. Почали організовувати колгоспи. Викликали кожного до контори і силою змушували записуватися. На тих, хто не хотів іти до колгоспу, накладали велику контрибуцію зерном (і це під весну, коли треба було сіяти). Знову назбирали партію неблагонадійних, яких теж повезли на станцію Коломак.

Нашу сім'ю завдяки батьковим запобіжним заходам не розкуркулили, але забрали свиней, овець, коней. Батько пішов до колгоспу, бо треба було якось жити. На трудодні мало що перепадало. Правда, раз чи двічі під виглядом хліба дали трохи посліду, бо сам хліб вивезли. Але на тому наші біди не скінчилися. Члени бригад почали ходити подвір'ями і шукати сховані харчові припаси. Не виявивши зерна, забирали все підряд — нічого не залишаючи сім'ям.

До початку 1933 року в людей уже нічого було їсти. Селяни почали пухнути і вмирати. На очах у моєї тітки, у якої відібрали 2 млини, померло відразу 3 дітей. Її чоловік, що був добрим столяром, зібрався на заробітки, щоб якось прохарчувати свою сім'ю, а перед тим сину, що мав років 15-16, велів піти вночі до свого млина і десь там віником назмітати пилу із муки. Хлопець пішов, але хтось побачив його і повідомив активістам. Ті його спіймали і викинули із млина у вікно. Брат упав на землю з висоти другого поверху і повідбивав нутроці. Пішла йому кров і з носа, і з рота. Привезли хлопця в сільраду і кинули в підвал, де він і помер. За що така Божжа кара на людей?

Пішов дядько на заробітки та й не повернувся, десь помер. Лишилася тітка з донькою Дунькою, яку врятували від голодної смерті віруючі люди — баптисти. З того часу моя тітка і сестра почали вірити тому Богу, який врятував їм життя.

Мій старший брат Дмитро служив у війську, а молодший Павло працював у Харкові — відривав від себе шматок хліба і допомагав рятуватися батькові. Я пішла у робітники по радгоспах: то працювала у полі, то була біля корів дояркою. Та робота врятувала мене і мою доньку (на той час я вже була заміжня).

Вмирили люди, як мухи. Валялися по рівчаках, по дорогах, страшно було ходити. Правда, їздила спеціальна бригада і звозила всіх у спільну яму. Після розкуркулювання і голоду наше село спорожніло більше, ніж наполовину.

Розкажу про розкуркулену рідню, яку вивезли із села. На станції Коломак завантажили всіх у товарні вагони, що прибули з Полтавської області з такими ж виселенцями, як вони, і повезли без усякої зупинки за Москву. Потім везли ще кілометрів 300 на санях аж до самого Полярного кола. Багато людей померло в дорозі. Першими померли старики і діти, за ними почали пухнути і молоді. Біля річки, коло якої їх покинули (на голому місці), наші українці побудували землянки, трохи обігріли душу, а вже по весні почали будувати хати. Трохи скопали землі, посіяли те, що могло рости. Ходили на полювання, рибалили. Почали розводити худобу. Десь незадовго перед війною приїхав оперуповноважений і просто за голову вхопився: «Та ви ще краще і багатше живете тут, ніж жили на Україні?!» А воно і справді було так. Природа виявилася щедрою до наших роботящих людей.

Як почалася війна, то молодших із наших переселенців забрали не на фронт, а загнали в Ухту, Воркуту на шахти, де вони і проробили безвіздно до 1953 року. Лише 1954 року, після смерті Сталіна, тих, хто уцілів, відпустили на Україну. Але що їх тут чекало? Пустирі. Хто збудував, а хто купив собі будинок, щоб якось жити. Пішли працювати. Але недовгим виявився їх вік, бо здоров'я вже було підірване. Так я втратила ще і двоюрідних братів та сестер.

Страшно згадувати про ці події, не дай Бог, щоб таке повернулося. Після великого голоду в наше село було направлено багато демобілізованих із армії молодих хлопців. Поодружувалися, завели дітей. Так наші правителі заселяли вимерлу Україну.

№64. ХОДИЛИ ЧУТКИ, ЩО УКРАЇНСЬКУ ЗЕМЛЮ ЗАЛЮДНЯТЬ ІНОРОДЦЯМИ

Свідчення Міщенко Палажки Ларіонівни, 1919 р.н., уродженки села Грякове Карлівського району Полтавської області (записала учениця Валківської ЗОШ I-III ступ. Бережнова Вікторія).

Зібравши добрий урожай, селяни лишилися ні з чим. У рік голодомору на Полтавщині ходили чутки, що російське чиновництво хотіло винищити українських селян, щоб заселити родючі землі інородцями.

У нашій родині було 8 дітей: 7 дівчат і 1 хлопець. Завдяки кропиві вижили всі, ніхто не помер. Можливо, допомогло те, що родина була дуже віруючою, багато молилася, і Бог нас врятував.

На початку 1933 р., коли прийшли російські «посли» забирати харчі, то вони картоплю і буряк не чіпали, а брали зерно, скотину, коштовні речі.

У нашому селі люди були дружними, то зібрали зерно, яке в кого потроху залишилося, і посіяли озимину. Тим і виживали.

Виходити за межі свого району суворо заборонялося, то рятувалися по-всякому. Був один у селі, що ловив чужих дітей, варив і їв.

Збирали мертвих спеціальні чоловіки з підводами. Бувало навіть таке, що людина ще жива, а її теж кидали на підводу, і вона помирала в траншеї.

№65. МАМА МІНЯЛА ЯГОДИ ВИШНІ НА ПШЕНИЧНІ ЗЕРНИНИ

Свідчення Слосар Марії Омелянівни, 1925 р.н., уродженки села Гаврилівки Валківського району Харківської області (записала учениця Валківської ЗОШ I-III ступ. Лоскот Тетяна).

У сім'ї нас було семеро. Я мала одну кофтину на всі пори року і ніякого взуття.

В колгоспі видали ботинки на два розміри більші від моєї ноги, і в них мама послала мене отримувати баланду, яку колгоспникам видавали раз на день.

Зачепившись ногою за ногу, я впала і розбила глечик з пайкою «зеленої води» для всієї сім'ї. То вся сім'я ходила цілий день голодною.

Вдома не було не те що маленького шматочка хліба, а й гнилої картоплини. Біля хати ріс вишник, то мама міняла вишневі ягоди, які годились для узвару, на пшеничні зернини.

Активіст Позігун у 33-му ходив по хатах і забирав усе, що міг знайти. 8-річною мене відправили до діда на Галдівку пасти овець. Там я і пережила найстрашніші місяці голодомору.

№66. БАТЬКО СКОНАВ У ХАРКОВІ

*Свідчення **Галди Галини Григорівни** (дівооче прізвище **Шейко**), 1915 р.н., уродженки села Рудий Байрак Валківського району Харківської області (записала учениця Валківської ЗОШ І-ІІІ ступ. Дмитренко Альона).*

Сім'я наша була великою — батько, мати і 5 дітей. Старший брат поїхав на заробітки до Харкова, бо в селі жити було нестерпно.

До колективізації сім'я мала корову, коня. Працювали важко, але не голодували. Як стали примушувати йти до колгоспу, то покорилися, бо боялися, що вишлють до Сибіру, як учинили з іншими непокірними. Все майно здали до гуртового, а жити стало ще важче.

У 33-му старий батько занедужав і поїхав до сина в Харків. Думали, що там буде легше. Але додому батько більше не повернувся — помер у голодній столиці.

№67. ГРІЛО СОНЕЧКО, А ПУХЛИЙ З ГОЛОДУ ДЯДЬКО РОЗДИРАВ ІЇВ ДОХЛУ КІШКУ

*Свідчення **Дорошенко Надії Іванівни**, 1923 р.н., уродженки міста Валок Харківської області (записала учениця Валківської ЗОШ І-ІІІ ступ. Лоскот Тетяна).*

Унас «активісти» ходили з хати в хату і забирали все: склянку квасолі чи гороху, 5 картоплин... Люди пухли з голоду. Магазинів не було. Мама купувала на базарі каву із смаженого ячменю та житню муку, яку тоді продавали. Змішавши це, пекла оладки (нас у сім'ї було п'ятеро).

На все життя запам'ятався один випадок (він мені інколи навіть сниться). Було тепло, гріло сонечко, а пухлий з голоду дядько лежав на горбочку і роздирав та їв дохлу кішку...

**№68. ЯК ЗАПИШУТЬ ТРУДОДЕНЬ —
ДАДУТЬ ХЛІБА РАЗ НА ДЕНЬ**

Свідчення Ілохи Олександрі Яківни, 1928 р.н., уродженки села Ілюхівки Валківського району Харківської області (записала учениця Валківської ЗОШ I-III ступ. Ілоха Каріна).

В Ілюхівці, де я народилася, було 52 двори, більшість од-носельців носили прізвище Ілюха.

Як почався голодомор, то померлих ховали по садках.

Рвали берестове листя, кропиву, копали коріння рогози, сушили, товкли і пекли млинці.

Хто ходив на роботу до колгоспу, отримував пампушки й півлітра затірки. Хто відмовлявся йти до колгоспу, того розкуркулювали, виганяли з хати.

Щоб урятувати дітей, покидали їх у поїздах, вивозили в Харків, сподіваючись на добрих людей.

У ті часи народ складав сумні пісні, в яких були такі слова:

*Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти ходять по дорозі
Та й питаються людей,
Чи запишуть трудовень?
Як запишуть трудовень —
Дадуть хліба раз на день.*

Селяни саджали городи, але все вирощене забирали спеціальні бригади, які нищпорили у кожному дворі. Не дозволяли навіть вдосталь напиться води, бо на колодязях висіли замки.

В нас повідбирали овець, свиней, курей, качок, гусей, а куди все це поділося потім — ніхто не знав.

№69. МАТЕРІ НАДГРИЗАЛИ ПАЛЬЧИКИ У СВОЇХ НЕМОВЛЯТ

Свідчення **Гребінник Анастасії Маркіянівни** (дівоче прізвище **Канівець**), 1928 р.н., уродженки села Мануйлове Нововодолазького району Харківської області (записала учениця Валківської ЗОШ I-III ступ. Дмитренко Альона).

Під Духівським лісом стояли три хати, в одній із яких жив мій батько Маркіян Васильович Канівець, мама, Мавра Савелівна, і четверо дітей: Антон, Наталія, Марія та я, Анастасія. До цього в сім'ї було ще п'ятеро дітей, але всі вони померли маленькими.

Сім'я мала корову, коня, деякий реманент для обробки землі і за це була розкуркулена. Жили у злиднях. Діти пішли по наймах — пастухами й няньками. Найстрашніші спогади із 33-го — про жінок, які, збожеволівши від голоду, надгризали пальчики у дітей-немовлят.

№70. ЗЕРНО ЗАБРАЛИ ЛЮДИ У ШКІРЯНКАХ

Свідчення **Вовк Віри Романівни** (дівоче прізвище **Піднебсна**), 1929 р.н., уродженки села Кузьмівки Валківського району Харківської області (записала учениця Валківської ЗОШ I-III ступ. Воронова Вікторія).

Жили ми в такій хаті, де було двоє коминів, а між цими коминами була дірка — схованка. Туди батько заховав жито. Заклали цю дірку дровинякою і замазали глиною. А моя тітка, що була трохи дуркуватаю, розказала комусь, що Роман, мій батько, заховав жито у хаті. А ті, мабуть, заявили.

Добре пам'ятаю, як зайшли люди у блискучих шкіряних галіфе та куртках. У руках тримали залізі піки. Направилися якраз до схованки і вигребли все жито. На горищі лежав горох — його теж вигребли.

Ми стали голодувати, дуже хотілося їсти. Мама робила маторженики: різала міленько буряк і, не знаю, де брала муку, обліпляла з усіх боків, пекла і давала мені їсти. А вони ж були кислі та недобрі.

Згодом ми переїхали до Харкова. Важко було. Мама одного разу навіть відвела мене кудись і лишила — покинула,, але пізно ввечері все-таки схаменулася і повернулася за мною.

Маму звали Палажка Піднебесна. В неї був брат, Павло Піднебесний, який жив зі своєю сім'єю у Власівці. У 33-му вся дядькова сім'я вимерла. Він сам пішов до глинища, впав там і помер. Люди тоді мерли на ходу. Страшно жити було. Люди мали вигляд скелетів, обтягнутих шкірою.

У нас, у Кузьмівці, був сарай, де тримали курей. В одну з ночей хтось тих курей покрав, розібравши задню стінку сарая (залишилася тільки квочка). Де кінь подівся, я не знаю. Віці теж кудись зникли.

Хоч була тоді маленькою — не мала й чотирьох років, але все пережите не можу забути.

№71. КОРОВУ-ГОДУВАЛЬНИЦЮ ВІДІБРАЛИ Й ЗАРІЗАЛИ

Свідчення Гнідого Григорія Никоновича, 1927 р.н., уродженця села Катричівки Валківського району Харківської області (записала учениця Валківської ЗОШ I-III ступ. Піднебесна Наталія).

Нас було шестеро дітей у сім'ї. Тримали корову, то мати возила до Харкова продавати молоко, масло, сметану, а звідти привозила хліб. Але 1933 р. корову відібрали за несплату податків. Прийшов Кирило Рева, забрав нашу годувальницю й зарізав. Як мама плакала! Ми почали голодувати.

Із сусідів померла тітка Душка, дочка Марії, троє Частіїв — Тимофій, Мелашка і Марія. В садку у Частіїв якийсь дядько помер...

На Галківці жила сім'я Барабащиків. Мати в тюрмі сиділа, а батько з двома дітьми (їм було років по 10) вдома залишався. Але потім дізналися, що мати повернулася додому і знайшла в печі дві голівки дитячі — то батько своїх дітей повбивав і поїв.

Як травичка зазеленіла, то ми пішли в ліс пастися. Їли «курятину»: молочай, лопухи, бруньки з ліщини, щавель, цвіт акації. Отак і вижили.

**№72. ТРЕБА БУЛО КАЗАТИ,
ЩО ЖИВЕМО ПРЕКРАСНО**

Свідчення Піднебесного Олександра Федотовича, 1918 р.н., уродженця села Катричівки Валківського району Харківської області (записала учениця Валківської ЗОШ I-III ступ. Піднебесна Наталія).

Мої батьки мали 17 дітей, але більшість повмирили ще до голодовки, лишився тільки я з братом.

Коли батько почув, що їздять і все забирають, швидко перевіз своє зерно до «Заготскоту», де працював. Щоб змолоти хліб, потрібна була спеціальна довідка. Але хто звертався по ту довідку, до того і йшли з обшуком. А що у нас зерна було трошки, то змололи його тишком-нишком без довідки.

Наш дядько Артем працював у колгоспі і прилаштував нас із братом пасти овець. За це підгодовували молоком.

А сім'я моєї жінки Насі, як вона розказувала, вижила завдяки корові. Запарювали молоко з буряками і тим харчувалися.

Часи були страшні. Наше село майже все вимерло, і сусідні теж. Але писати й розказувати про голод суворо заборонялося. Як хтось приїздив на роботу і розпитував, треба було казати, що все добре, що живемо прекрасно.

Із сусідів дід Денис Арієнко вмер і два його брати, дід баби Мелашки, батько Павлича... Люди слабі були, то прикопували трупи так-сяк або в погребі кидали.

Пам'ятаю, біля першого курника тіло Гната Кривича довго лежало. Як уже почав труп розкладатися, то присипали його сміттям.

Весна прийшла, а їсти нічого. Батьки дітей своїх у дитбудинки здавали, але вони там «пачками» вмирили.

Люди до Харкова їздили, вночі в черзі стояли, щоб хліба купити. Ото куплять хлібину, по частинах продадуть, трошки грошей добавлять і вже дві хлібини куплять.

Озимина в колгоспі вродила, а збирати її було вже нікому. З МТС бригаду прислали. Хто вижив, то на жнивах померлих пом'янули.

№73. СПОГАДИ ПРО «ЧОРНІ ЖНИВА»

Свідчення **Кулінича Івана Михайловича**, 1920 р.н., уродження села Щербинівки Валківського району Харківської області (із книги «Огнем и смертю крещенные. Повесть-досье». — Х., 2002).

...Юрасикові батьки і старша сестра Марія одержали повістки, якими їх запрошували в Перепеличанську неповно-середню школу на сходку громадян прилеглих хуторів: Пожарні, Перепелицівки, Кадигробівки, Тупицівки, Мельниківки і ще декількох дворів, що притулилися по окраїнах цих населених пунктів, але трималися незалежно від них.

Коли батьки після сходки повернулись додому, діти, а їх, крім старшої Марії, було ще шестеро карапузів, одразу відчули, що сталося щось незвичайне. Мама ні з того ні з сього вліпила першому, котрий підвернувся під руку, хлоп'яку, потиличника, вхопила рушник і стала витирати чисто прибраний, без єдиної порошини стіл, заходила переставляти з місця на місце горщики й тарілки, потім узяла рогач і, не знаючи куди його діти, кинула в куток, де він і стояв. Щось незрозуміле діялося і з батьком. Він бігав по господарству, то в хату заглядав, то стукав чимось у сінях, навіть поліз на горище, при тому весь час когось лаючи, і з настанням вечора хмурнішав ще дужче.

Коли надворі зовсім посутеніло, батько, нарешті, вгомонився і втомлено наказав:

— Поліно! Збирай дітей. Радитись будемо...

В одну мить усі ми всілися за столом у першій кімнаті, де була піч, бо друга на зиму закривалась і не опалювалася. Мовчки очікували, що скаже батько.

Зчепивши долоні замком і трохи помовчавши, він усе тим же надтріснутим голосом пробубонів:

— До ранку нам треба вирішити — будемо вступати в кол-госп чи ні.

Всі мовчали, знаючи, що в цій ситуації що не скажи, все одно буде не так, не по-батьковому. Чутно було кожний шерех, кожний подих сидячих за столом. Лише горілий запах мнота в газовій лампі і темні відблиски тіней, що падали на стіл від запаленої навіщось лампадки, доповнювали і без того гнітючу картину нашого «засідання».

— Ну, чого мовчите? — вже м'якше спитав батько. — Кажіть, як далі жити будемо...

— А що тут гадати, — боязко обізвалася мама, — як усі, так і ми. Куди ж ми дінемось? — І осіклася, наїшовхнувшись на грізний батьків погляд, що враз спалахнув гнівом, як сухий хмиз вогнем.

— Під спільну ковдру захотіла! — заревів він. — Я давно бачу, як ти хвостом усе виляєш...

— Побійся Бога! — скипіла й мати. — Мені вже за сорок і семеро дітей на руках. Ось, поглянь на них — лише одній до шістнадцяти доходить. А решта за спідницю тримаються... А ти: «під спільну ковдру!» Дітей хоча б посоромився...

— А хто ж годуватиме їх у твоєму колгоспі? — не вгамовувався батько. — Куди подіти їх, що з ними робити?

Слухаючи цю перепалку і нічого не розуміючи, ми сиділи, як ті зайчата, притискаючись один до одного, затаївши подих.

Раптом хатні двері нагло розчахнулись, і на порозі постало двоє: один у міліцейській формі, другий — у цивільному.

— Ви будете Співак Михайло Якович? — вступився в батька міліціонер.

— Так. А що таке?! — зі злістю відповів батько.

— Збирайтеся, поїдете з нами. Візьміть дві пари білизни і харчування на дві доби...

Ми оніміли. І відразу ж тишу розірвав страшний крик матері, а потім і всієї нашої хлоп'ячої голоти.

На цьому й закінчилась наша перша сімейна рада, так і не прийнявши ніякого рішення.

Але не спали цієї ночі, як виявилось, багато хто в селі. Вже по других півнях з'ясувалося, що запропонували «збиратися» не тільки Співаку, але і ще шістьом найбільш язикатим селянам, які «негідно» поводитися на зборах і відкрито виступали проти колгоспу, в'їдливо висловлюючись на адресу колишніх комунарів, чим фактично зірвали сходку громадян з такого «важливого» питання. Щоб якось не скомпрометувати себе, головуючий оголосив, що «радить усім подумати до ранку»... і поспішно закрити збори.

«Баламути», пробувши пару тижнів у харківській в'язниці на Холодній Горі і пройшовши там «початкові курси з підготовки», повернулись додому, а от Фесенко і Шаповал

залишилися там... «доучуватися». Пізніше їх привезуть у село під конвоем, щоб вони особисто були присутні на «зборах» громадян, де вирішуватиметься питання про їх розкуркулювання і розпродаж усього, що вони нажили за своє життя.

Наступного дня після «відсидки» батько знову зібрав «сімейну раду». В його голосі вже не чулося колишньої впевненості, але в очах ще не зовсім пригасли зухвали вогники.

— Що будемо продавати? — спитав навпростець. — Коня чи кобилу Чайку? Від колгоспу ми нікуди не дінемось, а здавати відразу двох коней — для «них» буде жирно,

— Чайку не можна продавати! — вигукнув Юрасик. — Чайка моя, я нікому її не віддам!

— Твоя, не твоя, — махнув безнадійно рукою батько, — а коней усіх заберуть у колгосп усе одно, і тебе ніхто не спитає.

— І в колгосп не віддам! Я її... сховаю! — вже крізь сльози не вгамовувався Юрасик.

— Нікуди ти її не сховаєш, усе село знає, що в нас, крім коня, є ще й кобила. Поки тут цигани никають по хуторах, одного коня треба їм збути, причому, щоб усі знали, що ми продали... ще раз їхати на Холодну Гору я не бажаю...

Після довгих суперечок надумали: продати старого коня, а Чайку залишити в господарстві, а там видно буде...

Незабаром то там, то тут, як острівці, почали створюватися колгоспи, як правило, з бідняків, у яких нічого за душею, крім дерев'яних ложок і порожніх мисок, не було. А на тих, хто встиг заробити трудову копійку, обзавестися господарством, худобою, реманентом, почалося справжнє полювання, жорстоке цькування в пресі і на зборах. А заспівувачем був створений повсюдно партійний апарат, який і розгорнув масштабну кампанію з розкуркулювання заможних селян.

Розкуркулювання

Похмурий ранок видався на диво холодним і непривітним. Снігові замети, що утворилися ще в лютневій снігопади, лежали, не танучи під скупими березневими променями, а темно-сірі хмари огорнули все небо, нагнітаючи і без того тяжкий настрій у жителів села.

Чутки, що ходили останні два-три тижні про те, що сільрадою і комітетом незаможних селян, прозваним у народі «комітетом обідранців», щось затівається, на решті стали доко-

ним фактом. Учора посильний із сільради, що в сусідньому селі Замиське, оголосив, щоб усі — і старий, і малий — прибули на садибу найзаможнішого селянина Трохима Фесенка, якого будуть розкуркулювати.

Порядок розкуркулювання був розроблений спеціальною комісією ЦК ВКП/б/ на чолі з В.М.Молотовим і відразу ж продубльований урядовими органами всіх союзних республік. На Україні, наприклад, була прийнята Постанова ВУЦВК і Ради Народних Комісарів від 3 липня 1929 року «Про розширення прав місцевих Рад по сприянню виконанню загальнодержавних завдань і планів». У цій Постанові, зокрема, узаконювалось, що 25% сум від штрафів і отриманих від продажу майна куркулів з торгів мають перераховуватись до фонду кооперування і колективізації бідноти.

І от зараз Трохимова садиба кишіла різношерстою публікою: тут були всі — і заможні середняки, і бідняки, і ті, хто ходив до цього самого Трохима, прохаючи позичити до нового врожаю лантух зерна, щоб не померти з голоду.

Піднявшись на ранок, голова сільради Фуркало відразу запропонував розкуркулити Трохима Фесенка і вислати його з усім сімейством за межі України.

Гул і приглушене ремство прокотилося по юрбі. Але більшовики тим і відрізнялися, що ніколи і ні за яких обставин не прислухалися до думки народу, а твердо, впевнено і безжалісно проводили свою, намічену і погоджену нагорі лінію.

За Фуркалом на ранку будинку з'являються все нові «представники народу», обвинувачуючи Трохима і його сімейство в усіх мислимих і немислимих гріхах. Йому ставили за провину те, що він на базарі у Валках гарцював на добре відгодованому жеребці, і те, що його хата, на відміну від інших, крита не соломою, а етернітом (матеріалом, схожим на сучасний шифер).

— Куркуль! Мироїд! — немов постріли лунало з вуст виступаючих.

— Тут же в усіх на очах походжали представники влади в міліцейській формі, з нетерпінням очікуючи, коли їх попросять виконати «рішення» загальних зборів громадян села...

Юрасик влетів у хату, наміряючись повідомити матері незвичайну новину:

— Мамо! Там таке діється, таке... І Настя пропала, ніде немає...

- А де батько? — перебила його стривожена мати.
- Та там же! Там дядька Трохима виселяють! — гаряче випалив Юрасик.
- Як виселяють? Куди виселяють? — розгублено перепитала мати.
- Там усі кричать, а тітка Орися плаче і руки до людей простягає, щось каже... говорить і плаче...
- В цей час нагодився і старий Співак. Не зронивши й слова, поклав на стіл дві голубенькі, з усіх боків грановані, скляні кульки розміром з голубине яйце.
- Ось... і я купив, — видушив із себе винувато.
- І в тебе совісті вистачило теж руки забруднити! — черкнула очима в його бік мати.
- Та я ... хотів Насті Фесенковій на пам'ять віддати, але в тій метушні не знайшов її... Мабуть, тітка Олена десь сховала дівчину.
- Добре, якщо додумається додому не вести, — бідкалася мати. — Коли дізнаються, що пропала, в усіх родичів усе догори дном перевернуть, а знайдуть...
- Татку, давайте її до нас, ми її так сховаємо, що ніхто й ніколи не знайде! — гаряче запропонував Юрасик.
- Треба було раніше це робити, а тепер уже пізно...
- А що ви ще на тих зборах, крім оцих цяцьок, — тицьнула на скляні кульки мати, — вирішили?
- А вирішували не ми... Там за нас уже все було вирішено...
- Як це — не ви? Руку піднімав і ти ж, мабуть.
- Так я так, як усі, нижче пліч...
- Ну, а що все ж таки рішили? — прискіпувалась мати.
- А те й рішили. Дали їм дві години на збори. Дозволили по 50 кг майна на кожного члена сім'ї. Посадили на санки і в супроводі наших же активістів-голодранців повезли на Валки. А там сам Бог знає, куди їх повезуть далі.
- В хаті запала гнітюча тиша. Батько раптом пожвавішав і випалив:
- Один з наших аглоїдів — Мегелка — запропонував (явно за вказівкою згори) розкуркулити й Петра Шаповала, того, що на польових роботах ніколи не обідає, сидячи за столом, а завше на ходу: в одній руці цибулина, а в другій — шматок хліба...
- Його-то за що? — сплеснула в долоні мати.

— А за те, що хата крита не соломною, а даховим залізом, — уже спокійно відповів батько.

— Що ж це діється, Господи?! — вжахнулася мати. — Адже так можна кожного... і нас... розкуркулити... А хто ж дітей роститиме? — подивилася розпачливо на Юрасика, але бачила перед собою, мабуть, усіх дітей, і старших, і менших. — Он уже другу повістку принесли, щоб завтра вранці всі працездатні члени родини з'явилися в школу на збори. — Зітхнула важко, немов чуючи наближення великого невідворотного горя. — Що вони там збираються вирішувати з «усіма працездатними», наче ми вже тут і ні при чому?

— Чого там «ні при чому»? Нас-бо теж кличуть, — непевно заперечив батько.

— Та ти після холодногірської буцегарні, мабуть, першим тепер побіжиш записуватись! — зневажливо кинула йому в обличчя мама.

— І побіжу, і запишусь! — огризнувся батько. — Якби ти хоч півдня постояла там навтяжку, то й сама побігла б. А я там два тижні стояв. Будь вони прокляті!..

АПОСТОЛИ ВОЛІ

За письмовим столом сидять двоє: Фуркало, голова Заміської сільради, і Ленивенко, голова комітету незаможних селян. А перед ними стоїть один із середняків хутора — Бабиченко, який і вдруге відмовився вступити до колгоспу. Між ними вже цілу годину йде передрачка...

Фуркало: Ну, то що? Довго ще будеш ламатися, як...

Бабиченко: Та я ж вам казав, що в мене восьмеро дітей, і колгосп їх не прокормить...

Фуркало: В колгоспі всі будуть рівні і продукти харчування видаватимуться на їдців.

Бабиченко: Та ви що? ! Де він візьме, наш колгосп, щоб видавати на їдців? Хіба ці голоштанники, яких шановний товариш Ленивенко називає комнезамами, зароблять стільки, щоб вистачило на всіх?

Ленивенко: Ти, куркульський прихвосню, обережніше вибирай слова, а то й сам загримиш туди, де Макар телят не пас!

Бабиченко: Це ви можете, на більше у вас клепки не вистачає...

Ленивенко: Ти глянь на нього, він ще й огризається... Дивися, щоб тобі самому клепки не вставили!

Фуркало: Ми тебе у вільне життя кличемо, а ти вперся, як бугай, і заперечуєш...

Бабиченко: Я не заперечую, я прошу вас, дайте мені можливість самому будувати своє життя.

Фуркало: Самому! А як же держава без тебе буде? Хто її захищатиме від світового імперіалізму?

Бабиченко: А ви їх не чіпайте, вони й вас не чіпатимуть...

Фуркало: Ти ба, який грамотний! Ану, грамотію, хапай он рішення виконкому сільради і протягом доби щоб здав іще сто пудів державі. Зрозуміло?

Бабиченко: Я це рішення і в руки не візьму, я вже двічі по сто пудів одвозив вам...

Ленивенко: Візьмеш, куди ти дінешся, а то ми будемо розцінювати, як непокору владі.

Бабиченко: Розцінюю як хочеш, а здавати в мене вже нічого. Що я завтра дітям даватиму?

Фуркало: Тоді пиши заяву, і баста...

Бабиченко: І заяви не писатиму! Хто дітей моїх годуватиме, га? Може, ти? Чи він? Отож-бо...

Фуркало: Добре. Йди додому і подумай ще... Поки час є. А не то, нарікай на себе!

Невдовзі Буйкало, який був при сільраді посильним, доповів, що Бабиченко «лається на все село, але насипає зерно в мішки і збирається везти».

Вдоволено гмикнувши, Фуркало розпорядився:

— Як тільки відвезе і ці сто пудів, негайно його до мене. Ми, відповідно до Закону про індивідуальне оподаткування, вручимо йому ще одне рішення на сто пудів. Думаю, що ми його все-таки зламаємо...

За цим разом Буйкало розповів, що Бабиченко вже не лається, а відчинив усі комори, ходить сюди-туди по двору і... регоче і кричить: «Оце влада! Таку нам і треба, щоб розумніші були... Ось тобі і воли, і воля... Наїлися?! Ха-ха-ха!..».

— А що будемо робити з Кудричем? Він теж відмовився вступати до колгоспу, — скрадливо звертається Ленивенко до голови сільради.

— Та там нічого брати, голий, як бубон. От тільки в колгосп, сволота, чогось не хоче, — буркнув у відповідь Фуркало.

— Все одно його не можна так залишати,— наполягає Ленивенко. — На нього дивляться й інші відмовники.

— З ним щось інакше треба придумати, щоб провчити... — І, помізкувавши трохи, розпорядився: — Ти от що. Підбери двох-трьох наших активістів і наступної неділі, коли люди будуть з церкви йти, виведіть його на вулицю й одягніть йому на голову цеберку. Нехай усі бачать! А ви палкою... палкою.. по цеберці!..

Мільйони приречених

Вимога ліквідувати куркульство як клас пролунала з вуст Сталіна 27 грудня 1929 року на конференції аграрників-марксистів. Офіційно в країні нараховувалося близько мільйона куркульських господарств, але чіткої межі між куркулем і середняком не було, цього навіть у Кремлі толком ніхто не знав, а в селі й поготів.

Але всім селянам було відомо, що основна маса справжніх куркулів під час громадянської війни боролася в лавах білої армії, разом з нею відступила і здебільшого емігрувала. Ті ж, що залишилися тут, не стали чекати, поки розграбують їхні господарства, а самих поставлять до стінки, і, швидко все розпродавши, разом із сім'ями подалися в міські пролетарі.

Більше того, ще в 1918 році повсюдно були створені комбіді — комітети бідноти, які тоді ж відібрали у справжніх куркулів і поміщиків для бідняцьких і середняцьких господарств дві третини приналежної їм землі і конфіскували інші засоби виробництва, тобто зруйнували їхню матеріальну базу.

Питома вага середняцьких господарств із 20% у 1912 році зросла на кінець двадцятих до 75-80%. Тому в хід пішло широко вживане тоді поняття «підкуркульник», а головний удар під час ліквідації куркульства припав по середняку. За один тільки 1930-й у віддалені райони СРСР було вислано разом із сім'ями 115 тис. «куркулів» і «підкуркульників», а в 1931-му їх вже налічувалося 266 тисяч. Частина з них, найбільш затягих, «для порядку» розстріляли, сотні тисяч відправили на винищування в табори, в казахстанські степи і сибірську тайгу на лісоповал, де переважна більшість загинула. Лише в 1933-1935 роках у цих таборах перебувало 3,5 млн. селян, 70% від усіх ув'язнених на той період.

Усе це діялося з відома, схвалення і під безпосереднім тиском ЦК ВКП/б/, ЦК КП/б/У та їхніх секретаріатів. 29 грудня 1932 року Постановою Політбюро ЦК КП/б/ України, на засіданні якого був присутній Л. Каганович, Харківській області затверджується рознарядка піддати репресіям 1000 господарств селян-одноосібників, з розпродажем усього їхнього майна, а також позбавленням садибної землі і будівель. У протоколах засідання Політбюро ЦК КП/б/У від 3 січня 1933 року читаємо:

«Просити ЦК ВКП/б/ затвердити:

а) висилку на Північ з Харківської області 400 сімей злісних елементів і куркулів;

б) висилку на Північ 40 виключених з партії комуністів.

Підпис С . Косіор».

Зверніть увагу: «крім куркулів» у термінології Політбюро ЦК вже з'явилися і «злісні елементи», і виключені з партії комуністи.

Так була знищена найбільш заможна і, отже, найбільш працююча частина українського селянства. За найскромнішими підрахунками, у період колективізації зазнали репресій від 18,8 до 25 мільйонів селян.

Прощання

Крім розкуркулювання, розстрілів і так званого «спецпереселення» під час колективізації, трагічним був і процес усупільнення матеріальної бази села: коней, збуї, плугів, борін, сівалок, молотарок тощо. Одного разу наказали зводити в загальну колгоспну череду і корів, але, видно, хтось нагорі засумнівався в доцільності цього і буквально через добу-другу їх повернули назад. Цей процес, по суті, торкався абсолютної більшості селян: в одного був кінь, у другого сівалка, в третього молотарка або плуг. Усе це треба було знести або звезти в одне місце, у так звані бригади, центром яких, як правило, стали садиби розкуркулених і висланих невідомо куди куркулів або «підкуркульників».

Особливо гостро переживала цей процес Юрасикова сім'я. Коли за якийсь час після юридичного оформлення вступу до колгоспу батько, як глава родини, оголосив, що завтра потрібно Чайку відвести на бригадний двір, першим заявив свій протест Юрасик.

— Коли її маленькою купували,— плаксиво затараторив він,— ви самі казали, що для мене її купуєте і що вона моя, еге? Я годував її, напував, по двору ганяв, а коли піросла, об'їжджав. А тепер вона ваша: не моя, еге?! — сльози градинками котилися з його сповнених обуренням оченят.

— Ну, навіщо ти так? — примирливо мовив батько.— Чайка твоя, і поведеш у бригаду її ти сам...

— Не поведу, краще я її теж циганам продам! — вже ридаючи, кричав Юрасик.

— Ну от що, синку, — втрутилася мати,— хочеш знову батька у в'язницю відправити?! Вибирай одне з двох: або Чайка, або батько...

Тут уже заголосили й менші — Василько з Альошкою:

— Не треба татка у в'язницю! І Чайку не треба віддавати! Як ми без неї будемо жити? Чим землю орати, га?

— А ніяк не будемо. Землю теж у колгосп віддамо,— гірко посміхнувся батько.

— Нехай вони вдавляться нею! — зі злістю кинула Марія.

— Цитьте! Ич, розшумілися! — нагримала мати на дітей.— Сидить та слухайте, що старші кажуть. Коли треба... що ж тут поробиш? Відведемо.

— А я не поведу! — вперто заявив Юрасик.

— Це що, у школі вас так учать, батьків не слухати? — докірливо подивилася на нього мати. — У другий клас уже перейшов, пора б і порозумнішати. Ось скажу твоїй вчительці Антоніні Іванівні, як ти поводишся, навряд чи похвалить.

— Похвалить чи не похвалить, а Чайку... жалко!.. — ковтаючи сльози відказав Юрасик.

— От і добре,— ухвалив батько,— тим більше, що бригадний двір за п'ять хвилин ходу від нас. Скучиш за Чайкою, побіжиш провідати. А киснути тепер уже нема чого. Що впало, те пропало...

Коли в хаті всі вклялися спати, Юрасик, намагаючись не скрипіти мостинами, вийшов у двір, вивів зі стайні кобилу і довго любувався нею при світлі жовтого холодного місяця, обіймав, нестив їй шию, морду, розчісував пальцями гриву — і тихо безпомічно плавав. Прощався з Чайкою.

Чорний світанок

Маківка сонця ще не виткнулася над сонним лісом. Лише тепла хвиля багряного досвітку хлюпнула у вікна хати, а Юрасик усім єством своїм, кожною клітинкою скрюченого від холоду тіла відчув, що от-от жмутик навскісних променів яскраво-золотистими бризками увірветься в цей світ, і моторошна думка обпекла свідомість: він може спізнитись, не встигнути відсипати смачного кришива макухи з мішка, що лежить у кутку за його ліжком!

Уже кілька днів потайки він пророблював цю «операцію», і його вкрай виснажений голодом організм додатково одержував ті живлючі крихти, що разом з тарілкою ріденького пшоняного супу, який в обід видавали в колгоспі і йому як пастушку, зняли дистрофічну опухлість, що вже з'явилася була на хлоп'ячому личку.

Цей лантух, невідомо за яку ціну добутий батьком у районному центрі, був під найсуворішим контролем матері: їй одній було довірено регулювати видачу з нього кришива і забезпечувати в такий спосіб продовження, а можливо, й порятунком життя всіх членів родини. Але, здавалося, сам Бог велів, щоб на зберігання макуху поставили в кімнатку, де спав Юрасик.

Якось невідома сила, вирвавши змарнілу грудочку хлоп'ячого тіла з об'ємів теплої ліжка, кинула його на підлогу. Завченим рухом він вихопив з-під подушки ще з вечора припасену торбинку, зроблену самотужки з рукава сорочки, і вмить опинився біля мішка. Швидко накидавши до половини торбинку, як привчена кішка, пірнув через вікно в садок і ступнув у споришеву прохолодь.

За кілька стрибків був уже біля паркана, що лівим рогом виходив до сільського майдану, прозваного облогом, і сховав там свій скарб.

Покінчивши з цим, Юрасик тим же робом, через вікно, повернувся і шмигнув під ряднину. Скрючившись, щоб швидше зігрітися, заплющив очі...

Але сон утік. Його мучила думка: як потім, ранком, по дорозі на колгоспну стайню до лошаг, яких він мав пасти весь день, непомітно прихопити сховок? Адже мало не щодня мама проводжала його до півдороги і, сказавши щось лагідне на прощання, поверталась додому.

Так і не знайшовши якогось певного рішення, він мовби впав у затуманений спокій, забувся в напівдрімоті.

Раптом його кинуло в жар: куди поніс? Навіщо сховав туди? Он же за стінкою, в іншій кімнаті, менші братики помирають, чекають помочі і від нього... Він-бо старший, хоч і не набагато, і ходить серед людей, а вони... вони вже третій день лежать, не встають, і сили щогодини полишають їх...

Юрасик схопився і знову кинувся через вікно...

Він устиг зробити лише крок по росяному споришу, як мати, вигулькнувши назустріч із-за хати, злякано метнулась до нього:

— Що сталось, синочку! Чого не спиш? Рано ж іще...

— Я... я... прокинувся, мамо! Я думав, що... проспав...

— То йди, трішки полеж, а я зараз уже по макуху прийду...

Юрасик проковтнув голодну слину і якомсь боком, винувато похнюпившись, побрів назад у хату. В очах йому потемніло...

«Рік великого перелому»

Дві події відіграли вирішальну роль у долі селянства — XV з'їзд партії і стаття Сталіна «Рік великого перелому». Саме вони поклали початок руйнуванню і знищенню найбільш працьовитої частини селянства.

Головною перешкодою на шляху становлення колгоспного ладу Сталін вважав заможних селян, яких тепер повсюди називали не інакше, як куркулями. У грудні 1927 року на XV з'їзді партії він дав комуністам настанову: «Куркуля треба взяти заходами ЕКОНОМІЧНОГО порядку і на ОСНОВІ РАДЯНСЬКОЇ ЗАКОННОСТІ» (виділено мною. — І.К.).

Та ось роз'їхались делегати, і вже 6 січня 1928 року, тобто буквально через лічені дні після з'їзду, Сталін спускає в низи директиву-наказ: «у найкоротший термін і будь-якими способами» виконати план хлібозаготівлі, чим розв'язує руки місцевим чиновникам. У хід пішли надзвичайні заходи.

Щоб надати більшої ваги цій директиві, Сталін називає XV з'їзд партії з'їздом колективізації і для початку проголошує поступове обмеження тенденцій куркульства. Але вже через три місяці закликає до непримиренної боротьби з «куркульською небезпекою».

Це був сигнал до громадянської війни в селі, і хвиля конфіскацій, грабежів прокочується по всій країні. Арешти й повальне відбирання хліба „стають законом».

7 листопада 1929 року (в річницю Жовтня) у «Правде» публікується стаття Й.В. Сталіна, в якій 1929-й рік оголошується «РОКОМ ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ» (і це тоді, коли було колективізовано тільки 7,6% від загальної кількості господарств з посівною площею всього лише 3,6% від загальної посівної площі).

Обласні й районні партійні організації брали підвищені зобов'язання — завершити суцільну колективізацію у стислий термін. Якщо одна область зобов'язувалася завершити колективізацію, наприклад, до осені 1930 року, то інша клялася ЦК виконати сталінську директиву вже влітку. Багато областей і навіть республіки рапортували товаришу Сталіну про завершення повної колективізації вже навесні.

Один з дослідників цього періоду пише, що це була авантюра чистої води. Без усього найнеобхіднішого, без досвіду, запасів насіння, без фахівців та елементарних технічних засобів створити тисячі колективних господарств можна було тільки на папері або в запаленій уяві хворої людини.

У відповідь селяни змушені були ховати зерно, сільгоспінвентар, різати худобу, птаство...

15 березня 1930 року в «Правде», рівно через п'ять місяців після «Великого перелому», публікується стаття все того ж повпреда колективізації «Запаморочення від успіхів».

Виявляється, «окремі товариші», відчувши «запаморочення від масового і добровільного прагнення людей у колгоспи», перестарались. Ці «окремі товариші» іноді колективізували... насильно. І головне — плутали середняка з куркулем.

Усі ці «товариші», безумовно, будуть оголошені «прихованими троцькістами», які навмисно шкодили колективізації. Країною прокотилася хвиля судів — цього разу над «злісними перегинниками». Судили переважно місцевих керівників за «лівацькі перегини». Ось так: не більше не менше.

Самосуд

Не обійшло всенародне горе і родину Юрасика.

Вже другий рік, як їхнє село стало колгоспом, якому дали ім'я «Жовтень». Якщо зиму 1930-1931 років більш-менш пережили, адже була ще своя корова, то в зиму 1932-1933 років уповні пізнали, що таке голоднеча. Корову мусили відвести

в рахунок погашення молотовського «натурального штрафу», на трудодні в колгоспі нічого не давали, що вдалося виростити на своєму городі, частково було з'їдене, а частково забрано, чи то пак конфісковано місцевими мародерами, що нищпорили повсюди з довгими металевими щупами в пошуках хліба, не гребуючи при тому й іншими знайденими продуктами.

Всі, хто міг рухатися, потягнулись у міста, головним чином у Харків і на Донбас, хоча там і без них уже вистачало (ще раніше сюди набігла сила-силенна людей з областей Росії, охоплених голодом), а мужики, що залишились по селах, озвіріли так, що найменші непорядки викликали в них скажену лютть. І треба ж було, щоб саме в цей час у селі сталось нещастя!

В одного з найбільш заможних, здорових і фізично міцних мужиків Грицька Опудала хтось намагався обікрасти погріб, уякому ще водились і картопля, і цукровий буряк, і морква, й різні соління. Ліз туди, звичайно, той, хто знав, що там лежить.

Але й хазяїн не дрімав. Адже нічні грабіжники тоді не були рідкістю на селі, і він очікував, що й до нього ось-ось сунуться, тому ночами пильнував у віконце за сараєм, де був льох. Якоїсь ночі собака, почувши чужого, загавкав. Схопивши рушницю, Грицько вискочив у двір і вистрелив услід злодію, який втік...

Почалися гадання, хто б це міг бути, а оскільки Костя, чоловік старшої дочки Співаків Марії, родом був з іншого села, і на нього Грицько ще здавна затаїв злобу (бо сам колись сватався до Марії, але дістав «гарбуза»), то й показав на нього. З декількома мужиками-односільчанами вони дочекались, коли Костя повернувся додому, і потягли його невідь-куди. Аж ось...

— Ведуть, ведуть! — це слово начебто ніхто й не вимовляв, але воно обпало, як спалах блискавки, і миттю всі Співаци опинилися в кімнаті, вікна якої виходили на вулицю.

Очам Юрасика відкрилась жахлива картина: в юрбі розлючених дядьків, затиснутий з обох боків, ледве переставляючи ноги, плентався їхній Костя. Бліде, без єдиної кровинки лице розпухло від побоїв... згаслі, не реагуючі ні на що очі, глибоко провалились... сутулі, обвислі плечі... подерте півпальто, з якого клаптями звисали одірвані поли... заляпані багнукою чоботи...

— Ой, таточку! Та що ж це робиться?! — розпачливо заголосила Марія. — Він же ні в чому не винуватий! Я ж була разом з ним, у Грушевасі, в його батьків...

І, ніби вирвавшись із заціпеніння, що кригою скувало всіх, батько кинувся од вікна, крикнувши:

— Я у Валки! Міліцію кликати треба, бо вони його заб'ють! — вискочив з хати.

— Та яка міліція?! — плачучи, заламувала руки Марія. — Вони замордують, не чекаючи її... — І враз, ухопивши рогач, що стояв у кутку біля грубки, простоволоса кинулася на вулицю.

Вискочивши надвір, вона опинилася віч-на-віч із групою озлоблених мужиків, якими верховодив «потерпільий» Грицько Опудало. Закричавши не своїм голосом, кинулась на нього, намагаючись ударити, але він ухилився і, вихопивши рогача, ступонує її в плече так, що вона, оступившись, упала горілиць у сіре місиво дороги. Знесилені губи прошепотіли:

— Виродок ти, а не людина... Бог тебе покарає...

Проминувши садибу діда Тимоша, юрба піднялась нагору і звернула вліво, прямуючи до Опудалового дворища, щоб там на місці «злочину» довершити неправий суд.

Міліція з'явилася тільки наступного дня і, переконавшись, що Костя мертвий, повернулася ні з чим, навіть для годиться не провівши слідства.

Вночі старий Співак притягнув скоцюблене тіло понівеченого зятя і тайкома поховав його на окраїні сільського цвинтаря. Поховав без труни, без традиційного ще тоді священика, без сліз і тужних голосінь рідних та близьких...

Терор голодом

На початок 1932 року в Україні було більше 23 тис. колгоспів, з яких тільки 1403, або 6,1%, виконали план хлібозаготівлі.

Але боротьба за хліб для більшовиків не була новиною, вона почалася для них на другий день після завоювання влади. Для пом'якшення кризового стану, що виник тоді з постачанням Москви і Петрограда, Ленін направляє товариша Сталіна в Царицин (у квітні 1918 року) Надзвичайним уповноваженим по заготівлях і вивезенню хліба з Північного Кавказу.

А чому б не повторити досвід 1918 року і тепер?

І вже товариш Сталін направляє на Україну Надзвичайну заготівельну комісію на чолі з В.М.Молотовим, яка мусила

додатково викачати 89,5 млн. пудів хліба. Але як не намагалися створені повсюдно з комуністів і бідноти загони більше взяти з України не змогли.

Тоді Молотов починає «шукати» хліб силою. З його приїздом на Україну різко змінюється тональність постанов, прийнятих у республіці. Зростає і їхня кількість. Приймається ціла низка заходів організаційного порядку, зокрема Постанови ЦК КП/б/ України від 18 і 20 листопада 1932 року про здачу в рахунок хлібозаготівлі всіх натуральних фондів колгоспів — насінневих, фуражних і продовольчих. Запроваджуються так звані «натуральні штрафи», і дається вказівка повернути розданий колгоспникам авансом хліб на зароблені трудовні в період жнив.

Але й цього виявляється мало, і Молотов іде ще далі. Постановою ЦК від 17 лютого 1933 року встановлюється винагорода за... донос. Кожний, хто вкаже, де сусід ховає збіжжя, одержував 10-15% від виявленого як премію.

Зараз усе валять на Сталіна, але не меншим винуватцем голодомору на Україні був Молотов (він же Скрябін), цей виронок роду людського. Сталін теж виїжджав (на початку 1928 року) на заготівлю хліба в сибірські краї (Новосибірськ, Барнаул, Омськ), де наганяв холоду партійним секретарям, обвинувачуючи їх у м'якотілості, в «зрощенні» з куркульством. Він зняв тоді з посад понад тисячу працівників окружного і районного масштабу, багатьох виключив з партії. Але до «натуральних штрафів» і він не додумався...

Спочатку ці штрафи стягалися з населення м'ясом, а коли під ніж пішло все, в тому числі і дійні корови, кури та інша домашня живність, почали обкладати картоплею, коли ж і її не стало — під виглядом хлібозаготівлі стали відбирати все, що вживалося в їжу. В телеграмах, переданих у сільські Ради, крім м'яса й картоплі, яєць і молока, значились олійні культури, цибуля, буряк, морква, капуста, мак, коноплі і навіть... сіно й солома...

Це Молотов у листопаді-грудні 1932 — січні 1933 років був головним хазяїном на Україні, і це йому та його комісіям, підкорялися всі місцеві органи влади, за його вказівками спускалися злочинні директиви — відбирати все до крихти.

Ось одна з них — лист ЦК КП/б/У про обов'язковий вивіз усіх наявних колгоспних фондів, у тому числі посівних, у рахунок виконання плану хлібозаготівлі:

«1. В усіх колгоспах, що не виконали план хлібозаготівлі, у п'ятиденний термін вивезти всі, без винятку, наявні колгоспні фонди, в тому числі і насіннєвий.

2. Усіх, хто чинить цій справі опір, у тому числі і комуністів, заарештовувати і віддавати до суду.

3. Попередити всіх голів колгоспів, що у випадку, коли по закінченню зазначеного терміну будуть виявлені які-небудь невивезені або сховані фонди, комори (так записано в оригіналі. — І.К.) голови, а також інші винні в цьому посадові особи будуть притягнуті до судової відповідальності і суворо покарані.

4. Зобов'язати секретарів РПК, голів РВК і уповноважених обкомів за 24 години вручити цю Постанову головам колгоспів під розписку».

Усні вказівки Молотова і його представників на місцях погрожують арештами. У них вимога від імені ЦК забезпечити хлібозаготівлі у будь-який спосіб.

Заходи організаційного порядку підкріплювались, як правило, репресивними. У 1933 році з КП/б/У виключений кожний четвертий комуніст, багато з них пізніше були репресовані.

У Валківському районі, наприклад, були виключені з партії і відправлені в концтабори заступник голови Благодатнівської сільради Пилип Супрун (на 5 років), секретар партосередку села Мельниково Наум Савченко (на 10 років), голова колгоспу «Машинотруд» з Високопілля Олексій Коваль (на 5 років) та багато інших.

Зверніть увагу на посади арештованих: не щадять нікого, незалежно від того, ким ти працюєш — партійним працівником, в органах виконавчої влади чи сільськогосподарським керівником. Це мовби підтверджувало істину: від караючого меча Радянської влади ніхто не сховається.

У Харківській області в цей період замінено 80% секретарів райкомів партії, багато з них репресовані, а у Валківському районі, як пригадують старожили, було послідовно арештовано три склади райкому партії, райвиконкому і райкому комсомолу.

Ось характерний опис стану сіл на Валківщині, та й по всій Україні. За даними уродження села Катричівка Кобзарівської сільради О.І. Пересади, із 130 хат, у яких проживало 514 чоловік, після 1933 року залишилися порожніми 57 (14 родин із тавром

«куркулі» були вигнані зі своїх садиб, 43 — втекли із села самі, рятуючись від дикого свавілля й голоду).

Ще один унікальний документ — рознарядка на арешт безвинних дюдєй, поки що безіменних:

«... по Харківській області: по першій категорії (розстріл. — І.К.) — 500 чол., по другій категорії — 4000 чоловік.

Нарком внутрішніх справ М.Єжов».

Незабаром «досвід» України по застосуванню репресій взагалі і «натуральних штрафів» зокрема був перенесений на Північний Кавказ, куди був направлений Л.М.Каганович, і на Поволжя, де орудував П.Л. Постишев. Один поперед одного вони створюють «надзвичайні трійки» — прообрази «особливих нарад».

Невипадково, мабуть, здавалося б далекий від політики народний артист СРСР Олег Басилашвілі в одному з телевізійних інтерв'ю сказав: «Політика комуністів завжди була політикою крові, розбрату, війни, і в цьому бульйоні вони завжди варилися».

Мільйони голодуючих кинулись утікати в міста, але там хліб видавали по картках і тільки городянам. Висохлі, схожі на мерців селяни, поодиночі і цілими родинами, з опухлими від голоду дітьми, як тіні, бродили по міських кварталах, жебракуючи в перехожих шматочок хліба... На них, як на щурів, полювали міліція і ДПУ.

Отже, «натуральні штрафи» на практиці були, по суті, запланованим терором голоду.

А тим часом ще в лютому 1930 року за завданням Сталіна Молотов поділяє куркулів на три категорії, що також є одним з елементів форсування колективізації. До першої категорії він відніс «контрреволюційний куркульський актив», тим самим винісши вирок — табір або розстріл; до другого — багатих куркулів, яких слід виселяти у віддалені місцевості країни; до третьої категорії — інших куркулів, місце яким — за межами колгоспів.

І процес розкуркулювання, а отже, і процес колективізації триває зростаючими темпами: за два роки — 1930 і 1931 — було виселено 381,0 тис. родин, у тому числі по Україні — 200,0 тис. родин, а всього за роки колективізації — 352,0 тис. родин тільки по Україні.

Молотов згодом із задоволенням згадував: «Колективізацію ми непогано провели... сам особисто розмітив райони (треба розуміти під час свого перебування в Україні. — І.К.) виселення куркулів. Виселили тисяч чотириста».

«Завдали справді нищівного удару куркулям», — хвалився член цієї комісії, новий член Політбюро С.Косіор.

«Тракторні колони риють могилу куркулям», — образно відгукувався про цей період С. Кіров. (і Кіров, і Косіор, і багато інших «соратників» вождя незабаром також загинуть. 19 (з 21) членів комісії Молотова теж будуть знищені в часи сталінських «чисток»).

У лютому 1933 року, коли в країні щосили вже лютував голод, у Москві скликається 1-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. Але про голод — на ньому ні слова.

Зате нове гасло, кинуте Сталіним: «Зробити колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними», знаходить своє реальне втілення: тільки в Україні, за далеко не повними даними загсів, у 1933 році від голоду вмерло (без врахування природної смертності): в січні — 44 тис. чол.; лютому — 60,0; березні — 136,0; квітні — 174,0; травні — 252,0; червні — 361,0 тис. чоловік.

Ось витяг з оперативних даних, що посилалися на ім'я керівника ДПУ України Балицького:

«Різко збільшилася кількість виявлених і підібраних на вулицях Харкова трупів померлих від голоду селян. Якщо в лютому було підібрано 431 труп, то в березні — 680 трупів. У квітні їх було 477, а в травні — 992 трупи. Перші три дні червня дали 196 трупів».

Далі наводяться дані людоджерства і трупоїдства по районах Харківської області: на 1 березня — 9, на 1 квітня — 58, на 1 травня — 132, на 1 червня — 221 випадок.

Незважаючи на голод і жахливі жертви, експорт українського хліба в Європу тривав. У 1930 році було вивезено 48 млн. пудів зерна, у 1931-му — 51 млн., у 1932-му — 18 млн. пудів. І навіть у найголоднішому 1933 році за кордон було продано 10 млн. пудів зерна.

Страхом, кров'ю і голодом Сталін та його поплічники тягли країну з переламаним хребтом по шляху колективізації та індустріалізації.

Плач, скрипка, плач!

Серед сільських парубків чи не найбільше виділявся Андрій Саленко, який жив на хуторі Салівка поруч з Базилівським лісом. Його батько загинув у громадянську, а сам він дуже рано захопився майструванням скрипок, перейнявши це вміння від свого дідуся, який теж помер років три-чотири тому.

Закінчивши школу, Андрій поїхав у Харків до когось із родичів, де, як розповідали односельці, продовжував учитися і працювати.

Приїжджаючи зрідка суботніми вечорами в рідне село, неодмінно брав скрипку, власноруч зроблену, і тоді все навколо завмирало, прислухаючись до її звучання. Його манера гри, як визнавали місцеві музиканти, насичена була якоюсь неземною красою і глибокою виразністю, а задушевні ліричні пасажі сполучалися з раптовими переходами до напруженого драматизму.

У вечоровій тиші ніжні звуки скрипки відлунювали далеко за межами їхнього кутка. Всі, хто знав Андрія, з полегкістю повторював у такі хвилини: «Слава Богові, Андрійко-скрипаль приїхав, матері й Оленці радість...»

Але кілька літ тому Оленка трагічно загинула, а в травні 1933 року померла від голоду й мати... Приїхавши на похорон матері, Андрій не знаходив собі розради, мов причинний блукав від хати до цвинтаря і назад, самотній, осиротілий, невтішний у своєму горі.

Так минув день, другий... Подалася до себе в Левендалівку тітка Марина, яка була тут усі ці дні, і хлопець залишився сам-один. У пам'яті йому гіркою струною бриніли тітчині слова, сказані на прощання: «Ти не затримуйся тут, Андрійку, втікай... у Харків чи ще куди... Може, хоч ти залишишся живий, бо тут усі мруть...»

Покидаючи рідне обійстя, він узяв давню, припалу пилом скрипку і заграв...

Учувши тужливу мелодію, старий Співак покликав Юрасика: — Іди, синку, послухай і ти... Слухай і тямкуй, як на світі жити...

Уклякнувши серед двору, Юрасик довго вслухався в звуки знайомої і ніби незнайомої скрипки. Зараз вони лились із неї незвичайно, не так, як завжди.

Вона не грала, вона — плакала, ридала з тяжким стогоном, голосила, схлипувала, ячала, побивалась, як людина.

— Це й по твоїх братиках плаче вона... — поклав важку долоню на гостре Юрасикове плече батько і низько опустив голову.

А скрипка плакала, несамовито ридала, заходила безмовним криком... У сутінках близької ночі її голос, що ятрив душу, чувся в Щербинівці, на Пожарні, Перепелицівці, Мельниківці, слухав той плач густий праліс, над яким у тривожно-врочистій величі піднімався могутній дуб, ніби символізуючи перемогу життя над смертю, яка все ще немилосердно косила людей...

Переклав з російської та підготував до друку

ВОЛОДИМИР ВЕРХОВЕНЬ

Газ. «Слобідський край». — 2002, — 5, 10, 12, 17, 19, 26 вересня

№74. У СТОЛИЦІ ТЕЖ НЕ ЖИРУВАЛИ

Свідчення Лебединського Миколи Андрійовича, 1921 р.н., уродженця міста Богуслава Київської області.

У 30-х роках наша сім'я жила у столичному Харкові і дуже бідувала. Батько поїхав шукати заробітків на Далекий Схід, а мати хворіла (вади серця) і працювати не могла.

1932 р. умови життя в столиці України значно погіршилися. В державних магазинах швидко зменшився асортимент продовольчих товарів, ціни на продукти невпинно зростали. Була введена карткова система для продажу основних видів продовольства: хліба, м'яса, круп, цукру, олії. Норми розподілу цих продуктів були дуже малими, а ціни на чорному ринку — астрономічними. Відкрилися комерційні магазини, у яких для громадян хліб продавався без карток. Незважаючи на дуже високі ціни і обважування покупуців, черги до цих магазинів були величезними.

Навесні 1932 р. трапилася прикра подія: мою продуктову картку на квітень, а братову — на травень невірною оформили, і ми втратили право на третину продуктів, які мали отримати (ці невикористані картки мама зуміла зберегти і тепер вони наша сімейна реліквія).

Щоб вижити у ті важкі роки наша мати збирала різні рослини — листя липи, жолуді, кульбабу, кропиву, корінці трав — і доповнювала цим наш бідний харчовий раціон. Тривале недоїдання дуже виснажило наші з братом дитячі організми. Наприкінці року, коли я захворів на скарлатину, взагалі став прощатися із білим світом.

На щастя, шкільні товариші не полишили мене у біді. Однокласники Петро Божор і Федір Возний, батьки яких працювали в державних установах і мали значно краще, ніж у нас, матеріальне й продуктове забезпечення, часто приходили до нас і передавали матері хліб, цукор, крупу та інші продукти. Після мого одужання хлопці продовжували і в школі ділитися зі мною бутербродами та сніданками. Завдяки товариській підтримці ми з братом успішно закінчили 1932-33 навчальний рік (мене, як «кращого ударника навчання», навіть нагородили грамотою, яку мати теж зберегла для нащадків).

Під час літніх канікул нам із братом школа виділила путівки до санаторію-профілакторію для дітей із дистрофічними ознаками. Там нас годували невеликими порціями по шість разів на день. За два місяці здоров'я наше поліпшилося, вага тіла збільшилася. Якби не рятівний профілакторій, то ще невідомо, як би склалася наша доля у ті жахливі роки. А так вижили. Брат загинув децю пізніше, пішовши на війну.

№75. ЖЕРТВИ ЛЮДОЇДІВ — ДІТИ

*Свідчення **Калюги Віри Іванівни**, 1925 р.н., уродженки села Чистоводівки Ізюмського (колишнього Савинського) району Харківської області (записали школярі села Липчанівки Ізюмського району під керівництвом вчителя Л.І. П'ятакової).*

Наше село голод охопив повністю. Люди поїдали все, що їм потрапляло на очі: буряки, мерзлу картоплю, лободу, собак, ворон, горобців... А потім перейшли до страшного — заманювали дітей, убивали їх і теж їли. Серед відомих мені жертв людоїдів були Цибенко Микола (10 років), Ляшенко Олексій (6 років), Лещенко Грицько (4 роки).

Люди пухли від голоду, вмирали як мухи. Нас у мамі було шестеро дітей, а після голодовки лишилося двоє.

№76. СВОЇ КОМУНІСТИ СТРАШНІШІ ВІДНІМЕЦЬКИХ ФАШИСТІВ

Свідчення **Марченка І.Д.**, 1921 р.н., уродженця села Дмитрівки Коломацького (колишнього Валківського) району Харківської області.

Мені було тоді 12 років, і я добре пам'ятаю, що діялося навкруги. Лиха наробила не природна стихія, а люди — свої українці та росіяни. Утворювали штаби, організували комсомольські бригади, озброювали їх 3-метровими металевими щупами, щоб ширяти ними скрізь у пошуках схованого хліба.

Хто чинив опір цим нелюдам, того забирали кудись і додому вже не повертали.

Наше село майже повністю було винищене більшовицькими катами. Від їх рук загинули мої родичі. Німецькі окупанти і ті не знущалися так, як свої комуністи. Немовлят викидали взимку на сніг, виганяли господарів із власних хат у чому стояли, грабували безжально. Останній горщик каші виривали прямо з рук. Скільки невинних людей тоді пропало — важко злічити.

№77. ПОКІЙНИКІВ ВІДВОЗИЛИ ЗА МІСТО У ЯРИ

Свідчення **Авдієнка Авія Михайловича**, 1931 р.н., уродженця міста Харкова.

Під час голодомору був малюком, а тому пишу те, що чув від старших людей, які мешкали в Харкові.

1. Мій дядько, Лука Климентійович Зіненко, помер від голоду. Про це розповіла моя тьотя Зіненко Меланія Климентіївна, 1899 р.н.

2. Людей, які вмирали на вулицях Харкова, вивозили за місто в яри. Про це розповідала сусідка Радашкевич-Голобова Степаніда Іванівна, яка проживала в Харкові по вул. Свердлова, 27, кв. 18.

3. Єжовка Анатолій Федорович розповідав, що бачив у ярах під Харковом (якщо не помиляюсь, на Новожаново) багато виснажених голодом людей. Він дивувався: «Чому ті люди не йшли до міста просити? Тоді, напевне, вони б вижили». (Єжовка А.Ф. працював у будівельному відділі НДІ «Південдіпрошахт»).

4. Сусід Олександр Петрушевський (мешкав у Харкові по вул. Свердлова, 27, кв. 2) розповідав, що їхня хатня робітниця Даша під час голоду покинула свою дитину.

5. Перебуваючи на сільськогосподарських роботах у селі Тополі Дворічанського району Харківщини, чув від однієї місцевої жительки про чоловіка, який возив померлих людей на цвинтар. Позаяк сільрада розплачувалася із тим візником у залежності від кількості зібраних трунів, то він, щоб заробити більше хліба, відвозив на цвинтар і напівживих людей.

№78. ХЛІБ У ЗАЛІЗНИЧНОМУ ВАГОНІ ВІДБИРАЛИ МІЛІЦІОНЕРИ

Свідчення **Деркача Івана Сергійовича**, 1913 р.н., уродженця села Ландишевого Благодатненської сільради Валківського району Харківської області.

Наш батько в голодовку працював на одному із харківських заводів і мав змогу допомогти сім'ї хлібом. Але доставити той хліб до села було непростю. У поїзді, яким батько добирався додому, ходили міліціонери і хліб відбирали. Батько казав, що відібрані буханці скидалися у спеціальний лантух, який за міліціонерами носив дядько у цивільному. Скоріше за все, із вагонів вони потрапляли прямо на базар, де за хліб давали великі гроші. Нікому не було ніякого діла, що вдома у обібраних пасажирів діти пухли і вмирали з голоду. Скрізь тоді хазяйнувала сваволя.

Я, що був у батьків старшим серед чотирьох дітей, теж не зміг допомогти своїй сім'ї, хоч і працював на той час трактористом. Разом із «Фордзоном», на який сів 1928 р., мене з колгоспу ім. Сталіна забрали до МТС у сусіднє село Благодатне, де трактористів так-сяк підгодовували. Про допомогу нашим сім'ям не могло бути і мови.

Якось прийшов до мене молодший братик, що вже почав опухати з голоду, в надії щось поїсти, але голова колгоспу Шолудько його прогнав. А від того Шолудька, присланого з Харкова в числі «двадцятип'ятитисячників», всього можна було чекати — звіряка, а не чоловік. Вкупі з місцевими рахляками бригадиром Іваном Калибою та рахівником Іваном

Шматом (обох їх чорти вже зашморгнули) безкарно знущався над селянами, жируючи на чужому горі.

Бувало, виберуть гуцу з котла, в якому варилась юшка для колгоспників, а кухарці накажуть води долити. Місцевим керівникам, їхнім сватам, братам, що мали доступ до колгоспної комори, жилося непогано, а решті селян — воду з котла.

Після статті Сталіна «Головокружение от успехов» худобу, відібрану у людей, стали повертати її господарям, але ми свої корови назад так і не отримали, бо нашу годувальницю пустили на м'ясо. З коровою ще можна тоді було проіснувати, а без неї — погибель.

Сестричка Віра, братики Гриша і Васько, яким виповнилося від трьох до восьми років, померли майже одночасно. Їх і поховали разом, склавши тільця в один ящик...

Нас, трактористів МТС, тримали всіх разом і в інші села не посилали. Скрізь у ті страшні роки було однаково — хлібороби помирали, поля заростали бур'янами.

№79. ПАТРОНАТІВКА

*Свідчення **Ткаченко П.П.**, 1924 р.н., уродженки села Хрущова Микитівка Богодухівського району Харківської області.*

Мені було 9 років як померли з голоду батьки, братик і сестричка. Пам'ятаю той день, коли увірвалися до нас «виконавці» (так називали тих, хто ходив по дворах і шукав хліб). У сінях була закопана пшениця, то вони знайшли і забрали до грама — не подивилися, що в хаті знаходилося троє маленьких діток.

Тато помер першим, потім — братик і сестричка. Останньою померла, вся в сльозах, безсило пригортаючи мене до себе, мама. Запеленавши трупи моїх рідних у якісь ганчірки, сусіди й родичі поховали їх у саду — так тоді ховали більшість померлих.

Мене, що залишалася сиротою, забрав до себе дядя, мамин брат. У колгоспі імені Сталіна був патронат, де я невдовзі й опинилася. Навесні 33-го разом із іншими патронатівцями ходила на свій город, що був недалеко, і рвала та їла там недозрілі колоски. Ті колоски і врятували від голодної смерті.

Люди в селі вимирали цілими сім'ями. Двори заростали бур'янами. Трупи, які лежали будь-де, наганяли на нас, дітей, великий страх.

Проживши в селі до 16-річного віку, пішла поневірятися у білий світ. Війна, німецька каторга, тяжка повоєнна праця в Харкові... Життя минуло, але нічого доброго в ньому так майже й не побачила.

№80. ЛЕДЬ НЕ ВІДРІЗАЛА В НЕВІСТКИ ЩОКИ

*Свідчення **Горшковоз Парасковії Митрофанівни** (дівоче прізвище **Панасенко**), 1918 р.н., уродженки села Костів Валківського району Харківської області (записала донька Л.О. Неохотник).*

Наші батьки, Митрофан Христофорович та Антоніна Олексіївна Панасенки, мали 8 дітей, які народилися з 1912 по 1926 роки. Під час голодомору всі були пухлими. Шкіра на ногах лопалася, із ран текла вода.

Вижили завдяки корові, молоко від якої мама ділила між членами родини та носила на базар, обмінюючи на якісь продукти. Лежимо, бувало, дрімаємо голодним сном, а мама нас спасає — обходить із склянкою молока, вливаючи в уста кожному рятівні крапельки.

На нашій вулиці, що звалася Цікалівкою, від голоду померли Цікало Ганна Григорівна, її син Григорій та невістка Наталка. Як сусідка Ганна ще була жива, то моя мама застала її в той момент, як та намірилася відрізати щоки у напівсвідомої невістки. Що голод із людьми робив!

Померло з голоду сусідське подружжя Іван та Галина Цікали.

Цікало Параска Антонівна померла разом із дітьми Мотрею, Терентієм та Михайлом. Так їх усіх разом і поховали.

Усім ї моєї тітки Крикун Меланії Олексіївни помер чоловік Феодосій і двоє із її дітей — Фрося і Степан. Івана й Тетяну тьотя, щоб урятувати, відвезла до райцентру й покинула біля дитбудинку — так вони там і пропали. Решта її дітей невідомо куди поділися. Очевидно, шукаючи порятунку, теж десь помиралі безіменними.

У ті часи страх на всю округу наводив якийсь Хащина, що заманював до себе і їв дітей.

№81. НЕ ПОЖАЛІЛИ НІКОГО

Свідчення **Черняк Меланії Минівни** (дівоче прізвище **Змієвська**), 1917 р.н., уродженки села Корбині Івани Богодухівського району Харківської області.

Родина наша була великою — самих дітей семеро. Мали ми свою землю — 7 гектарів, худобу: 2 коней, 1 корову, 1 вола, 8 овець, поросят, гусей, курей.

Батько мій був учасником Першої світової війни. Там його було тяжко поранено в руку та ногу. Рука права була паралізована, внаслідок поранення на нозі залишилися великі рани. Але землю батько обробляв сам. Ми, тоді ще діти, теж допомагали, як могли. Старші брати — Федір, 1912 р.н., та Микита, 1915 р.н., вміли і орати, і косити.

Коли в нашому селі почав організовуватись колгосп, то голова сільради наказав батькові вступати до колективу. Батько відмовився. Тоді його заарештували і вислали до Архангельського краю на 5 років вільної висилки. Після арешту батька у нас забрали до колгоспу всю худобу. Але землі не чіпали.

Коли восени настав час збирати урожай ми розгубилися, адже були ще малими. На щастя, приїхав батько — чи відпустили, чи він сам утік — і робота в полі закипіла.

Але втішалися ми недовго. Майже одразу після повернення батька заарештували вдруге і відправили в Харків до в'язниці на Холодній Горі. Він прохав маму привезти хоч що-небудь поїсти, але в селі вже розпочався голод, і допомогти було нічим. У тюрмі батько і сконав.

Колгоспні активісти після батькового арешту прийшли до нас і розтрощили всю хату. Була зима, а вікна в нас були побиті. Мама замулила їх цеглинами, щоб був хоч якийсь затишок.

Хліба і зерна не було, бо перед цим комсомольці довгими залізяками перетикали всю землю. Тоді і забрали все. Ми їли кору з дерев, з весни — траву та листя різних рослин. Мама назбирала в полі кісток померлих тварин — це і була батькові передача, бо більше ми нічого не мали.

Коли мама поїхала до в'язниці на побачення з батьком, до нас приїхав дідусь, щоб нам самим не так було страшно залишатися в хаті.

Вночі хтось почав стукати в двері. Дідусь відчинив, і ми побачили Баталіна (колгоспного активіста) та двох незнайомиців. Прибульці стали випитувати, де наш старший брат (щоб не

бути заарештованим разом із батьком, він утік із села, де переховувався — невідомо).

Коли незвані гості переконалися, що, крім дідуся і нас, нікого в хаті немає, то почали бити дідуся прикладами рушниць. Ми стали плакати, тоді вони навели рушницю на нас і попередили, що перестріляють. Дідуся витягли до сіней і добили.

Пізніше померли від голоду мама та менша сестра Олександра (1920 р.н.). Молодших братів та сестер забрали до інтернату. Мене не взяли, бо мала 15 років, а тому поїхала до Харкова, щоб працювати хатньою робітницею у заможних городян.

ГОЛОДУ ЛЮБОТИНИ І НАВКОЛИШНІХ СЕЛАХ

Осередки «Просвіти» і Народного Руху у місті Люботині Харківської області два роки збирали свідчення про голодомор. Спогади подаються у тому порядку, як записувались (підготував до друку Анатолій Гаркавенко, голова осередку «Просвіти»).

№ 82. Винник Ольга Семенівна, 1918 р.н. (село Майське).

Сім'ю обкладали непомірними податками. Люди не могли здати стільки зерна. Тоді приходила «червона мітла» — активісти, комсомольці. Вимітали в хаті, в коморі все до зернини. Забирали зі столу варену картоплю.

№ 83. Винник Олексій Семенович, 1912 р.н. (село Майське).

Мій дід із голоду звалився, і його ще живого забрали на воза. Відвезли і викинули за селом у провалля, де скидали всіх померлих. Він прийшов до пам'яті івиліз, добрався додому.

№ 84. Юрченко Ольга Олексіївна, 1915 р.н. (місто Люботин).

У Люботині померлих знімали з поїздів. Також збирали біля станції і закопували в ямах на призалізничному кладовищі. Забирала померлих спеціальна команда. Часто брали й тих, хто ще ворушився.

№ 85. Гиренко Дарія Свиридівна, 1916 р.н. (місто Люботин).

Біля станції Люботин, на купях теплого шлаку, грілися голуючі. Збоку стояв обідраний вантажний вагон, у якому теж

лежали, конуючи від голоду, діти і дорослі (їм не було де переночувати, а добиралися вони до Харкова). Знаю, що померлих звозили до великої ями на старому кладовищі. Цю яму потім зрівняли із землею, і немає ні хреста, ні сліду.

№ 86. Степаненко Марія Андріївна, 1911 р.н. (місто Люботин).

У роки голоду я була домашньою робітницею в одній сім'ї, разом із нею переїжджала з Гребінки до Мерефи, Куп'янська, потім до Харкова. Це була сім'я латишів-більшовиків, що займали значні посади. Голоду я не знала, бо вони мене підтримували продуктами. Я для них одержувала в спецмагазині оселедці, сир, м'ясо та інші продукти, яких не було у вільному продажу. Крім того, вони обідали на роботі у спеціальній.

№ 87. Задорожня Марія Іванівна, 1909 р.н., (село Сухини Богодухівського району).

Працювала я в лікарні, у Харкові. З початку 33-го, особливо з весни, лікарня почала приймати пухлих дітей і дорослих. Збирали їх у чергах біля промагів та по вулицях, під стінами будинків. Це були селяни, що надіялися купити або випросити хоч трохи хліба. У лікарні багато голодуючих померло, бо їх уже не можна було врятувати. Пам'ятаю ярк на Олексіївці, куди скидали покійних. Тут же повзали ще живі і гризли трупи. Мій брат у голодовку їв кішок. У Харкові працівники НКВС забирали із черг селян і кудись вивозили. Мій брат і п'ятеро товаришів були з черги забрані до НКВС, хоч і показували документи, що вони працюють на заводі. Тільки через знайомого п'ятогох із них визволили, а один так невідомо де й подівся. У нашому селі Сухини врожай 1932 р. був добрим, але весь хліб, буряки і що можна було їсти забрали активісти. Матір посадили до тюрми, допитувалися, де поділа зерно.

№ 88. Авраменко Катерина Андріївна, 1925 р.н. (село Парасковія Нововодолазького району).

Голод почався взимку 1932 р. Актив ходив по хатах. Брали все: зерно, квасолу, соняшникове насіння. Хто не підкорявся, тих увечері в сільраді «обробляли». Батьки були в колгоспі. Тримали корову, але більшу частину молока мусили здавати. Корову тримали в хаті, щоб не вкрали. У сусіда вкрали корову,

взули у валянки (щоб не було слідів) і повели. Весною 33-го копали мерзлу торішню картоплю, літом сікли гичку з буряків, варили і їли. Весною було багато пухлих і мертвих. Вони валялися на вулицях під дворами або лежали в хатах. Померлих збирали на віз. За селом закопували до ями. Часто яма була мілка або дуже повна, і тоді з землі виглядали ноги. Хрестів на могилах не ставили. Вимирали цілими сім'ями. Іноді залишалося одна-дві людини на село. Сусідка одержала 5 років за «п'ять колосків».

№ 89. *Гусман Ірина Миколаївна, 1910 р.н., (місто Люботин).*

Станція Люботин була розділена на приміщення 1 і 2 класу. У 2 класі сиділи й лежали селяни. Вранці ходила міліція і збирала тих, що померли за ніч. Весною дуже багато селян у Люботині ходили попід дворами, просили. Ми мололи жолуді і їли. Їли картопляні лушпайки, добавляючи лободу. Батько працював у Харкові, одержував 2 кг борошна на місяць та 400 г хліба на день. Мати була позбавлена хлібної картки, бо, як було записано в довідці, «має хату і льох». Вокзал Південний у Харкові був переповнений селянами, які лежали покотом у холодних залах на підлозі. Міліція їх виганяла, а вони знову заходили в інші двері, бо надворі стояли морози. Міліція тоді жила добре, і всі її боялися. (Батьки Ірини Миколаївни перед революцією переховували Артема (Сергєєва) під виглядом студента. Тоді люди вірили більшовикам і часто допомагали їм. Якби хто знав, чим це закінчиться...).

№ 90. *Тимофієнко Олексій Федотович, 1909 р.н. (село Закомельське Ізюмського району).*

Після революції батько одержав 10 десятин на 10 душ сім'ї. Жили добре, тож не хотів записуватися в колгосп. За це забрали все збіжжя. По хатах і двориках штрикали шпичками. Знайдуть який горщик із зерном — усе заберуть. Розкуркулювали комсомольці. Зайдуть до хати, поб'ють вікна, пограбують, розкриють на хаті верх. Всі активісти потім виздыхали. У селі померло людей багато. Їх скидали в яр. Везе чоловік померлого саночками, ямку неглибоку видовбав, прикидав землею. Валялися трупи у дворах, під тином. Або йде людина, за тин тримається, сама не знає, куди йде. Я працював стрілочником,

одержував пайок. Пам'ятаю, як неподалік станції Савинці, на піску, зібрали тисячі сімей розкуркулених. Навколо ценою охорона. Потім їх п'ятьма ешелонами вивезли в Сибір.

№ 91. Тимофієнко Марія Петрівна, 1911 р.н. (Там само).

Як нас розкуркулювали, мого брата голова сільради роздяг до білизни, одяг забрав собі. Старший брат залишився в селі, бо вступив до колгоспу. Мати пішла жити у віддалене село, де не знали, що вона розкуркулена. Декого забирали вночі, вивозили за село і розстрілювали. У сусідньому селі Чистоводівка (більше 500 дворів), де вимерли всі, виставили чорні прапори над дворами.

№ 92. Марія Якимівна, 1920 р.н. (село Добропілля Валківського району, просила не називати прізвища: «Боюся, що вернуться комуністи, вони мене з'їдять»).

Було в нас 3 га землі, кінь, корова. Податки брали дуже великі, люди не могли всього здати. Шукали хліб активісти (звали їх ще «буксири»). Піками поколупали всю долівку в хаті. На горіщі з-під стріхи витягли останню торбинку з квасолею. Ми товкли в ступі серединки качанів кукурудзи, просівали, добавляли терте листя берестка, пекли з того коржі. Нас урятувала корова, а в кого її не було — ті помиралі. Як примушували записуватися в СОЗ, то тримали під замком у холодній, наказували в кожусі лежати на витопленій печі. Коня нашого, такий справний був, забрали до колгоспу. Там як слід не доглядали. Яюсь п'яниця так гнав нашого коня, що він здох. У той час говорили: «В 33-му году мрут'я люди на ходу», «Ой у СОЗі добре жить, один робе — сім лежить», «Хата драна, клуня боком і кобила з одним оком». Була пісня «Соловки да Соловки, далека дорога...».

Що тільки витерпіли наші люди! Почнеш розпитувати, згадують і плачуть сухими очима: сліз уже немає.

*Найбільший злочин імперії.
Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 рр.
— Матеріали науково-практичної
конференції. — К., 1993. — С. 59-61.*

№93. «А В СОВЕТСКОМ МАГАЗИНЕ
СТАЛИН ВЫПУЧИЛ ГЛАЗА...»

Свідчення **Білоуса Дмитра Григоровича**, 1920 р.н., уродженця села Курмани Недригайлівського району Сумської (колишньої Харківської) області.

*Ти кажеш, не було голодомору?
І не було голодного села?
А бачив ти в селі пусту комору,
З якої зерно вимели дотла?*

*Як навіть вариво виймали з печі
І забирали прямо із горщиків,
Окрайці виривали з рук малечі
І з торбинок нужденних стариків?*

*Ти кажеш, не було голодомору?
Чому ж тоді, як був і урожай,
Усе суціль викачували з двору, —
Греби, нічого людям не лишай!*

*Хто ж села, вимерлі на Україні,
Російським людом поспіль заселяв?
Хто? На чиєму це лежить сумлінні?
Імперський молох світ нам затуляв!*

*Я бачив сам у ту зловісну пору
І пухлих, і померлих на шляхах,
І досі ще вони стоять в очах...
А кажеш — не було голодомору!*

У сім'ї нас було одинадцять душ. Після голодомору в селі поширилась епідемія висипного тифу. Виснаженого після голоду й хвороби, мене привезли до Харкова, і я виховувався в дитячій трудовій комуні, у якій працював на той час Антон Макаренко. В Харкові вчився в 7-й і 102-й школах, з університетської лави пішов добровольцем на фронт (важкі бої студентських батальйонів описав наш однокурсник Олесь Гончар у романі «Людина і зброя» — на оборону Києва нас було кинуте як смертників, і з тисячі чоловік живими лишилися 37). До Харкова привезли мене тяжкопораним. Отож усе перепелесося: війна, і юність, і голодомор.

Якось я почув по радіо оповідання «Нагайка». Хлопчик Сашко приніс для шкільного музею експонат — нагайку

його діда. Дід був об'їждчиком, і вчитель Максим Іванович упізнав нагайку, якою об'їждчик Березовий полюсував його, малого тоді хлопчика, за те, що він зірвав кілька стручків гороху з колгоспного поля. Учитель не знав, що з цією нагайкою робити (Сашко непоганий учень).

Василь Чухліб, автор оповідання, родом з Чернігівщини. А все наче списано з мого села Курманів на Сумщині. У нас були брати об'їждчики Іван і Петро, по вуличному — Кравці. Налітали кіньми на дітей, били нагайками. Про них ходила примовка (на очах творився фольклор):

Що Кравцеві крокодили —
Курманами завладіли.

А наша Недригайлівська райгазета «Коллективіст-ударник» за 3 січня 1932 р. волає: «Домогтися ударних темпів хлібозаготівель... Штурмовим походом буксирних бригад, нещадним натиском на глитая забезпечити до 10 січня хлібозаготівлю...»

А плани до двору весь час завищувались.

Вставай, Ленін, подивись,
До чого ми дожились.
На подвір'ї одна хата,
А на хаті одна лата,
А на латі один куль,
Та й то кажуть, що куркуль.

Уселі Чернеча Слобода бригадир Осадчий зібрав контрактів і заявив: «Хто не піде в колгосп, завтра починаю калечити». У селянина Лошака, який сплатив усі податки, він забрав увесь одяг і останнє борошно.

Думаю й таке: сьгоднішній ревнитель соціалізму каже: «А хіба не страхали тоді: „Підеши у колгосп — спали хату“». Але в тому й суть сатанинської ідеї, щоб за неї брат ішов на брата. Звідси у нас чорно-білі кольори, однозначні оцінки явищ...

Настороженість щодо колективізації жила в народі. В уста діда Стокоза в повісті «Стокозове поле» молодий Олесь Гончар вкладає такі слова: «Комуна — кому нї, а кому й нема». Газетярєві той же дід каже: «Боїтесь ви, писаки, глянути правді у вічі».

А ось міський російськомовний фольклор щодо сумнозвісних «торгсинів» (записано в Харкові):

Что в «торгсине» на витрине:
Сало, масло, колбаса.

*А в советском магазине
Сталин выпучил глаза.*

Господи, в цей час дурноверха прислужницька преса гала-сувала: «Більшовицький вогонь по опортуністах, що зривають хлібозаготівлю!» Уявляєте дядька-хлібороба — опортуніста? Ось як робили дядьків опортуністами. Батько мого однокласника Гриця Мороза Іван Гнатович Мороз зайшов у лавку і, побачивши портрет Сталіна на повний зріст у чоботях, просто-душно сказав: «Мені б оце такі чоботи!» І посадили чоловіка в тюрму. Не повернувся.

А в газетах нові заклики. Нове викачування хліба, продуктів:

*Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти плачуть на дорозі:
Нема хліба, нема сала,
Все совіцька власть забрала.*

В селі Карів Сокальського району на Львівщині Іван Матіяс записав таку частівку (можливо, потрапила сюди від біженців, утікачів від голоду):

*Батько й мати у колхозі,
А їх діти на дорозі,
Кричать: Сталін, давай мила,
Бо вже воші мають крила!*

А ще кобзарі співали тоді по базарах:

*Хата раком, клуня боком,
Ще й кобила з одним оком.
Ні корови, ні свині.
Тільки Сталін на стіні.*

І наш невмирущий Єгор Мовчан у «Думі про голод» (варіант її записаний від лірника в селі Локні на нашій Роменщині) співав:

*В тридцять першому году
Вже пізнали ми біду,
В тридцять другому году
Їли люди лободу,
В тридцять третьому году
Помирають на ходу.*

Які таланти були! Ось народна примовка, почута в селі Гольма на Одещині. Тут і зоровий образ емблеми, і повнозвучні внутрішні рими, і глибоко сатиричний зміст у самій паралелі:

*На хаті — серп і молот,
А в хаті — смерть і голод.*

Отож як добре, що вийшла вже невеличка книжечка у видавництві «Український письменник». Зветься «Дожилося Україна» (упорядкував Ігор Бугаєвич, післямову написав Павло Мовчан). Бо раніше такі твори були під суворою заборонаю.

А що ж вважалося фольклором радянським? «Наша партія могутня нас веде в ясне майбутнє», «Що роблять більшовики, те буде жити віки», «Сила партії безмірна, бо народу вона вірна».

Ми знаємо, які образні й дотепні народні загадки. А ось загадка з академічного збірника: «Яка молодь у світі найщасливіша?» Відповідь: «Радянська».

Що можна сказати з цього приводу? Навіть школяр розгледить у цьому примітивну стилізацію. Тріскучі заклинання, брехня були ніби димовою завісою над правдою.

Нещодавно мені став відомий показовий факт. Інженер легкої промисловості Марія Никифорівна Медуха (родом із Прохорівки Канівського району) розказала, як її землячка, послідовниця п'ятисотенниці Марії Демченко, була в Кремлі на прийомі в Сталіна і сиділа біля нього. Вождь спитав: «А як живуть ваші родителі?» Вона каже: «В мене батьків нема — померли в 33-му році від голоду». А Сталін їй: «У нас в стране голода не б^оло!»

А мою душу розриває скорбота за мільйонами тих братів і сестер, що лежать у землі, убієнні смертю голодоморською.

*Набільший злочин імперії.
Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років. —
С. 72-76.*

№94. ЦЕЙ СВІТ, ЯК МАКІВ ЦВІТ, А ДОВЕЛОСЯ ПОКИДАТИ...

*Свідчення **Токаря Володимира Семеновича**, 1924 р.н., уродженця села Сніжкова Валківського району Харківської області (після війни мешкає в Канаді).*

Садиба, де я народився і підріс, належала моєму дідусеві Степанові Токарю і знаходилася в центрі слободи, коло церкви і ставка, а перед двором була велика площа — вигін. Коли люди виходили з церкви, то міся вистачало всім.

Десь у 1926-1927 рр. тато збудував хату у західній частині села, що звалася Лиховидівкою (пізніше її відрізала від Сніжкова автотраса Київ — Харків), і ми перебралися туди. На старому подвір'ї залишилися жити татові брати Іван та Григорій. Пригадую, що, крім Лиховидівки, у нашому старовинному козацькому поселенні, що виникло на поч. XVIII ст., збереглися й інші назви кутків: Базилевицина, Кіріяківщина, Карамушка, Левченківщина, Грушове. За советів виникла «Постройка», де розмістилася колгоспна контора та інші житлові і господарські споруди.

В 1929-1930 рр. почалися спроби загнати сніжківців до колгоспів, але селяни не поспішали. Тоді правляча комуністична влада почала шукати ворогів-шкідників — ініціаторів цього пасивного спротиву. Для заможних селян придумали назву — «куркулі». Мовляв, вони сякі-такі впливають на селян, і через них навіть бідняки неохоче йдуть до артілей чи колгоспів. Почалося розкуркулювання, тобто фактичне руйнування тих селян. Кажуть, що в Сніжкові розкуркулили 47 господарств, а скільки заслали в Заполяр'я та до Сибіру, мені невідомо. Знаю про одну родину з Лиховидівки, що мала прізвище Кадигріб. Дуже добрі, заможні люди, господарі з них були зразкові, модерні на той час. Так ось їх заслали до Архангельської області в Росії без права повернення назад. А господарство розтягли. Наш сусід через дорогу Тицький Павло Романович, партієць, привів собі їхню корову, собаку, забрав ліжка, а може, там ще щось, не знаю. Корова була в Тицького до самої війни.

Після куркулів взялися за середняків і бідняків, і вже у 1932-1933 рр. майже 80% селян було охоплено колективізацією. Під час цієї акції відбувалася й акція викачування хліба від селян до держави. Дивна була логіка: хліб для держави потрібний, а селяни хай гинуть без хліба. Наклали непосильні податки і раз, і другий, і третій... Дійшло до того, що й насіння не залишилося. Ще мало! Пустили партійно-комсомольські бригади, підсилені 25-ти, а потім 50-тисячниками, присланими спеціально з Росії, щоб у господарствах селян шукати ще хліба. Двох із них я пам'ятаю: один звався Кольцов, а другий — Ляшенко. Були у військовій уніформі і мали зброю (револьвери). Часто бригади крутилися і на Лиховидівці, і в полі теж. Вся ця згряя була озброєна револьверами і гострими ковінками,

щоб штрикати у землю чи в підлогу по селянських хатах чи хлівах, шукаючи хліба в ямах. За знайдений захований хліб суворо карали: мовляв, це ворожий елемент ухилиється від задачі зерна державі. Виходило, хліб віддай державі, а селянинові, який надбав цей хліб, — голодна смерть.

Пам'ятаю, як одного разу налетіла орда і на наш куток Лиховидівки. До нас зайшло троє: Іван «Квашка» (це його вулична кличка, а справжнього прізвища не пам'ятаю), Орина Тимченко і ще одна активістка. Облазивши скрізь по городу, в дворі, прийшли в хату. Орина заглянула під ліжко у спальні (мали три кімнати) і витягла звідти, можливо, з пуд кукурудзи в мішку. І забирають. Мама благає не брати, бо це увесь наш запас. Та де там: «Москва сльозам не вірить!». Мене взяв такий жаль за тією кукурудзою, що зі злості хотів Орину вдарити маленькою кочережкою, але мама стримала. А мені було тоді 9 років. Кукурудзу забрали, а я ще й досі шкодую за нею. За все життя й шматочка хліба не викину, бо знаю, який він дорогий і як тяжко, коли його немає.

Якщо в когось із селян і затрималось трошки зерна, то до млина молоти не везли — боялись, що конфіскують. Почали робити собі ручні тертушки з бляхи, щоб трішки змолоти муки, або ще робили ступи, в яких товкли пішно або кукурудзу на кашу. Однак «летючі бригади» почали відбирати і знищувати ті інструменти, як «класово ворожі».

Іншого разу до нашої хати прибуло ще більше орди і, перештрикавши поле і подвір'я, почали шпигати біля хати, де знаходилась недобудована комора (вона мала дах від хати, а стін ще не було). Утому сухому місці штрикали, штрикали і знайшли бочку. О, як вони зраділи! Зізвали активістів із усієї вулиці: ще б пак, знайшли клад! Відкопавши, витягли бочку, але вона виявилася вже порожньою. Видно, раніше там була мука. Коли мама з татом закопували ту бочку, я не знав, коли поїли муку — теж не пам'ятаю. До речі, картопля теж була закопана в недобудованій коморі, але в іншому кутку, то її, на наше щастя, не знайшли. Вже пізніше, коли почалася посівна кампанія і «червона мітла» трохи притихла, тато відкопав схованку, і утаєною картоплею ми засадили город.

Починаючи з 1930 р., тато працював у Харкові, але час від часу навідувався додому і привозив нам з мамою якусь хлібину чи дві. Хлібина тоді в Харкові на чорному ринку коштувала

20 карбованців. Від Сніжкова до залізничної станції Ков'яги треба було добиратися пішки 20 км.

Щоб вижити в селі у ті страшні часи, треба було виявити неабияку кмітливість. Пригадую, як мама ховала горох і квасолу у пляшках на даху (зсередини за латами запихала у стріху), а при потребі діставала і варила суп — хоч і пісний, але який він був смачний. Кількох схованих пляшок під час голодомору нам так і не вдалося відшукати. Їх знайшли і віддали мамі хлопці, які десь у 1936 чи 1937 році розбирали нашу хату.

Щоб урізноманітнити тодішнє «меню», я навесні і влітку займався особливим «видом спорту» — гніздошуканням: лазив по деревах, попід стріхами, по полях і полював за пташиними яйцями — гороб'ячими, воронячими, будь-якими. Це вже були делікатеси, бо ні корови, ні свиней ми не мали. Поважним харчем у цей час був молочай, липуцьки, козельки, жолуді, кора з дерев, яку товкли в ступі і підмішували до кропиви. Словом, їли ми тоді все, що потрапляло під руку, аби чим наповнити живіт.

Знедолені й виснажені люди потяглися до Харкова (тоді столиці України) з надією там знайти порятунок. Ішли самі й вели за собою діток. Мами сподівалися, що, як знеможені, вони впадуть на міський брук і помруть, то, може, хоч діток хтось підбере і віддасть до дитячого притулку — щоб хоч вони вижили. А «співчутливі» городяни кидали репліки: «Хахли работать не хотят!» Або: «Пусть гібнет куркульское племя!».

На додачу до людського горя, як чума, з'явилася маса мишей, які переслідували скрізь і всюди — у полі, в хатах, у садках... Ніякі засоби боротьби з ними не допомагали.

Напастю, гіршою, ніж ті миші, були злодії, яких на Слобожанщині називали «раклами». Ракли крали де що могли. Якоїсь зими вони залізли до нашого похідного погребка і забрали пару мішків картоплі, а вікно з боку погребка затулили соломною, якою була утеплена хата. А в мого дідуса і бабусі Сулименків, що жили в центрі Сніжкова на Яблчанській вулиці, вивалили двері в похідному погребі і теж забрали картоплю та децю з городини. Слід від санок, на яких повезли вкрадене, вів до подвір'я Федора Кулака, відомого в селі злодія. Ну і що ж? А нічого. Ніхто не наважився зачіпатися з бандою. Дідусь, що сторожував у шевській майстерні, мав рушницю, але це злодіїв не зупинило. Іншого разу в бабусі

вкрали кролів, хоч вона тримала їх у хаті, вікна якої були наглухо закладені цеглою. Роздовбали, влізли і забрали. Страшний був час! Пригадую, що в Гури Василя, який жив на Кіріяківщині, злодії вночі забрали корову, яку господарі тримали не у хліві, а в хаті для безпеки. Вкрали, повели в ліс, зарізали і повезли м'ясо на станцію Ков'яги, щоб далі везти до Харкова. А у селі в цей час не дрімали — здійняли мвалт. Партійці Гойденко і Тицький Павло Романович, які мали доброго жеребця, запряженого в лінійку, і револьвери, наздогнали злодіїв у той момент, як вантажили м'ясо на поїзд. Трьох заарештували, а четвертий, здається, Володимир «Будяк» (це була його вулична кличка), втік. Привезли м'ясо і цих трьох злодіїв до Сніжкова, де їх уже чекав натовп збуджених селян. Накинувши на злодіїв коров'ячу шкуру, процесія, вибиваючи у драні відра, горшки, жаровні, попрямувала до сільради в центр слободи. В лавці, яка знаходилася поруч із сільрадою, саме в той час був власник корови Василь Гура. Хтось там гукнув: «Василю, дивись, он твоя корова йде!». Зрозумівши в чому діло, той схопив пудову гирю з вагів, метнувся до процесії і там кожному по голові — бух! Всіх трьох забив на смерть, не відаючи, що серед забитих був і його племінник Сашко Барабаш (який, напевне, і показав напарникам шлях до дядькових сіней). Після тієї пригоди крадіжки у Сніжкові припинилися, хоч люди і продовжували помирати з голоду. Аж перед самою війною проти Василя було порушено кримінальну справу за вбивство, і він просидів три роки в тюрмі. Але всі люди були йому вдячні, що раклів відвадив.

Коли голод ставав особливо нестерпним, я йшов до сусідського садка, який належав Костеві Тицькому, різав кропиву, варив її в чавуні, а потім пік котлети, називаючи їх зневажливо «маторжаниками-каторжаниками». Часом ходив на колгоспну плантацію цукрових буряків красти мелясу із жаровень, виставлених для приманювання шкідливих комах. Траплялося, і якась пташина туди прилетить та й приліпне назавжди. Щоб проробити «операцію» треба було спершу обдивитися, чи немає десь поблизу колгоспного об'їждчика на коні, який пильнував плантацію. Бурякові поля в той час завжди обкопувалися канавами. Щоб добратися до жаданої жаровні і блискавично вигребти рукою мелясу у якусь посудину, треба, не потрапивши на очі охороннику, проповзти ще й тими канавами та швидко

повернутися назад. Як дістанеш батога, то це ще добре, набагато гірше, якщо приведуть до сільради. Тоді діяв страшний закон про розкрадання колгоспного майна, отож за жмуток зібраних у полі колосків чи пригорщу тієї ж меляси можна було одержати роки тюрми. А що я був ще малим, то могли б за мене посадити батька.

Навчаючись у школі, я часто заходив до своєї бабусі Христі Сулименко на Яблучанську вулицю і вона інколи частувала висушеними буряками. Якими ж вони були смачними — смачнішими за найкращі ласощі. Але й з тими буряками бабуся теж мусила ховатися, щоб не забрали для держави.

Треба згадати, що під час голоду в деяких селах з'явилися будинки для безпритульних дітей (патронати). У Сніжковій сиротинці займав будинок розкуркуленої родини Лутицьких, яку або вислали із села, або вона вимерла з голоду (нічого певного про неї не знаю). Садиба Лутицьких знаходилася на розі Федорівської і Вусанівської вулиць. Хата була добротна — велика, під залізною бляхою. Діти там жили і навчалися. Деяких я пам'ятаю: як от Козаря Миколу, Дацька Івана («Шарика»), Гутника Данила, Строменко Катю та інших. Опікувалася сиротами завідувачка Маруся Микитченко (Шкрябець), член партії. Під час війни патронату вже не було.

У школі нам інколи давали сун, який варили для вихованців дитячих ясел. Ті ясла розмістилися у хаті Погрібняка Федора Остаповича, який ще 1930 р., передбачаючи біду, подався до Харкова і влаштувався на ваговій фабриці, крім хати, залишивши у селі олійницю та інший реманент. Мій батько, що був учнем і доволітнім помічником Федора Остаповича, теж наслідував його приклад. Яюсь стоїмо ми в черзі за супом, і раптом один хлопець, Микитченко Іван Мартинович, не витерпів голоду, схопив якесь відро і прожогом кинувся до казана із супом. Відштовхнув жінку, що насипала сун, і зачерпнув тим відром скільки міг. Відбігши із своєю здобиччю в сад, почав похапцем їсти. Ніхто не погнався за тим Іваном, бо всі знали його войовничу вдачу.

Прагадуються й інші випадки, пов'язані із крадіїством під час голодомору. Яюсь ми, школярі, довідалися, що на іншій вулиці, недалеко від лікарні, хтось зарізав родину. Навпростець через садки побігли дивитися. Убитими були Орина Тимченко

з чоловіком Прокопом (дітей вони не мали). То була та сама Орина, що забрала нашу кукурудзу. Прокіп працював у Харкові і саме приїхав додому, випивав із друзями, а на ранок люди побачили на даху хати Тимченків квадратну дірку. Аби дізнатися, у чому справа, зайшли досередини, а там — вбиті господарі. Мабуть, хтось думав, що в них були гроші та інше добро, ось і полізли грабувати. Подробиць так і не дізналися, бо винних не знайшли.

Навпроти нашої хати через дорогу, як уже зазначав, жив партієць Тицький Павло Романович. Він не голодував. Одного разу хтось підкопався під його хату, заліз усередину і забрав із бодні сало. Почали шукати (як у нас казали «трусити») по сусідах, і в Холода Адама, що мешкав через два двори, знайшли те сало, заховане у хліві в полові. До діда Адама: «Ти вкрав?» А він каже, що ні, нічого не знає. Тоді пішли до його сина Захарка, що жив через дорогу сам, бо жінка померла. «Де ж Захарко?» — питають діда. А той відповідає, що, мабуть, пішов до сестри у хутір Штанькове (це від Сніжкова десь за 7 км). Цей партієць — на хутір. Зустрів Захарка, як той повертався назад, забрав у нього револьвер і заарештував. Яка йому була кара, мені невідомо, але відомо, що після того випадку Захарка в слободі вже не було. Чи йому «порадили» виїхати геть, чи примусили, але опинився чоловік аж у Казахстані, невдовзі забравши туди і брата Івана. Захарко був добрим столяром і взагалі майстром на всі руки, а голод змусив іти красти. Що тільки люди не робили, щоб вижити у той страшний час.

А ось як скінчилося життя вже згаданого тут злодія Федора Кулака. Він нагледів гарну лошицю у селі Водопій, що за 5 км від Сніжкова, і надумав її вкрасти. Ввечері зайшов до власника лошиці й напросився переночувати. Поки господар ходив до сусіда по сірники, він і зробив свою темну справу. Догнали Федора аж біля Кантакузівки. Ну, звичайно, били досхочу, а потім через рот кілком пришпилили голову до землі.

Описую все для того, щоб дати уявлення, що творилося в селі під час голодовки. Люди мали клопіт не тільки із владою, а й із злодіями, котрих аж кишіло кругом, як мишей. Життя дороге, кожен хотів вижити за всяку ціну.

Напливають нові спогоди. Наша хата у Лиховидівці була крайньою від поля. І от коли збіжжя (воно вже все було колгоспним) почало наливатися молочком, то я, накинувши на себе шкільну сумку, пробирався зрізати колоски. Робив

це, стоячи на колінах чи лежачи, щоб об'їждчик не побачив. Нарізавши повну торбу, йшов додому підкріплятися тими ще м'якими зернинками. Згодом ішов знову — різати (стригти) колоски для мами, яка знаходилася на роботі в колгоспі. Ішов уже в інше місце, щоб не так було помітно сліди мого перебування у посіві. Коли тато приїздив додому з Харкова і привозив хлібину, то у нас з мамою було свято. Хліб! Справжній хліб! Не якісь там маторжаники з кропиви, а хліб! То ми з мамою розтягували насолоду тижнів на два: аж цвіллю покривається хлібина, а ми все економимо. Пам'ятаю, мама все приказувала: «Синочку, краще довгий голод, як короткий». Я був єдиною дитиною в батьків і не знав, який голод кращий — довгий чи короткий. Міг би за один раз з'їсти ту хлібину, але знав, що не можна. І тепер у багатій та добрій Канаді я шматка хліба не викину, бо знаю йому ціну, знаю, що значить бути без хліба.

А яка їзда була потягом чи трамваем у Харкові. Стережись кругом! Злодії вирізали бритвами кишені з гаманцями, розрізали торби чи мішки на плечах. У трамваях завжди було повно людей, як оселедців у бочці, і грабіжники вміло користувалися цим. Найчастіше страждали найвні хуторяни, які ніколи не були у великому місті. Харківські босяки (їх ще називали «жуліками») відразу розпізнавали селян і полювали за ними. А хто з селян здійме мвалт, тому злодюжки радили: «Ти, хахол, утрі соплі!» І бритвою або носа відріжуть, або все лице перехрестять. Зробивши свою чорну справу, швидко втікали, шукай вітра в полі. Але ніхто й не намагався шукати.

А ось ще один спогад про голод. Мама на один трудовдень у колгоспі (це один день роботи) одержувала по 350 г хліба, спеченого з вики-вівса (дехто називає «віко-овес»). Мені не раз доводилось ходити у бригаду по той хліб, розважуванням якого займався хлопчина Андрій Решетило (за те, що трохи гугнявив, його прозивали «Анирієм»). Так ось той Решетило додумався дурити людей — з допомогою хитрої гирки недоважував кожному по 30 г. Обман розкрився, і розкрадача засудили на три роки тюрми. Деякий час про Андрія нічого не було чути, а десь перед війною він нагадав про себе — приїхав додому у відпустку. «Морда, хоч цуценят бий, — так у нас казали, — шия, хоч обіддягни». Розрісся, розтовстів і став уже не Анирій, а цілий Аниріїще! Та найбільше вразило селян те, що на ньому була НКВСівська уніформа. Оце так покарали!

Пригадався ще один епізод із тих далеких часів. Мамі знадобилася конячка, щоб привезти соломи для палива в грубі. Бригадир сказав, що дасть, але за умови, що Олена (так звали маму) об'їде обидві вулиці Лиховидівки і позбирає трупи мертвих людей. Виділив на поміч мамі ще кілька чоловік. Виконавши бригадирове завдання, люди стали гадати, що ж їм робити із трупами, бо ж ям ніхто не копав, та й до кладовища було 3-4 км. Придумали заїхати на подвір'я Оляни «Нестірки», що жила разом із сестрою, і покласти померлих у її погріб. Розібрали на тому погребі стелю, трохи притрусили землею, так ті покійники й по цей день спочивають там вічним сном.

Пізніше мама розповідала мені про Колю «Ракшу», з яким ми разом ходили до школи. Виявляється, з нього, мертвого, хтось пообрізав сідниці. А це ж людодіство!

На вулиці, де жили мої дідусь і бабуся, в родині Яблчанських вижила тільки Настя, а її чоловік Михайло, свекруха, і щось троє чи четверо дітей померли з голоду. Перед тим у Яблчанських, як шукали хліб, то навіть комин розвалили. Через дорогу від бабусі помер голова сімейства Антон Новосел. Поховали його в тернику на садибі. Також помер мій любий дідусь Сулименко Федосій Григорович, якого теж поховали в саду під яблунею, бо не було кому нести на кладовище. Дідусь, було, плів мені такі гарні рукавички з вовни, бо він мав овець; а після голоду не стало дідуса, не стало овець, і не стало рукавиць. Помер і його син Іван. Дідусь як умирав, то казав: «Цей світ, як маків цвіт, а прийдеться покидати». У іншого його сина померли діти Кирило і Явдокія. Виснажений голодом Кирило добрався до Харкова, там дістав хліба з оселедцем, наївся і відразу помер. Отаке-то творилося «на нашій, не своїй землі».

Знаю, що 1990 р. земляки-сніжківці збудували у слободі пам'ятник жертвам голодомору з викарбованою цифрою 548, яка означає кількість померлих там від голоду людей. Поряд з ним збудовано пам'ятник репресованим у 1937 р. з переліком встановлених прізвищ. Ось вони: Бережний Корній Герасимович, бабтистський проповідник; Бридько Микола Х. — переселенець, часто нарікав, що не може купити одяжі для дітей і за це загинув; Гейко М.М., Гнатенко Д.І.; Гура І.П.; Золотаренко М.Н.; Золотаренко І.М.; Котелевець Я.М.; Погрібняк О.С.; Решетило П.І.; Тимченко П.І.; Ткаченко П.Б.

Всякі природні лиха і пошесті були на нашій Україні, але такої НАВМИСНО створеної совєцькою Росією чуми, як голодомор 1932-1933 рр., людство ще не знало. Коли порівняти жертви голоду і репресій із жертвами тих, що загинули на війні, то різниця складе 232 особи. А війна була дуже жорстокою. А була ж іще на Україні голодовка 1921-1922 рр., коли загинуло більше мільйона селян, голодовка 1946-1947 рр., яка забрала до півтора мільйона хліборобів. Знищувався корінь нації, про що нам ніколи не можна забувати.

Після голоду (в 1934 р.) у напіввимерлий Сніжків більшовики переселили 74 сім'ї з Київщини (ходила така буйда, що вони жили в низині, яку Дніпро навесні заливав водою). Переселенці відрізнялися від нас мовою-вимовою слів, одежею. Чоловіки ще носили сорочки-вишиванки, навіть на роботі, жінки теж мали традиційне українське вбрання. А ми вже були «модерні», бо жили недалеко від столичного Харкова і носили все, що попало: в кого що лишилося не продане і не виміняне за хліб. У нас уже комсомолки показували моду: обрізали волосся до вух, голову пов'язували червоними косинками, а спідниці шили з мішків. Прізвища переселенців теж були відмінні від сніжківських. Як почувеш, що він зветься Однокопильний, Пикуза, Баглай, Шеремет, Семидочний, то вже знали, що це прибулець. Усіх їх розселили по хатах, господарі яких вимерли з голоду. Отак вони і жили, ніби якась відмінна каста.

Ще хочу згадати про наших «славних» тоді сніжківських активістів Івана Шкрябця, його брата (ім'я забув), дівчину «дядька-Оляну», яка курила, носила чоловічу військову форму і матюкалась бездоганно. «Дядько-Оляна» (це так її величали зневажливо поза очі), партієць Курибіда Семен Омелянович були особливо безжальні до селян. Якось під час викачки хліба селянин Супрун Григорій із сусіднього села Сидоренкового так «чесонує» (вислів Григорія) Курибиду лопатою по носі, що мусили її ампутувати аж по саму сідницю. Але Семен Омелянович, що був тоді головою сільради, вижив і пізніше працював районним суддею. Грицеві ж за його сутичку із представництва влади довелося три роки відсидіти в тюрмі. Про це він сам розказував, приїжджаючи до мене із США.

У 1920-1921 рр. в нашій місцевості активно діяли антисоветські загони Олексія Білецького, Дригайла, Пирлика та інших народних ватажків. Штаб Білецького був у селі Дорофіївці —

степовому селі за кілька кілометрів від Сніжкова. Його загін мав до 250 кіннотників і робив рейди по району, винищуючи представників влади, міліції тощо. Села Гонтів Яр, Сніжків, Благодатне, Сидоренкове, Олександрівка та інші постачали бійців до його загону. Збиралися часто в Морозовому чи в Левченковому ярах. Вся південно-західна частина району була під контролем Білецького. Не випадково, що під час голоду саме ця територія постраждала найбільше, особливо Сніжків, Гонтів Яр, Благодатне. Виглядає, як кара за участь у повстаннях. *Ворог не прощає! І не забуває!*

Низько схиляючи голову перед жертвами трьох українських голодоморів і шануючи пам'ять моїх земляків-слобожан, я й погодився написати спогади про ті страшні часи на нашій землі. Не маючи ніякої наукової підготовки, я писав, як умів, як підказувало серце і розум людини, що сама пережила страхіття голоду. Я описав події, відносно яких ще ні один історик не дав вичерпної відповіді: «Хто був справжнім ініціатором того українського геноциду? Звідки, з яких таємничих джерел зродився сатанинський задум знищення Української Нації?». Чи дасть колись правдиву відповідь на це історія?

Дай Боже, щоб більше така трагедія ніколи не повторилася! Щоб не було Голодоморів, щоб не було Чорнобилів! Усім жертвам вічна пам'ять!

* * *

Під час колективізації і голодомору з'явилися так звані частушки, які висміювали советські порядки і заходи влади. З'явилися вони спонтанно. Ось деякі з них, що залишилися в моїй пам'яті.

Ой, встань, Ленін, подивися, як ми в СОЗі розжилися — ні корови, ні вівці, контракуєм горобців.

Батько в СОЗі, мати в СОЗі, а я стою при дорозі, стою й плачу цілий день — заробляю трудовень.

Сталін грає на гітарі, Чубар — шпарить гопака, видумали на Україні по сто грам на їдака (Чубар був тоді головою Ради Народних Комісарів УСРР).

Висить Ленін на стіні і показує рукою, куди йти за шолухою, або куди дорога на Сибір (шолуха — це шкаралупа від насіння соняшника).

Трудодень, трудодень, трудоодиниця — батько ходить без штанів, мати без спідниці.

Цибуля — советське сало.

№95. КОБЗАРСЬКА ДУМА ПРО ГОЛОД

Записано від кобзаря **Мовчана Єгора Хомича**, 1898 р.н., уродженця села Велика Писарівка Сумської (колишньої Харківської) області (із книги Ігоря Бугаєвича «Дожилася Україна». — К., — 1993. — С. 17).

*Послухайте, добрі люди,
Від краю до краю —
Як жилося і живеться,
Про все вам згадаю.
Як люди колись жили,
Мед-вино кружляли
Та на зібрання ходили,
В долоні плескали.
Все плескали у долоні:
— Ми діждались-таки волі,
А то було горе нам,
Що робили ми панам.
Так робили ми панам,
Що ніколи сісти,
А тепер собі ми робим,
Що нічого їсти.
Гей, гей! — що нічого їсти...
Ну, вже в тридцять другім році,
Як його діждали,
Знайшли люди дуже гарну
Страву з гарбузами.
Качанами, гарбузами
Перезимували,
Тридцять третього весни
Все-таки діждали.
В тридцять третьому году
Їли люди лободу,
Пухли люди із голоду,
Помирали на ходу.*

Отощали усі люди,
Падали, як мухи:
Кропивою, лободою
Не наповниш брюха.
Гей, гей! — не наповниш брюха...
Хліб качали, вимітали,
Весь народ сумує,
А «великий голова»
Мовби і не чує.
Він укази іздає:
— Продналог давайте,
Де хочете, там беріть,
Хоч з нігтів колупайте.
— Відкіль же ми почерпнем
На ці продналоги,
Хіба підем грабувати
При битю дорогу.
Ну, при битій, при дорозі
Із буксиру люду
Багатенько привчилося
До такого труду.
Гей, гей! — до такого труду...
Як наган узяв у руки,
Тоді він багатий —
Чоловіка оголив
Та й пішов проклятий.
А у СОЗі при дорозі
Роздають макуху,
Хочеш жити — йди до СОЗу,
Бо впадеш без духу.
Гей, гей! — бо впадеш без духу...
Пролилися на Україні
Великі сльози,
Як «великий голова»
Гнав народ у СОЗи.
Отаке-то, добрі люди,
Зчинилося лихо —
Побив голод мужиків,
Сидіть в СОЗі тихо.
Гей, гей! — сидіть в СОЗі тихо...

№96. ПОКИНУТА НАПРИЗВОЛЯЩЕ

Свідчення **Дорошенко Олександри Василівни** (дівоче прізвище **Луценко**), 1923 р.н., уродженки села Новий Мерчик Балківського району Харківської області (записала учениця 10 класу ЗОШ I-III ст. села Новий Мерчик Альона Індик).

Пам'ятаю, що мої батьки не хотіли вступати до колгоспу і за це нашу хату розібрали і спалили. У сім'ї нас було семеро: дідусь Митрофан, батько з матір'ю, сестри Мотря та Поліна, брат Іван та я.

Навесні ми всі розлізлися, як миші. Поліна та Іван, які були меншими від мене, потрапили до харківського дитбудинку. Мене мати послала до тітки в сусіднє село Баранове. Коли я повернулася від тітки, то батька з матір'ю вдома не застала — вони поمندрували кудись рятуватися від голоду. Тітка з дядьком також десь поділися. Я лишилася в селі сама, мов сирота. Вижила завдяки бур'янам. Їла молочай, кінський щавель, рогіз. Пухла з голоду. Ночувала у старому покинутому сарайчику.

Побираючись, зайшла якимось до сусідів Савченків, а вони саме чистять картоплю в мундирах і їдять. Мені не дали. Тоді я схопила зі столу лушпайки від картоплі і давай їх жувати.

До інших сусідів, Андрушків, аби дали щось поїсти, я віднесла сковорідку і хустку.

Коли почало наливатися колосся, мати повернулася додому, згодом повернувся і батько. Збудували хату. Якимось почали зводити кінці з кінцями. Батько купив коня, почав ним підробляти. Сестра Поліна та брат Іван зникли із сім'ї назавжди — і досі не втрачаю надії їх знайти. Дідусь Митрофан та сестра Мотря голоду не пережили. Померли від нього також двоюрідний брат Партола Михайло Іванович, сусіди Шапрані, Ковтун Грицько Трохимович і багато інших родичів та односельців.

№97. ХЛІБНІ ОКРАЙЧИКИ ВІД ЗАРОБІТЧАН

Свідчення **Жовнір Анастасії Дмитрівни**, 1923 р.н., уродженки села Високопілья Валківського району Харківської області. (Свідчення жителів села Високопілья записали члени краєзнавчого гуртка Високопільської ЗОШ I-III ст. під керівництвом В.М. Пікаль Валентини Михайлівни).

У нас під час голодомору забрали хліб, конячку, квасолу. Активісти ходили по двору і ковінькою штрикали всюди. Ми харчувалися мерзлою картоплею, терли траву на порошок і прямо на плиті пекли плескачі. Весною ходили по колоски, м'яли їх і їли, але ті харчі лише прискорювали смерть.

Пухлі від голоду люди лежали на дорогах, померлих присипали невеликим шаром землі. У нашій сім'ї від голоду померла дитина років 4-х (вже не пам'ятаю, чи це був братик чи сестричка).

Наш дідусь, Кононенко Максим Семенович, до колективізації жив заможнo: мав поле, пасіку, коней. Але в нього відібрали все, самого вигнавши з бабусею на вулицю. Старики вирушили до Харкова, щоб там десь притулитися.

Були випадки, коли дітей саджали у поїзд із надією, що хтось допоможе їм вижити. Із сім'ї Кукочки, яка вимерла з голоду, залишилася дівчинка років 8-10. Сусіди теж посадили її в поїзд. Як стало відомо через багато років, вона потрапила до Краснокутського дитбудинку. Вижила, вийшла заміж і приїздила в наше село до сусідів, яких пам'ятала. Пригадується ще один випадок із поїздом, але доля тієї дівчинки (Галя, років 5-ти) мені невідома.

Мені самій пощастило вижити завдяки пацанам, які ходили через наш куток Хомутівку на заробітки в Іванівку. Стоячи з такими ж обездоленими, як сама, дітьми край дороги, терпляче чекала заробітчан, бо вони завжди кидали нам хлібні крайчики.

№98. ВТРАТИ ХОМУТІВКИ

Свідчення **Лисойвана Михайла Яковича**, 1925 р.н., уродженця села Високопілья Валківського району Харківської області.

Наша сім'я порівняно з іншими сусідами жила децю краще: мали корову, кролів, курей. Батьки були колгоспниками, а старші брати — робітниками. Працюючи в Харкові, вони не давали

нам загинути від голоду — привозили з міста хліб, рибу. Ще один брат був військовим. Завдяки його сприянню батька не розкуркулили, а записали середняком. Четвертий брат спершу ходив до школи, а потім підробив документи і влаштувався до Люботинського залізничного депо, в якому потім працював усе життя.

Рятуючись від голоду, люди їли дохлятину, траву, листя дерев — усе, що потрапляло під руку.

В нашому кутку, що звався Хомутівкою (колишня 6-та сотня, а тепер вулиці Горького, Перемоги і Перекіпська) на початку колективізації було 120 дворів, а після голодомору — лишилося близько 40. Високопільці вмирили цілими сім'ями. Пам'ятаю, що було багато сімей на прізвище Перемот, а тепер лишилася тільки одна — Перемота Олексія Івановича.

Поруч із нами жили сусіди Тищенки, в яких вимерли всі члени родини, крім однієї доньки.

З допомогою старожилів Григорія Тимофійовича Шульги, Тимофія Івановича Мірошніченка, Івана Євдокимовича Тищенка, Марії Юхимівни Шульги, Петра Петровича Кононенка вдалося скласти список жителів нашої Хомутівки, що померли від голоду в 1932-1933 рр.:

1. Бондар Федір Платонович
2. Бондар Христя
3. Бондар Степан Федорович
4. Бондар Степан Герасимович
5. Бондар Ганна
6. Бондар Кирило Хомич
7. Безродній Євдоким Вікторович
8. Безродній Степан Євдокимович
9. Гайворонська Марія Кирилівна
10. Грек Тимофій Романович
11. Грек Явдокія
12. Грек Іван Тимофійович
13. Коваль Максим
14. Коваль Марія
15. Коваль Федір
16. Коваль Явдокія
17. Кононенко Іван Герасимович
18. Кононенко Марія Прокопівна
19. Кононенко Іван Іванович

20. Кононенко Гаврило Кирилович
21. Кононенко, дружина Кононенка Гаврила Кириловича
22. Кононенко Пріська
23. Кононенко Олексій
24. Кононенко Василь Олексійович
25. Кононенко Марфа Петрівна
26. Кононенко Микола Васильович
27. Кононенко Сава Андрійович
28. Кононенко Михайло Семенович
29. Кононенко Явдокія
30. Кононенко Микола Михайлович
31. Кононенко Марія Михайлівна
32. Кононенко Іван Миколайович
33. Кононенко Яків Іванович
34. Кононенко Катерина
35. Кривонос Артем
36. Кривонос, дружина Кривоноса Артема
37. Кривонос Максим Артемович
38. «Кублянка» (вулична кличка)
39. Левченко Іван Олексійович
40. Левченко Микола Іванович
41. Левченко Марія Онисимівна
42. Мирошніченко Дмитро Явменович
43. Мирошніченко Явдокія
44. Мирошніченко Павло Миколайович
45. Мирошніченко Йосип
46. Мирошніченко Лукія
47. Мирошніченко Микола Йосипович
48. Мирошніченко Катерина Йосипівна
49. Мирошніченко Іван Явменович
50. Мирошніченко Ганна
51. Мирошніченко Гашка
52. Мирошніченко Яків Явменович
53. Мирошніченко Ганна
54. Мирошніченко Григорій
55. Мищенко Михайло Іванович
56. Мищенко Явдокія Трохимівна
57. Мищенко Михайло Михайлович
58. Пелепець Пилип
59. Пелепець Оляна

60. *Пелепець Одарка*
61. *Пелепець Марія*
62. *Перемот...*
63. *Перемот Іван Тимофійович*
64. *Перемот Максим Іванович*
65. *Перемот Софія Марківна*
66. *Перемот Тимофій Федорович*
67. *Перемот Пилип*
68. *Перемот Тетяна Пилипівна*
69. *Перемот Онисій Романович*
70. *Перемот Яків Йосипович*
71. *Перемот Григорій Якович*
72. *Перець Свиридон*
73. *Перець Марія*
74. *Перець Микола*
75. *Перець Андрій*
76. *Перець Марія*
77. *Перець Микола*
78. *Перець Кость*
79. *Перець Оляна Федорівна*
80. *Приходько Лукія*
81. *Приходько Микола*
82. *Приходько Оляна*
83. *Приходько Олександра Миколаївна*
84. *Приходько Ольга*
85. *Приходько Петро*
86. *Приходько Марія*
87. *Приходько Ганна*
88. *Сенчук...*
89. *Сенчук Іван Савелійович*
90. *Сенчук Химка*
91. *Сенчук Євдокія*
92. *Сенчук Олексій*
93. *Шульга Парасковія*
94. *Шульга Тетяна Семенівна*
95. *Шульга Григорій Семенович*
96. *Шульга Федір Дмитрович*
97. *Шульга Федір Прокопович*
98. *Шульга Іван Федорович*
99. *Шульга Дмитро Федорович*

100. Шульга Пріська
101. Шульга Серафим Федорович
102. Шульга Марко Лукич
103. Шульга Орина
104. Шульга Семен Миколайович
105. Шульга Мотря Олександрівна
106. Шульга Микола Семенович
107. Щербань Федір
108. Щербань, дружина Щербаня Федора
109. Щербань Йосип Савелійович
110. Щербань Лукія
111. Щербань Михайло Йосипович
112. Щербань Марія Йосипівна
113. Щербань Раїса Йосипівна
114. Чішко Йосип
115. Чішко Єгор
116. Чішко Олена
117. Чішко, донька Чішка Єгора
118. Чішко, донька Чішка Єгора

**№99. ТРУП МАМИ ПРИСИПАЛИ,
ЗАМОТАВШИ В РЯДНО**

Свідчення **Коваль Галини Олексіївни**, 1922 р.н., уродженки села Високопільля Валківського району Харківської області.

Наша сім'я складалася з 6 осіб: батько, мати і четверо дочок. Я була найстаршою з дітей. Коли почався голод, мала 11 років, вік сестер був 9, 7, 4 роки.

Хоч сім'я жила бідно, але в нас позабирали і майно, і продукти. Пам'ятаю, як плакала найменша сестричка, благаючи дати їй їсти. Ми всі були пухлими, ноги, як мішки. Їли листя з берестка, жом (коли хтось дасть). Від такого харчування болів живіт, а їсти хотілося ще більше.

Першою померла з голоду найменша сестричка. Убита горем мати, ледь пересуваючи ноги, пішла шукати мерзлу картоплю для порятунку решти дітей і померла біля погребя. Її знайшли сусіди, повідомили батькові, який ще міг якось рухатися. Сусіди допомогли йому поховати маму в нашому погребі,

замотавши у рядно. Я не могла ходити, але дуже хотіла наостанок побачити маму. Якось доповзла до її трупа, щоб попроситися.

Нашими сусідами були Степан та Палажка Тищенки, які мали 7 дітей. Жили вони теж бідно. Коли зовсім нічого не стало їсти, батьки, полишивши дітей, поїхали шукати допомоги в Донбас до родичів. Через деякий час стало відомо, що вони там померли від переїдання. Діти, які залишилися вдома, сконали від голоду. Останньою померла найстарша донька Олена.

№100. СЕСТРУ КАТЮ ЗАБИЛИ ЛЮДОЇДИ

Свідчення **Нерук Марії Данилівни** (дівоче прізвище **Перець**), 1927 р.н., уродженки села Високопілья Валківського району Харківської області.

Нас у батьків було четверо дітей. Від голодної смерті врятувала корівка, яку не відібрали, хоча сім'ю обібрали до нитки.

Розповідь про страшний випадок, який навечно врізався в пам'ять. Моя найстарша сестра, Перець Катерина Данилівна, 1922 р.н., разом з іншими дівчатками пасла корову. Там, де зараз розташований колгоспний тракторний стан, раніше стояло кілька хат, в одній із яких жила сім'я, що прозивалась «Вустимами» (їхній батько був Вустим). Ходили селом страшні чутки, що старші «Вустими» (батьки з донькою років 19-20) забили молодших — двох хлопчиків (частину м'яса з'їли, а частину продали).

У той день, про який розповідаю, донька «Вустимів» (Марія чи Ірина) підстерегла мою сестру, яка гнала корову додому, і закликала її в хату, пообіцявши подарувати червону хустку. Таким чином, корова прийшла додому сама, а сестра не повернулася. Дізнавшись від Катиних подруг, у чім справа, мама побігла до «Вустимів», а я — слідом.

Пригадую, що в снігах страшної хати стояв чавун, а поряд — тазик (у ньому господині випікають паски), з якого виглядали відрубані по кісточки людські ноги. Мене прогнали, щоб не бачила того страхіття.

Збіглися люди. Знайшовши Катин одяг, почали бити господиню хати, а доньку її не знайшли, бо втекла до рідні у Люботин. Самого Вустима теж не було — повіз продавати м'ясо.

Люди змусили Вустимиху вирити яму і зарили її там живцем. Коли Вустим повернувся, то кілька днів переховувався у порожніх хатах, але односельці його впіймали і вбили.

№101. КОМУСЬ БАЛАНДА, А МЕНІ — ХВІСТ ВІДОСЕЛЕДЦЯ

*Свідчення **Перець Івана Дмитровича**, 1925 р.н., уродження села Високопілля Валківського району Харківської області.*

В нашій сім'ї на початку 33-го, крім мене, підростало ще троє дітей. Пограбовані активістами, ми їли молочай, липуцьки, інший бур'ян. За один тиждень померли батько, Дмитро Михайлович, сестра (2 р.) і брат (6 р.). Усіх їх поховали в поваленому погребі (підкопували і заривали тіла). Пригадую, як помер батько, то мене відіслали на вулицю, а мати з сусідами тим часом швиденько перетягли батькове тіло до погребя. Невдовзі померла й остання сестра, найвищий гречаної половини.

Залишилися ми з мамою вдвох. Мама працювала в колгоспі, де раз у день давали їсти. Наїдок був слабим, тому мама перейшла працювати на залізницю — разом із іншими робітниками насипала землю до залізничного полотна. З Полтави для працюючих привозили баланду. В очікуванні їжі, я заздалегідь виходив на «сторожовий пост» у сусідній посадці, де збиралася й інші голодні діти.

Одного разу я був такий голодний, що не витримав і підійшов за баландою разом із робітниками, для виду взявши до рук лопату. Отримавши омріяну порцію, радісний побіг у посадку їсти. Однак радість виявилася передчасною, бо старші хлопці в мене баланду відібрали. Плачучи, я пішов вздовж колії, сподіваючись відшукати щось їстівне. Знайти пощастило лише хвіст оселедця, обліплений мурахами, який я негайно з'їв. Після цього випадку я вже не ховався в посадці, а їв баланду разом з мамою. Так і вижили.

Вкарбувався у пам'ять ще один випадок часів голодомору. Зайшов до нашої хати чужий чоловік — весь пухлий, ледь тримався на ногах. Дуже просив їсти. У нас було 4 картоплини і огірок. Одержавши від мами картоплину й огірок, чоловік з'їв і покинув хату. Відійшовши від двору на деяку відстань, він помер. Прикопали незнайомця прямо біля дороги.

№102. ЗА ГЛЕЧИК МОЛОКА ДИТИНІ ВІДРУБАЛИ РУКИ

*Свідчення **Дорошенко Ганни Іванівни** (дівоче прізвище **Підгірна**), 1927 р.н., уродженки села Новий Мерчик Валківського району Харківської області (записала учениця 10 класу ЗОШ I-III ст. села Новий Мерчик Альона Індик).*

Я зростала в сім'ї з 5 осіб: у батьків, крім мене, було ще двоє синів. У страшні роки була малою, а тому дещо вже забулося. Пригадую, зокрема, кашу, яку мама варила із висівок. Легше жилося тим, хто мав корову. У нас теж було своє молоко. Щоб корову ніхто не вкрав, то заводили її до сіней. Батько брав мотузку і прив'язував нею свою руку до вхідних дверей — аби прокинутися, коли грабіжники вночі спробували б зайти до хати. Зрідка батько їздив до Харкова, щоб обміняти молоко на борошно чи якусь крупу.

Їсти хотілося нестерпно. Знайдеш, було, декілька гнилих та мерзлих картоплин, зварии якоїсь юшки, а голод не втамується.

Багато дітей у той час потрапляло до дитячих будинків — в одних — батьки померли, інших — не могли прогодувати, бо сім'ї тоді були багатодітними. А наш батько не віддав нас до притулку. Говорив: якщо помре сам, то помруть і діти, а коли виживе, то виживе вся родина.

Пригадую, як жорстоко розправлялися люди із злодіями. Мені мама розповідала, як одна жінка за вкрадений у неї глечик молока відрубала руки 8-річному хлопчині. Відрубала й кинула тіло до клуні, де нещасна дитина й померла від втрати крові.

Під час голодомору батько, мати, брати Мишко та Гришко вижили, але страхіття 33-го залишилися з нами назавжди.

№103. ЗОЛОТІ ХРЕСТИКИ В ОБМІН НА ЖИТТЯ

*Свідчення **Кононенка Сергія Тимофійовича**, 1934 р.н., уродженця селища Нова Водолага Харківської області.*

*Мої батьки, **Кононенко Тимофій Трохимович** і **Софія Захарівна** (дівоче прізвище **Яковенко**), народилися 1892 р. Обоє походили з родин сільських ремісників. Одні займалися*

вичинкою шкір та чоботарством, інші — виготовленням побутового начиння з деревини. 1912 р. батьки побралися.

Хотілося б зупинитися на життєвому шляху матусі. До школи їй ходити не довелося, бо доки та школа будувалася у селі Просяному, мамі вже надійшла пора іти в найми. А 1907 р. її, 15-річну, відправили на заробітки до Криму. В Алушті моя мама разом з іншими дівчатами-землячками 5 сезонів підряд сортувала листки тютюну в одного багатого грека, а, їдучи із заробітків додому, щоразу купувала по золотому хресту. Як уже востаннє поверталася додому з Криму, то хазяїн, дякуючи за сумлінну працю, нагородив маму двома золотими монетами. Ті золоті речі і до цього часу зберігалися б у родині як історичні святині, аби не голодомор 1932-1933 рр. Завдячуючи тому скарбу, наша сім'я вижила.

Я сам, на щастя, голодомору не застав, але протягом усього життя багато наслухався про ті неймовірні страхіння.

Голодні люди їли все: собак, кішок, кору з дерев, різне коріння, але рідко кому вдавалося вирватись із лабетів смерті. Моя двоюрідна сестра Тетяна, старша від мене на 27 років, яка під час голодовки працювала при невеликому буфеті в Харкові, розповідала про двох своїх братів, Якова і Федора, що померли на її очах. Виснажені до краю, вони приповзли до буфету і, побачивши зо два відра пузирів, вичищених із риби, похапцем їх з'їли. А через дві години обох братів не стало.

Коли я працював у Харкові, то мав товариша Степана, 1922 р.н., родом із Гаврилівки за Куряжем, який теж розповів чимало страшного про голодомор. Пригадував Степан, як тинявся городами у пошуках їстівного: якогось коріння, мерзлої картоплини, малесеньких пагонів кропиви чи кінського щавлю. Бувало, що заходив до осель і бачив таке, що й згадувати страшно. По 2-3 трупи лежали прямо на долівці, щури повід'їдали їм вуха, носи, повигризали очі.

Якось вийшов Степан на вулицю, а назустріч — активісти на підводі. Вони збирали мертвих і напівживих, вантажили, мов снопи, і відвозили у великий яр (брали кожного за руки та ноги і скидали з розгону). Того разу хлопця на брчку не кинули, але згодом не минула і його лиха доля. Тричі Степанові довелося побувати на страшному звалищі мертвих тіл. Останній раз вибрався із яру смерті вночі. Сил не було, але інстинкт самозбереження і молодість таки відіграли свою роль. Щоправда, сидючи тоді в бур'яні, запитував себе: навіщо вижив?

У моїх родичів, як і в інших селян, активісти відібрали абсолютно всі продукти харчування: жито, пшеницю, кукурудзу, ячмінь, гречку, просо, квасолю, горох. Шукаючи схований хліб щупами (металевими загостреними прутами), члени спеціальних груп проштрикували кожен метр землі — і на присадибній ділянці, і на подвір'ї, і у сараях, і у повітках. У нашій хаті, розповідала мати, лежала німічна стара бабуся. Ліжко було старовинне, дерев'яне. Ось батько й надумав насипати під рогіжку і лахміття два відра жита. Але бездушні молодики стягли стару хвору людину і забрали зі схованки усе до зернини.

Тоді що ж допомогло вижити нашій родині? Можливо, те, що наші батьки з перших років колективізації вступили до колгоспу, віддавши туди коней, плуги, борони, брички та інший скарб. Коли почався голод, то від нього потерпали не тільки люди, а й коні. Різникам, серед яких був і наш батько, наказали тварин дорізати, а конину відправляти до райцентру в заготпункт. Відходи з тварин (кінські голови, ноги, требуху) різники по черзі ділили між собою, дециця перепала й батькові. Матуся все те мила, варила і розподіляла між усіма 9-ма членами родини. Щоразу, як траплялася якась пожива, мама збирала кісточки в макітру, додавала трохи юшки і виносила до перелазу, знаючи, що там на неї чатує сусідська дівчинка Шура. Вона щоранку з'являлася біля нашого двору і тоненьким кволим голосом благала: «Гьотю Соню, дайте кісточок!..». Батьки цієї нещасної дівчинки кудись подалися, рятуючись від голоду, а четверко діток — одного хлопчика і трьох дівчаток — залишили напризволяще. Трійко з них померло, а четверта, Шура, 1925 р.н., уціліла, дякуючи моїй мамі Софії Захарівні.

Та лише кінського м'яса навряд чи вистачило б для виживання нашої багатодітної родини. Найбільше стали в пригоді золоті речі, привезені нашою мамою із кримських заробітків. П'ять золотих хрестиків і дві монети (здається, їх називали «кватеринками») були по черзі відвезені до Харкова і здані в обмін на муку, крупу, інколи — цукор до спеціально створених у той час пунктів з прийому золота, які називалися «торгсинами». Довго я не знав, що означало це слово, а виявилось — скорочення від «Торговля з іностраними». Зрозуміло, що ціна за коштовності була дуже заниженою, але голод, як кажуть, не тітка. Дуже шкода було розлучатися із сімейними реліквіями, та вибору не мали.

Але у більшості людей, які мешкали на нашій вулиці, в селі, районі, коштовностей не було, а тому обмінювати у «торгсина» на продукти харчування було нічого. І шлях у таких залишався один — помирати страшною голодною смертю.

Пам'ятаю, до війни на багатьох садибах були могилки, в яких покоївся прах голодних страждальців. Але з часом ті могилки розорювалися, розкопувалися і, таким чином, не лишилося й сліду від страшної трагедії. Хіба що рана в душах людей. Немає й досі точних даних про кількість загиблих у роки голодомору: ні по країні, ні по області, ні по району, ні по нашій вулиці. Довгі роки страшна трагедія абсолютно замовчувалася.

Деся я читав, що Сталін, направляючи П.П. Постишева на Україну в 1933 р., говорив приблизно так: «Ти, Паша, там сделаєш, я уверен, больше, чем несколько дивизий в бою...». І Паша, отримавши таке благословення, «делал» — без зброї відправляв на той світ мільйони українців. Сталінські посіпаки лізли із шкуру, щоб догодити вождю. І це їм вдалося.

№104. МОРГИ І КЛАДОВИЩА ПРАЦЮВАЛИ ЦЛОДОВО

*Свідчення **Моїсеєва Віктора Михайловича**, 1928 р.н., уродженця міста Горлівки Донецької області.*

Я — лікар, судово-медичний експерт, кандидат медичних наук. У Харків разом із батьками переїхав немовлям, а тому вважаю його своїм рідним містом. Закінчивши в Харкові спершу військово-медичне училище, а потім медичний інститут, 45 років працював у сфері судово-медичних експертиз, із яких 25 років очолював Харківське обласне бюро судово-медичної експертизи, був головним судово-медичним експертом Харкова і Харківської області.

Після вивчення архіву Харківського обласного бюро судово-медичних експертиз та дослідження історії розвитку Харківської судово-медичної експертизи за 100 років її існування (1897-1997 рр.), опублікував статтю «Голодомор у м. Харкові в 1933 р.».

За даними архіву, обласне ДПУ вело облік померлих від голоду лише до 15 квітня 1933 р. За 3,5 міс. того року кількість та-

ких жертв по області склала 2 млн. 420 тис. 100 чол. Випадків людодіства за цей самий час зафіксовано 2500.

Спершу голодною смертю помирали маленькі діти, потім — старики, далі — всі підряд. Ховали померлих без одягу, без гробів, у спільних могилах. На початку 1933 р. нібито у зв'язку з епідемією сипного тифу (насправді сипний тиф мав місце лише в окремих випадках, а більшість людей помирали з голоду), у Харкові була створена надзвичайна санітарна комісія, яку очолив професор Коган-Ясний. До боротьби з епідемією було залучено міських судових медиків, асистентів кафедри судової медицини Харківського медінституту тощо. Кожного члена комісії було закріплено за конкретною дільницею, куди звозилися трупи з вулиць та під їздів. Такі дільниці були облаштовані в обласній лікарні, у ДОПРах №1 і №2, у бараках на Холодній Горі, Салтівці, Шатилівці, на вокзалі станції Харків-пасажирський, у будівельному клубі, у школах №1 і №15 та в інших місцях. За окремими об'єктами для надання практичної допомоги були закріплені працівники міліції.

Спеціальний уповноважений для боротьби з епідемією професор Бокаріус (іменем його батька в Харкові названо НДІ судово-медичних експертиз) 5 квітня 1933 р. направив до обласної прокуратури листа, в якому прохав дозволу у випадках відсутності зовнішніх ознак насилля, ховати трупи, підібрані у місті, без проведення судово-медичних досліджень. Після отримання позитивної відповіді трупи стали направляти безпосередньо на кладовище, складаючи на кожен окремий випадок протокол зовнішнього огляду.

Під час голодомору в Харкові щоденно і щомісячно складалися зведення про надходження трупів. Так, наприклад, за липень 1933 р. у трупних покоях 1-ї і 2-ї радлікарень, у Салтівському, Шатилівському, Ващенківському бараках, у школах №15 і №20, у дитячому містечку та в інших місцях було зосереджено 6675 трупів. Щоденно їх надходило у пункти збору від 130 до 303. Майже половина трупів (3304), підібраних у тому місяці були дитячими. Щоденно реєструвалося від 105 до 156 дітей-покійників.

Більш наочну картину подій, які відбувалися тоді в Харкові, дає аналіз документів судово-медичного моргу за 1932-1934 рр. Так, наприклад, до моргу 1-ї радлікарні в 1932 р. надійшло

1584 трупи, із них зроблено розтин 1375, а 209 — видано без розтину. Того року випадків смерті від виснаження, голодування, розладу травлення та ББО («безбелковые отеки») зареєстровано не було, такі діагнози причин смерті стали з'являтися тільки із січня 1933 р. Саме в 1933-му в Харкові було вперше відкрито загальноміський судово-медичний морг, через який у тому році пройшло 8940 трупів, у 6021 із яких причиною смерті визнано голод. У більшості випадків складався протокол зовнішнього огляду підібраних у місті померлих і вночі їх вивозили на кладовище, де ховали у братських могилах.

Трупів було так багато, що судово-медичні експерти і працівники кладовищ працювали цілодобово.

Як зазначається у документах Харківського міського моргу, в січні 1934 р. від голоду померло 7 чол., у лютому — 10, у березні — 3, у квітні — 2, у травні — 3, у червні — 1. Більше зареєстрованих смертей від голоду не було. Голодомор у Харкові припинився.

Є всі підстави передбачати, що приведені тут показники смертності від голоду є мінімальними, адже не виключена можливість, що їх навмисно приховували за діагнозами типу «параліч серця», «старечий маразм», «дизентерія» тощо.

Переживши голодомор у несвідомому віці, знаючи про нього лише із розповідей близьких та знайомих, я на архівному матеріалі пересвідчився, якою страшною була українська трагедія.

ДИПЛОМАТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

ІНОЗЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ГОЛОД В УКРАЇНІ

Масив документів, які стали джерельною базою для західних дослідників голодомору 1932–1933 рр. в Україні, ще не набув у нас широкого наукового і громадського розголосу, хоч і заслуговує на те. Лише продовжуючи пошуки документальних джерел як у нашій країні, так і за її межами, зіставляючи їх, ми зможемо якнайповніше відтворити події 1930-х років в Україні у контексті вітчизняної та світової історії.

Першими друкованими свідоцтвами про голод як наслідок соціалістичних реформ у вигляді «індустріалізації» та «колективізації» стали повідомлення світової преси. З весни 1932 р. на сторінках широко розповсюджуваних «Таймс», «Нью-Йорк таймс», «Фігаро», «Манчестер гардіан», «Нойє Цюріхен цайтунг», «Газетт де Лозанн», «Райхпост», «Ла stampa» тощо почали з'являтися статті спочатку про труднощі з продовольством, а пізніше і про масове голодування в Україні, Поволжжі, на Північному Кавказі. Авторство цих публікацій найчастіше належало власним кореспондентам західних інформаційних агентств і періодичних видань в СРСР. Іноді з інформацією виступали не журналісти, а іноземні громадяни — безпосередні свідки подій. Мали місце й огляди аналітичного характеру. Від останніх бере свій початок багата західна бібліографія голодомору 30-х років. У свою чергу газетні репортажі, повідомлення, свідчення очевидців стали її першою джерельною базою.

Однак певна суперечливість, подекуди неточність, а іноді й відверта упередженість публікацій світової преси про голодомор, викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами (радянська цензура, тиск офіційних властей, загроза втрати візи, недоступність повної інформації тощо), ускладнює використання їх як документальних джерел і вимагає обов'язкового зіставлення з іншими. Та попри все, цей значний масив документів не може залишатися поза увагою української історичної науки.

Поряд із західними журналістами, позбавленими можливості добувати інформацію у повному обсязі, у подібному становищі знаходилися й західні дипломати. Щоправда, пра-

цівники іноземних посольств, хоч і були обмежені у пересуванні, мали змогу користуватися дипломатичною поштою — каналом зв'язку, який не підлягав перлюстрації. Це робило їх відвертішими. Можна припускати, що дипломатичні депеші, доповіді, звіти західних посольств і консульств своїм міністерствам закордонних справ є більш достовірними джерелами при відтворенні ситуації в аграрному секторі Радянського Союзу наприкінці 1920-х — початку 1930-х років. Підтвердження цього знаходимо в опублікованих італійських, британських, німецьких дипломатичних джерелах.

Опрацьовані дипломатичні матеріали, невелика частина яких подана у цьому збірнику, з одного боку дають можливість реконструювати політичну, соціальну та економічну ситуацію в країні такою, якою вона бачилася західним експертам, а з іншого боку мають засвідчити, що уряди країн Заходу володіли достатньою інформацією про масштаби катастрофи, яка спіткала селян України. Однак ні економічних, ні політичних санкцій проти правлячого режиму в СРСР, незважаючи на заклики світової громадськості, вжито не було. Навпаки, 1933 р. США встановили з Радянським Союзом дипломатичні відносини, 1934 р. СРСР було прийнято до Ліги Націй.

Певною покутою США за свою колишню провину перед Україною стало створення 13 грудня 1985 р. спеціальної Комісії конгресу, яка не лише вивчила причини і наслідки голоду 1932-1933 рр. в Україні, а й поширила інформацію про трагедію на українських чорноземах по всьому світу.

У своїх висновках Комісія конгресу США зазначила, зокрема, що «американський уряд мав достатню і своєчасну інформацію про голод, але не зробив будь-яких кроків, щоб поліпшити ситуацію. Натомість адміністрація заявила про дипломатичне визнання Радянського уряду в листопаді 1933 р., безпосередньо після голоду.

Державний департамент почав отримувати відомості про голод ще з осені 1932 р. Гуманітарні звернення від близьких голодуючих надходили до Білого дому з середини тижня інвагурації президента Рузвельта. У першій половині жовтня факт голоду в Україні категорично підтверджували американські дипломати у Ризі та Афінах».

Такої ж політики невтручання дотримувалися й уряди інших країн, добре поінформовані про ситуацію в СРСР, по-

сприявши тим самим становленню та зміцненню тоталітарного режиму, від якого згодом самі ж стали неабияк потерпати.

Наведені у цій книзі дипломатичні матеріали є частиною документальних джерел, які зберігаються за кордоном. Взяті вони із першого вітчизняного збірника з українським перекладом цих документів — книги М. Мухіної «Упокорення голодом» (К., 1993), підготовленої та видрукованої за сприянням фонду Катедр українознавства при Гарвардському університеті (США), Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка (Нью-Йорк) та Європейської громади правників з нагоди 60-річчя голодомору в Україні.

З метою більш широкого наукового і громадського розголосу та для зіставлення закордонних і місцевих документальних джерел для передруку обрані ті із дипломатичних матеріалів, які безпосередньо стосуються харківського реїсону, а також деякі звернення до Ліги Націй про допомогу голодуючому населенню України.

**Інформація «Щодо бунтів біля
булочних», передана посольством Італії
в СРСР італійському Міністерству
закордонних справ**

Москва, 7 квітня 1933 р.¹

Нещодавно у Харкові спалахнули бунти біля булочних. Люди там годинами простоювали в чергах, щоб купити хліба. На одній з околиць 3500 чоловік напали на міліціонерів, які намагалися розігнати їх, на іншій околиці люди напали на дві булочні, забрали борошно і зруйнували приміщення перед тим, як у ті події втрутилася міліція.

Щоб запобігти таким випадкам, міліція вдається до масових арештів. Якось, приблизно о четвертій годині ранку, міліція раптово заблокувала бічні вулиці, оточила півторатисячну юрбу людей, що зібралися, чекаючи, поки відчинять булочну, а тоді зігнала всіх на одне з подвір'їв поблизу міліцейської дільниці. Відтак людей погнали на вокзал, повантажили в залізничні вагони і повезли назад у сільську місцевість.

Щось подібне до цього сталося 25 числа минулого місяця поблизу консульства у Харкові. Застосовуючи ті самі методи, заарештували 300 чоловік, пригнали всіх до міліцейської дільниці, а звідти вантажівками вивезли з міста.

Часто людей, які помирають у потягах від голоду, вивантажують просто на станціях. Коли настає відлига, у сільській місцевості знаходять покинуті трупи, які доти були під снігом. У селах люди цілими сім'ями помирають у своїх домівках від виснаження.

Ходять чутки про численні випадки людоїдства, але перевірити правдивість цих чуток важко. Проте генеральний консул Польщі у Харкові заявляє, що йому відомий один такий випадок, внаслідок якого заарештували цілу групу людей, звинувачених у людоїдстві.

Ситуація на Україні трагічна, і про це свідчить звіт, що його первісно подав королівський віце-консул у Батумі про вплив туди сили-силенної гнаних голодом українців, які сподіваються знайти порятунк у Закавказзі.*

* Підпис нерозбірливий.

**Офіційні донесення консула Італії
у Харкові Сержіо Граденіго² італійському
посольству в Москві для інформування
Міністерства закордонних справ Італії
про голод в Україні.**

31 травня 1933 р.

Голод і далі шаленіє й нищить людей, і просто неможливо збагнути, як може світ залишатися байдужим до такого лиха і як міжнародна преса, котра так охоче й нагально закликає до міжнародного осуду Німеччини за так зване «жорстоке переслідування євреїв», може спокійно спостерігати масове вбивство, яке організував радянський уряд і в якому євреї відіграють таку важливу, хоч і неповідну, роль.

Бо немає жодного сумніву в тому, що: 1) цей голод штучний і спеціально створений для того, аби «провчити селян»; 2) серед жертв голоду немає жодного єврея, навпаки, усі вони ситі, живучи під братерським крилом ДПУ.

«Етнографічний матеріал буде змінено», — цинічно сказав один єврей, велика риба місцевого ДПУ. Сьогодні можна буде передбачити остаточну смерть цього «етнографічного матеріалу»; він призначений, щоб бути зміненим.

Страшним і неймовірним може здатися таке передбачення, та все ж таки треба його вважати реальним і в стані здійснення.

Уряд Москви справді заздалегідь підготував за допомогою жорстокої реквізиції (про яку я кількаразово здавав звіт) не просто неврожай (це було б легко сказати), а цілковиту відсутність будь-якого засобу існування в українських селах, на Кубані, на середній Волзі.

Три твердження можуть лежати в основі такої політики:

*1). Пасивний спротив селянина колективізації господарства.
2). Переконання, що неможливо звести цей «етнографічний матеріал» до зразка справжнього комуніста.*

3). Більш або менш виражена потреба або вигода денаціоналізувати землі, в яких свідомість українська і німецька знову розбуджувалася, створюючи загрозу можливих майбутніх політичних труднощів, і тому для зміцнення імперії було б краще, щоб на тих землях жило населення не корінне, принаймні здебільшого російське.

Перше твердження мусило спровокувати думку про потребу «провчити» селянина, і уряд, поза всяким сумнівом, так вирішив, як це підтверджує багато осіб в партії.

Третє, напевне, означає, що вирішено ліквідувати українську проблему протягом кількох місяців, ціною смерті від 10 до 15 мільйонів осіб. Нехай ця цифра не здається перебільшеною. Я тієї думки, що вона ще вища, і, мабуть, її вже досягли.

Це велике нещастя, яке скошує мільйони людей і винищує дитинство цілого народу, вдаряє в дійсності тільки Україну, Кубань і середню Волгу. В інших місцевостях воно відчувається набагато менше або й зовсім не відчувається. Професіонали, гідні всякої довіри, які мали змогу проїздити через інші частини України, одноставно заявляють, що катастрофа обмежена виключно Україною, Кубанню та середньою Волгою.

«Руїна починається за Курськом», — сказав письменник Андрєєв, який приїхав кілька днів тому з Москви, і додав: «Український селянин більше не повернеться вже до землі. Хто переживе, стане безпритульним, далеким від цієї своєї батьківщини, тому що ніхто вже не буде спроможний відродити в ньому довір'я до сучасного режиму. Також і колгоспники страшенно виголоджені і починають занепадати через смертність, яка їх нищить, і через утечу в міста тих, що залишилися. Всі тікають до головних центрів, а там, якщо їм вистачає сили, щоб дійти, на них все одно чекає голодна смерть, бо вони не мають грошей і ніхто не старається їм допомогти. Моя дочка (казав Андрєєв) має заледве 15 років: але й вона не зможе побачити нашої країни також багатою й щасливою, як це було в минулому. «Спасіння», можливо, прийде, як селянина буде цілковито знищено. Уряд замінить його новим елементом, який буде змушений працювати на землі так, як робітник на фабриці, але досвід навчає, що фабрики в руках сучасного режиму не продукують нічого. Так само, безперечно, буде і з землею: якщо її зорганізують у колгоспи, режим звалиться. Приїжджаю з відвідин багатьох мешканців в околиці Ленінграда: там нарікають, бо втратили від 50% до 60% корів! Але вони — пани, що їдять щодня хліб. Мали б на що нарікати! Там їм добре. Нехай прийдуть сюди побачити, що діється! — така розмова відбувалася в домі спільних знайомих».

Це зауваги загального порядку, що їх підказує перебіг фактів, які довели до теперішнього нещастя.

Хочу подати ще епізодичний образ ситуації.

Товариш Френкель, член колегії ДПУ, сказав довірчо одній відомій мені особі, що в Харкові щоночі збирають на вулиці до 250 трупів померлих з голоду. Зі свого боку, можу посвідчити, що я бачив по півночі, як перед консульством проїжджали вантажні авто з 10-15 трупами. Біля королівського консульства стоять три великі споруди, тому машина зупинилася перед ними, і два службовці вийшли з вилами, щоб шукати мертвих. Я бачив, як підбрали з землі тими вилами 7 трупів, серед них двох чоловіків. Збуджені шумом, встали з землі жінка і четверо дітей та ще дехто і зникли, як тіні. Один із службовців, зайнятих цією працею, сказав мені: «У вас такого немає, правда?»

Уранці 21-го на базарі мертвих складали на купи в лахмітті і людських екскрементах уздовж огорожі біля річки. Спочатку там було 30 трупів. Уранці 23-го їх було вже 51. Дитина ссала груди мертвої матері із обличчям сірого кольору. Люди казали: «Це ще тільки квіточки соціалістичної весни».

Якось я йшов по вулиці Пушкіна (вул. Пушкінська. — Прим. упор.) до центру міста. Накрапав дощ. Троє безпритульних ішли попереду мене й удавали, що б'ються. Під час сутички один з них наштотхнувся на жінку, що несла борщ у горщику, загорнутому хустиною. Горщик упав на землю й розбився. Винуватець утік, а решта двоє почали руками вигрібати борщ із багна і їсти. Відтак вони набрали того борщу в картуз і для третього.

На тій самій вулиці Пушкіна, метрів 20-30 від консульства, сиділа сільська жінка з двома дітьми на тротуарі, як сиділи й інші матері вздовж вулиці. Вона тримала звичайну бляшанку без накривки, і час від часу хтось з перехожих кидав туди монети. Ввечері вона одним порухом відштовхнула дітей, підвелася, вибігла на проїжджу частину вулиці й кинулася під автомобіль, що їхав на повній швидкості. Я бачив, як через півгодини двірник підбирав останки нещасної жінки. Діти стояли тут-таки й дивилися на все це.

Лише тиждень тому було створено службу для вилучення покинутих дітей. На додаток до селян, які напливають у місто, бо не мають більше надії на те, щоб вижити в селі, тут перебуває також багато дітей; цих дітей батьки привели сюди й покинули, а самі повернулися в село помирати. Вони сподіваються, що хтось у місті потурбується про їхніх дітей. Аж

до останнього тижня діти були покинуті самі на себе, вони плакали на тротуарах, під дверима будинків — скрізь. Можна було бачити десятирічних дівчаток, які, перебравши на себе роль матерів, намагалися, як могли, доглянути своїх трирічних та чотирирічних братиків та сестричок. Коли наставала ніч, вони закутували меншеньких у своє пальто чи хустку, а самі лягали спати поруч із ними просто на землі, поставивши поруч бляшанку на той випадок, якщо хтось із перехожих захоче кинути туди якусь копійку.

Ось уже тиждень, як органи міської влади мобілізували своїх працівників, які ходять у білих халатах, виловлюють дітей і ввозять їх до найближчої міліцейської дільниці. Усе це часто супроводжується сценами розпачу, сльозами й плачем. Перед нашим консульством розміщена міліцейська дільниця, і кожну мить можна почути розпачливі крики: «Я не хочу помирати в бараках смерті, дайте мені померти спокійно».

Близько полудня дітей починають ввозити до залізничної станції на Сіверському Дінці, де їх пересаджують у товарні вагони. Сюди ввозять також дітей, зібраних по селах або виловлених на потягах, і селянські родини та самотніх старих людей, виловлених у місті протягом дня. Тут санітари «сортують» прибульців (за словами одного лікаря, серед санітарів є справжні герої дня, 40% з них померли від тифу, яким заразилися на своїй роботі). Дітей, які ще не опухли і мають шанс вижити, посилають у табори до Голодної Гори (очевидно, мається на увазі мікрорайон Харкова Холодна Гора. — Прим. упор.). Там близько 8000 душ, головно дітей, лежать, агонізуючи, на сіні в бараках. Лікар, приписаний до тих бараків, розказував мені, що їм дають молоко і юшку, але дуже мало і лише вранці-годи. Вони ледве живуть. 80-100 душ із них помирає щодня. «Російський лікар має не дуже чутливе серце, — сказав він, — але я пережив душевну кризу після побаченого».

Опухлих відвозять товарними вагонами на 50-60 кілометрів, щоб ніхто не бачив, як вони помирають. Вагони заповнюють людьми і замикають на засув. Часто буває так, що вагони із замкненими в них людьми стоять на станції по кілька днів, аж поки сформують цілий потяг. Кілька днів тому робітник із обслуги такого потяга, проходячи повз один із вагонів, почув звідти крики. Підійшовши ближче, він з'ясував, що один із в'язнів просить випустити його, бо сморід від трупів стоїть

нестерпний. Відімкнувши вагон, робітник побачив, що живий був лише один той чоловік, решта лежали мертві. Того в'язня перевели помирати до іншого вагона, де ще були живі.

Коли потяг прибуває на місце призначення, робітники викопують великі ями і скидають туди померлих з вагонів. Мені розказували, що цю роботу виконують без особливої метушні і що часто котрийсь із тих, кого кинули в яму, раптом прокидається в останньому спалаху життя. Але гробарі не припиняють своєї роботи, і розвантаження потяга триває далі.

Я одержав деякі подробиці від санітарів і можу поручитися за їх вірогідність.

У в'язниці Голодної Гори щодня помирає близько тридцяти в'язнів.

У селі Граково, що лежало на відстані 50 кілометрів від Харкова, було 1300 мешканців, сьогодні їх усього 200.

У районі Полтави становище особливо важке, навіть важче, ніж у Харкові. У місті Полтаві навіть лікарі починають пухнути від голоду.

Член комсомолу із Сум написав дівчині в Харкові, що в сім'ях вбивають наймолодших дітей і їдять їх.

Я посылаю вам зразок порошку, який роблять із коріння. Із такого порошку під Білгородом (мабуть, російське місто Белгород. — Прим. упр.) варять дерев'яну кашу.

Навпроти хати пана Баловича показний літній чоловік схилився раптом над купую тирси і проковтнув жменю.

Я вкладаю до конверта фотографію німецької дитини із Середньої Волги. Це дитина із німецької родини, яка прибула для репатріації до Німеччини через німецьке консульство. Обличчя дитини має специфічний старечий погляд, що дуже часто трапляється тут, у Харкові.

Нарешті зазначу ще про самогубство генерала ДПУ Бродського. 18-го числа цього місяця, повернувшись із інспекційної подорожі по селах, він страшенно посварився з Балицьким. Під час сварки весь час вигукував: «Це не комунізм, а мерзота». Він казав, що досить уже з нього таких інспекцій і що він більше ніколи нікуди не поїде виконувати «накази» (здається, в його обов'язки входило здійснювати якісь репресивні акції). Пострілом пістолета в голову він покінчив із собою.

З тих самих причин наклали на себе руки також Хвильовий і Гірняк. Про цих двох, з огляду на особливо цікаві політичні обставини, йдеться в окремому звіті.

Нарешті один високий чин місцевого уряду і член партії, імені якого я не зміг установити, збожеволів після інспекційної подорожі по селах. На нього довелося одягнути гамівну сорочку. Він був у нестямі і повсякчас вигукував: «Це не комунізм, це — вбивство!»

Насамкінець зазначу, що наслідком теперішнього лиха в Україні буде російська колонізація цієї країни, яка призведе до зміни її етнографічного характеру. В майбутньому, і, либонь, дуже близькому майбутньому, ніхто більше не говоритиме про Україну чи про український народ, а отже, і про українську проблему, бо Україна стане de facto територією з переважно російським населенням.

З пошаною

Королівський Консул ГРАДЕНІГО²

* * *

22 червня 1933 р.

Це сумна тема, але про кілька випадків варто сказати, бо вони проливають світло на розумовий рівень і на поведінку органів влади.

Підбирання «пропалих», «покинутих», «спекулянтів» тощо здійснюється так зневажливо й енергійно, що я мусив був видати своєму службовцеві посвідчення на той випадок, коли б його потягли на один із «ваговозів смерті». Складається враження, що органи влади встановили денні плани для такого «підбирання». Ось про такий випадок розповіли мені в родині академіка. Дівчина, яку мати послала по хліб, сіла на краєчку тротуару і почала читати, чекаючи поки надійде її черга до прилавка. Її забрав «ваговоз смерті», який проїжджав мимо. Дівчина кричала і запевняла, що вона мешкає тут-таки поруч, але все надаремно. Обслуги «ваговозів смерті» нагадують візників-грубіянів, вони кидають на машину геть усіх, хто потрапляє їм під руку. Все те бачила жінка, яка мешкала в сусідстві з тією дівчиною, вона побігла до її матері й повідомила про те, що сталося. Мати побігла до найближчого відділення міліції. Всі її зусилля були марні — міліціонери виставили матір надвір. Тоді вона побігла до знайомого, який працював у ДПУ. Той згодився допомогти, але дівчини вже не було

у відділенні міліції — її повезли до в'язниці. Матері дозволили зайти в бараки (пізніше вона розповідала, що там були трупи і люди при смерті упереміш із спотвореними тілами зі слідами наруги над ними — когось із них забрали з дому вночі, а хтось помер від голоду на вулиці вдень), де вона нарешті знайшла свою дочку. Старший офіцер ДПУ запитав службовців, чому вони забрали добре одягнену дівчину, яка, очевидно, не була схожа на безпритульну. Ті відповіли: «Ми не знаємо, кого забирати, а кого ні. Ми повинні виконувати щоденний план, щоб не було нарікань з боку начальства».

З інших надійних джерел я довідався, що людей при смерті скидають разом із померлими в ями за містом і або залишають там помирати, або закопують живцем разом із трупами.

Я ще можу додати дещо до довгого переліку сіл, мешканців яких майже цілком винищено, а також відсоток смертності:

Колгосп № 47 Харківської області. Там живими залишилися тільки члени сільради, а всього кілька десятків душ.

У Терстаняку, що за 60 км від Харкова, ВСІ ПОМЕРЛИ ВІД ТИФУ ТА ГОЛОДУ. Один лікар, на прізвище Гей, якого послали туди, зайшовши в село, був заскочений зненацька від жахливого смороду трупів, що розклалися в хатах (лікар сам розповідав мені про це).

У селі Мохначі під Чугуєвом колись мешкало близько 1000 душ (пані Балович провадила там відпустки). Тепер там залишилося 12 чоловіків, кілька жінок і двоє чи троє дітей (пан Балович їздив туди 11 червня).

У неназваному селі Валківського району (про це розповідав мені викладач університету) колись мешкало 3000 душ. З останньої осені там «офіційно» померло 800 душ, а ще 800 «зникло». У тому селі немає жодної вагітної жінки, жодного немовляти. Одна жінка втекла, бо її родичі напівжартома сказали їй, що вона найгладша з усіх і що з неї вийшла б пречудова печеня. Складається враження, що всі ті, хто вижив, стали людидами.

Під сучасну пору в Харківському суді розглянуто 300 справ, пов'язаних із людодством. Лікарі, мої знайомі, бачили в продажу на базарі людське м'ясо.

Представники уряду визнають загибель 9000000 людей тільки в Україні. В університетських колах, однак, кажуть про загибель 40-50% усього українського населення, тобто 15-16

мільйонів. Остання цифра, на мою думку, більше відповідає дійсності.

З повагою

Королівський Консул ГРАДЕНІГО

* * *

10 липня 1933 р.

Сьогодні Україна являє собою дуже сумну картину. За винятком районів, що лежать близько міст у радіусі 50 км, і великих міст, країна впала жертвою голоду, тифу, дизентерії, можливо, навіть холери і, нарешті, чуми, яка спорадично спалахує то тут, то там.

Коли минулого року вперше виникла загроза голоду, уряд зацікавився політичною ситуацією, яка могла погіршити через голод, і, дотримуючись вчення Леніна про те, що голод призводить до революції, ужив заходів. Сьогодні вже можна пояснити, чому було вжито деяких заходів. Загроза революції чи, радше, контрреволюції внаслідок голоду могла стати серйозною тільки у великих промислових центрах. Отож насамперед треба було потурбуватися про забезпечення саме їх. З огляду на великі відстані, брак доріг і їхній поганий стан, села не становили такої небезпеки, і на них можна було не зважати (в Україні також постало політичне питання про ліквідацію селянства). Проте у межах 50-кілометрової зони навколо великих центрів (навколо Москви 100 км для більшої гарантії) небезпека вибуху невдоволення все ще існувала; треба було якимсь чином зменшити її, і через те навколо Харкова, Одеси тощо люди все ще жили, а довкола Полтави та й у самій Полтаві люди вмирили: навколо Дніпропетровська люди жили, а навколо Києва вимирали. З цим пов'язане і виникнення паспортів, це новітнє закріпачення сотень тисяч людей (некорисних, небезпечних, *сідевант*^{*}) з метою тримати їх поза межами 50-кілометрових зон (або 100-кілометрової навколо Москви) для того, щоб відвернути повстання чи навіть вияви невдоволення. Чистки партії пов'язані з продовольчою ситуацією чи, радше, з побоюваннями небажаної для уряду реакції на голод.

Цей голод знищив половину сільського населення України.

* Підозрілих (фр.).

Міліція безжалісно хапає всіх селян (я спостерігав, що міське населення через оманливе почуття самозахисту навмисно культивує в собі ненависть до селян, непереможне бажання тероризувати їх, добровільно беручи участь у полюванні на них, і, якщо хтось із селян намагається втекти з вагозова, на якому їх звозять до міліцейських відділень, то завжди знаходиться десяток городян, готових переслідувати того селянина, бити його, передавати в руки міліції), а лікарям суворо заборонено лікувати селян, які з'являються в місті.

Щодня ловлять у місті дві тисячі цих нещасних людей, а вночі їх вивозять. Цілі сім ї, що прийшли до міста з останньою надією врятуватися від голодної смерті, безжалісно тримають у підвалах протягом одного-двох днів без їжі, а іноді вивозять за 50, а то й більше кілометрів від Харкова і скидають у яри, утворені проливними дощами. Багато хто з них нерухомо лежать і вмирають, інші ще мають силу підвестися, а дехто навіть знаходить у собі снагу ще раз дійти до міста, де іноді можна випросити милостиню. Від одного з них я довідався, що одне таке місце знаходиться в болотах за Оленівкою³, звідти чотири години пішки до найближчої станції. Кожні три-чотири дні туди прибуває бригада могильників, щоб закопати померлих.

Деякі лікарі, мої друзі, кажуть, що смертність у селах часто досягає 80% і дуже рідко де — менше 50%. Найбільше вражені голодом Київська, Полтавська і Сумська області — щодо них можна не без підстав застосувати термін «пустеля».

Ще один приклад примарного села: ЛЮТОВА⁴, поблизу Харкова; колись там жило 1500 мешканців, тепер 90.

Щодо санітарно-гігієнічних умов, то гіршими вони бути не можуть. Лікарям заборонено зазначати причиною смерті тиф і голод, лікарі не мають права навіть збирати й узагальнювати свої спостереження, які могли б становити для них інтерес із чисто наукового погляду. Проте я роздобув деякі дані щодо патологічних наслідків такого недоїдання. Ті, кому пощастило дістати трохи хліба (чорнючого й спеченого із найрізноманітніших інгредієнтів), швидко й однаково виснажуються, а тоді падають без усяких попередніх симптомів від серцевого нападу. У тих же, що лише п'ють рідину й трохи молока, поволі опухають ноги й суглоби, після чого вони також помирають від серцевого нападу.

Дуже часто у людей виникають галюцинації, під час яких їхні діти здаються їм тваринами, яких вони вбивають і їдять. Пізніше, прийшовши до тями після більш-менш належного харчування, вони не пам'ятають, що хотіли з'їсти своїх дітей, і кажуть, що вони не здатні навіть подумати про таке. Це явище можна пояснити браком вітамінів, і якби його дослідити, то таке дослідження мало б неабияку наукову вагу, але, на жаль, це заборонено робити навіть з науковою метою.

З повагою

Королівський Консул ГРАДЕНІГО.

* * *

19 липня 1933 р.

У неділю 16 липня цього року я поїхав автомобілем до Полтави, щоб зблизька на власні очі побачити ту саму місцевість, яку вивчав під час моєї подорожі до Одеси літаком. По суті, мої попередні спостереження підтвердилися цілком. Зокрема мушу зазначити таке:

СТАН ДОРІГ. Від Харкова починається дорога з твердим покриттям — бруківка. Бруківка камені, що виступають вище поверхні дороги, дуже незручнюють подорож, бо автомобіль повсякчас підкидає, коли швидкість перевищує 50 км на годину. Ця дорога тягнеться до Валок, міста, що лежить на відстані близько 50 км від Харкова. Далі починається польова дорога. Місцями вона непогана, але часто на ній трапляються глибокі колії від коліс машин, що їздять під час дощу. Ці колії 10-30 см завглибки і 10-15 см завширшки. Вони тягнуться паралельно одна одній по чотири, шість, вісім і більше, створюючи неабияку небезпеку, бо коли колесо потрапляє в них, то автомобіль може перекинутися. Це значно уповільнює подорож, а крім того, на дорозі через кожні один-два кілометри трапляються улоговини, вимиті дощовими потоками. Ці улоговини мають метр завдовжки і стільки ж завглибки з прямовисними краями. До них треба наблизитися на мінімальній швидкості, не вищій, ніж хода пішохода, якщо не хочеш перекинутися. Мости через яри збудовано лише подекуди, і кількість їх становить тільки 30% від потрібної.

З-під коліс піднімається страшенна курява, а що їхати по такій дорозі можна тільки на малій швидкості, то пилюка

щільним шаром опускається на автомобіль. По селах і впродовж кількох кілометрів перед і за ними дороги перебувають в особливо непривабливому стані. Пригадую Коломак і місцевість за ним, де мені доводилося спочатку виїжджати, а тоді з їжджати приблизно на 40 метрів. Ці труднощі викликані були купами землі, безладно насипаними то тут, то там, ровами завширшки один-два метри обабіч дороги. Їзда по такій дорозі — це справжнє випробування нервів та майстерності водити машину. І підїзна, і виїзна дороги в цьому великому селі придатні, радше для танків, а не для навіть найбільших і найпотужніших автомобілів.

СЕЛА Й МІСТЕЧКА. Я проминув Люботин, містечко непримітне, бо лежить воно неподалік від Харкова. Валки — велике містечко, але визначити його величину важко, бо в Україні такі типи поселень розміщені не щільно, а розкидано серед городів та садків. Я бачив недільний базар. На ньому селяни, близько 30 возів, але городини мало, кілька глечиків з буряковим повидлом. Голод відчувається у всьому: людях, худобі, товарах. Ні курей, ні гусей, ні горщиків, ні одягу, нічого. Я запитував себе: яка мета такого базару? Це, либонь, справа звички та звичаю і нічого більше. Таку саме картину побачив я і в Коломаку⁵ через 30 км. Біля возів стояло близько 50 коней. Село Ворнівка⁶, виявилось найбагатшим, але в особливому аспекті, тоді як на цвинтарі стояло якихось десятків потемнілих від часу хрестів, поруч стояв цілий ліс хрестів свіжих, щойно поставлених. Тут я поговорив із селянином-колгоспником гарної статури і віком приблизно 30 років. Ми обмінялися лише кількома словами, бо агенти ДПУ нищипорять у кожному селі. Тепер у селі залишилося 40 чоловіків, жінок і дітей. Рік тому в ньому мешкало 800 душ. Багато кого селяни вбили самі, «бо вони їли чужих дітей». Багато «пішли із села помирати». Я помітив близько десятка напіврозібраних осель уздовж дороги. Ті, що жили, забрали матеріал, який міг їм знадобитися для своїх потреб. Ті самі картини я бачив і в двох інших селах, які я не можу знайти на моїй карті (купити детальну радянську карту неможливо). Я не міг дізнатися про назви тих сіл, бо в них не було жодної живої душі. Ці села схожі на примарні села. З димарів двох хат у Ворнівці йшов дим, з кількох димарів у Коломаку і ще з трьох

у Парасковіївці⁷, останньому містечку перед Полтавою. У цьому, останньому містечку дорога теж вибрукувана камінням. За цілий день подорожі (десять годин в автомобілі) я побачив троє собак. Це без урахування Харкова, Полтави й Люботина. У Парасковіївці (там міститься радгосп) я бачив три табуни гусей загальною кількістю близько 60 голів, які стерегли жінки, і з десяток свиней. Я бачив усього близько 50 голів великої рогатої худоби — одну череду поблизу Люботина, а другу перед Валками. Вони належать радгоспові «Першотравневий», який міститься між Люботином і Валками. При заході сонця восьмеро хлопців біля Люботина пасли близько десятка корів. Я бачив усього одну жінку з дитиною на руках. Я не бачив старих людей. Близько 7.00 вечора по дорозі додому я бачив п'ятеро жінок середнього віку, які розмовляли перед однією з хат. Трохи далі в цьому ж таки селі я побачив з десятеро хлопців віком 10-15 років. Протягом цілого дня я не бачив дітей віком від трьох до семи років, за винятком обласних центрів. Близько 6.00 вечора я помітив групу приблизно з 20 селян, які йшли по двоє з лопатами на плечах у напрямку до Коломака. На відстані двох метрів попереду цих людей їхала підвода, а в ній сиділо двоє озброєних рушницями людей, ззаду їхала така сама підвода. Ті, що йшли пішки, рухалися спокійно. Вони були дуже похмурі і, очевидно, страшенно втомлені. За цілий день я не чув, щоб хто-небудь співав.

СІЛЬСЬКА МІСЦЕВІСТЬ. За Харковом я бачив луку площею 20 на 10 км, на якій лежало скошене сіно, пов'язане у в'язки, а трохи того сіна було все ще розкидано по землі. Те сіно було брунатного кольору, навіть без натяку на жовто-зелений колір правильно доглянутого сіна, і годилося воно в такому стані тільки для підстилання або для палива. Далі за Люботином лежало величезне пшеничне поле площею приблизно 30 на 15 км і гарне, як море. Але придивившись до нього зблизька, я помітив таке: по-перше, пшениця була рідка, а колосся стояли прямо і здавалися порожніми. По-друге, трохи менше половини колосся зігнулися під вагою зерна. Отакі мої спостереження і така моя думка як нефаківця. Усе ж цим можна пояснити, чому така низька середня врожайність. Я бачив ще одне поле приблизно такого самого розміру біля Парасковіївки, неподалік від Полтави — це було радгоспне поле. Що ж до решти полів, то всі вони середнього розміру, розкидані там-сям і часто порослі бур'янами. Зерно зникло

серед лісу бур'янів заввишки таких, як зріст людини. Все, що можна робити на такому полі, це висмикувати зернові з-поміж усіх цих бур'янів, які сягнули фантастичної висоти. Мабуть, поля були погано засіяні. У селян для сівби забирали навіть фуражне зерно, щоб було чим засіяти посівні площі. Я бачив також чималі площі полів, засіяні конюшиною та вівсом навпереміш, але овес уже давно випустив колосся і тепер не годиться для фуражу. Ці посіви треба було скосити місяць тому.

РОБОТА НА ПОЛЯХ. До 10.00 ранку я не бачив живої душі в полі. Пізніше я помітив жниварку, запряжену кіньми, і поодиноких селян із косами в руках. Я бачив кількох селян, які прополювали свої власні ділянки землі (які не належать колгоспові чи радгоспові). Лише пополудні я побачив близько десяти гуртів чоловіків і жінок (близько 20 душ у кожному), які вилолювали бур'яни. Після шостої вечора я не бачив у полі нікого. Можє, через те, що це була неділя, але ж під час жнив і режиму, який тут існує, навряд чи можна чекати недільних свят. У трьох місцях я бачив озброєних вартових, які охороняли пшеницю. Ця моя думка збігається з тим, що пишуть у газетах про охорону зерна.

Я заправив автомобіль паливом у Полтаві, змарнувавши чотири години, щоб одержати 40 літрів бензину. Для цього мусив зустрітися з головою міськради, одержав від нього листа і поїхав з тим листом шукати начальника залізничної станції. Коли я нарешті знайшов його, він підписав мені листа. Лише після ще трьох підписів і двох оглядів мій автомобіль заправили 40 літрами бензину.

З повагою

Королівський Консул ГРАДЕНІГО.

Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933. Report to Congress. Commission on the Ukraine Famine. Adopted by the Commission, April 19, 1988. Submitted to Congress, April 22, 1988. — Washington, 1988.

**Лист Президента Ради Ліги Націй,
прем'єр-міністра Норвегії Йогана Людвіга
Мовінкеля міністру закордонних справ
Великобританії Джону Саймону**

Женева, 27 вересня 1933 р.

Конфіденційно

Шановний колего!

*Я маю честь надіслати Вам разом із цим листом такі документи:**

1) лист, датований 25 вересня 1933 року, від Центрального Українського Комітету Допомоги Радянській Україні;

2) лист, датований 25 вересня 1933 року, від голови Української місії у Франції;

3) лист, датований 26 вересня 1933 року, від Координаційного Комітету Міжнародних Жіночих Організацій;

4) телеграму, датовану 26 вересня 1933 року, від сенатора Залозецького і депутата Сербенюка.

Ці документи стосуються питання голоду, який тепер шаленіє в Радянській Україні. Я одержав їх як Президент Ради.

У зв'язку з цими заявами я звернувся до Генерального Секретаря Ліги Націй із проханням виявити належне розуміння і терміново включити це питання до порядку денного засідання Ради. У своїй відповіді Генеральний Секретар висловив свій жаль з приводу того, що причини формального характеру не дають можливості цього зробити, і порадив мені порушити це питання приватно на засіданні Ради, що я й маю намір зробити.

Хоч я й не переконаний, що точка зору Генерального Секретаря в цьому питанні обгрунтована, і хоч я радше схильний вважати, що стаття із Статуту Ради дозволяє включити це питання до порядку денного, все ж я, з метою уникнути зволікання, вирішив дослухатися до його поради.

Я, зрозуміло, не можу сформуванати власну думку щодо справжньої ситуації в Україні, але розглядаю інформацію, що міститься у названих вище документах — а вона була вагомо підтверджена на словах під час візитів до мене — як

** Див.: додатки №№ 1-4.*

серйозну за своїм характером і вважаю за свій обов'язок знайти можливість обговорити це питання зі своїми колегами на засіданні Ради.

Я не знаю, чи зможе щось зробити в цій справі Ліга Націй і в який спосіб, однак мене цікавить, чи можливо для Ліги Націй, посилаючись на одержану інформацію, доброзичливо звернутися до уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік і попросити його подати інформацію щодо ситуації в Україні та запитати, чи змогла б Ліга Націй, у разі потреби, бути корисною в можливій допомогівій діяльності, додавши, що Ліга Націй радо запропонує своє співробітництво і буде готова обговорити шляхи такого співробітництва.

З пошаною

Йог. Людв. МОВІНКЕЛЬ.⁸

Додаток № 1

**Звернення Центрального Українського
Комітету Допомоги Радянській Україні⁹
до Президента Ради Ліги Націй
Мовінкеля**

Женева, 25 вересня 1933 р.

Ваша Ясновельможність!

Представники Центрального Українського Комітету Допомоги Радянській Україні⁹, підписи яких стоять під цим листом, звертаються до Вас і благають Вас виявити милосердя і порушити питання про голод, який шаленіє тепер в Радянській Україні, перед Лігою Націй і вжити міжнародних заходів задля порятунку українського населення, яке гине від голоду. Факти, які свідчать про існування голоду, незаперечні, хоч радянський уряд і намагається приховати правду і заперечити наявність цієї справжньої катастрофи, спричиненої голодом. Цей факт підтверджують тисячі листів, які ми одержуємо від наших співвітчизників із-за кордону, свідчення сотень українських біженців, викладених у вигляді протокольних записів, свідчення нейтральних спостерігачів, особливо іноземних журналістів, які зуміли побувати на українських теренах, спустошених голодом, незважаючи на заборони радянських властей.

Такі добре відомі особистості, як Його Преосвященство Кардинал Віденський Інніцер¹⁰, а також єпископи Української Греко-Католицької Церкви на чолі з Його Преосвященством Митрополитом графом Шептицьким стверджують, що цей катастрофічний, незнаний досі в історії людства голод становить справжню загрозу для існування українського народу.

Ми не маємо наміру ускладнювати міжнародні дії політичними міркуваннями і не називатимемо причин, які призвели до цієї жахливої катастрофи в Україні: увесь світ знає ці причини. Ні для кого не таємниця, що Україну, землю з величезними природними багатствами, призвів до такого нещастя радянський режим своєю руйнівною економічною політикою. Не торкаючись політико-економічних причин винищення українського народу, ми закликаємо Лігу Націй прийти на допомогу людям, що помирають від голоду, бо це справа солідарності між людьми.

Ми відчуємо повне довір'я до Ліги Націй, яка останніми роками подавала допомогу в подібних випадках, і віримо, що вона прийде на допомогу нещасному населенню, подолає всі перешкоди і змусить радянський уряд дозволити подати українському народові міжнародну допомогу.

Українці західних регіонів, які живуть поза межами УСРР, а також українці Канади й Сполучених Штатів готові поділитися зерном та іншими харчами зі своїми голодними братами, якщо Ліга Націй забезпечить транспорт до Радянської України і міжнародний контроль за розподілом продовольства.

Ми всі, хто підписав цього листа, приїхали до Женеви як посланці Центрального Українського Комітету Допомоги Радянській Україні, Комітету, організованого в столиці Західної України місті Львові для того, щоб сприяти Лізі Націй у її допомогівій діяльності.

Комітет складається з парламентських представників Західної України в Польському парламенті, а також представників тридцяти шести українських культурних, економічних і гуманітарних організацій, включно з організаціями емігрантів з Радянської України. Український Допомоговий Комітет областей України, що перебувають у складі Румунії, розміщений в Чернівцях, працює з нами в тісному контакті, як також й інші комітети, розміщені в різних частинах Європи й Америки.

*Від імені Центрального Українського Комітету Допомоги
Радянській Україні*

Депутат, віце-президент Центрального Комітету

Мілена РУДНИЦЬКА.

Депутат, секретар Центрального Комітету

Зенон ПЕЛЕНСЬКИЙ.

*Адреса: Центральный Комітет Допомоги Радянській
Україні. Львів, Підвалє, 7.*

Додаток № 2

**Звернення голови Української місії
у Франції, представника
Української Народної Республіки
в Лізі Націй О.Я. Шульгина
до Президента Мовінкеля**

Женева, 25 вересня 1933 р.

Пане Президенте!

Починаючи з 1920 року я змушений був захищати перед Лігою Націй як представник Української Демократичної Республіки, що стала жертвою московської агресії в 1921 році, політичні інтереси моєї країни, які часто порушувалися. Цього разу я маю честь звернутися до Вашої Ясновельможності у справі, яка виходить за межі політики. Ця велика проблема, що стосується людського сумління; у мирний час сотні тисяч, мільйони людей помирають від голоду, вони жахливо страждають без будь-якої допомоги майже в самому центрі Європи. Саме існування великої нації знаходиться під загрозою.*

Наш народ у жалобі. Всі українці, всі наші організації, що містяться поза межами СРСР, одноставно просять Лігу Націй підняти свій голос на захист нашого народу.

Кілька українських представників приїхали навіть сюди, до Женеви, щоб підтримати своєю присутністю або своїми закличками справу, яку я тут порушуюю. Делегати українських

* Йдеться про Українську Народну Республіку. — Прим. упорядника.

комітетів допомоги людям, які страждають від голоду, що були організовані у Львові, Чернівцях (Буковина), Празі й Брюсселі, емігрантська асоціація, відома під назвою «Європейська Федерація», виявили своє бажання бути представленими у цей час у Женеві, аби захищати перед Лігою Націй людей, що страждають від голоду, вважаючи цю справу також і своєю.

Мені повідомили, що українські депутати Польського парламенту, які репрезентують Львівський Комітет Допомоги Радянській Україні, подали сьогодні Вашій Ясновельможності меморандум, текст якого, завдяки люб'язності його авторів, було передано й мені. Я цілком приєднуюся до цього меморандуму особисто і приєдную до нього голоси організацій, які я очолюю: Високої Ради Українських Емігрантів (федерація центральних організацій емігрантів, розміщених у Бельгії, Болгарії, Франції, Люксембурзі, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині, Туреччині та Югославії) і Української Асоціації Ліги Націй. Отже ми всі одностайні в нашій діяльності, спрямованій на врятування України від голоду.

На закінчення цього листа дозвольте мені, Ваша Ясновельможносте, попросити Вас зробити все можливе в Раді Ліги Націй, щоб порушити там болоче питання голоду в Україні, а я маю намір звернутися також і до Асамблеї, надіславши листа її Президентові.

З пошаною

О. ШУЛЬГІН¹¹

Додаток № 3

**Звернення Координаційного Комітету
Міжнародних Жіночих Організацій
до Президента Мовінкеля**

Лондон, 26 вересня 1933 р.

Ваша Ясновельможносте!

Від імені названого вище Комітету Міжнародних Жіночих Організацій¹² я прошу Вас довести до відома Ради Ліги Націй про жахливі умови голоду, що охопив населення Радянської України.

Уже не раз Ліга відіграла неоціненну роль у справі допомоги людям, і ми благаємо Вашу Ясновельможність як Президента порушити перед Радою питання про необхідність дій з боку Ліги в будь-якій формі, яку Ви вважатимете за доцільну.

Комітет був одностайний у своєму прагненні звернутися до Вас. Додаю до цього листа деякі документи щодо ситуації в Україні.

Від імені Комітету і з повагою Ваша шаноблива слуга, Президент однієї з організацій — Міжнародний Союз Жінок за Рівні Громадянські Права

Марджері Корбет ЕШБІ.

В Україні, здається, тепер дуже поважний голод. Одержати подробиці дуже важко, бо людям, що приїжджають до Радянського Союзу, майже неможливо дістати дозвіл відвідати Україну. Проте сила-силенна мешканців України тікає за кордон, попри всі намагання прикордонних підрозділів, особливо останнім часом, не допустити переходу кордону Радянського Союзу.

Минулого року в Україні був голод. Його наслідком стало те, що посівне зерно цього року було з'їдене, та, незважаючи на це, населення так ослабло фізично, що не могло належно підготувати землю до сівби, і голод цього року шаленіє ще дужче. Були видані накази, щоб Україна здала цього року таку ж саму кількість зерна, як і минулого року, хоч би який був її врожай. В Україну прислали війська, щоб охороняти поля і не дати змоги голодним селянам зривати напівстигле зерно для їжі. Тут не було й не буде повстань, бо селяни такі ослаблі, що вони не можуть організуватися.

Подані нижче цифри дають деяке уявлення про масштаби лиха. У селі Заливаницина, що в центрі України, з 3500 мешканців села померли 2000. У селі Куманівка з 3000 померло 1200. Такі цифри можна наводити безмежно. Людоїдство поширене по всій Україні, становище скрізь таке розпачливе, що, незважаючи на наслідки, які на них чекають, люди відкрито посилають листи за кордон, в яких описують становище республіки і просять допомогти їм.

Найпереконливішим доказом того, що становище справді серйозне, можуть служити звернення про допомогу українців, які живуть в інших країнах:

1. Звернення Української Католицької Церкви, яке підписали Митрополит і Єпископи;
2. Звернення “Українського Комітету допомоги тим, що страждають від голоду в Україні й Кубані” (Брюссель);
3. В Німеччині створено об’єднаний комітет під назвою “Брати в потребі”, засновниками його є Червоний Хрест, римо-католики, лютерани, меноніти та інші.

Додаток № 4

**Звернення депутатів Румунського
парламенту Володимира Залозецького
і Юрія Сербенюка до Президента
Мовінкеля**

26 вересня 1933 р.

*Телеграма. Лондон, 26 вересня 1933 року.
Президентові Мовінкелю. Річмонд, Женева.*

*Ми також підписуємо разом з українськими депутатами
Польщі їхнє звернення стосовно голоду і цілком згодні з ними.*

Сенатор ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ. Депутат СЕРБЕНЮК.

The Foreign Office and Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932 — 1933. Edited by Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan. With a Foreword by Michael R. Marrus. — Kingston, Ontario; New York, 1988 — P. 322-328.

**Офіційне донесення
італійського консульства у Харкові
посольству Італії в СРСР**

31 січня 1934 р.

Я маю честь повторити розшифровані нижче три зашифровані телеграми, які я послав Королівському Посольству Італії в Москві 21-го (№ 3), 22-го (№ 4) і 27-го (№ 5) цього місяця.

№ 3. У п'ятницю 19-го числа цього місяця виконавчий комітет ДПУ на закритому засіданні вирішив запропонувати партійному з'їздові перенести столицю до Києва. Ця новина, послана для публікації в газетах протягом лічених днів і для офіційного схвалення на сесії в Москві, підтверджена донесеннями, які надійшли до мене з різноманітних джерел. Перенесення столиці призведе до переселення з Харкова 100 тисяч душ. До Києва разом із урядом переїде оперний театр, деякі заводи, редакції головних газет і деякі політичні та літературні установи. У Харкові залишаться найвищі технічні установи та органи керування промисловістю. Нова столиця перебере на себе свої обов'язки 1-го серпня цього року. Беручи до уваги зовнішні і внутрішні події, ця новина дає підстави зробити такі висновки: майбутні кордони України звузяться до первісних кордонів української держави між Дніпром і Чорним морем, тоді як найбагатші терени Лівобережжя на другому етапі будуть анексовані і приєднані до Московщини. За допомогою голоду вже вилюднено цю територію, яку залюднили новим населенням — протягом двох місяців сюди потягами возили росіян із Сибіру. Тоді як російсько-польські відносини мають тенденцію до встановлення між росіянами й поляками глибокої довіри (навіть у світлі намірів Німеччини), перенесення столиці до кордону цілком, очевидно, спрямоване на приховування переслідувань українського народу, яке стане ще більшим після повернення столиці на її історичне місце. Це повернення столиці до Києва закриває сторінку в українській історії, яку відкрив Петлюра 1919 року, почавши розбудову великої незалежної України зі столицею у Харкові, і починає процес територіального обезголовлення, тоді як національне обезголовлення уже відбувається в широких масштабах і триватиме далі, неминуче супроводжуване голодом протягом найближчого часу.

№ 4. У своїх вечірніх випусках газети офіційно повідомили про перенесення столиці до Києва. Це рішення винесли партія та уряд з таких причин: тепер, коли промислові райони досягли певного розвитку, виникла потреба, щоб уряд переїхав у центр сільськогосподарських районів, де отаборилися головні сили контрреволюційного націоналізму, який гальмує розвиток сільськогосподарської економіки. Я глибоко переконаний, що територія Лівобережної України буде незабаром перетворена у федеральну автономну промислову територію.

№ 5. Автономна територія, про яку я згадував у моїй попередній телеграмі, охоплюватиме Харківську, Дніпропетровську і Донецьку області. Харків має залишитися університетським і почасти російськомовним центром. Дніпропетровськ буде адміністративним центром згаданого вище Юго-Восточного края, підпорядкованого Росії. Полтавщина досі поки що не включена до цієї нової території (хоча вона становить частину Харківської області), вона, мабуть, закруглятиме куцу територію України, яка ще залишається. Чубаря планують перевести до Москви на новий пост. Постишев має стати керівником нової автономної території.

До моїх попередніх спостережень маю честь додати ще таке:

Судячи з моїх попередніх донесень, а також і з інших джерел, які стали мені відомі протягом двох останніх місяців, вилучення України (особливо Лівобережжя) досягло широких масштабів. Наприклад, у містечку Велика Перецьівка із приблизно 10000 мешканців залишилося всього 250 (двісті п'ятдесят). Людей винищує не тільки голод, але й тиф: у п'яти селах між Полтавою і Дніпропетровськом, які я відвідав, не залишилося жодної живої душі; у селі Буки, де жило 2000 душ, залишилося всього 400; у німецькій колонії Губонка¹³ протягом осені вдесяти сім'ях померло 25 дітей; населення містечка Малописарівки (Золочів)¹⁴ впало з 9000 душ до 3000. Протягом літа до цього району прислали сто робітників-«добровольців», щоб допомогти в роботі колгоспникам, які стали напівінвалідами внаслідок недоїдання. Під час обмолоту зерна колгоспникам видавали по 50 грамів хліба і 200 грамів вареного ячменю на день, пізніше норму хліба збільшили до 70 грамів і, нарешті, до 140 грамів; колгоспникам не видавали жодного зернятка з нового врожаю — усе зерно вивозили залізницею.

Здебільшого середня норма видачі пшениці селянам за їхню працю становить приблизно один пуд на душу, і це ЗАПАСИ СЕЛЯН НА ВСЮ ЗИМУ. Я би міг переслати вам добрий десяток листів від німецьких колоністів стосовно теперішньої ситуації, які свідчать про те, що людям знову загрожує голод. Епізоди, які я вже описав, викликають поважні побоювання щодо майбутнього. Далі провадиться депортація населення, насильницька експропріація майна без будь-якої компенсації. Експропріація зачепила також і наших краян-італійців (родина Заньє), як я вже повідомляв про це. І знову експропріація вдарила по родинах військовослужбовців Червоної Армії. Раніше, отримавши інформацію про виселення солдатської родини з її оселі й позбавлення її земельної власності, органи влади втручалися в справу і повертали родинам їхнє майно. Натомість, тепер у разі протесту солдата проти таких дій стосовно членів родини, його виганяють із армії.

Я можу подати вам такі дані щодо рівня смертності: Народний комісаріат у справах сільського господарства разом із його філією «Союз» повинен щороку подавати обрахунки щодо кількості людей, які потребують харчів для того, щоб вижити. Ці обрахунки свідчать про зменшення сільського населення на 11,5 мільйона душ. Я дізнався також від своїх інформаторів про те, що в незліченній кількості сіл за «стару особу» вважають молодого хлопця, якому може бути 14-17 років.

Заселення вимерлих теренів відбувається безперервно і планово: із мени родючих районів Сибіру прибувають потяги з росіянами. Але їхньому становищу теж не можна позаздрити, бо їм у власність надаються хати, в яких ніхто не жив протягом кількох місяців і які заросли бур'янами на диво врожайного українського літа. У тих хатах земляна підлога — долівка і ніяких меблів, бо все давно повиносили з них ті, хто зумів вижити. А ще ті хати заражені тифозними вошами. У газетах, що видаються в Польщі (львівські газети «Новий час» і «Неділя») я прочитав, що в Україні, Криму і на Північному Кавказі організовані також єврейські громади з 18627 родин¹⁵ тоді, як на Далекому Сході українські громади, що здавна «закріпилися» на Амурі, було депортовано в центр Сибіру на тій підставі, що вони неблагонадійні з політичного погляду.

Назагал, наступні місяці будуть, очевидно, ще важчі для людей, ніж той самий час минулого року. Цілком ясно, що

ми бачитимемо менше людей у місті й селі: по-перше, тому що сила-силенна людей уже померла, а по-друге, тому що органи влади тепер краще організовані і мають змогу примусити людей помирати in situ, не даючи їм можливості втекти до більших міст.*

У нас уже є достеменні докази щодо Автономної Території: сьогодні, наприклад, видано наказ про те, що заводи, які виробляють легкі алкогольні напої, вже не підпорядковуються українському державному центрові, а переходять у підпорядкування районів та областей, на території яких вони розміщені. Адміністративна система дедалі більше ставатиме обласною, і мета цієї перебудови в тому, щоб перегрупувати промисловість та управління і підпорядкувати їх двом окремим державним центрам.

Нарешті, я мушу зазначити той факт, що норми хліба на день для робітників уже зменшено на 100 грамів, тоді як потяги з пшеницею і далі їдуть на схід. Про ситуацію з пшеницею можна судити з тих газетних вирізок, які я вам надсилаю разом із цим листом. Що стосується загальної кількості врожаю, зібраного в Україні, то можу навести цифру, яка досить точно відбиває реальний стан речей, а саме: 6 000 000 тонн. Однак, як свідчать деякі інформації, 40% цього врожаю знищено внаслідок поганої погоди, розкрадання тощо. Судячи з деяких даних, одержаних на початку збирання врожаю, ми вважаємо, що цьогорічний урожай буде трохи вищий, ніж у 1931 році. Нема потреби казати про те, що ситуація значно покращилась, якщо взяти до уваги відсутність потреби годувати оті мільйони душ, що померли.

Мушу також відзначити, що місцевий дипломатичний радник, Генеральний Консул Польщі Седлевський був страшенно вражений новиною перенесення столиці до Києва. Його поведінка несподівано змінилася. Тоді, як досі він вихваляв роботу радянських органів, то тепер він висловлюється про це зневажливо і знову дотримується думки про те, що все котиться до розладу й руїни. Він зблизився з Генеральним Консулом Німеччини і засипав Консульство запрошеннями тощо. Оскільки він тримає тісний зв'язок із польськими дипломатичними колами, його блязнування мимоволі показує, звідки віє вітер.

* На місці (лат.).

Виходячи із сказаного вище, я вважаю, що Польща побоюється, як би Київ, місто, що лежить неподалік від кордону і оточене фортифікаційними спорудами, схожими на фортифікації на францuzько-німецькому кордоні, не став центром притягання для українського радикалізму і як би СРСР, позбавлений побоювань можливих національних ускладнень завдяки новим зменшеним розмірам України, не захотів розіграти цю нову козирну карту, так вдало винайдену і підхожу в теперішній грі.

З пошаною

Королівський Консул.

Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933. Report to Congress... 1988. — P. 471-474.

**Із політичного звіту
Генерального консульства Німеччини
у Харкові німецькому посольству
в Москві**

Харків, листопад 1934 р.

Внутрішня політика.

Найважливіша цьогорічна подія для України — перенесення столиці з Харкова до Києва внаслідок боротьби проти українських націоналістів — являє собою не просто адміністративну акцію, а й має велику вагу для внутрішньої політики. Українізація, яка становить законний процес більшого сприяння розвитку української мови й культури порівняно з російською, і голод 1932-33 років, який не тільки винищив населення, а й поставив під загрозу процес колективізації селян (що, на думку керівників, ще важливіше), були використані як підстава подати гадані сепаратичні дії деяких незначних кіл як поважну загрозу державній безпеці і покласти край раз і назавжди легальним і нелегальним самостійницьким зусиллям в цій другій за величиною республіці. Перенесення столиці — це удар партійного Центру по Україні, якою править диктаторськими методами Постишев — довірена особа Центру.

Водночас перенесення столиці в більш орієнтовану на виробництво сільськогосподарської продукції західну частину України дало центральній московській владі змогу керувати промисловістю Донбасу безпосередньо, без участі в цьому українських інстанцій. Наприкінці січня, коли стало відомо про перенесення столиці, поширилися чутки, що Донбас разом із Харковом буде відділено від України з метою створення незалежної адміністративної одиниці (краю) як економічного центру. Ці чутки поступово затихли, проте нещодавно вони знову з'явилися у зв'язку з планом зробити столицею РСФРР або Свердловськ, або, як нещодавно зазначалося з більшою рішучістю, Харків, який би відійшов від України разом із прилеглими землями*, а територія України зменшилася б. Особливо активно виступає за здійснення такого плану Постишев. На нього дивляться як на майбутнього лідера зі збільшеними повноваженнями у Харкові. Крім того, в його близькому оточенні, на нього дивляться як на наступника Сталіна, якого вибрав сам Сталін. Питання щодо України й Харкова має бути вирішене в січні на зборах відповідних союзних і партійних інстанцій**. Якщо чутки стануть реальністю, то слід чекати, що територію позostalої України зменшать до мінімуму. Київ, сказати б, буде списаний з рахунку в разі конфлікту з Польщею — ця прикмета свідчить про те, що в досить широких колах вважають, що Україні загрожує небезпека іззовні. Після революції незалежність України згорталася дедалі більше: цьогорічне перенесення столиці, можливо, знаменує собою кінець цього процесу за даних умов.

Der ukrainische Hunger-Holocaust: Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes / Eine Dokumentation, herausgegeben und eingeleitet von Dr. D. Zlepko. — Sonnebühl: Verlag Helmut Wild, 1988. — S. 291-297.

* В оригіналі підкреслено чорнилом.

** Так само.

КОМЕНТАРІ

- ¹ *Цей та інші документи цитуються за: Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — С. 56-63; 66-73; 82-89; 95-101.*
- ² *Рапорти італійського консула в Харкові С. Граденіґо, що зберігаються в Міністерстві закордонних справ Італії, вперше побачили світ в українській пресі Німеччини з нагоди 20-ї річниці геноциду завдяки італійському досліднику професору Андреа Граціозі. Про голод в Україні йдеться в 26 документах, підписаних С. Граденіґо.*
- ³ *Мається на увазі с. Оленівка Красноградського району Харківської області.*
- ⁴ *Можливо, с. Лютівка Золочівського району Харківської області.*
- ⁵ *Тепер районний центр Харківської області.*
- ⁶ *Очевидно, мається на увазі с. Войнівка Чутівського району Полтавської (колись Харківської) області.*
- ⁷ *Тепер с. Куликове Полтавського району Полтавської області.*
- ⁸ *Як свідчать архівні джерела, цього листа з додатками було приватно передано на розгляд зборів Ради Ліги Націй, однак його офіційного обговорення так проведено і не було. Після тривалих консультацій між членами Ради її Президенту було доручено на власний розсуд повідомити заявників про те, що єдиний шлях для них у такій ситуації звернутися до Міжнародного Червоного Хреста чи до якоїсь іншої неполітичної організації.*
- ⁹ *Цей комітет, утворений українською громадою в Польщі, доклав чимало зусиль до того, щоб привернути увагу громадськості країн-членів Ліги Націй до українського голодомору.*
- ¹⁰ *Кардинал Теодор Інніцер у 1933-1934 рр. очолював Міжконфесійний комітет допомоги голодуючим областям Радянського Союзу.*
- ¹¹ *О.Я. Шульгин (1889-1960) — історик-соціолог, політичний і культурний діяч. Один із керівників УНР, член Центральної*

Ради, Міністр закордонних справ і голова уряду УНР в еміграції. В 1920 р. був головою української делегації на першій асамблеї Ліги Націй. З 1921 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі.

¹² *Об'єднаний комітет Міжнародних Жіночих організацій — це союз з 10 жіночих об'єднань, які представляли різні країни Європи.*

¹³ *У 1933 р. в Україні налічувалося 7 німецьких національних районів, 256 національних німецьких сільрад (Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. — Х., 1933). У 1937 р. всі німецькі національні утворення було ліквідовано.*

¹⁴ *Очевидно, йдеться про с. Писарівка Золочівського району Харківської області.*

¹⁵ *Утворення сільськогосподарських єврейських поселень здійснювалося за постановою ЦВК СРСР від 28 серпня 1924 р. і мало на меті вирішити питання трудової зайнятості серед мешканців єврейських містечок колишньої смуги осідлості. За відомостями Укркомзему, в 1925-1930 рр. на Україну було переселено близько 25 тис. єврейських родин. Переселення тривало й після найстрашнішої голодної зими 1932-1933 рр., але тепер воно мало на меті відшкодування людських втрат внаслідок голоду.*

ДОСЛІДЖЕННЯ

БОГОДУХІВСЬКИЙ МАРТИРОЛОГ

Протягом багатьох десятиліть одна із чорних сторінок історії України — голодомор 1932-1933 рр. — була закритою для дослідників. Про біду, що звела в могилу мільйони безвинних людей було не прийнято — та й небезпечно! — писати й говорити.

Прагнучи встановити істину, з'ясувати справжні втрати населення Богодухівщини від голоду, звернувся до Державного архіву Харківської області. Серед безлічі офіційних документів державних та партійних установ району, що датувалися роками голодомору, згадок про небачену в історії людства трагедію, на жаль, не знайшов. Начебто її і зовсім не було. Приміром, «Звіт Богодухівського районного партійного комітету V районній партійній конференції за період з червня 1932 р. по грудень 1933 р.», що займав 92 сторінки друкованого тексту, крім переліку «успіхів у будівництві соціалізму» та величань «мудрому вождю», «геніальному керманичу», «батькові і вчителю народів» не містив жодної згадки про найголовніше, найстрашніше, що тоді відбувалося, — масову загибель людей від голоду. Таврувалися у тому звіті «закляті вороги народу» і «шкідники», називалися втрати від надежу коней і скорочення поголів'я

М.С. Беляєв народився 1925 р. в с. Землянки на Донеччині в сім'ї робітника Макіївського металургійного заводу. До війни отримав семирічну освіту. Добровольцем пішов на фронт, закінчивши бойовий шлях в Угорщині. Має бойові нагороди. Після закінчення історичного факультету Харківського держуніверситету працював спершу вчителем, а з 1955 р. — директором школи в місті Богодухові. Удостоєний звання «Заслужений учитель України». За успіхи в педагогічній діяльності нагороджений орденом «Знак пошани».

Після виходу на пенсію працював директором Богодухівського районного краєзнавчого музею. За великий особистий внесок у розвиток краєзнавства, відродження української національної спадщини удостоєний відзнаки Президента України — ордена «За заслуги» III ступ.

Переживши два радянських голодомори, став першим на Богодухівщині дослідником цих трагічних сторінок в історії України.

Помер у серпні 2004 р.

великої рогатої худоби та птиці, а про катастрофічне скорочення населення району і його причини — ні слова.

Поіменний список жертв голодомору в Україні не складено й досі. Дехто намагається переконати, що з плином часу зробити цього вже неможливо. Але не вірте їм! Збереглися архіви районних загсів — дивом уцілілі документи величезної вибухової сили, здатні пролити світло на прогалини в нашій історичній пам'яті. Гортаєш вицвілі від часу, інколи наспіх і з великим запізненням заповнені бланки довідок про смерть земляків, — і майже фізично відчуваєш страждання приречених на передчасну загибель людей: старих і малих, батьків і їхніх дітей, безвісних жебраків і сиріт з місцевого дитячого будинку...

У Богодухові, більшість мешканців якого була зайнята у сільському господарстві, від нестачі харчів люди почали помирати вже з осені 1932 р. Замість допомоги бідуючому населенню, місцеві власті споряджали бригади «ударників», які під виглядом хлібзаготівлі та стягнення податків забирали у селян усе їстівне.

Скорботний список жертв голоду 1933 р. у Богодухові відкрив 6-річний вихованець місцевого дитячого містечка (воно було організоване як притулок для бездоглядних дітей у приміщенні колишнього жіночого монастиря в кінці вулиці Охтирської) Петрик Филівський, який помер у перший день січня. Через кілька днів пішло з життя ще двоє його однолітків. Ослаблених від систематичного недоїдання сиріт смерть і далі косила без розбору. У березні вона забрала 7 душ, у квітні — 18. У травні вихованці сирітського притулку помирали нерідко по двоє, троє за один день (всього у травні там було 29 покійників). Діагноз, від якого настала смерть більшості дітей, що нібито знаходилися під опікою держави, мав стандартне формулювання — «спад діяльності серця», «серцева недостатність». У списку богодухівців, які померли у першому півріччі 1933 р., кожен четвертий був вихованцем дитбудинку, більшості цих невинних маленьких страждальців не виповнилося й 8 років.

Смертність серед жителів Богодухова постійно зростала і набагато перевищувала народжуваність. (Див. схему 1). Причому, у січні з'явилася на світ 12 людей, а померло — 31, у лютому — відповідно 11 і 54, у березні це співвідношення складало 13 і 109, у квітні на 9 народжень припало 164 смерті.

У травні були побиті всі рекорди — померлі (248 душ) в 14 разів перевищували новонароджених. Найчорнішим став день 24 травня, коли з життя пішло стільки людей, скільки народилося за весь місяць, — 17 чоловік. Смерть продовжувала свою косовицю і в червні, забравши в домовину 149 нових жертв. Лише в липні 1933 р. рівень смертності почав спадати — мабуть, притупилася коса в руках Кістявої. (Див. додаток 1).

Великі людські втрати від голоду у документах Богодухівського районного загсу старанно приховувалися й маскувалися. Графа про причину смерті в них або взагалі залишалася порожньою, або заповнювалася незрозумілими скороченнями літер чи фальшивими діагнозами.

Скажімо, записи про те, що смерть настала від голоду та недоїдання, виявлені лише в с. Заброди (121 випадок із 378). Серед 252 померлих у с. Крисине причина смерті не вказана жодного разу, у Вінницько-Іванівській сільраді — 4 рази із 431 та й то латинюю. У с. Кручик від різних хвороб та «старості» (до старих тут були віднесені люди у віці 55 років і старші) померло 23 особи, про причину смерті решти покійників сказано — «невідомо». У с. Корбині Івани «невідомо» супроводжує 45 померлих із 137 (причина смерті решти або взагалі проігно-

Додаток 1.

Смертність в окремих населених пунктах Богодухівського району за місяцями 1933 р. (чол.)

Місяці року	Місто Богодухів	Вінницько-Іванівська сільрада	Забродівська сільрада	Село Корбини Івани	Село Крисине	Село Кручик	Село Полкова Микитівка	Село Синне	Всього по населених пунктах
Січень	31	2	10	-	8	3	11	12	77
Лютий	54	9	3	-	6	6	12	16	106
Березень	109	28	20	3	20	19	51	34	284
Квітень	164	35	25	8	12	31	102	71	448
Травень	248	115	49	29	29	101	138	99	808
Червень	149	148	124	58	78	60	115	113	845
Липень	62	50	95	30	64	3	68	29	401
Серпень	36	28	18	4	10	4	8	10	118
Вересень	32	4	11	1	10	5	8	8	79
Жовтень	15	1	12	4	5	4	7	3	51
Листопад	8	3	3	-	4	2	1	4	25
Грудень	14	8	8	-	6	-	3	1	40
За рік	922	431	378	137	252	238	524	400	3282

рована, або зашифрована незрозумілими скороченнями слів: «от.», «с/р», «ст.»).

Починаючи з березня 1933 р., у графі «причина смерті» поширеною стала аббревіатура «ББО». Наприклад, у Богодухові від отого таємничого «ББО» померло 165 осіб, у с. Сінному — 154. Як вдалося вияснити лише тепер, зазначене скорочення літер означало «більшіє безбелковие отьоки», тобто опух усього тіла, крайнє виснаження організму, невимовні страждання людей, приречених на голодну смерть.

Першими йшли із життя, не витримавши тортур голодом, малі діти. У багатьох сім'ях вони згасали одне за одним, а то і всі разом.

У сім'ї 27-річного Павла Гарбуза із Богодухова смерть забрала спершу його самого, а потім двох синочків (4-х і 6-ти років). У тому ж райцентрі протягом місяця померло троє дітей Максима Коваля. В родині Євмена Бондаренка неблаганна смерть у лютому забрала 5-річну Таню, у квітні — 10-річного Федора, у травні — відразу двох останніх дітей: 6-річного Костю і 8-річну Марійку. Протягом квітня-травня втратив чотирьох своїх дітей Панас Коваль (молодшому з дітей було 6 міс., старшому — 8 років).

— Страшний то був час, — згадував на схилі віку один із свідків голодомору Всеволод Семенович Гаражій. — Пам'ятаю, як увірвалося до нас п'ятеро здорованів-активістів: в хаті й сараї все пішло шкереберть. Нарешті на горищі знайшли таки приховану на «чорний день» макітру з борошном. Нікого не питаючись, забрали те борошно й попрямували робити трус до сусідів. Вози з награваними продуктами повільно рухалися вулицями Богодухова, а їм навздогін лунали голосіння та прокльони приречених на голодні страждання людей.

Рятуючись від голоду, люди їли гнилу картоплю, викопані в полі мерзлі буряки, кішок, собак, ховрахів, м'ясо дохлих тварин та інші покидьки. Наслідком такого «харчування» були шлунково-кишкові хвороби, які наближали нещасних до їх кончини. Люди божеволіли, накладали на себе (іноді й на своїх дітей) руки. В районі траплялися випадки людоїдства.

Повсякденним явищем ставало жебрацтво. Як свідчать документи загсу, лише в травні на вулицях Богодухова було

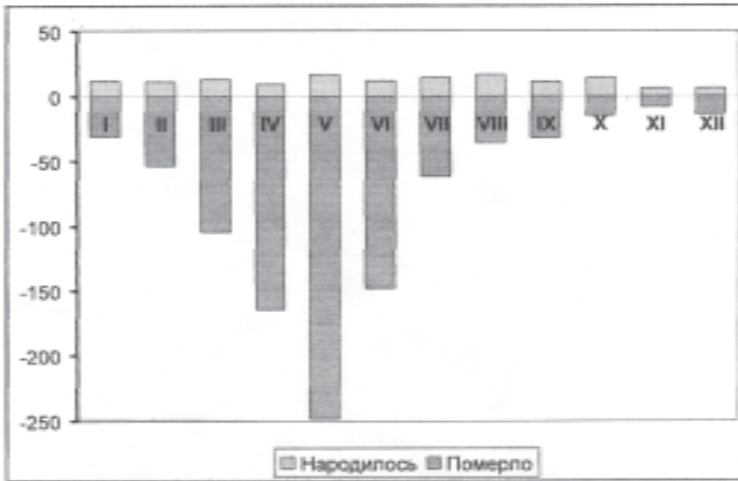
підібрано 18 померлих жебраків, імена яких так і залишилися невідомими.

А поруч із вмираючими була крамниця «торгсину» (вона знаходилась навпроти теперішнього «Дитячого світу»), забита продуктами. Тут можна було придбати крупи, борошно, масло, цукор — усе, що душа бажала, але в обмін на коштовності. Хочеш їсти — віддай родинні реліквії: хрестики, сережки, вінчальні каблучки та інше. Шкода віддавати, чи не маєш нічого — помирай з голоду. І мерли, знаходячись серед продуктового багатства. Це була ще одна наруга «соціалістичної» держави над своїми громадянами, яких зробили іноземцями на їхній споконвічній землі.

Невідомо, скільки золота таким варварським способом витрясли із жителів Богодухівщини, зате знаємо, якою дорогою ціною заплачено за черговий дикунський експеримент над людьми. Якщо навіть посилається на офіційні «заокруглені» дані, то виходить що у 1933 р. втрати населення були більшими, ніж за чотири попередні роки разом узяті. (Див. додаток 2). Однак ці дані далекі від реальних. Для прикладу, офіційна статистика наводить цифру людських втрат за 1933 р. у Богодухівському районі 2990 чоловік, а в списку померлих, виписаних за той же період з паперів районного загсу, (див. додаток 3.) числиться 3282 прізвища лише в 9 місцевих радах із 35.

Наприклад, у Забродівській сільраді того чорного року померло 378 мешканців (із них 320 — у самих Забродах), а народилося лише 86. Смерть заглянула тут майже у кожну хату, але найжорстокіше похазяйнувала в багатодітних родинах. За два з половиною тижні липня вона забрала 3 дітей Трохима Руденка. У родині Петра Чуйка від голоду померло 4 дітей, троє з яких пішли в небуття одне за одним протягом тижня. Услід за 47-річним Петром Назаренком загинуло й 4 його нащадки, найменшому з яких було лише 5 місяців. Не набагато пережив своїх дітей Харитон Чуйко. На початку червня він поховав 15-річного сина, через три тижні не стало 2-х його доньок, через кілька днів після смерті батька згасла й остання 2-річна дівчинка. Трагічно склалася доля ще одних Чуйків. Не витримавши голодних і душевних мук, померли 65-річний Іван Степанович, його одружений син Артем і діти

*Народжуваність та смертність у місті Богодухові
протягом 1933 р. (чол.)*

останнього. Не стало діда, його дорослого сина і сімох онуків, а значить, зник, вирубаний під самий корінь, цілий український рід. Скільки таких міцних, древніх селянських родів були стерті голодомором з лиця землі, важко порахувати.

Великих втрат зазнало с. Сінне. Виконуючи вказівку про шифрування записів, тут у 187 довідках із 400 у графі про причину смерті реєстратори поставили одне і те ж зловісне — «ББО», ще в 47 випадках значиться «виснаження» або «хвороба шлунково-кишкового тракту», в 32 довідках причини не вказані взагалі.

Непоправних втрат зазнала родина Никифора Хуповця із цього села, яка протягом одного із червневих тижнів втратила четверо малолітніх дітей, а згодом і п'яту дорослу доньку. Тоді ж по двоє в день помирали діти Михайла Тютюнника.

Пішли з життя у ті трагічні дні також 25-річний Андрій Усатий і дві його доньки (одній було 4, другій — 1,5 року), Савелій Шуба з двома дітьми, Леонтій Мошенський і три його сини. По троє дітей втратили родини Олександра Левашова, Пилипа Торяника, Никифора Шуби. В один день помер-

ли 38-річний Тихін Лавров, його 4-річний син і 7-річна донька, а ще через кілька днів останні двоє неповнолітніх сиріт.

Протягом 9 днів червня не стало роду Перевозіних. Голод звів у могилу батька — Якова Петровича, і його дітей: Тетяну, Петра, Ганну, Матвія. Наймолодшій доньці виповнилося 5, старшій — 25 років.

У довгому списку жертв голодомору родини Ольховських, Білух, Пащенків, Жупинських, Гузеватих та багатьох інших.

Із 400 встановлених у Сінному прізвищ 141 постраждалих — діти. Найбільше втрат понесло це село, так само, як інші, навесні та влітку 1933 р. У квітні, наприклад, жорстока і невблаганна смерть забрала тут 71 душу, у травні — 99, у червні — 114.

У Кручику, де в 194 довідках із 238 у графі про причину смерті значиться «невідомо», а ще в 20 випадках записи взагалі відсутні, 24 лютого відразу пішло з життя троє дітей Григорія Саєнка, Микола Іванович Котко з чотирма нащадками. З 6 по 16 травня померли дві доньки і два сини Івана Котка. Загинув 52-річний Павло Іванов, а 27 травня — його діти: Дарина, Григорій, Іван (2-х, 9-ти і 12-ти років). Вимерла багатодітна родина Василя Овер'яновича Засядька (найменшій його доньці Галинці виповнився 1 рік, а найстаршому Ількові — 19).

Найбільш урожайним для чорних жнив був травень, адже лише один день цього місяця залишився у Кручику без записів про смерть, а в решті днів значиться по 2-5, а то й по 6-8 померлих. За травень село втратило 101 свого мешканця.

У с. Крисине 1933 р. народилося 64 дитини, а померло людей в чотири рази більше. Імена 252 небіжчиків сьогодні знаємо, але чому вони пішли із життя, судячи із записів загсу, залишається невідомим. У жодній із довідок про це ні слова. Чому за 2,5 місяця Степан Цапенко втратив 4 своїх доньок? Чому в родині Івана Карпенка за місяць не стало двох синів і двох доньок (меншому із яких був рік, а старшому — 8)? За яких обставин померли протягом 10 днів Степан Бабенко, його піврічний син Віталій та 9-річна донька Таня? На ці болючі питання немає відповіді в офіційних документах, але утаємничення причин багатьох смертей, зареєстрованих одночасно, говорить саме за себе.

У Вінницьких Іванах, які разом із прилеглими хуторами втратили 431 мешканця, пішли із життя 154 колгоспники,

389 одноосібників та 18 «куркулів». Серед загиблих 240 неповнолітніх, 17 із яких не прожили на світі й одного року.

Великих втрат зазнали й інші села Богодухівщини. У Вертіївці 33-й забрав 102 жителя, у Дмитрівці — 208, у Корбиних Іванах — 137, у Матвіївці — 180, у Павлівці — 226...

У Полковій Микитівці, яка втратила 524 душі, повністю вимерли десятки сімей, а прізвища Селіверст, Кахля, Бузенко зникли тут назавжди. Одна із свідків того народного горя 77-річна Феодосія Олексіївна Носатенко згадувала:

— Мені під час чергування у сільраді доводилося звозити трупи мертвих. Добре знаю, що лише в одній могилі, над якою тепер стоїть пам'ятний знак, покоїться 70 односельців, знищених голодом...

Іноді, згадують очевидці, до ями з тілами померлих потрапляли і ще живі, конаючі люди.

Сьогодні важко назвати точну цифру втрат населення Богодухівщини у 1933 р., адже облік вівся несистематично, факти загибелі людей нерідко фіксувалися із запізненням, а то і взагалі процес реєстрації покійників обривався. Однак якими б неповними були дані нашого та інших загсівських архівів, їх треба ретельно вивчити і узагальнити, використовувати як одну з основних джерельних баз у встановленні реальних масштабів великої української трагедії.

Додаток 2

Дані щодо кількості зареєстрованих смертей органами
реєстрації актів громадянського стану Харківської області
за період
з 1921 по 1934 роки*

№ пп	Найменуєв. загсу	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927
1	Балаклійський р/в	1950	2904	1878	2564	2376	3054	2158
2	Барвінківський р/в	1042	1333	869	670	706	425	1081
3	Близнюківський р/в	547	451	576	293	790	474	626
4	Богодухівський р/в	1461	790	1327	966	1059	1123	1079
5	Борівський р/в	706	837	224	379	621	617	1009
6	Валківський р/в	1124	1451	1213	990	860	1111	1129
7	Великобурлуцьк. р/в	483	301	418	468	698	445	611
8	Вовчанський р/в	2407	2112	1283	1532	1828	1708	1545
9	Дворічанський р/в	789	663	127	638	710	721	652
10	Дергачівський р/в	1877	1431	1031	1222	1832	1515	839
11	Зачепилівський р/в	138	269	250	213	258	232	279
12	Зміївський р/в	1072	1389	774	1076	986	1081	936
13	Золочівський р/в	1397	1227	762	941	932	1026	851
14	Ізюмський р/в	570	885	679	951	1111	1090	1033
15	Кегичівський р/в	80	140	419	591	752	716	605
16	Коломацький р/в		40	66	150	108	115	161
17	Красноградський р/в	1177	2225	809	898	971	890	737
18	Краснокутський р/в	1348	671	588	1028	1118	720	760
19	Куп'янський р/в	701	791	112	714	1107	817	1084
20	Лозівський р/відділ	402	301	652	561	855	1032	1289
21	Нововодолазький р/в	1359	2140	991	1164	706	1256	1005
22	Первомайський р/в	1088	431	497	759	1119	933	1009
23	Печенізький р/в	482	451	383	239	349	387	145
24	Сахновщинський р/в	746	1271	352	600	545	657	587
25	Харківський р/в	109	68	34	262	509	306	587
26	Чугувський р/в	996	1139	1062	1252	1412	1610	1217
27	Шевченківський р/в	27	84	171	85	85	152	30
28	Ізюмський міськ.відділ	1249	1381	434	341	403	366	592
29	Куп'янський міськ/в	310	714	267	229	220	238	204
30	Лозівський міськ.відділ	476	630	164	141	180	176	164
31	Люботин. міськ/в	69	280	160	84	198	216	
32	Первомайський м/в	28	29	26	15	25	21	19
33	Чугувський м/в	295	285	251	222	282	226	117
34	Харківський міськ/в	15355	2521	4979	5468	5554	5459	4238
Всього по області		41860	31635	23828	27706	31265	30915	28378

№ пп	Найменування загсу	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
1	Балаклійський р/в	1874	2436	2158	1808	2684	6748	1161
2	Барвінківський р/в	541	395	612	821	683	1620	539
3	Близноківський р/в	641	609	701	588	245	265	302
4	Богодухівський р/в	1149	295	569	617	684	2990**	809
5	Борівський р/в	993	617	1037	814	838	2862	520
6	Валківський р/в	1138	821	1237	1232	1469	4973	582
7	Великобурлуцьк. р/в	344	638	639	324	513	1400	205
8	Вовчанський р/в	1332	1590	1504	1601	2185	10342	937
9	Дворічанський р/в	517	590	553	299	104	237	100
10	Дергачівський р/в	1179	1138	1176	1751	1328	2243	1436
11	Зачепилівський р/в	343	420	391	459	458	5481	236
12	Зміївський р/в	849	913	877	1096	1161	3264	721
13	Золочівський р/в	781	889	921	982	856	422	465
14	Ізюмський р/в	801	751	1108	916	1001	2707	663
15	Кегичівський р/в	542	342	534	411	678	2250	242
16	Коломацький р/в	173	48	62	40	121	461	36
17	Красноградський р/в	761	865	902	789	1038	6005	456
18	Краснокутський р/в	837	799	769	675	767	1645	407
19	Куп'янський р/в	684	892	1142	803	1218	3331	419
20	Лозівський р/в	840	409	1091	987	742	1615	393
21	Нововодолазький р/в	928	979	1569	1316	1162	5132	402
22	Первомайський р/в	977	843	1062	872	589	833	453
23	Печенізький р/в	368	434	557	396	417	1109	287
24	Сахновщинський р/в	455	618	649	523	25	115	331
25	Харківський р/в	540	120	412	542	512	1375	146
26	Чугувський р/в	1149	1832	1591	1387	922	2191	918
27	Шевченківський р/в	85	117	46	78	75	308	39
28	Ізюмський міськ.відділ	348	291	358	374	396	2365	842
29	Куп'янський міськ/в	217	230	148	269	275	602	234
30	Лозівський міськ.відділ	133	155	224	209	255	459	192
31	Люботин. міськ/в							
32	Первомайський м/в	26	33	19	17	3		20
33	Чугувський м/в	289	457	314	190	184	1177	253
34	Харківський міськ/в	7198	11293	6444	8306	1826	33900	10943
Всього по області		29032	32860	31376	31492	25414	110427	25690

* Таблиця складена Харківським обласним управлінням юстиції за дорученням Організаційного комітету з підготовки та проведення в Харківській області заходів у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні.

** Відсутність даних в окремі роки пояснюється тим, що архіви в районах не збереглися

Додаток 3.

Список жителів окремих населених пунктів
Богодухівського району, що померли протягом 1933 р.
(за даними районного загсу)

Місто Богодухів

№ п/п	Дата смерті	Прізвище, ім'я, по-батькові померлого	Вік померлого (років)	Причина смерті
1	2	3	4	5
		СІЧЕНЬ		
1	1	Филівський Петро	6	запалення кишок
2	3	Троценко Олександр Іванович	75	черевний тиф
3	3	Акімов Григорій Миколайович	62	порок серця
4	4	Оксеніч Марія Михайлівна	52	кровохаркання
5	5	Калиниченко Ганна Прохорівна	85	стреча дряхлість
6	5	Була Павло Іванович	5	запалення мозку
7	5	Оксеніч Петро Онофрійович	50	крововилли у мозок
8	7	Руденко Андрій Тимофійович	39	туберкульоз легенів
9	8	Спеценко Олексій Гнатівч	52	порок серця
10	8	Христенко Григорій Свиридович	50	виразка шлунка
11	9	Губаренко Андрій Юхим.	28	запалення нирок
12	12	Грудисів Іван	6	виснаження
13	12	Шевцова Уляна Сергіївна	18	черевний тиф
14	13	Новіков Олександр Григорович	8	захворювання серця
15	13	Шапов Дмитро Асафонович	80	
16	14	Ісакова Устина Тихонівна	80	стреча дряхлість
17	15	Свічкач Іван Іванович	4	менингіт
18	16	Шилоха Лідія Петрівна	1,5	запалення легенів
19	18	Невідомий Іван	6	випадан.прямої кишки
20	18	Гаркуша Лаврентій Олексійович	88	стреча дряхлість
21	22	Комишанський Корній Сергійович	85	тик само
22	23	Рапош Антон Степанович	70	тик само
23	23	Глушко Денис Іванович	80	тик само
24	24	Дієстр Олександр Мусійович	37	запалення легенів
25	25	Носенко Никифор Савич	80	стреча дряхлість
26	26	Гарбузова Мотрона Антонівна	85	хроніч. катр легенів
27	26	Кондратенко Федосія Петрівна	42	запалення легенів
28	26	Гарбуз Марія Яківна	56	порок серця
29	27	Діденко Ганна Хомівна	62	рак шлунка
30	30	Олійник Костянтин Калинович	32	туберкульоз легенів
31	31	Тарасенко Денис Кузьмич	75	стреча дряхлість
		ЛЮТИЙ		
32	1	Шаболтис Параска Федорівна	65	міокардит
33	1	Морозко Аексеній Андрійович	53	хронічне запал.шлунка
34	2	Церковний Іван Петрович	80	стреча дряхлість
35	3	Сасайданна Дар'я Павлівна	65	хронічне запал.легенів
36	4	Котляр Пелагея Никифорівна	54	туберкульоз
37	4	Гарбуз Григорій Хомич	45	запал.шийних хребців
38	6	Мезін Євдокія Костянтинівна	72	запалення легенів
39	7	Баскін Хашим Менделевич	80	стреча дряхлість
40	7	Луценко Микола Олександр.	2 міс.	слабкість від народження
41	7	Баранник Уляна Гнатівна	80	крововилли у мозок
42	7	Носенко Марія Петрівна	67	стреча дряхлість
43	8	Цапенко Лукія Захарівна	72	тик само
44	8	Шапка Марія Тимофіївна	90	тик само
45	10	Назаренко Євдокія Степанівна	58	оух,загал.слабкість
46	11	Мінчин Йосип Якович	66	міокард серця
47	12	Оксеніч Олександр Іванович	47	рак шлунка
48	13	Гарбузова Пелагея Іванівна	73	стреча дряхлість
49	14	Яким Павло Кіндратович	61	оух тіла
50	14	Тур Іван Якович	75	стреча дряхлість
51	15	Горішня Лідія Миколаївна	4 міс.	захворюван. шлунка
52	15	Пивоварова Ганна Олександрів.	87	стреча дряхлість

1	2	3	4	5
53	16	Шербак Тетяна	8	слабкість серцевої діял.
54	17	Скринник Яків Максимович	55	порок серця
55	17	Борисович Федір Володимирович	50	крововилив у мозок
56	19	Руденко Максим Давидович	76	стяреча дряхлість
57	19	Сластін Омелян Павлович	60	гострий кашір шлунка
58	19	Будник Василь Миколайович	2 міс.	шлункове захворювання
59	20	Пасічник Григорій Авер'янович	45	порок серця
60	21	Гриненко Єлизавета Василівна	80	стяреча дряхлість
61	21	Журавльов Мусій Степанович	54	крововилив у мозок
62	21	Книщенко Віктор Трохимович	1	коклюш, зап.леген.
63	22	Рябка Яків Григорович	20	самоповіщення
64	22	Жіян Антон Михайлович	60	виснаж, спад серцевої діяльн.
65	22	Дейнеко Настасія Карнівна	64	западен.нирок, міокардит
66	23	Дейнеко Павло Мавтійович	49	западення легенів
67	23	Топлюнник Катерина Григорівна	3 міс.	розлад шляхів живлення
68	23	Бондаренко Антоніна Степанівна	4	епілесія
69	23	Стасюк Йосип Леонтійович	72	западення нирок
70	23	Яременко Василь Максимович	6	западення легенів
71	24	Діденко Василь Іванович	75	стяреча дряхлість
72	24	Коваль Андрій Никифорович	52	кашір шлунка
73	24	Дяченко Ольга Яківна	42	порок серця
74	25	Невинний Микола Харитонович	68	крововилив у мозок
75	26	Горбик Олексій Іванович	29	порок серця
76	26	Павленко Єгор Пєтрович	76	стяреча дряхлість
77	26	Шевченко Андрій Іванович	57	западення нирок
78	26	Єрмоленко Євгенія Савівна	19	склероз
79	27	Суботи Павло Прокопович	53	туберкульоз легенів
80	27	Бабенко Володимир Андрійович	39	ентєроколіт
81	27	Уланова Варвара Павлівна	81	стяреча дряхлість
82	28	Задорожній Наум Гнатівич	75	недостаття серцева діял.
83	28	Вєрбицький Петро Савелійов.	53	дик само
84	28	Коляда-Малик Наталія Василівна	47	туберкульоз легенів
85	28	Кіндраєнко Сєвїрид Гаврилов.	46	лик само
		БЕРЕЗЕНЬ		
86	1	Грицаї Прокіп Володимирович	7 міс.	хвороба органів живлен.
87	1	Євтушенко Трохим Олексійович	39	недостсерцева діяльність
88	1	Корнієнко Іван Савич	48	лик само
89	2	Рапоти Василь Пилипович	70	лик само
90	2	Коляда Настасія Дмитрівна	52	лик само
91	2	Кравченко Настасія Захар.	80	аритмія серця
92	4	Тронько Раїса Іванівна	1 д.	нерозвиненість
93	4	Назаренко Густислав Васильович	1	западен.орган.живлен.
94	4	Яковенко Сергій Семенович	78	западення нирок
95	4	Пивоваров Мусій Гнатівич	67	крововилив у мозок
96	4	Сластін Семен Якольович	48	туберкульоз легенів
97	4	Нежид Євдокія Степанівна	70	порок серця
98	5	Бородавка Миропфан Степанович	72	недостсерцева діяльність
99	5	Луценко Гордій Микитович	80	порок серця
100	5	Тимченко Сергій Пєтрович	54	ентєроколіт
101	5	Денчик Григорій Миколайович	75	недостсерцева діяльність
102	6	Назаренко Ольга Олексіївна	45	лик само
103	6	Льїнський Михайло Васильович	80	лик само
104	6	Жученко Африкан Семенович	65	гнійна рана ноги
105	6	Бальва Пантелій Федорович	79	недостсерцева діяльн.
106	7	Торяник Іван Федорович	53	лик само
107	7	Тимченко Андрій	6	туберкульоз
108	7	Шитюха Павло Іванович	9	епілесія

1	2	3	4	5
109	7	Горішня Спепанида Єв.	22	рубані рани голови
110	8	Кузнєцова Неоніла Павлівна	95	міокардит атеросклероз
111	8	Кіхленко Юхим Григорович	49	запалення легенів
112	8	Церковний Тимофій Михайлов.	70	міокардит
113	8	Мясоедов Микола Михайлов.	58	гострий капір кишок
114	8	Тончаренко Семен Кирилович	22	пор.серця, пуб.кісток
115	8	Грицай Дмитро Гордійович	?	хроніч.капір легенів
116	8	Рогинська Марфа Федосіївна	72	тиск само
117	8	Бондаренко Іван А.	64	порок серця
118	8	Шабалтис Наталка Петрівна	70	набряк легенів
119	8	Сліпцов Дмитро Федорович	23	сухий плеврит
120	8	Ежєленко(?)** Павло Омелянович	65	міокардит
121	8	Гук Іван Павлович	68	запалення легенів
122	9	Пономаренко Домнікія Дмитрівна	82	недостаттєва діяльність
123	9	Альшкуль Надія Михайлівна	4	запалення мозку
124	10	Бабенко Григорій Якович	60	запалення легенів
125	10	Мойсеєнко Микола Степанович	70	гастроентерит
126	11	Луценко Фекла Прохорівна	86	міокардитатеросклероз
127	11	Паляниця Ганна	10	кров'яний понос
128	11	Селік Олександр	6	тиск само
129	11	Мельник Павло Степанович	70	міокардит атеросклероз
130	11	Гарбуз Мотрона Кононівна	81	тиск само
131	12	Луценко Олександра Василівна	8	гастрит
132	12	Гришич-Булага Олександр Микол.	30	прогресуючий параліч
133	13	Охріменко Федір Кирилович	39	хвороба Паркінсона
134	13	Литвиненко Іван Сидорович	85	міокардит атеросклероз
135	14	Винницька Килина Назарівна	80	хвороба Паркінсона
136	14	Куриленко Марія Кирилівна	75	міокардит атеросклероз
137	15	Аричченко Гаврило Миколайович	85	порок серця
138	15	Серєєнко Дмитро Титович	60	кишечна інтоксикація
139	15	Радченко Степан Якович	66	загальне виснаження
140	15	Глуценко Лукерія	45	ББО
141	16	Зозуля Степан Федотович	50	цироз печінки
142	16	Таран Іван Костьович	78	стїрність
143	16	Пилипенко Ганна Іванівна	70	міокардит атеросклероз
144	16	Воронович Степан Михайлович	71	атеросклероз
145	18	Євтушенко Антон Данилович	46	міокардит
146	18	Євтушенко Олександра Григорівна	46	гостр.капір шлунка, міокард.
147	18	Бородіна Пелагея Кіндратівна	88	міокардит атеросклероз
148	18	Тицька Єлизавєта	58	епілепсія
149	18	Яременко Яків Савич	60	міокардит
150	18	Скринник Леонід Миколай.	8	туберкульоз легенів
151	18	Пономаренко Степан	18	ББО
152	19	Антїпенко Прїська Прокоп.	73	міокардит
153	19	Яковенко Іван Леонтїйович	50	гострий ентероколїт
154	19	Пивоваров Гаврило	58	загальна слабїсть
155	19	Задорожний Афанасїй Леон.	60	крупозне запален.легенів
156	19	Шєєченко Оксана Григорівна	76	міокардитатеросклероз
157	20	Нежєд Параска Петрівна	80	хронїчний капір легенів
158	20	Дєйнеко Андрїй Федорович	82	гострий нїєлоцистит
159	20	(Невїдома)	бл. 40	ББО
160	21	Мирошниченко Віра	6	кров'яний понос
161	21	Гавриш Тетяна	43	гострий шлунков. капір
162	21	Мавїїчук Іван	48	виразка шлунка
163	21	Лутиренко Мусїй Степанович	72	недостаттєва діяльність
164	21	Леценко Пелагея Василівна	70	міокардит атеросклероз
165	22	Крепцов Яків Савич	57	

1	2	3	4	5
166	22	Русинов Микола Іванович	4	кров'яний понос
167	22	Кривенко Григорій Минович	53	хронічний капір шлунка
168	23	Трипільць Клавдія Йосипівна	4	запалення легенів
169	23	Холко Микола Микишович	69	
170	23	Осадчий Іван Іванович	40	хвороба серця
171	23	Невідомий чоловік	35 бл.	ББО
172	24	Бородавка Олена Михайлівна	13	черевний тиф
173	24	Трипільць Андрій Йосипович	1	запалення легенів
174	24	Литвиненко Олексій Никифорович	73	
175	24	Горішній Дмитро Григорович	56	тиск само
176	24	Гурінов Іван П.	6	тиск само
177	24	Руденко Григорій Омелянович	40	гострий капір кишок
178	25	Пономаренко Мотря Трохимів.	90	міокардит атеросклероз
179	25	Тимченко Микита Оксентій.	75	хронічне запален. нирок
180	26	Шейн *... Мотря Лук'янівна	78	міокардит
181	26	Гарадій Андрій Федотович	48	туберкульоз легенів
182	27	Слісаренко Раїса Семенівна	5	зоякісне недокрів'я
183	28	Ємельяненко Іван Юхимович	45	епілепсія
184	28	Білозор Дар'я Миколаївна	68	спиреча дряхлість
185	30	Раденко Григорій Трохимович	45	крупозне запален.легенів
186	30	Ворожбит Ганна Семенівна	35	висипний тиф
187	30	Горбенко Андрій Васильович	60	гострий капір кишок
188	31	Литвиненко Тетяна Іванівна	65	виснаж, спад серцев. діяльн.
189	31	Водяницький Данило Павлов.	51	опух рук і ніг
190	31	Тимченко Петро В.	7	спад серцевої діяльності
		КВІТЕНЬ		
191	1	Воцкало Лідія Григорівна	5 міс.	знійне наповнення пупка
192	1	Леценко Олексій Афанасій.	48	туберкульоз легенів
193	1	Скряпник Кирило Васильович	70	міокардит
194	2	Очаренко Михайло Павлович	23	висипний тиф, міокардит
195	2	Теличенко Акулина Іванівна	80	спиреча дряхлість
196	2	Остхов Дмитро Семенович	32	опруєння чадом
197	3	Сластін Антон Якович	60	спиреча дряхлість
198	3	Шевцова Пелагея Іванівна	75	тиск само
199	3	Нечитайло Григорій Йосипович	13	капір дихальних шляхів
200	3	Харченко Пелагея Савівна	82	слаба серцева діяльність
201	3	Горбенко Михайло Мусійович	60	гострий ентероколіт
202	3	Мироненко Ганна Сергіївна	8	гострий ентероколіт
203	3	Леценко Яків Андрійович	76	атеросклероз, міокардит
204	3	Істюмін Ларіон Кузьмич	65	хронічне запален. нирок
205	4	Копчяр Афанасій Хомич	90	міокардит атеросклероз
206	4	Гарбуз Наум Григорович	57	хронічний капір легенів
207	4	Калениченко Павло Давидович	56	опруєння чадом
208	4	Буцай Іван Леонтіївич	40	хронічне запален. легенів
209	5	Ярошенко Олександр Антїонович	3	шлунково-кишк.хвороба
210	5	Пасічник Тихін Овер'янович	61	набряк легенів
211	5	Красовська Ганна Африканівна	66	крововилив у мозок
212	5	Руденко Олексій Андрійович	5	туберкульоз легенів
213	5	Буцай Сергій Іванович	4	хронічне запален. легенів
214	6	Задорожний Іван Романович	68	міокардит
215	6	Бережний Іван Михайлович	48	побої
216	6	Рогинський Микола Прохорович	90	ББО
217	7	Пилпенко Максим Іванович	66	капір шлунка
218	7	Тютюнник Григорій Іванович	34	хронічне запален.нирок
219	7	Луценко Михайло Олександрович	10 міс.	епілепсія
220	7	Слісаренко Петро Семенович	9 міс.	тиск само
221	8	Леценко Семен Афанасійович	68	опух лівої нирки

1	2	3	4	5
222	8	Вербицький Лаврентій Купріянов.	72	атеросклероз, міокардит
223	8	Голубничий Тихін Іванович	27	висипний тиф
224	8	Коваль Іван Афанасійович	6 міс.	шлунк.-киш. запалення
225	8	Шемліна Марія Іванівна	67	лімфосаркома руки
226	8	Наріжний Павло Андрійович	10 міс.	епілесія
227	8	Давиденко Тимофій Омелянович	71	міокардит атеросклероз
228	9	Пономаренко Андрій Степанович	37	лімфосаркома руки
229	9	Копляр Семен Степанович	52	висипний тиф
230	9	Литвиненко Андрій Тимофійович	65	міокардит
231	9	Нечипілько Марія Дмитрівна	16	параліч рук і ніг
232	9	Шпитильний Данило Тимофійович	84	міокардит
233	10	Рубльова Любов І.	6	спад. серцевої діяльності
234	10	Біленко Макар Васильович	43	порок серця, загал.слабк.
235	10	Косенко Ніна Михайлівна	6 міс.	
236	10	Пономаренко Андрій	14	ББО
237	11	Таран Тетяна Іванівна	76	стирість
238	11	Драник Омелян Васильович	70	міокардит
239	11	Терещенко Петро Іванович	6	спад серцевої діяльності
240	11	Сірик Марія Савіана	6	тикс само
241	11	Ярошенко Василь Іванович	75	міокардит
242	11	Бабенко Яків Андрійович	47	порок серця
243	11	Назаренко Іван Федорович	39	гострий гастроентерокол.
244	11	Коломійцева Катерина Олександр.	85	порок серця
245	12	Шуба Федір П.	5	кров'яний понос
246	12	Запара Макар Павлович	72	рак горла
247	12	Кибальник Костянтин Демидович	42	міокардит
248	12	Колісник Степан В.	7	спад серцевої діяльності
249	12	Капустян Іван С.	8	тикс само
250	13	Лобунський Степан Григоров.	48	ББО
251	13	Галілей Іван Васильович	69	міокардит
252	13	Єременко Митрофан Савелій.	15	ББО
253	13	Зозуля Андрій Федосович	39	гнійний лімфоденіт
254	13	Слісаренко Семен Захарович	48	міокардит
255	14	Черкаська Антоніна Григорівна	1 міс.	роз'явлення організму
256	14	Кибальник Афанасій Андрійович	30	черевний тиф
257	14	Пономаренко Захар Данилович	4	хронічне запален. легенів
258	14	Степанова Ольга Федорівна	72	крововилив у мозок
259	14	Скринник Іван Максимович	52	ББО
260	14	Бондаренко Федір Семенович	10	тикс само
261	14	Клочок Раїса Афанасійівна	9	поруш. обміну речовин
262	15	Немайд Лаврентій Юхимович	74	стиреча дряхлість
263	15	Євгун Трохим Петрович	70	ББО
264	16	Денчик Мойсей Дмитрович	63	міокардит
265	16	Коломієць Семен Олександр.	63	хвороба серця
266	16	Тарасенко Семен Іванович	1	запал. слинних залоз
267	16	Сіренко Харитон Андрійович	58	загальне виснаження
268	16	Бородавка Михайло Михайлович	48	ББО
269	17	Моїсенко Георгій Ілліч	20	висипний тиф
270	17	Сластін Яків Яремович	53	хвороба серця
271	17	Ковальова Євгенія Миколаївна	80	стирість
272	17	Шербак Олександр П.	13	спад серцевої діяльності
273	17	Посидищева Любов С.	6	тикс само
274	17	Гарбуз Михайло Йосипович	105	атеросклероз, міокардит
275	17	Прокіпенко Степаніда Макс.	87	стирість
276	17	Біленко Федір Панасович	80	тикс само
277	17	Мальований Гордій Васильов.	85	стиреча дряхлість
278	18	Литвиненко Федір Тимофійович	60	висипний тиф

1	2	3	4	5
279	18	Смацько Андрій Петрович	65	емфізема легень
280	18	Гарбуз Феодосія Самійлівна	56	ББО
281	18	Катиця Олексій Васильович	60	виснаження, слабкість
282	18	Сагайдачний Трохим Федорович	39	травматич. ушкодження
283	18	Жученко Іван Володимирович	60	спиреча дряхлість
284	18	Третяков Жорж Максимович	1 д.	недоношене дитя
285	18	Нежид Петро Григорович	39	туберкульоз легенів
286	18	Пилипенко Мусій Іванович	53	виснаження
287	19	Коваль Олексій Степанович	85	хроніч. запалення легенів
288	19	Пономаренко Данило Якович	49	порок серця
289	19	Івлєв Григорій Іванович	10	спад серцевої діяльності
290	19	Волков Іван Сергійович	9	тиск само
291	19	Бабенко Серафим Мусійович	76	порок серця
292	19	Іванов Данило Гаврилович	49	порок серця, катар шлун.
293	19	Охрімєнко Явдоким Васильов.	70	самоповищення
294	19	Соловей Корній Савич	75	порок серця, зап.нирок
295	19	Симонова Євдокія Семенівна	60	недостаттсерцева діяльн.
296	19	Демченко Євдокія Іванівна	75	порок серця
297	20	Бесєдіна Варвара Іванівна	5	спад серцевої діяльності
298	20	Невідомий Олексій П.	6	тиск само
299	20	Задорожний Григорій Павлович	17	загальна слабк., малярія
300	20	Тицький Григорій Григорович	55	ББО
301	20	Лозяк Олександр Петрович	47	порок серця
302	20	Церковна Марія Петрівна	70	висипний тиф
303	20	Коваль Ганна Панасівна	8	запалення нирок
304	21	Луценко Дем'ян Власович	69	недосттсерцева діяльн.
305	21	Мищенко Яків Михайлович	75	порок серця
306	21	Нечипило Іван Трохимович	70	спирість
307	21	Яковенко Геннадій Федотович	4	запалення мозку
308	21	Іванченко Максим Федорович	82	спиреча дряхлість
309	21	Просяник Федір Іванович	75	тиск само
310	21	Рябка Олена Ол-на*	2	коклюш
311	22	Гарбуз Василь Іванович	105	міокардит
312	22	Яценко Василь Є.	13	спад серцевої діяльності
313	23	Коваль Олександр Іванович	23	висипний тиф
314	23	Тютюнник Дар'я Леонтівна	60	рожа
315	23	Омеляненко Олексій Михайлович	55	порок серця
316	23	Мусієнко Панько Степанович	68	недосттсерцева діяльн.
317	23	Рябка Василь Григорович	12	запалення нирок
318	23	Тимченко Степан Мартинович	21	загальне виснаження
319	24	Шигишага Дмитро Іванович	58	порок серця
320	24	Сергієнко Платон Артемович	63	недосттсерц.діяльн., набряк
321	24	Голубничий Тихін Ярмол.	53	хронічний катар легенів
322	24	Чернишов Михайло Семенов.	бміс.	запал. органів правлен.
323	24	Назаренко Клавдія Іванівна	3	розлад органів правлен.
324	25	Задорожня Софія Іванівна	47	недосттття серц.діяльн.
325	25	Литвиненко Іван Михайлович	25	епілепсія
326	25	Коваль Михайло Петрович	85	хронічний катар легенів
327	25	Лузанов Петро Сергійович	45	ББО
328	26	Таранчук Параска Василівна	6	спад.серцев.діяльності
329	26	Верецька Михайло Р.	9	тиск само
330	26	Коваль Тимофій Максимович	5	запалення нирок
331	26	Дієв Єфросинія Митрофан.	65	порок серця
332	26	Нестєренко Кирило Юдович	45	загальне виснаження
333	26	Сагайдачна Марфа Пилипівна	55	недосттсерцева діяльн.
334	27	Черкаська Микола Семенович	6	запалення нирок
335	27	Білозор Іван Андрійович	42	катар шлунка

1	2	3	4	5
336	27	Омеляненко Порфир Омелянович	80	стреча дряхлість
337	27	Вакулєнко Петро	14	ББО
338	28	(Невідомий)	бл. 42	тик само
339	28	Коваль Пархом Петрович	99	старість
340	28	Пивоваров Андрій Прокопов.	48	недостатксерцева діяльн.
341	28	Омеляненко Фекла Іванівна	70	стреча дряхлість
342	28	Ярошенко Марія Степанівна	38	недостатксерцева діяльн.
343	28	Надолинний Федір Степанов.	75	стреча дряхлість
344	28	Соболь Іван Костянтиневич	82	тик само
345	28	Пилипенко Єфросинія Іванів.	48	запалення легенів
346	28	Шило Микола Григорович	6	спад серцевої діяльності
347	28	Колмик Федір П.	6	тик само
348	28	Сьомін Михайло С.	7	тик само
349	28	Лісняк Іван Т.	10	тик само
350	29	Сергієнко Кость Іванович	43	ББО
351	29	Давиденко Федір Григорович	75	стреча дряхлість
352	29	Бородавка Софія Петрівна	39	ББО
353	30	Коваль-Шалун Ганна Олексієв.	55	висинний тиф
354	30	Бездверний Іван Максимович	34	туберкульоз легенів
		ТРАВЕНЬ		
355	1	Шигимага Пилип Микитович	72	порок серця
356	1	Коваленко Мелентій Фед.	45	стреча дряхлість
357	1	Задорожний Кость Романович	75	порок серця, запал.нирок
358	1	Вітєнко Катерина Т.	6	спад серцев. діяльності
359	1	Колмиков Григорій П.	8	тик само
360	1	Скорик Михайло І.	11	тик само
361	1	Сахно Дмитро Петрович	30	запалення легенів
362	1	(Невідомий)	бл. 25	застрелений
363	1	(Невідомий)	бл. 30	тик само
364	2	Нікода Василь Дмитрович	3	запалення нирок
365	2	Горбик Леонтій Павлович	30	хронічний капір шлунка
366	2	Ліницька Єва С.	6	спад.серцев. діяльності
367	2	Наумов Павло С.	8	тик само
368	3	Рябка Григорій Андрійович	63	стреча дряхлість
369	3	Бородавка Софія Павлівна	49	висинний тиф
370	3	Покровська Єлизавета Павлів.	80	спад серцевої діяльності
371	3	Короговник Іван Максим.	75	стреча дряхлість
372	3	Короговник Тихін Петрович	49	туберкульоз легенів
373	3	Баранник Іван Данилович	1	ББО
374	3	Гомєла Василь	27	тик само
375	4	Коваль Варвара Афанасіївна	7	капір легенів
376	4	Бабенко Олексій Корнійович	70	стреча дряхлість
377	4	Галойко Борис П.	6	спад серцевої діяльності
378	4	Трубник Олексій Степанович	45	туберкульоз легенів
379	4	Дзюба Явдоха Олексіївна	75	міокардит
380	4	Лебєдинець Григорій Ілліч	36	ББО
381	4	Пахучий Андрій Мирович	58	недостатксерцева діяльн.
382	4	Кисіль Омелян Сидорович	40	набряк всього тіла
383	4	Колієник Петро	43	ББО
384	4	Гончаренко(?) Надія Сем.	26	тик само
385	4	Вакулєнко Настя Дмитрівна	37	тик само
386	4	Пономаренко Федір Маркович	45	запалення легенів
387	4	Коляда Марія Денисієвна	18	запалення нирок
388	5	(Невідомий)	бл. 50	ББО
389	5	(Невідомий)	бл. 40	ББО
390	5	Явдак Андрій Васильович	70	стреча дряхлість
391	5	Сахно Петро Іванович	77	ББО

1	2	3	4	5
392	5	Комішанська Варвара Степан.	70	спиреча дряхлість
393	5	Руденко Євдокія Григорівна	64	тиск само
394	5	Ткаченко Іван Данилович	7	ББО
395	5	Луценко Олена Василівна	69	тиск само
396	5	Саранча Варвара Трохимівна	5 міс.	менингіт
397	5	Горішній Григорій Дмитрович	19	туберкульоз легенів
398	5	Радінський Іван Якович	11	кров'яний понос
399	6	Кибальник Ганна Іванівна	6	запалення легенів
400	6	Форошенко Тихін Григорович	70	висипний тиф
401	6	Тютюнник Павло Гаврилович	53	хронічний капір легенів
402	6	Сахно Таїса Матвіївна	5	хвороба орган. правління
403	6	Нежад Лідія Федорівна	3	виснаження
404	6	(Невідомий)	бл. 35	ББО
405	6	(Невідомий)	бл. 35	тиск само
406	7	Попова Мар'яна Павлівна	76	спиреча дряхлість
407	7	Давиденко Григорій Андрійов.	56	недостатержцева діяльн.
408	7	Баранник Олександра Олександрів.	6	запалення нирок
409	7	Білозор Петро Павлович	8	запалення легенів
410	7	Домнич Михайло Тарасович	8	понос
411	7	Однороб Михайло Степанович	59	виснаження
412	7	Лісковна Єлизавета П.	8	кров'яний понос
413	7	Колмик Євстафій С.	8	тиск само
414	7	Дуніна Явдоха Іванівна	11	тиск само
415	7	(Невідомий)	бл. 40	ББО
416	7	Варченко Петро	12	тиск само
417	7	(Невідомий)	бл. 1	запалення легенів
418	7	Дяченко Трохим Васильович	57	ББО
419	8	Коваль Іван Максимович	12	запалення нирок
420	8	Безоверний Григорій Олексійович	48	порок серця
421	8	Руденко Панько Омелянович	47	хрон.капір дих.шляхів
422	8	Губаренко Григорій Омелянович	65	вираз.шлунка, набряк ніг
423	8	Коваль Марія Павлівна	5 міс.	хвороба орган. правління
424	8	Домнич Микола Іванович	89	спиреча слабість
425	8	Бондаренко Микола Іванович	7	спад серц. діяльності
426	8	Колмик Дмитро П.	16	тиск само
427	8	Баранник Олександр Данилов.	4	ББО
428	8	Будяк Петро Іванович	14	тиск само
429	8	(Невідомий)	бл. 45	тиск само
430	8	Дзюба	50	тиск само
431	8	Колмик Кузьма	19	тиск само
432	9	Гаражій Катерина	45	тиск само
433	9	(Невідомий)	бл. 40	тиск само
434	9	Грицай Килина Федорівна	35	тиск само
435	9	Кричун Ягор Гаврилович		тиск само
436	9	Яценко Олександр П.	6	кров.понос,спад серц. діяльн.
437	9	Нечитило Федір Якович	53	хрон.капір дих.шляхів
438	9	Стрижак Тимофій Макарович	69	ББО
439	10	Мозилевська Тетяна Яківна	31	туберкульоз легенів
440	10	Волошин Василь Олександр.	1,5	капір дих. шляхів
441	10	Голобородько Василь	17	круп. запал.легенів
442	10	(Невідомий)	бл. 39	ББО
443	10	Біленко Горпина	47	тиск само
444	11	Торяник Яків Васильович	44	тиск само
445	11	Комар Микола Андрійович	35	тиск само
446	11	Тицький Петро Іванович	40	запал. нирок, міокардит
447	12	Тютюнник Єфросинія Зіновіївна	60	ББО
448	12	Пономаренко Мотря Данилів.	8	хвор.кишк.-шлунк.практу

1	2	3	4	5
449	12	Пономаренко Микити Данилович	13	капір дих. шляхів
450	12	Шигимага Степан Зотович	35	ББО
451	12	Калініченко Орина Іванівна	90	спир. дряхлість
452	12	Омеляненко Павло Лукич	30	недостсерц. діяльн.
453	12	Долнич Тимофій Тарасович	6	капір шлунка та кишок
454	12	Бобир Данило Федорович	61	ББО
455	12	Сарача Олександр Якович	41	недостсерц. діяльн.
456	12	Бондаренко Кост Семенович	6	виснаження
457	12	Бондаренко Марія Семенівна	8	виснаження, набряк
458	12	Харченко Марія Іванівна	65	ББО
459	12	Невідома жінка	бл. 55	так само
460	13	Сагайдачний Григорій Трохимович	50	хрон. запалення нирок
461	13	Яценко Григорій П.	7	спад серцевої діяльності
462	13	Шигимага Євдокія Іванівна	67	спир. дряхлість
463	13	Леценко Ольга Артемівна	70	так само
464	13	Книшенко Павло Д.	67	ББО
465	13	Мальована (?) *...Муїївна	50	так само
466	13	(Невідомий)	бл. 60	так само
467	13	Григоренко Павло Федорович	45	так само
468	14	Невідомий юнак	бл. 18	так само
469	14	Гарбуз Григорій Захарович	47	так само
470	14	Васютин Іван Семенович	59	висип. тиф
471	14	Нежді Микола Федорович	6	капір. шлунка
472	14	Шигимага Василь Іванович	82	спир. дряхлість
473	14	Латирьова Агафія Яківна	77	так само
474	15	Кіашко Тихін Іосипович	58	ББО
475	15	Руденко Михайло Михайлович	75	гостре запалення нирок
476	15	Форостенко Каперина Павлівна	47	гастроентерит
477	15	Сергієнко Овксентій Степанович	54	капір шлунка
478	15	Руденко Аналій Пантелейович	5	капір легенів
479	15	Церковний Леонтій Єлисейович	68	ББО
480	15	Павленко Анисія Олексіївна	53	так само
481	15	Слісаренко Петро Захарович	68	порок серця, кров. понос
482	15	Охріменко Наталка С.	6	спад. серц. діяльн.
483	15	Проскурнич Петро П.	7	так само
484	15	Сагайдачний Олексій Іванович	2	запал. легенів
485	15	Невідомий юнак	бл. 18	ББО
486	15	Невідомий чоловік	бл. 18	так само
487	15	Невідома жінка	бл. 40	зарізана поїздом
488	16	Онохін Олександр Олексійович	70	спад серцевої діяльності
489	16	Троценко Степанида Андріївна	82	ББО
490	16	Іванченко Яків Мойсейович	60	так само
491	16	Кишиченко Фекла Василівна	75	спир. дряхлість
492	16	Савельєва Горпина Хомівна	40	травма живота
493	15	Невідомий чоловік	бл. 30	забитий
494	17	Білохві Антон Пантелеймонович	4	туберкульоз
495	17	Коваль Олена Прокопівна	4	капір легенів
496	17	Катиця Олексій Харитонович	7	ББО
497	17	Замзій(?) Марфа Кирилівна	56	туберкульоз легенів
498	17	Плахотник Іван Олексійович	71	спиреча дряхлість
499	18	Слісаренко Олександр Васильович	55	декомп. порок серця
500	18	Сліпцова Марфа Денисівна	70	спир. дряхлість
501	18	Кузьменко Іван С.	14	запал. нирок
502	18	Луценко Григорій Макарович	56	крововилив у мозок
503	18	Долнич Микола Савич	5	ББО
504	18	Шигимага Іван Никифорович	40	(не вказана)
505	19	Шигимага Горпина Миронівна	80	спиреча слабість

1	2	3	4	5
506	19	Мозговий Петро Сергійович	49	запалення нирок
507	19	Лось Іван Іванович		ослаблення організму
508	19	Назаренко Катерина Ол.	4	понос
509	19	Шульгань Архип Мавдійович	72	самоповищення
510	20	Нечитійло Йосип Макарович	53	ББО
511	20	Радченко Настя Михайлівна	75	тикс само
512	21	В'юнник Ганна С.	8	спад серцевої діяльності
513	21	Мавдійчук Ніна С.	9	тикс само
514	21	Гаражій Іван Трохимович	87	спиреча дряхлість
515	21	Рапош Мотря Луківна	57	ББО
516	21	Біленко Настя Юхимівна	75	запалення нирок
517	21	Омеляненко Тетяна Павлівна	8	ББО
518	21	Жилка Віктор Миколайович	6	запалення мозку
519	21	Гарбуз Степан Ягорович	36	хрон. ревмат. хвор. нирок
520	21	Мезін Олександр Павлович	52	грудна жоба
521	22	Бородавка Павло Митрофан.	52	туберкульоз легенів
522	22	Погульський Іван Олексійович	72	спир. дряхлість
523	22	Нечитійло Уляна Терентіївна	54	хрон. кашир шлунка
524	22	Шапалова Гликерія Кост	75	завороткишок
525	23	Журавльова Мотря Василівна	80	спиреча дряхлість
526	23	Кириленко Азеї Петрович	86	спиреча слабість
527	23	Бесєдіна Варвара Іванівна	7	спад серцевої діяльності
528	23	Колобка Борис П.	5	тикс само
529	23	Дубініна Ганна С.	6	тикс само
530	23	Туренко Гаврило Юхимович	65	ББО
531	24	Буцаєва Клавдія Америківна	23	туберкульоз легенів
532	24	Кібальник Кирило Михайлович	61	ББО
533	24	Домнич Клавдія Терентіївна	2	понос
534	24	Яковенко Валентина Андріївна	3	ББО
535	24	Трипілець Олексій Йосипович	6	тикс само
536	24	Тимченко Тетяна Іванівна	70	хрон. кашир легенів
537	24	Пономаренко Олександр Юр.	60	ББО
538	24	Пирожова Олександра Сем.	66	запал.леген., міокардит
539	24	Величко Дмитро Іванович	64	кашир дихальних шляхів
540	24	Назаренко Андрій Йосипович	65	кашир дихальних шляхів
541	24	Назаренко Трохим Йосипович	55	порок серця
542	24	Кузьменко Олександр	6	кров'ян. понос, набряки
543	24	Яценко Валентин П.	6	тикс само
544	24	Кривошея Василь П.	6	тикс само
545	24	Воліченко Микола Арсен.	58	тикс само
546	24	Анохін Григорій Андрійович	1	запалення голов. мозку
547	24	Нечитійло Григорій Федорович	17	ББО
548	25	Ткаченко Данило Миколай.	46	тикс само
549	25	Пипченко Степан Данилович	45	тикс само
550	25	Церковна Євдокія Леоніївна	26	тикс само
551	25	Тимченко Мартин Васильович	58	тикс само
552	25	Тютюнник Віра Антонівна	70	кашир дихальних шляхів
553	25	Горільченко Лука Григорович	52	ББО
554	26	Журавель Тимофій Терентійов.	45	тикс само
555	26	Тарасенко Порфирій П.	12	виснаже, спад.серц. діяльн.
556	26	Грицаєва Віра М.	7	тикс само
557	26	Бойко Параска С.	7	тикс само
558	26	Бездверний Семен Олексійов.	58	кашир шлунка
559	26	Рябка Іван Олександрович	7	понос
560	27	Луценко Олександра Іванівна	20 дн.	запалення шлунка
561	27	Гузєвати Мотрона Сергіївна	42	хронічне запал. нирок
562	27	Омеляненко Платон Якович	75	спир. слабість

1	2	3	4	5
563	27	Задорожний Михайло Андрій.	48	виснаження
564	27	Задорожний М.		набряк піла
565	28	Гончаренко Микола Савич	1	епілесія
566	28	Цепенко Віктор Мануйлович	12	запалення мозку
567	28	Коваль Меланія Максимівна	8	виснаження, набряк піла
568	28	Волошко Василь Савич	65	хрон. капір легенів
569	28	Гузик Марфа Мелентівна	46	висип. тиф
570	28	Іванов Володимир Гаврилович	6	спад сил
571	28	Омеляненко Федір Лукич	17	ББО
572	29	Шелудько Михайло Якович	70	стпр. дряхлість
573	29	Козлов Василь С.	5	спад серц. діяльності
574	29	Трипілець Йосип Іванович	40	капір легенів
575	29	Жутов Олексій Михайлович	77	стпр. слабість
576	29	Нечитайло Панько Іванович	29	ББО
577	29	Гарбуз Дар'я Федорівна	70	стпр. слабість
578	29	Ворожбит Тихін Михайлович	59	спад сил, ослабл. серця
579	29	Тютюнник Семен Тимофійов.	90	капір дихальних шляхів
580	30	Голубнича Марія Тихонівна	65	порок серця, параліч
581	30	Лук'янова Олександра Антон.	60	міокардит
582	30	Сластін Петро Никифорович	68	тиск само
583	30	Кольченко Семен Іванович	51	висипний тиф
584	30	Воскобийник Павло Титович	75	ББО
585	30	Вербицький Максим Йосипов.	65	порок серця
586	30	Быкова Клавдія Якимівна	8 міс.	запал. орг. правління
587	30	Жуков Іван Петрович	68	міокардит
588	30	Коваль Федір Павлович	9	ББО
589	30	Ключко Григорій Трохимович	64	тиск само
590	30	Таборчук Михайло Андрійович	30	недост.серц. діяльн.
591	30	Ворожбит Марія Миколаївна	70	стпреча слабість
592	31	Чернишов Іван Олександрович	6	убиття електричним струмом
593	31	Ворожбит Данило Мих.	70	стпреча слабість
594	31	Коваленко Агафія Михайлівна	57	висипний тиф
595	31	Капича Ганна Степанівна	75	порок серця
596	31	Блузженко Демид Семенович	66	запалення легенів
597	31	Рябка Василь Йосипович	62	ББО
598	31	Горбенко Петро Самійлович	62	тиск само
599	31	Комишанський Василь Олекс.	30	туберкульоз легенів
600	31	Церковна Параска Йосипівна	68	ББО
601	31	Ліфенко Йосип Іванович	62	тиск само
602	31	Жученко Дмитро Явдокимович	1 міс.	народжений слабим
		ЧЕРВЕНЬ		
603	1	Дейнеко Дар'я С.	85	загальна слабість
604	1	Воліченко Федот Максимович	90	стпреча слабість
605	1	Сагайдачний Іван Федорович	33	ББО
606	1	Коноз Єфросинія Григорівна	75	капір дих. шляхів
607	1	Чернявка Володимир Тимофій.	17	ББО
608	1	Пугач Іван Корнійович	80	тиск само
609	1	Воліченко..	90	стпр. слабість
610	2	Давиденко Леонід Іванович	6	менінгіт
611	2	Сліпцова Зінаїда Митрофан.	2	коклюш
612	2	Бородавка Микола Павлович	4	розлад орг. життя
613	2	Рідкокаша Степан Федорович	60	загал. сильне похудіння
614	2	Присяник Лідія Василівна	6	набряки
615	2	Бухаров Василь Якович	4	ББО
616	2	Рябка Василь Микитович	52	тиск само
617	3	Біленко Ольга Дмитрівна	54	висипний тиф
618	4	Бірюков Олексій Мусійович	76	ББО

1	2	3	4	5
619	4	Нечитило Пріська Пепрівна	35	тик само
620	4	Бережна Наталія Семенівна	75	тик само
621	4	Зоркіна Ліна П.	5	спад серцевої діяльності
622	4	Лукаш Іван С.	5	тик само
623	4	Нежид Єлизавета Федорівна	66	спиреча слабість
624	4	Ярошенко Мотря Архипівна	65	ББО
625	5	Пишток Федір Іванович	47	тик само
626	5	Тютюнник Михайло Павлович	6 міс.	судороги
627	5	Шигимага Єфросинія Яківна	45	ББО
628	5	Ткаченко Гнат Трохимович	55	тик само
629	5	Ткаченко Ганна Давидівна	75	міокардит
630	5	Тимченко Леонтій Мартинович	17	ББО
631	5	Кріпець Михайло Васильович	...	спир. слабість
632	6	Пономаренко Марія Данилівна	7	капір шлунка
633	6	Трипільець Іван Іванович	8	капір легенів
634	6	Мироненко Марія Никифорівна	39	ББО
635	6	Кука Юхим(?) Омелянович	75	тик само
636	6	Ожидан Олександр Онисійович	25	тик само
637	7	Бутова Орна Марківна	63	спиреча слабість
638	7	Запара Максим Михайлович	56	ББО
639	7	Гаражій Настя Павлівна	74	тик само
640	7	Гриненко Олексій Олександр.	6	тик само
641	7	Бородавка Олена Павлівна	9 міс.	запал. орг. правлення
642	7	Ворожбит Іван Іванович	70	спир. слабість
643	7	Трипільець Наталія Павлівна	65	тик само
644	8	Голубничий Іван Ілліч	40	ББО
645	8	Басова Фенька Савівна	12	спад серцевої діяльності
646	8	Костоков Василь Захарович	66	ББО
647	9	Бабенко Тимофій Пепрович	2	тик само
648	9	Сіпєнська Химка Тим.	70	спиреча слабість
649	9	Трипільець Раїса Пепрівна	6 міс.	запал. орг. правлення
650	9	Ворожбит Олександр Іванович	33	капір шлунка та кишок
651	9	Рідкокаша Трохим Власович	45	недостжерц. діяльн.
652	9	Коваль Іван Степанович	70	защемлення грижі
653	10	Черкасов Іван Васильович	9	спад серцевої діяльності
654	10	Коробка Олена М.	12	тик само
655	10	Осипенко Дмитро Іванович	10	тик само
656	10	Сухана Іван Никифорович	60	порок серця
657	10	Білозор Борис Павлович	4	запалення легенів
658	10	Бородавка Марина Кузьмівна	50	ББО
659	10	Гарбуз Лука Якович	80	спиреча слабість
660	11	Бабенко Микита Якович	53	ББО
661	11	Яковлев Семен Федорович	70	тик само
662	11	Домнич Михайло Савич	8	капір шлунка
663	11	Носиченко Павло Кирилович	34	запал. нирок
664	11	Носиченко Данило Омелянов.	63	ББО
665	11	Пилипенко Олександр Андрій.	30	порок серця
666	11	Нечитило Кирило Павлович	7	капір дих. шляхів
667	12	Корж Федір Кузьмич	75	спиреча слабість
668	12	Біла Ольга Йосипівна	55	ББО
669	12	Пуголовко Ганна П.	7	туберкульоз
670	12	Харченко Павло Пепрович	55	ББО
671	12	Пилипенко Мотря Явтухівна	80	тик само
672	12	Пилипенко Іван Мусійович	6	тик само
673	12	Баранник Катерина Олександр.	4	тик само
674	12	Сагайдачний Микола Федоров.	20	тик само
675	13	Корж Оксентій Пилипович	87	спир. слабість

1	2	3	4	5
676	13	Циганенко Федосія Тимофійівна	8	
677	13	Шинюха Євдокія Степанівна	1	запалення легенів
678	13	Бабенко Петро Семенович	46	кашпр дих. шляхів
679	13	Дейнеко Антон Васильович	67	гостр. шлун.-кишк.кашпр
680	13	Торяник Тихін Мусійович	28	ББО
681	13	Пасичник Кирило Тихонович	35	тиск само
682	14	Кріпець Іван Михайлович	37	туберкульоз легенів
683	14	Корж Петро Іванович	40	висип. тиф
684	14	Сластінова Марія Сидорівна	40	кашпр дих. шляхів
685	15	Павленко Горпина Марківна	75	порок серця
686	15	Нечитило Федір Федорович	10	ББО
687	15	Дейнеко Яків Федорович	48	кашпр дих. шляхів
688	15	Чернишов Сергій Іванович	5	ББО
689	15	Нечитило Дар'я Петрівна	38	тиск само
690	15	Шендра Одарка Хомівна	80	серцева слабкість
691	15	Скринник Василь Максимович	67	набряки ніг, обличчя
692	16	Лось Клавдія Іванівна	3	запал. легенів
693	16	Пупрін Гнат Михайлович	65	порок серця
694	16	Насєдка Олена Іванівна	80	слаб. серця
695	16	Зінченко Катерина Артемівна	86	стпр. дряхлість
696	16	Трипільець Марія Іванівна	7	гостр. ентерит
697	16	Цапенко Роман Нестерович	38	параліч серця
698	16	Жилкина Невилія Іванівна	40	ББО
699	17	Хрисстенко Володимир Дмитр.	8	менінгіт
700	17	Нечитило Петро Антонович	7	ББО
701	17	Євдак Володимир Григорович	1	запал. орг. живл.
702	17	Серєєнко Христя Іванівна	45	набряки ніг і обличчя
703	17	Сластін Василь Тимофійович	55	параліч серця
704	17	Слісаренко Михайло Семенов.	3	менінгіт
705	17	Кука Ольга Семенівна	18	заг. слабкість
706	17	Кириченко Тимофій Макаров.	60	рак шлунка
707	17	Грищенко Лукерія Павлівна	73	стпр. дряхлість
708	17	Малик Кирило Семенович	70	від ножов. рани в живіт
709	18	Омеляненко Уляна Олексіївна	13	кашпр дих. шляхів
710	18	Гузєватий Степан Григорович	36	кашпр легенів
711	18	Руденко Євдокія Сергіївна	80	стпр. слабкість
712	18	Тьцький Василь Петрович	6	кашпр шлунка та кишок
713	18	Коваль Меланія Павлівна	6	ББО
714	19	Мартиненко Кость П.	12	стад серцевої діяльності
715	19	Маслова Мотря Д.	9	тиск само
716	19	Павленко Прієська Федорівна	18	ББО
717	19	Бабенко Михайло Степанович	2	запалення легенів
718	19	Охрімєнко Яєор Васильович	1	запал. орг. правлення
719	19	Білозор Серафима Іванівна	8	ББО
720	19	Носиченко Михайло Савич	63	стпреча дряхлість
721	19	Бородавка Андрій Олександр.	25	висип. тиф
722	20	Наконечний Федір Леонтийов.	70	стпр. слабкість
723	21	Бальва Петро Романович	8	ББО
724	21	Омеляненко Євстафій Романов.	68	тиск само
725	21	Яковенко Микола Трохимович	10	тиск само
726	21	Сахо Михайло Іванович	51	параліч серця
727	21	Гриненко Семен Демидович	76	стпреча слабкість
728	21	Кириченко Олексій Маркович	89	тиск само
729	21	Троценко Феодосія Онисіївна	42	убитий
730	21	Троценко Андрій Якович	18	убитий
731	21	Рогинська Єлизавета Артемівна	70	стпреча дряхлість
732	22	Задорожний Борис Михайлов.	7	виснажен., кров'ян. понос

1	2	3	4	5
733	22	Наконечна Клавдія Олександр.	10	ББО
734	22	Бабенко Григорій Іванович	6 міс.	запал. шлун.-кишк. практу
735	23	Тютюнник Іван Федорович	1	запал. легенів
736	23	Євтушенко Данило Макарович	82	стпр. слабість
737	23	Комішанський Василь Семен.	23	кашпр дих. шляхів
738	24	Мойсеєнко Наталія Гаврилівна	77	стпр. дряхлість
739	25	Крамаренко Пріська Іванівна	45	ББО
740	26	Сліпцов Володимир Митрофанов.	5	тиск само
741	26	Коваль Яєдоха Панасівна	7	кашпр дих. шляхів
742	26	Кропивко Килина Федорівна	47	гостре запал.кишк. практу
743	26	Євтушенко Марія Пєтрівна	48	запалення легенів
744	26	Сагайдачна Марія Прокопівна	22	недокрів'я
745	28	Горбик Гаврило Климович	90	стпреча слабість
746	28	Євтушенко Наум Іванович	48	висипний тиф
747	28	Нечитило Володимир Васил.	7	кашпр кишок
748	30	Скринник Никифір Григоров.	43	загальне виснаження
749	30	Чесний Олександр Іванович	47	порок серця
750	30	Наконечна Ганна Олександр.	7	ББО
		ЛИПЕНЬ		
751	1	Кука Іван Михайлович	52	кашпр шлунка
752	2	Сахно Трохим Панасович	74	стпреча дряхлість
753	3	Омеляненко Меланія Луківна	26	загальна слабість
754	4	Чернишов Олександр Афанас.	28	туберкульоз легенів
755	5	Кропивка Василь Михайлович	34	набряк ніг і обличчя
756	5	Ярченко Варвара Левківна	55	набряк лівої ноги
757	6	Гарбузова Олександра Тимоф.	50	порок серця
758	6	Нечитило Гнат Васильович	59	стпр. дряхлість
759	8	Чернишов Іван Пилипович	67	ББО
760	9	Безугла Харитина Семенівна	46	тиск само
761	9	Луциренко Лавр. Степанович	68	стпр. дряхлість
762	9	Нежид Клавдія Пєтрівна	3	запал. орг. правлення
763	9	Бойко Микола Пантелейович	25	туберкульоз легенів
764	9	Павленко Андрій Юхимович	80	кашпр нирок
765	9	Скринник Федосія Іванівна	70	дизентерія
766	10	Шабалтис Павло Герасимович	78	стпр. дряхлість
767	10	Нечитило Валентина Федорів.	6	гостре запал.кишок
768	10	Тицька Марина Пєтрівна	16	кров'яний понос
769	10	Сереїснко Євдокія Платонівна	11	кашпр кишок
770	10	Божко Тетяна Титівна	11	ББО
771	10	Корж Мотря Федорівна	64	тиск само
772	11	Івченко Марія Олексіївна	48	кашпр дих. шляхів
773	11	Дементєв Степан Антонович	48	висип. тиф
774	12	Коваль Павло Павлович	60	ББО
775	12	Голубничий Денис Ілліч	60	тиск само
776	13	Тицький Сергій Михайлович	6	дизентерія
777	14	Скринник Прокіп Костянтиннович	1	кишково-шлунк. захворюван.
778	14	Гарбуз Микола Павлович	6	дизентерія
779	14	Скринник Віктор Костянтиннович	1	запал. кишок і шлунка
780	15	Титов Олександр Кузьмич	50	ББО
781	16	Супрун Ганна Михайлівна	4	туб. легенів
782	16	Руденко Іван Антонович	45	слаб. серця
783	16	Гейденріхій Ганна Пант	54	висип. тиф
784	17	Доленко Кость Миколайович	28	дизентерія
785	17	Горбик Володимир Григорович	2	заг. слабість
786	18	Білозор Прокіп Іванович	61	ББО
787	19	Каплан Берта Вульфівна	14	розмнож. запалення
788	19	Шимємага Олексій Іванович	34	кашпр кишок

1	2	3	4	5
789	19	Нечитило Стефаніда Пепрівна	42	ББО
790	19	Коваль Костянтин Степанович	70	капір дих.шляхів
791	19	Овчаренко Іван Григорович	19	спад серцевої діяльності
792	19	Рябіцева Пріська Іванівна	65	спиреча дряхлість
793	19	Тютюнник Федір Іванович	48	капір дихальних шляхів
794	19	Тютюнник Михайло Федорович	13	ББО
795	20	Пасічник Яків Григорович	3	тиск само
796	20	Гриненко Софія Андріївна	3	капір кишок
797	20	Гриненко Ганна Андріївна	5	тиск само
798	20	Бажулов Порфир Никифоров.	66	спиреча дряхлість
799	20	Катиця Сергій Харитонович	18	набряки
800	21	Сергієнко Олена Прокопівна	5	запал. кишок
801	21	Коптяр Ольга Н.	46	виснаження
802	23	Сластін Степан Тихонович	43	ББО
803	23	Тимченко Марія М.	50	тиск само
804	24	Голодна Марія Олександрівна	43	тиск само
805	25	Бабенко Пилип Трохимович	65	(не вказана)
806	26	Сластін Іван Антонович	45	кров'яний понос
807	28	Литвиненко Лука Єрофійович	80	порок серця
808	28	Синько Федір Степанович	65	ББО
809	28	Гарбуз Павло Іванович	27	дизентерія
810	29	Радченко Микола Олександрович	55	висип.тиф
811	30	Комишанський Семен Трохимович	65	спир. дряхлість
812	31	Шпилька Максим Михайлович	65	капір шлунка
		СЕРПЕНЬ		
813	1	Нежид Петро Савич	56	ББО
814	1	Красія Дмитро Лукич	29	порок серця
815	1	Змієвська Наталія Марківна	1	гастроентерит
816	1	Нечитило Горпина Фад.	60	капір кишок
817	2	Комишанський Семен Я.	52	запалення легенів
818	2	Тицький Іван Хомич	72	порок серця
819	2	Сластін Уляна Федорівна	48	туберкульоз легенів
820	2	Гарбуз Віктор Пилипович	10	ББО, капір киш.
821	3	Гарбуз Василь Павлович	4	ББО
822	4	Бабенко Єфімія Микитівна	80	спир. слабість
823	5	Гарбуз Параска Павлівна	88	тиск само
824	6	Кисіль Микола Омелянович	10	дизентерія
825	7	Нечитило Петро Антонович	80	капір шлунка
826	7	Доценко Євдокія Макарівна	92	спиреча слабість
827	11	Губаренко Петро Якович	43	ББО
828	11	Яковенко Марія Митрофанів.	30	набряк всього тіла
829	13	Нечитило Сергій Федорович	4	запалення легенів
830	14	Тарасенко Михайло Григорович	66	спиреча дряхлість
831	14	Надолінний Костянтин Федор.	8	зараження крові
832	15	Задорожний Прокіп Павлович	12	туберкульоз легенів
833	16	Глуценко Гнат/Лукич	80	крововилив у мозок
834	16	Гончаренко Іван Михайлович	38	
835	17	Запара Устина Прокопівна	34	висипний тиф
836	18	Чумаченко Уляна Іванівна	80	спиреча дряхлість
837	20	Гарбузова Пелагея Василівна	10	грип
838	20	Наконечний Іван Сергійович	2	коклози
839	21	Коптяр Федосія Яківна	85	спиреча дряхлість
840	24	Анохін Григорій Андрійович	1	запалення головного мозку
841	24	Кравченко Марія Василівна	2	
842	25	Носиченко Варвара Никифорівна	63	кров'яний понос
843	25	Полум'янська Марія Юліанівна	75	порок серця
844	27	Тарасенко Наталія Іванівна	73	спиреча слабість

1	2	3	4	5
845	27	Тарасенко Анастасія Іванівна	73	тиф само
846	27	Чупринов Леонід Михайлович	1,5	
847	28	Короговник Пелагея Федосіївна	60	хвороба живота
848	31	Варченко Олексій Іванович	1	
		ВЕРЕСЕНЬ		
849	1	Трипілець Микола Йосипович	8	гостре захворювання кишок
850	2	Божко Леонтій Федорович	65	спиреча дряхлість
851	3	Дігтяр Марфа Леонтівна	54	хронічний капір легенів
852	3	Пуголовко Семен Романович	..2	зажорювання кишок
853	5	Дейнеко Дмитро Федорович	38	дизентерія
854	5	Тронько Уляна Федорівна	40	гостре запалення кишок
855	7	Нежвід Іван Андрійович	66	ББО
856	7	Коваліова Івга Сергіївна	8 міс.	слаба від народження
857	8	Коваль Дмитро Артемович	55	капір кишок
858	9	Кудимов Митрофан Федорович	54	ослабл. серц. діяльн.
859	10	Івченко Сергій Іванович	55	непрохід. кишок
860	10	Бондарева Марфа Прокотівна	90	спиреча дряхлість
861	11	Ковалевський Макар Іванович	45	висипний тиф
862	12	Жилка Домна Миколаївна	87	порок серця
863	12	Волошко Григорій Савич	68	хронічний капір легенів
864	13	Чумаченко Олександра Михайлів.	13	крупоз. запал. легенів
865	13	Радченко Іван Омелянович	59	міокардит
866	13	Чупринова Варвара Миколаївна	67	спир. дряхлість
867	14	Паршина Феодосія Миколаївна	62	гостре запал.шлун. і кишок
868	16	Пилипенко Марія Степанівна	7	крупозне запалення легенів
869	17	Домнич Андрій Савич	15	капір кишок і шлунка
870	18	Ружанський Єпіфан Сафр.	80	спир. дряхлість
871	20	Шелудько Митрофан Романович	35	капір кишок
872	20	Гук Василь Семенович	56	запал.шлун.-кишк.прастпу
873	22	Тимченко Олександра Василів.	1,5 м.	слаба від народження
874	23	Задорожний Юрій Якович	2	капір шлунка і кишок
875	23	Темнохун Марко Іванович	63	запал. легенів
876	25	Дем'янов Микола Іванович	5	різачка
877	26	Котвя Векла Петрівна	77	опік
878	28	Чупринов Сергій Михайлович	1,5	
879	29	Сергієнко Мотря Сергіївна	59	запал. легенів
880	30	Ковалівський Семен Терентій.	63	деком. порок серця
		ЖОВТЕНЬ		
881	4	Короговник Олена Максимів.	85	спир. дряхлість
882	5	Клочко Антон Євдокимович	67	запалення
883	5	Божко Оксана Романівна	55	різачка
884	8	Сороколат Валерій Афанасійович	27	дизентерія
885	9	Церковний Петро Федорович	68	крововилив у мозок
886	13	Коваленко Євдокія Мойсєївна	24	висипний тиф
887	14	Торяник Марія Яківна	3	розлад кишечн.
888	16	Коляда Прокофій Порфирійович	49	дизентерія
889	17	Соболь Микита Остпхович	32	туберкульоз легенів
890	18	Нечипило Григорій Макарович	68	висип. тиф.
891	20	Мошенський Олексій Дмитрович	30	висип. тиф
892	22	Задорожний Борис Михайлович	7	виснаження, кров'яний
893	25	Назаренко Іван Максимович	33	туб. легенів
894	29	Павленко Мотрона Григорівна	72	хр. капір кишок
895	30	Бабенко Іван Костянтинівич	11 міс	капір кишок
		ЛИСТОПАД		
896	2	Олексенко Варвара Павлівна	70	черевн. тиф
897	2	Коломієць Домна Олександрів.	50	туберкульоз легенів
898	5	Луценко Ілля Власович	74	спир. дряхлість

1	2	3	4	5
899	17	Гончар Микола Федорович	8 міс.	менінгіт
900	20	Стило Зоя Петрівна	13	запалення мозку
901	22	Троценко Захар Макарович	75	стиреча дряхлість
902	23	Сідачова Катерина Йосипівна	64	туберкульоз
903	29	Коваль Андрій Іванович	29	гостре запалення нирок
		ГРУДЕНЬ		
904	4	Горбик Пріська Семенівна	83	стир. дряхлість
905	5	Божко Петро Титович	13	ББО
906	8	Сіннянська Клавдія Олексіївна	9 міс.	менінгіт
907	9	Церковна Віра Язоровна	90	стиреча дряхлість
908	10	Сергієнко Оксана Петрівна	36	виразка шлунка
909	11	Пономаренко Глікерія Яківна	82	стир. дряхлість
910	12	Сахно Горпина	60	
911	13	Овчаренко Павло Іванович	42	черевний тиф
912	14	Сахно Микола Григорович	70	хронічне запалення легенів
913	16	Бабенко Яєдоха Іванівна	36	
914	17	Божко Григорій Титович	15	запал. слизов.
915	25	Голубнича Марія Федорівна	89	стирість
916	28	Матюшенко Василь Язорович	2	дифтерія
917	30	Немасє Вячеслав Васильович	1	захворювання кишок і

Вінницько-Іванівська сільрада

(село Вінницькі Івани, хутори Вінницький, Дігжрі, Голубничі, Грищенки, Комарі, Коротжий, Мар'їне)

СІЧЕНЬ				
1	10	Паценко Микола Петрович	72	тарагнус
2	31	Денчик Пріська	3	
		ЛЮТИЙ		
3	2	Городничий Макар Іванович		
4	2	Зміївська Катерина Семенівна	68	
5	4	Дігжтр Настя Корніївна	50	Г В С, ревматизм
6	4	Гук Марія Павлівна	4	
7	4	Ковалевський Порфир. Ник.	73	
8	10	Гриненко Оєєр'ян Романович	50	
9	19	Ковалевський Олексій Іванович	10 міс.	
10	27	Шитюха Іван Пилипович	67	
11	28	Гук Яків Данилович	67	
		БЕРЕЗЕНЬ		
12	6	Соловей Меланія Павлівна	3 міс.	
13	7	Гук Олександра Марківна	67	
14	10	Ковалевський Іван Степанович	48	
15	10	Соловей Павло Леонтіївич	46	
16	10	Явтушенко Яєєр Степанович	50	
17	11	Соловей Оєєнцій Леонтіївич	56	
18	11	Шабалтис Іван Гаврилович	80	
19	11	Домніч Василь Лаврентіївич	39	
20	11	Комар Іван Яєєдокимович	68	
21	12	Зміївський Григорій Іванович	5 міс.	
22	21	Голубничий Андрій Артемович	74	

1	2	3	4	5
23	21	Явтушенко Химка Панасівна	46	
24	22	Явтушенко Секлети Степанівна	20	
25	22	Голубничий Юхим Гаврилович	52	
26	22	Соловей Порфирій Овксентійов.	23	
27	23	Змієвський Вон(?) Федорович	2	
28	26	Ковалівська Марія Панасівна	60	
29	26	Комар Ганна Юхимівна	7	
30	26	Комар Олександр Юхимович	4	
31	28	Воронько Яків Степанович	75	
32	28	Явтушенко Захар Филлимонович	5	
33	28	Явтушенко Ольга Филлимонівна	14	
34	28	Крамаренко Микола Антонович	6	
35	28	Шитюха Тетяна Амвросіївна	64	
36	29	Явтушенко Андрій Григорович	66	
37	29	Комар Ганна Петрівна	72	marasmus
38	29	Ковалівська Оксана Юхимівна	72	
39	29	Шитюха Федір Трохимович	58	nenpnrfis
		КВІТЕНЬ		
40	4	Соловей Петро Павлович	4	
41	4	Шаболтис Федір Олександрович	10	
42	4	Шаболтис Ганна Олександрівна	7	
43	7	Гриненко Горпина Явдокимівна		
44	7	Голубничий Тихін Артемович	74	
45	8	Змієвський Федір Андрійович	12	
46	9	Явтушенко Іван Тихонович	3	
47	10	Шаболтис Петро Олександрович	5	
48	11	Голубнича Марія Григорівна	3	
49	12	Тарапушка Григорій Овксентійович	72	
50	12	Шаболтис Тимофій Павлович	68	
51	12	Кіяшко Мирон Гаврилович	43	
52	12	Змієвська Тетяна Гнатівна	3	
53	13	Явтушенко Филлимон Юхимович	52	
54	13	Змієвський Василь Андрійович	4	
55	14	Соловей Настя Якимівна	45	
56	17	Змієвський Гаврило Тим.	2	
57	17	Змієвський Семен Єлисейович	60	
58	20	Ковалівський Микита Васильович	60	
59	23	Голубничий Андрій Карпович	18	
60	23	Соловей Марфа Степанівна	65	
61	24	Гук Іван Данилович	70	
62	24	Бородавка Федір Порфирович	57	
63	24	Соловей Марія Юхимівна	5	
64	24	Соловей Іван Юхимович	8	
65	24	Дієт Уляна Миколаївна	20	
66	27	Змієвська Олександра Микитівна	42	
67	27	Пащенко Микита Минович	70	
68	28	Денчик Степан Петрович	8	
69	28	Змієвська Одарка Тимофіївна	5	
70	29	Ковалівський Левко Данилович	45	
71	29	Змієвський Петро Калинович	70	
72	29	Змієвський Кузьма Мусійович	67	
73	30	Гук Олександр Якович	6	
74	30	Гриненко Ганна Трохимівна	6	
		ТРАВЕНЬ		
75	2	Бородавка Василь Панасович	32	
76	3	Антохова Мар'яна Ягорівна	60	
77	4	Тарапушка Явдоха Луківна	72	

1	2	3	4	5
78	4	Голубничий Петро Прохорович	8	
79	4	Зміївська Олена Федорівна	5	
80	4	Зміївський Андрій Кирилович	66	
81	4	Зміївський Леонід Гнатович	10	
82	5	Фесенко Хівря Семенівна	46	
83	5	Пащенко Сергій Платонович	25	
84	5	Шербак Григорій Луквич	18	
85	5	Бородавка Федір Порфирійович	65	
86	5	Явтушенко Марія Степанівна	58	
87	6	Явтушенко Олександр Йосипович	12	
88	6	Фесик Іван Костянтинівич	8	
89	6	Ковалівський Василь Максимович	39	
90	6	Бородавка Михайло Михайлович	63	
91	7	Крамаренко Петро Антонович	5	
92	7	Явтушенко Іван Захарович	7	
93	8	Шербак Григорій Савич	70	
94	9	Гриненко Пилип Платонович	9	
95	9	Таратуйка Федір Йосипович	50	
96	9	Фесик Василь Костянтинівич	6	
97	9	Явтушенко Катерина Захарівна	3	
98	10	Гриненко Григорій Герасимович	41	
99	10	Комар Іван Явдокимович	61	
100	10	Комар Денис Іванович	19	
101	10	Явтушенко Йосип Захарович	60	
102	10	Бородавка Василь Семенович	32	
103	11	Комар Прокіп Федорович	2	
104	11	Голубничий Юхим Гаврилович	50	
105	11	Фесик Олександр Костянтинівич	4	
106	12	Ціпенко (?), Іван.	66	
107	13	Соловей Варвара Юхимівна	11	
108	13	Тертичний Василь Амвросійович	9 міс.	
109	14	Голубничий Самійло Андрійович	32	
110	14	Комар Микита Іванович	23	
111	14	Комар Юхим Іванович	29	
112	14	Комар Марія Іванівна	14	
113	14	Сігло Сергій Трохимович	55	
114	15	Гук Микола Семенович	3	
115	15	Соловей Гурій Леонтійович	38	
116	15	Оксеніч Петро Демидович	77	
117	15	Шаболітс Данило Захарович	46	
118	15	Рудевський Василь Арсенович	75	
119	16	Шербак Настя Лук'янівна	8	
120	16	Зміївський Павло Тим.	7	
121	17	Зміївська Онисія Якимівна	40	
122	17	Домнич Мина Маврійович	60	
123	18	Ш(?) Семен Іванович	58	
124	18	Явтушенко Василь Герасимович	18	
125	18	Комар Семен Федорович	47	
126	18	Комар Мефодій Семенович	9	
127	19	Ковалівський Марко Ів.	35	
128	19	Ковалівський Дмитро Ів.	5	
129	19	Пащенко Олексій Микитович	26	
130	19	Комар Семен Федорович	48	
131	19	Комар (?), Іван.	10	
132	19	Явтушенко Іван Андрійович	2	
133	19	Гриненко Павло Федорович	14	
134	19	Трипілець Миррофан Андрійович	80	

1	2	3	4	5
135	20	Ковалівська Марія Іванівна	9	
136	20	Пащенко Микита Минович	73	
137	20	Комар Марія Іванівна	52	
138	20	Явтушенко Герасим	44	
139	21	Шелудько Макар Васильович	50	
140	21	Ковалівський Павло Ів.	8	
141	21	Діденко Анастасія Ісаківна	2	
142	21	Зміївська Вустя Явтухіївна	41	
143	22	Ковалівська Надія Іванівна	4	
144	22	Зміївський Яків Якимович	50	
145	23	Комар Володимир Мих.	13	
146	23	Комар Вустя Михайлівна	3	
147	23	Гриненко Іван Платонович	12	
148	23	Гриненко Марія Платонівна	7	
149	24	Зміївський Федір Іванович	3	
150	25	Гриненко Яків Григорович	7	
151	26	Зміївський Яким Юхимович	78	
152	26	Гриненко Федір Григорович	3	
153	26	Явтушенко Петро Ягорович	7	
154	27	Явтушенко Олексій Андрійович	3	
155	27	Діденко Василь Ісакович	5	
156	27	Зміївська Ганна Ягорівна	61	
157	27	Соловей Ганна Трохимівна	42	
158	27	Зміївський Никифір Якович	2	
159	27	Гриненко Овсій Іванович	36	
160	27	Трепільць Павло Миколайович	10	
161	27	Явтушенко Катерина Михайлівна	31	
162	28	Шипуха Антон	12	
163	28	Зміївська Марія Ант	40	
164	28	Фесик Герман(?) Іванович	32	
165	28	Гуж Іван Т.	65	
166	29	Фесик Дем'ян Ількович	44	
167	29	Соловей Сергій Павлович	40	
168	29	Фесик Микола Костянтинівич	11	
169	29	Ковалівська Ганна Мих.	7	
170	30	Комар Яків Федорович	68	
171	30	Голубича Марія Яківна	68	
172	30	Голубича Наталія Павлівна	6	
173	30	Експратуха Марія Овсамович	65	
174	30	Денчик Петро Петрович	3	
175	31	Гриненко Марія Григорівна	11	
176	31	Бородавка Наталія Федорівна	60	
177	31	Комар Микола Семенович	5	
178	31	Голубича Ганна Юхимівна	3	
179	31	Гуж Олексій Семенович	5	
180	31	Фесик Олександр Германович	7	
181	31	Зміївський Андрій Вас.	44	
182	31	Бородавка Євдокія Тим.	33	
183	31	Бородавка Степан Васильович	10	
184	31	Бородавка Василь Васильович	8	
185	31	Бородавка Ганна Василівна	5	
186	31	Ковалівська Марія Мар.	7	
187	31	Денчик Федір Петрович	4	
188	31	Задорожний Роман Леон.	72	
189	31	Рудевський Іван Максимович	3	
		ЧЕРВЕНЬ		
190	1	Гатоненко Василь Миколайович	2	

1	2	3	4	5
191	1	Спеценко Мар'я Корнійвна	27	
192	1	Ковалівський Яким Данилович	65	
193	1	Антох Василь Петрович	70	
194	2	Гриненко Дмитро Трохимович	16	
195	3	Паценко Віра Трохимівна	7	
196	3	Паценко Валентина Трохимівна	4	
197	3	Змієська Одарка Тихонівна	6 міс.	
198	3	Комар Григорій Семенович	13	
199	3	Діденко Олександр Іванович	8	
200	3	Фесик Костянтин Семенович	40	
201	3	Діденко Марфа Іванівна	5	
202	3	(Невідомий)	бл. 42	
203	4	Діденко Микита Іванович	8	
204	4	Спеценко Ольга Корнійвна	27	
205	4	Змієська Ніна	7	
206	4	Змієська Вусть Антонівна	30	
207	4	Змієський Олександр Федорович	12	
208	4	Змієський Іван Петрович	50	
209	4	Дієтвр Уляна Іванівна	45	
210	4	Домнич Мотря Йосипівна	35	
211	5	Фесик Олександр Григорович	7	
212	5	(Невідомий)	бл. 13	
213	5	Комар Трохим Іванович	8	
214	5	Дієтвр Кузьма Іванович	17	
215	5	Соловей Іван Гурович	3	
216	5	Змієська Марія Яківна	47	
217	5	Комар Павло Якович	38	
218	6	Голубнича Марія Тим.	42	
219	7	Змієська Васка (?) Андріївна	11	
220	7	Змієська Валентина Федорівна	8	
221	7	Змієський Воніфат Федорович	3	
222	7	Соловей Варвара Гуріївна	9	
223	7	Ковалівський Лука Сергійович	12	
224	8	Соловей Іван Гурович	3	
225	8	Шипюха Пилип Якович	41	
226	8	Гриненко Олена Дмитрівна	12	
227	8	Гуж Семен Данилович	46	
228	8	Дмитренко Тетяна Дав.	32	
229	8	Дмитренко Григорій Степанович	6	
230	8	Кіяшко Ганна Миронівна	3	
231	8	Змієський Іван Аморосійович	9	
232	8	Шипюха Михайло Пилипович	15	
233	8	Ковалівська Зінька Іванівна	15	
234	8	Змієська Наталія Тихонівна	40	
235	8	Голубничий Григорій Петрович	3	
236	8	Ковалівська Варвара Марківна	10 міс.	
237	10	Ковалівський Федір Маркович	4	
238	12	Шипюха Параска Антонівна	63	
239	12	Голубничий Григорій Миколайов.	2 міс.	
240	12	Соловей Зінька Петрівна	14	
241	12	Соловей Іван Петрович	12	
242	12	Ковалівська Зінька Ягорівна	32	
243	12	Янушенко Андрій Митрофанов.	3	
244	12	Ковалівська Олена Андріївна	30	
245	12	Нечитийло Уляна Гнатівна	50	
246	12	Паценко Олексій Трохимович	12	
247	12	Таратушка Іван Григорович	24	

1	2	3	4	5
248	12	Зміївський Олександр Федорович	11	
249	12	Ковалівський Дмитро Павлович	8	
250	12	Зміївська Раїса Авксентівна	5	
251	12	Зміївський Іона Авксентійович	3	
252	12	Комар Тетяна Іванівна	17	
253	12	Фесик Григорій Германович	3	
254	12	Зміївська Ганна Григорівна	48	
255	12	Зміївська Ялосовець Костянтинівна	1	
256	12	Голубича Ялосовець Окс.м.	55	
257	12	Тертичний Павло Іванович	8	
258	12	Тертичний Іван Якович	10	
259	12	Шитюха Параска Антонівна	62	
260	14	Гриненко Михайло Іванович	56	
261	15	Сігло (?) Митрофанович	2	
262	15	Явущенко Секлети Сем.	55	
263	15	Тертичний Яків Гнапювич	34	
264	15	Бородавка Тетяна Гаврилівна	17	
265	15	Комар Тихін Федорович	68	
266	15	Зміївська Марфа Артемівна	56	
267	15	Фесик Савелій Карпович	12	
268	15	Фесик Федір Карпович	1	
269	15	Фесик Кузьма Митрофанович	75	
270	16	Ковалівська Олена Марківна	23	
271	16	Бородавка Катерина Титівна	75	
272	16	Бородавка Ганна Гаврилівна	23	
273	16	Тертична Софія Якимівна	44	
274	17	Ковалівська Меланія Михайлівна	55	
275	17	Соловей Агафія Федосіївна	32	
276	17	Зміївська Тетяна Григорівна	50	
277	18	Фесик Дмитро Андрійович	1	
278	18	Фесик Пріська Андріївна	6	
279	18	Дієтр Федір Трохимович	66	
280	18	Тертичний Павло Васильович	8	
281	18	Фесик Андрій Карпович	32	
282	18	Фесик Карпо Лукич	58	
283	18	Рудевська Настя Максимівна	6	
284	18	Рудевська Наталка Максимівна	4	
285	19	Дієтр Михайло Давидович	67	
286	19	Домнич Параска Михайлівна	47	
287	19	Фесик Олена Олексіївна	47	
288	19	Ковалівський Семен Павлович	12	
289	21	Коноз Іван Григорович	5	
290	21	Соловей Юхим Леонтіович	45	
291	21	Гриненко Василь Родіонович	70	
292	21	Нечипило Іван Григорович	15	
293	21	Бородавка Гаврило Порф.	52	
294	21	Бородавка Марія Семенівна	52	
295	21	Бородавка Григорій Михайлович	15	
296	21	Трипілець Марія Федотівна	46	
297	21	Ворожбіян Ганна Іванівна	22	
298	21	Зміївська Федора Микитівна	32	
299	21	Домнич Уляна Тимофіївна	42	
300	21	Домнич Мотря Михайлівна	18	
301	21	Зміївський Олексій Сав.	60	
302	21	Шитюха Петро Тихонович	6	
303	21	Паценко Пріська Н.	68	
304	21	Фесик Параска Антонівна	32	

1	2	3	4	5
305	21	Ковалівський Федір Степанович	35	
306	21	Зміївська Лукерія Явхїївна	33	
307	22	Тертична Тетяна Василівна	12	
308	22	Тертична Федора Василівна	7	
309	22	Зміївська Ганна Петрівна	17	
310	22	Явтушенко Майка(?) Трох.	68	
311	22	Зміївський Іван Карпович	6	
312	24	Дейнеко Вустя Яківна	55	
313	24	Бо(с)удяний Іван Панасович	68	
314	24	Гриненко Васка Андріївна	45	
315	24	Явтушенко Марія Семенівна	48	
316	24	Бородавка Степан Михайлович	20	
317	24	Зміївська Васка Михайлівна	26	
318	24	Макаса Палажка Василівна	48	
319	24	Воронко Кафря Федорівна	26	
320	24	Явтушенко Параска Плат	27	
321	27	Гриненко Олексій Кирилович	7	
322	27	Явтушенко Олексій Семенович	3	
323	27	Руєвський Максим Васильович	30	
324	27	Фесик Григорій Петрович	32	
325	27	Кузьменко Ганна Григорівна	26	
326	27	Фесик Онисія Карпівна	20	
327	27	Комар Орина Семенівна	68	
328	27	Голубничий Іван Дем'янович	23	
329	27	Дієтр Дмитро Йосипович	78	
330	27	Бородавка Семен Потпович	4	
331	27	Ковалівський Петро Йосипович	48	
332	27	Ковалівська Яєдохя Павлівна	4	
333	27	Соловей Марко Гнапович	17	
334	27	Комар Параска Ісаківна	8	
335	27	Кіашко Горпина Мих.	42	
336	28	Голубничий Володимир Карпович	27	
337	28	Явтушенко Параска Василівна	27	
		ЛИПЕНЬ		
338	1	Ковалівська Марія Карпівна	48	
339	1	Фесик Григорій Никифорович	7	
340	1	Таратуйка Василь Яєорович	58	
341	1	Руденко Іван Захарович	20	
342	1	Ковалівська Ганна Федорівна	8	
343	1	Дієтр Семен Федорович	68	
344	1	Ковалівський Данило Федорович	30	
345	1	Фесик Яєор Лукич	49	
346	2	Гук Параска Григорівна	49	
347	2	Соловей Макар Микитович	33	
348	2	(?)уж Олександр Семенович	17	
349	2	Фесик Напка Григорівна	48	
350	2	Явтушенко Кіндрат Федотович	58	
351	2	Діденко Іван Йович	35	
352	4	Фесик Микола Никифорович	10	
353	4	Голубничий Кузьма Гнапович	55	
354	4	Діденко Платон Микитович	70	
355	4	Діденко Орина Максимівна	48	
356	5	Голубничя Ольга Миколаївна	13	
357	5	Голубничя Ганна Онуфрїївна	26	
358	7	Гриненко Векла Олексїївна	50	
359	7	Луж'янов Павло Семенович	17	
360	7	Гриненко Палажка Павлівна	49	

1	2	3	4	5
361	7	Явтушенко Наталія Платонівна	54	
362	9	Мокроменко Антон Юхимович	9	
363	9	Бородавка Марія Петрівна	70	
364	12	Дієтр Каперина Павліна	50	
365	12	Гриненко Федір Михайлович	22	
366	14	Ковалівська Векла Павліна	50	
367	14	Ворожбіян Олексій Яким.	5	
368	16	Лукашов Іван Григорович	4	
369	16	Задорожня Христя Микитівна	70	
370	16	Рогова Олена Романівна	24	
371	16	Гук Ганна Михайлівна	30	
372	16	Зміївський Гнат Микитович	35	
373	16	Зміївський Андрій Євгенович	12	
374	17	Комар Марія Минівна	11	
375	17	Ковалівська Неоніла Ягорівна	36	
376	17	Оксенчик Петро Петрович	44	
377	17	Тертичний Кость Іванович	9	
378	18	Явтушенко Хівря Василівна	36	
379	18	Гук Олена Іванівна	30	
380	18	Гатоненко Меланія Йосипівна	32	
381	18	Дієтр Мотря Тарасівна	25	
382	20	Пащенко Антоніна	70	
383	21	Фесик Марія Іванівна	26	
384	21	Тертичний Павло Гнатович	47	
385	21	Тертична Одарка Євлад.	47	
386	31	Ковалівський Тихін Ник.	50	
387	31	Домнич Домна Антонівна	39	
		СЕРПЕНЬ		
388	1	Явтушенко Одарка Семенівна	32	
389	2	Гриненко Зіновій Юхимович	5	
390	2	Шаболтис Іван Андрійович	7	
391	2	Шаболтис Михайло Андрійович	5	
392	2	Явтушенко Палажка Якимівна	32	
393	2	Явтушенко Марія Федорівна	4	
394	2	Явтушенко Андрій Тим.	2	
395	5	Шитюха Прокіп Васильович	25	
396	5	Явтушенко Ганна Панасівна	8	
397	5	Явтушенко Наташка Панасівна	14	
398	5	Зміївська Олександра Тим.	12	
399	5	Макаєнко Іван Олексійович	11	
400	5	Зміївська Валентина Федорівна	9	
401	5	Чумаченко Ягор Олексійович	10	
402	5	Чумаченко Олександр Олексійов.	14	
403	8	Голубничий Іван Федорович	3	
404	9	Фесик Зінаїда Іванівна	78	
405	10	Антохова Олександра Павліна	50	
406	11	Зміївська Ганна Тихонівна	7	
407	14	Антохова Марія Володимирівна	1,5	
408	15	Дієтр Дмитро Трохимович	8 міс.	
409	15	Зміївський Федір Микитович	12	
410	15	Горбаченко Михайло Олексійович	1 міс.	
411	15	Соловей Домаха Леонтівна	78	
412	15	Гриненко Олена Олексіївна	78	
413	15	Таратуйка Марфа Плат	57	
414	22	Комар Федір(?) Іванович	26	
415	26	Тертична Катерина Демидівна	66	

1	2	3	4	5
		ВЕРЕСЕНЬ		
416	12	Комар Федосій Андрійович	22	
417	15	Ковалівська Катерина Прох.	83	
418	21	Фесик Мартин Кузьмич	44	
419	29	Дігтяр Іван Федорович	6 міс.	
		ЖОВТЕНЬ		
420	22	Голубничий Павло Федорович	4 міс.	
		ЛИСТОПАД		
421	19	Таратушка Меланія Миколаївна	5	
422	22	Таратушка Олександр Петрович	13	
423	30	Ковалівський Василь Якович	60	
		ГРУДЕНЬ		
424	9	Ковалівська Ніна Григорівна	17	
425	12	Голубничка Олена Євсейвна	55	
426	13	Гук Горпина Олексіївна	77	
427	14	Зміївський Тихін Тим.	80	
428	14	Зміївська Пріська Васиївна	45	
429	22	Соловей Оксана Павлівна	3	
430	23	Лук'янова Варвара Григорівна	3 міс.	слаба від народження
431	25	Мовчан Степан Павлович	42	

Забродівська сільрада

(села Заброди, Лозова, Москал, Новоселівка, Шийчине)

СІЧЕНЬ				
1	8	Назаренко Іван Данилович	12	туберкульоз
2	8	Бубличенко Віра Павлівна	5	кір
3	9	Неонені Віра Архивівна	2,5 міс.	
4	12	Чумаченко Лукія Абакумівна	80	від старості
5	16	Пономаренко Омелько Кост	47	туберкульоз
6	16	Ляшенко Любов Іванівна	9	
7	24	Чуйко Ганна Мавіївна	82	від старості
8	25	Пономаренко Марія Павлівна	90	ник само
9	27	Шигимага Уляна Павлівна	8	кір
10	27	Руденко Уліти Якимівна	75	старість
		ЛЮТИЙ		
11	14	Надолінна Ганна Григорівна	90	старість
12	27	Снісаренко Ягор Дмитрович	54	катір
13	28	Білозор Софія Остіївна	65	старість
		БЕРЕЗЕНЬ		
14	1	Руденко Михайло Сергійович	4 міс.	
15	3	Мартиненко Пріська Федор.	27	туберкульоз
16	4	Мартиненко Федір Григорович	19	запалення голови
17	9	Волошко Ганна Васиївна	45	від опуху
18	10	Книш Карпо Микитович	60	старість
19	11	Книщенко Мусій Григорович	80	ник само
20	18	Москаленко Оксана Пилип.	85	ник само
21	18	Доліна Фросина	63	запалення легенів
22	20	Омеляненко Григорій Микит	53	
23	20	Пилипенко Григорій Пилип.	10 міс.	
24	20	Мартиненко Оксана Олександр.	27	вбито
25	23	Чумаченко Іван Федосійович	3	запал. легенів
26	23	Опришко Прокіп Михайлович	52	туберкульоз

1	2	3	4	5
27	24	Юденко Олександр Маркович	65	спірість
28	24	Бензенко Явх Пєтрович	65	
29	26	Омєлянко Мамон Романович	100	спірість
30	27	Назаренко Пєтро Кузьмич	47	
31	28	Лежка Оксана Павлієна	73	спірість
32	30	Лежкий Федір Михайлович	53	ревматизм
33	31	Носенко Данило Семенович	65	спірість
		КВІТЕНЬ		
34	2	Пилипенко Мусій Якович	73	спірість
35	3	Бабенко Андрій Якович	71	тиск само
36	6	Пуган Варивон П.	54	тиск само
37	7	Лазуренко Павло Васильович	1	
38	9	Чуйко Дмитро Пєтрович	28	
39	11	Сухина Наталка Михайлівна	89	спірість
40	13	Руденко Ніна Кіндратівна	3	через недогляд батьків
41	15	Ваценко Лідія Данилівна	2	
42	16	Неонети Пєтро Іванович	62	спірість
43	19	Дмитрієв Юрій Пєтрович	2	
44	20	Руденко Іван Кузьмич	60	простуда
45	20	Замниус Папажа Іванівна	70	спірість
46	21	Друзенко Григорій Романович	14	порок серця
47	22	Чуйко Іван Артемович	9	
48	22	Дєвєр Ганна Архипівна	2	параліч
49	23	Журавльов Павло Іванович	45	хвор. легенів
50	23	Пилипенко Марія Захарівна	14	
51	23	Омєлянко Ганна Пилипівна	46	
52	24	Дейнеко Федір Маркович	70	спірість
53	25	Москаленко Явсей Федорович	54	
54	25	Чепурко Ганна Сидорівна	77	спірість
55	26	Гирка Василь Павлович	63	тиск само
56	26	Назаренко Віктор Іванович	2	кокліози
57	30	Гриненко Тимофій Микитович	77	спірість
58	30	Усенко Михайло Іванович	61	недост діяльн. серця
		ТРАВЕНЬ		
59	1	Чуйко Вєкла Григорівна	86	
60	1	Слюсар Кузьма Васильович	56	хвороба легенів
61	1	Чумаченко Дмитро Микитович	64	спірість
62	1	Пилипенко Наталія Максимів.	98	тиск само
63	2	Прокопенко Степан Михайлов.	9	
64	2	Воскобійник Зінько Васильов.	76	
65	7	Пилипенко Олексій Якович	1 міс.	
66	7	Пуган Грицько Пилипович	7	туберкульоз легенів
67	7	Прокопенко Володимир Олекс.	64	
68	7	Дудник Пантелій Васильович	70	спірість
69	8	Назаренко Михайло Олександр.	44	хвороба серця
70	9	Кульбака Василь Іванович	50	спірість
71	10	Чуйко Пєтро Васильович	7 міс.	
72	11	Драник Павло Антонович	96	спірість
73	14	Руденко Пєтро Васильович	2	
74	17	Прокопенко Лукія Михайлівна	11	внутр. хвор.
75	17	Прокопенко Микола Михайл.	11	сухоти
76	17	Чуйко Михайло Артемович	11	
77	17	Гузінська Зінаїда Олександр.	53	туберкул. легенів
78	18	Книщенко Ганна Мусіївна	80	спірість
79	18	Москаленко Павло Васильович	8	
80	18	Неонети Зіновій Іванович	80	спірість
81	19	Сітло Сергій Трохимович	53	

1	2	3	4	5
82	19	Білозор Олексій Трохимович	19	
83	19	Чуйко Поліна Іванівна	76	стирість
84	19	Бубличенко Олександр Федор.	60	
85	19	Назаренко Тетяна Петрівна	10	
86	20	Нещеретий Мих. Федорович	5	
87	21	Лазуренко Катерина Василівна	7	
88	22	Жупинський Федот Іванович	66	стирість
89	22	Бабенко Катерина Романівна	56	хвороба легенів
90	23	Пугач Грицько Семенович	70	
91	24	Нещеретя Катерина Федорів.	2	
92	24	Легкий Микита Михайлович	53	від онуху
93	24	Запара Явдоха Карпівна	56	ліноча хвороба
94	24	Чумаченко Іван Іванович	56	
95	25	Кравченко Іван Андрійович	4	від голоду
96	26	Комішанський Степан Макс.	55	
97	26	Легкий Василь Федорович	23	з голоду
98	28	Чуйко Артем Іванович	36	
99	28	Пилипенко Орена Леонтівна	80	
100	28	Снісаренко Катерина Павлівна	2	
101	29	Горішній Олександр Степан.	5 міс.	
102	29	Снісаренко Іван Семенович	55	
103	29	Варченко Андрій Григорович	21	туберкульоз легенів
104	31	Бабенко Тетяна Федорівна	3 міс.	
105	31	Омеласяно Андрій Микитович	64	стирість
106	31	Легка Марія Федорівна	8	
107	31	Легкий Федосій Федорович	15	
		ЧЕРВЕНЬ		
108	1	Ващенко Микита Олександров.	2,5	сухоти
109	1	Тронько Остап Никифорович	72	стирість
110	1	Ковальов Микола Петрович	39	від недоїдання
111	1	Ломінога Никсифір Павлович	47	
112	2	Заморійова Наталка Маврівна	30	від недоїдання
113	2	Чуйко Семен Харитонович	15	
114	2	Чуйко Тимофій Максимович	22	
115	2	Шило-Леонтьєв Семен Логвин.	23	
116	2	Ляшенко Надія Іванівна	1 міс.	
117	3	Ляшенко Орена Карпівна	67	водянка
118	3	Пипченко Петро Якович	6	
119	3	Білина Іван Опанасович	80	стирість
120	4	Пилипенко Любов Іванівна	10 міс.	недоїдання
121	4	Ляшенко Іван Захарович	42	тикс само
122	4	Пипченко Яків Пантелейович	60	тикс само
123	5	Нежейд Григорій Іванович	58	тикс само
124	5	Чуйкова Хімка Антонівна	52	душевнохвора
125	5	Гавриш Іван Дмитрович	38	був пухлий
126	6	Чуйко Грицько Артемович	15	невідомо, був пухлий
127	6	Чуйко Микола Артемович	13	був пухлий
128	6	Кравченко Параска Андріївна	1	
129	6	Пилипенко Захар Михайлович	48	недоїдання
130	6	Волошко Катерина Федорівна	2 міс.	
131	7	Дейнеко Кость Іванович	7	недоїдання
132	8	Легкий Панько Іванович	58	виразка шлунку
133	8	Білозор Володимир Іванович	1	
134	8	Голодний Іван Філонович	8 днів	від хвороби
135	9	Назаренко Олександр Андрій.	66	
136	9	Снісаренко Григорій Мокієв.	70	стирість
137	9	Назаренко Тимофій Петрович	7	недоїдання

1	2	3	4	5
138	9	Назаренко Ягор Степанович	67	тиск само
139	9	Кравченко Тетяна Василівна	29	тиск само
140	9	Голодна Марфа Яківна	69	стирість
141	10	Носенко Химка Яківна	67	хвороби, стирість
142	10	Омеляненко Володимир Мих.	4	
143	11	Руденкова Ганна Омелянівна	6 міс.	хвороба
144	11	Биліна Олександр Йосипович	70	недоїдання
145	11	Пилипенко Павло Антонович	44	
146	12	Пилипенко Мих.Костянтинів.	60	
147	12	Пилипенко Григорій Андрон.	62	
148	12	Легкий Петро Данилович	78	
149	13	Пугач Андріян Григорович	42	
150	13	Назаренко Зінка Мусяїна	85	стирість
151	14	Лазуренко Олександр Васил.	12	
152	15	Ляшенко Олексій Степанович	3	
153	15	Чуйко Настя Артемівна	2	
154	15	Назаренко Андрій Петрович	66	
155	15	Назаренко Олексій Мих.	4	
156	15	Дієтренко Іван Васильович	55	
157	16	Комішанський Микола Олек.	5	
158	16	Чуйко Олексій Артемович	7	
159	16	Назаренко Микола Семен.	1 міс.	
160	17	Прокопенко Олексій Сергійов.	14	
161	17	Кульбака Нестір Іванович	55	стирість
162	17	Назаренко Іван Петрович	5	недоїдання
163	17	Нещеретя Лідія Федорівна	7	тиск само
164	18	Гарбуз Явсей Максимович	43	від голоду
165	18	Чуйкова Федосія Пантелейм.	69	стирість
166	18	Пащенко Іван Сергійович	8 міс.	недоїдання
167	18	Чуйко Олександр Юхимович	4	тиск само
168	19	Запара Яків Іванович	75	невідомо
169	19	Тронько Ганна Сергіївна	6 міс.	тиск само
170	20	Нещеретий Михайло Федор.	5	тиск само
171	20	Ляшенко Олександр Серг.(?)	5	тиск само
172	20	Дейнеко Федір Іванович	9	невідомо
173	20	Дейнеко Олена Іванівна	6	
174	20	Гирка Орина Артемівна	65	недоїдання
175	21	Лазуренко Івнка Василівна	6	
176	21	Назаренко Ніна Петрівна	14 днів	
177	21	Сухина Катерина Іванівна	5	
178	21	Дудник Одарка Калинівна	77	
179	21	Чуйко Юхим Іванович	32	недоїдання
180	22	Комішанський Іван Олександр.	18	
181	22	Дейнеко Володимир Федор.	12	
182	22	Чуйко Ганна Давидівна	37	
183	22	Чуйко Клавдія Матвійвна	2	
184	23	Ворожбит Дмитро Микол.	52	
185	23	Чуйко Олексій Юхимович	6	недоїдання
186	23	Чуйко Ганна Харитонівна	8	тиск само
187	23	Чуйко Настя Харитонівна	5	тиск само
188	23	Неонетя Іван Павлович	3	тиск само
189	23	Пипченко Іван Якович	13	тиск само
190	24	Снісаренко Олександр Іванов.	23	пуб. легенів
191	24	Назаренко Мих. Федорович	(?)	стирість
192	24	Шигимага Андрон Іванович	75	тиск само
193	24	Баранник Марія Яківна	8	недоїдання
194	24	Ляшенко Степан Олексійович	33	

1	2	3	4	5
195	24	Чуйко Іван Степанович	65	
196	24	Ляшенко Микола Іванович	6	недоїдання
197	25	Чуйко Свиридон Якимович	70	тиж само
198	25	Чуйкова Марфа Мавіївна	6	тиж само
199	25	Лазуренко Клавдія Василівна	4	тиж само
200	25	Лега Одарка Павлівна	76	стирість
201	25	Оришко Ганна Іванівна	45	хвороба в грудях
202	25	Неонети Олександр Павлович	9	
203	26	Неонети Марія Павлівна	7	
204	26	Мартиненко Іван Михайлович	23	недоїдання
205	26	Дейнеко Мотря Назарівна	40	тиж само
206	26	Ващенко Ганна Гнатівна	8	тиж само
207	26	Хомуленко Лідія Григорівна	3 міс.	младенческое
208	26	Питченко Яким Маркович	76	від старості та недоїдання
209	26	Чуйко Наталка Андріївна	57	недоїдання
210	26	Нещеретта Катерина Федорів.	5	тиж само
211	26	Гирко Семен Васильович	31	
212	26	Пилипенко Єфрос. Мих-на	22	недоїдання
213	26	Гирко Явдоха Семенівна	2	тиж само
214	27	Прокопенко Петро Сергійович	4	тиж само
215	27	Драник Пилип Прокопович	53	
216	27	Кусков Павло Овранович	40	
217	28	Коваль Петро Павлович	7	недоїдання
218	28	Чумаченко Олена Семенівна	65	стирість
219	28	Пилипенко Гаврило Гаврилов.	67	тиж само
220	28	Мартиненко Неонила Степ.	9	недоїдання
221	29	Назаренко Данило Іванович	43	тиж само
222	29	Комишанський Яків Данил.	62	тиж само
223	29	Нещеретний Михайло Федор.	5	тиж само
224	29	Нежид Ольга Петрівна	10	тиж само
225	29	Нежид Трохим Петрович	(?)	
226	29	Сухана Векла Явдокиївна	68	стирість
227	30	Назаренко Панас Антонович	55	недоїдання
228	30	Жапува Олександра Яківна	3 міс.	младенческое
229	30	Шигимага Іван Григорович	50	недоїдання
230	30	Прокопенко Сергій Олексійов.	56	тиж само
231	30	Чуйко Клавдія Дмитрівна	(?)	тиж само
		ЛИПЕНЬ		
232	2	Назаренко Федір Терентійович	70	недоїдання
233	2	Чумаченко Макар Власович	72	тиж само
234	2	Руденко Василь Трохимович	7	тиж само
235	3	Снісаренко Мотря Павлівна	8	тиж само
236	3	Снісаренко Іван Панасович	5	тиж само
237	3	Сластін Оксана Антон.	50	тиж само
238	3	Чуйко Харитон Григорович	46	тиж само
239	3	Ворожбит Пріська Луківна	42	тиж само
240	3	Нежид Кость Петрович	15	тиж само
241	3	Тимченко Іван Федорович	53	тиж само
242	4	Ляшенко Валентина Іванівна	6 днів	
243	4	Чуйко Володимир Петрович	4	
244	4	Книшенко Олена Никифорівна	3	
245	4	Омеласенко Володимир Степан.	52	недоїдання
246	4	Тронько Макар Олександров.	67	тиж само
247	4	Руденко Ганна Василівна	8	тиж само
248	4	Дієтренко Наталка Іванівна	29	тиж само
249	4	Надолинний Іван Андрійович	21	тиж само
250	4	Чумакова(?) Марія Панасівна	8	тиж само

1	2	3	4	5
251	5	Чуйко Михайло Максимович	9	тиж само
252	5	Чуйко Олександра Харитонівна	2	тиж само
253	5	Ващенко Василь Гнатович	9	тиж само
254	5	Надолінна Катерина Харит	47	тиж само
255	5	Ворожбит Григорій Павлович	8 міс.	хворів на шлунок
256	5	Кравченко Клавдія Савієна	14	хвороба
257	5	Пилипенко Макар Явухович	8	недоїдання
258	6	Дранник Федосій Федорович	25	тиж само
259	7	Чуйко Неоніла Петрівна	17	тиж само
260	7	Чуйко Дмитро Матвійович	5	тиж само
261	7	Тронько Іван Федосійович	30	тиж само
262	7	Пилипенко Микола Іванович	5	тиж само
263	7	Дейнеко Василина Якимівна	64	стирість
264	7	Запара Микола Петрович	3	недоїдання
265	7	Осадча Марія Федотівна	58	стирість
266	8	Комишанська Параска Кузьм.	56	недоїдання
267	8	Тронько Марфа Василівна	79	тиж само
268	8	Чуйко(?) Іван Панасович	5	тиж само
269	8	Лега Уліта Карпівна	41	тиж само
270	8	Мартиненко Палажка Степан.	10	тиж само
271	8	Мартиненко Варка Степанівна	4	тиж само
272	9	Кравченко Явдоким Охлипович	84	тиж само
273	9	Овчаренко Павло Юхимович	(?)	тиж само
274	9	Пугач Олексій Григорович	12	тиж само
275	9	Топтонник Охрім Платонович	65	тиж само
276	9	Пилипенко Іосип Андрійович	65	тиж само
277	9	Чуйко Пріська Лук'янівна	19	тиж само
278	9	Ворожбит Петро Іванович	22	тиж само
279	10	Запара Максим Мокійович	9	тиж само
280	10	Чуйко Захар Якович	65	стирість
281	10	Гриненко Данило Якович	38	недоїдання
282	10	Тронько Митрофан Никифор.	66	тиж само
283	10	Ляшенко Ганна Іванівна	6 днів	
284	10	Пилипенко Олексій Михайлов.	19	недоїдання
285	13	Запара Ганна Мокіївна	6	тиж само
286	13	Скринник Яків Федорович	77	
287	13	Носенко Христинна Григорівна	16	недоїдання
288	13	Кулінич Прокіп Захарович	33	від голоду
289	13	Легкий Іосип Микитович	12	недоїдання
290	14	Чуйко Мотря Петрівна	9	
291	14	(?)шка Степан Лук'янович	10	недоїдання
292	15	Прокопенко Іван Олексійович	74	тиж само
293	15	Ляшенко Віра Іванівна	9	тиж само
294	16	Запара Олексій Мокійович	5	тиж само
295	16	Назаренко Дмитро Іванович	18	тиж само
296	16	Ворожбит Олена Василівна	59	тиж само
297	17	Волошко Андрій Федорович	2	тиж само
298	17	Діятренко Орина Артемівна	7	тиж само
299	17	Прокопенко Марія Сергіївна	51	тиж само
300	17	Прокопенко Марина Макарів.	29	тиж само
301	17	Руденко Володимир Трохимов.	5	тиж само
302	18	Ващенко Явдоха Гнатівна	8	тиж само
303	18	Ващенко Яків Олексійович	80	стирість
304	18	Баранник Михайло Якович	2	недоїдання
305	19	Торяник Віра Семенівна	2 міс.	
306	19	Руденко Наталка Трохимівна	3	недоїдання
307	19	Чуйко Андрій Артемович	16	тиж само

1	2	3	4	5
308	20	Книщенко Варвара Никифорів.	6	
309	20	Назаренко Федір Михайлович	29	
310	20	Чуйко Григорій Мусійович	19	недоїдання
311	20	Дігтяренко Параска Мавпіївна	54	стирість
312	22	Пилипенко Артем Явтухович	22	недоїдання
313	22	Дранник Векла Іванівна	75	стирість
314	22	Пилипенко Аврам Зіновійович	52	недоїдання
315	23	Чепурна Катерина Семенівна	28	порок серця
316	23	Назаренко Михайло Іванович	(?)	
317	24	Демиденко Іван Петрович	25	прив. хвороба
318	25	Бабенко Явдоха Андріївна	17	
319	25	Чуйко Хівря Данилівна	27	
320	25	Снісаренко Векла Климівна	55	недоїдання
321	25	Скляр Марія Семенівна	12	загнула під час грози
322	27	Чуйко Михайло Трохимович	3 міс.	
323	27	Пилипенко Панько Ніфонтов.	1	
324	29	Ціманова Раїса Вікторівна	3 міс.	
325	29	Коваль Петро Адамович(?)	68	стирість
326	29	Прокопенко Катерина Михай.	4	
		СЕРПЕНЬ		
327	1	Коваль Мотря Іванівна	2 міс.	
328	2	Снісаренко Ганна Михайлівна	70	стирість
329	6	Билина Микола Явдокимович	1	
330	8	Мартиненко Марія Олександр.	50	туберкульоз
331	8	Лукашов Микола Семенович	3	
332	8	Буренко(?) Одарка Федорівна	69	
333	10	Здорик Петро Кирилович	45	недоїдання
334	11	Оришко Лука Омелянович		туберкульоз
335	11	Назаренко Антон Петрович	5 міс.	
336	12	Лукашова Ольга Миколаївна	15	
337	12	Дриган Пріська Іванівна	67	стирість
338	16	Руденко Явсей Якович	69	так само
339	17	Бубличенко Андрій Ялісейович	48	
340	19	Дейнеко Параска Федорівна	21	вбиті злочинцем
341	23	Пилипенко Степан Михайл.	57	
342	23	Здорик Іван Андрійович	64	стирість
343	29	Ворожбит Марія Мавпіївна	55	черевний тиф
344	31	Льшценко Микола Федорович	3	
		ВЕРЕСЕНЬ		
345	1	Здорик Ганна Іванівна		стирість
346	2	Хомуленко Волод. Олександр.	2	
347	2	Назаренко Ульяна Володимир.	2,5 міс.	
348	9	Куліш Петро Дмитрович	9 міс.	
349	9	Омеляненко Мих. Іванович	4	
350	10	Пилипенко Володимир Степан.	1 міс.	
351	11	Чуйко Яків Явдокимович	60	стирість
352	17	Бубличенко Ольга Степанівна	60	так само
353	20	Воскобійник Семен Ман.(?)	48	
354	25	Овчаренко Кирило Мавпійович	44	
355	30	Книщенко Яким Мусійович	54	лихоманка
		ЖОВТЕНЬ		
356	3	Чуйко Микола Якович	58	хворий на ноги
357	4	Чуйко Левко Никифорович	1	
358	5	Бубличенко Ягор Михайлович	62	поплавив під потяг
359	7	Чуйко Химка Григорівна	70	стирість
360	8	Семенюк Федір Олександрович	1	
361	9	Льшценко Кость Максимович	(?)	

1	2	3	4	5
362	17	Пилипенко Микола Степанов.	1,5 міс.	
363	19	Назаренко Дмитро Якович	7 міс.	
364	22	Чепурна Марія Платонівна	50	
365	23	Чуйко Параска Явсєївна	46	недоїдання
366	28	Гарбузова Олександра Федосіїв.	26	тиф
367	28	Москаленко Павло Антонович	9 днів	
		ЛИСТОПАД		
368	16	Демиденко Лукія Тимофіївна	46	параліч
369	18	Пилипенко Яків Мусійович	75	стриість
370	23	Нещеретий Григорій Мих.	52	запалення нирок
		ГРУДЕНЬ		
371	6	Назаренко Федоска Тимофіївна	79	захворювання шлунка
372	16	Книщенко Никифор Степанов.	45	
373	16	Сухина Микола Микол.	2,5 міс.	
374	24	Ковальова Олександра Никиф.	74	
375	24	Тронько Мусій Васильович	88	
376	27	Ляшенко Лідія Іванівна	3	
377	28	Билина Андрій Іванович	2	
378	29	Дейнеко Іван Васильович	2	тиф

Село Корбині Івани

1	2	3	4	5
		БЕРЕЗЕНЬ		
1	6	Корба Опанас Трохимович	90	набряк
2	25	Глуценко Михайло Васильович	1,5 міс.	тиф само
3	26	Зміївський Варивон	32	
		КВІТЕНЬ		
4	1	Шербак Сергій Іванович	40	набряк
5	3	Дорошенко Іван Іванович	1	тиф само
6	8	Шевченко Настя Пепрівна	63	тиф само
7	14	Дорошко Олександр Кузьмич	7	
8	24	Мирошніченко Петро	17	(?) с/р чи от
9	27	(?) Михайло	2	тиф само
10	28	Ольховська Химка Іванівна	50	
11	30	Е(?) Павло Степанович	20	
		ТРАВЕНЬ		
12	1	Бублик (?)	80	
13	1	Бажан Іван Опанасович	46	
14	2	Крамаренко Павло Панкрат	69	с/р чи от
15	2	Т(?) Павло Іванович	38	
16	3	Бажан Олександр Іванович	23	тиф само
17	3	Чорнобай Антон Тимофійович	78	
18	4	Засі(?) ва Федір Іванович	29	
19	4	Мусієнко Сидір	59	тиф само
20	5	Харченко Марія Кузьмівна	17	тиф само
21	6	З(?) Федір	49	тиф само
22	7	Шевченко Ніна Герасимівна	1	
23	9	Зміївський Яків	4	набряк
24	10	Шевченко Параска	60	
25	10	(?)	40	
26	12	Жіян(?)	65	набряк
27	13	Шербак Явдоха Яківна	85	тиф само
28	14	Жіян(?)	6	тиф само
29	15	ШкарлатЮхим Іванович	78	тиф само
30	15	Потикан Максим Мусійович	60	тиф само

1	2	3	4	5
31	15	Зміївська Катерина Іванівна	60	тиск само
32	15	Мирошниченко Іван Федос.	7	тиск само
33	15	Мирошниченко Марія Федос.	4	тиск само
34	18	Шевченко (?). Трохимівна	4	тиск само
35	18	Чорнобай Софія Савівна	40	серцевий розлад
36	18	Мусієнко Семен Остипович	60	тиск само
37	19	Дорошко Іван Кузьмич	7	тиск само
38	21	Крамаренко Іван Якович	40	невідомо
39	22	Балшлін Йосип Іванович	19	набряк
40	22	Крамаренко Іван Якович	37	серцевий розлад
		ЧЕРВЕНЬ		
41	3	Мирошниченко Вас. Фанас.	2	невідомо
42	5	Зміївська Галина Яківна	1	сухоти
43	6	Жіян Микола Остипович	12	
44	6	Куліш Петро Остипович	10	
45	6	Зміївський Іван Антонович	8	
46	6	Ващенко Дмитро	6	
47	6	ШкарлатОдарка Іванівна	30	
48	6	Барденко Михайло Григорович	40	
49	7	Ващенко Іван Сергійович	30	
50	7	Харченко Іван Кузьмич	8	
51	7	Нес (?). Іван Пилипович	65	
52	7	Нес (?). Уляна	60	
53	7	Михайлина Павло Іванович	12	
54	7	Вакулєнко Прохір З.	18	
55	7	ШкарлатОлексій Григорович	40	
56	9	Авруцький Іван Семенович	3	
57	9	Ващенко Мотря Іванівна	4	
58	10	Зміївська Мотря Михайлівна	60	
59	10	Авруцька Наталія Семенівна	9	
60	11	Шевченко Степан	65	спирість
61	12	Зміївський Яків	17	набряк
62	13	Мирошниченко Роман Федос.	13	серцевий розлад
63	13	ШкарлатОнисій Іванович	40	тиск само
64	15	Глуценко Яким Андрійович	65	тиск само
65	16	Чумаченко Яків Володимиров.	6	тиск само
66	16	Чумаченко Галина Володимир.	2	тиск само
67	17	Харченко Трохим	65	спирість
68	18	Жіян Ганна Андрійівна	2	серцевий розлад
69	18	Пащенко Тетяна Іванівна	15	невідомо
70	19	Мирошниченко ГнатТерент	32	серцевий розлад
71	19	У.(?) нова Варвара Антонівна	48	набряк
72	20	Зміївська Варвара Антонівна	16	невідомо
73	20	Зміївський Григорій Семенович	55	серцевий розлад
74	20	ШкарлатІван Кирилович	2	кір
75	21	Зміївська Домаха Григорівна	20	набряк
76	21	Чумаченко Антонина Олек.	3	тиск само
77	22	Чумаченко Надія Василівна	40	тиск само
78	23	Зміївська Федора Мих.	55	тиск само
79	23	Зміївська Лукерія Іванівна	65	серцевий розлад
80	23	Зміївський Федір Юхимович	3	невідомо
81	24	Зміївський Микола Антонович	24	тиск само
82	25	Зміївський Митрофан Дем.	23	тиск само
83	25	Зміївський Леонід Петрович	6	тиск само
84	25	Балшлін Андрій Олексійович	40	тиск само
85	25	Мирошниченко Федір Григ.	18	тиск само

1	2	3	4	5
86	25	Ухін Григорій Трохимович	31	тиск само
87	25	Баталін Михайло Андрійович	15	тиск само
88	25	ШкарлатОлександр Васильов.	0,5	тиск само
89	28	Гатоненко Ганна		тиск само
90	29	Латченко(?) Григ. Мих.	1,5	серцевий розлад
91	29	Гатоненко (?)	7	тиск само
92	29	Мусієнко Кузьма Артемович	67	невідомо
93	30	Сп(?) Кузьма Ягорович	20	серцевий розлад
94	30	ШкарлатОксана	65	
95	30	Чорнобай Григорій Антонович	41	
96	30	Чорнобай Микола Григорович	18	
97	30	Змієвська Уліт	60	
98	31	Змієвська Наталія Макс.	25	серцевий розлад
		ЛИПЕНЬ		
99	1	ШкарлатПріська Мефодіївна	26	
100	1	ШкарлатНастя Василівна	29	
101	1	ШкарлатОлена Гаврилівна	19	
102	1	ШкарлатКарпо Максимович	60	
103	1	ШкарлатМарко Опанасович	24	
104	1	Латченко (?)	2	
105	2	Ковалівська Ганна Юхимівна	6	невідомо
106	3	Змієвська Катерина Макс.	19	серцевий розлад
107	5	Баталін Олександр Самійлович	16	невідомо
108	7	ШкарлатЯгор Володимирович	10	
109	7	Змієвська Пріська	70	серцевий розлад
110	7	Потікан Наталія Максимівна	12	тиск само
111	8	Авруцький Кирило Мир.	16	тиск само
112	8	Щербак Явдоха С.	3	невідомо
113	10	Авруцький Мирон Федотівич	50	тиск само
114	10	Харченко Лукія Федотівна	40	тиск само
115	10	Харченко Назар	42	тиск само
116	10	Харченко Дмитро	1	тиск само
117	10	Змієвська Пріська (?) Мих.	39	тиск само
118	11	ШкарлатКатерина Спн.	70	серцевий розлад
119	11	Потікан Марія Максим.	10	
120	15	Харченко Петро Семенович	18	
121	16	Ухін Федір Кирилович	3	невідомо
122	20	Змієвська Серафима Волод.	20	тиск само
123	21	Змієвський Павло Петрович	2 дні	
124	22	ШкарлатКузьма Тихонович	70	невідомо
125	22	Ухін Петро Кирилович	8	тиск само
126	25	Змієвська Меланія Пилипівна	7	
127	26	ШкарлатНастя Максимівна	25	невідомо
128	27	Змієвська Олександра Минівна	12	
		СЕРПЕНЬ		
129	2	Змієвський Олексій Юхимович	84	стриість
130	5	Бабиченко Іван Іванович	70	тиск само
131	11	Змієвський Федір Олексійович	62	тиск само
132	16	Мирошниченко Євдокія Дм.	38	невідомо
		ВЕРЕСЕНЬ		
133	4	Бублик Петро Сергійович	1 міс.	невідомо
		ЖОВТЕНЬ		
134	14	(?) Марфа Іванівна	5	невідомо
135	15	Глуценко Лідія Федорівна	5 днів	тиск само
136	15	Ващенко Марія Захарівна	13	тиск само
137	28	Змієвська Орина Олександрівна	48	тиск само

Село Крисине

СІЧЕНЬ			
1	11	Нежид Павло Петрович	1
2	14	Руднев Андрій Костянтинович	73
3	19	Московка Микола Минович	75
4	22	Юрченко Харитон Андрійович	75
5	23	Шаповал Андрій Кирилович	55
6	24	Задор Федір Петрович	(?)
7	26	Чуб Левко Андрійович	1
8	27	Видниченко Ілля Андрійович	80
ЛЮТИЙ			
9	1	Рябка Прокіп Андрійович	70
10	2	Заборо(?) Тетяна Якимівна	65
11	21	Саранча Олена Герасимівна	15
12	23	Катустан Павло Романович	57
13	25	Шевченко Микола Степанович	7
14	26	Катустан Микола Федорович	1
БЕРЕЗЕНЬ			
15	4	Кухаренко Марія Іванівна	70
16	6	Нежид Мелентій Андрійович	53
17	6	Книш Михайло Іванович	1
18	12	Ольховський Павло Петрович	80
19	13	Кальницька Марфа Йосипівна	80
20	13	Коваль Володимир Михайлов.	3
21	14	Бабенко Трохим Сергійович	6
22	15	Голодний Никифір Павлович	83
23	17	Кальницький Василь Аврам.	22
24	21	Бабенко Векла Власівна	75
25	22	Вензель Михайло Тет(?)..	62
26	23	Шкбабура Семен Якович	70
27	23	Катустан Денис Іванович	81
28	26	Жутов Микола Арсенійович	4
29	26	Бабенко Петро Юхимович	70
30	26	(?)..	2
31	27	Шаповал Іван Андрійович	28
32	29	Юрченко Сергій	49
33	30	Кудрявець Лідія Мик.	8
34	31	Гавриш Григорій Максимович	70
КВІТЕНЬ			
35	1	Гавриш Юхим Максимович	50
36	3	Денчик Олександр Іванович	50
37	6	Маглова Уляна	85
38	6	Курочка Іван Іванович	70
39	8	Сезоник Віра Юхимівна	1
40	9	Волошин Антон Іудович	60
41	10	Карпенко Микола Іванович	1
42	11	Книш Степан Іванович	33
43	11	Юрченко Марія Мит(?)..	70
44	14	Нежид Уліша Тимофійівна	70
45	14	Шевченко Григорій Омел.	60
46	19	Бондаренко Кость Миколайович	61
ТРАВЕНЬ			
47	5	Денчик Іван Іванович	39

1	2	3	4	5
48	9	Карпенко Андрій Іванович	8	
49	9	Карпенко Лідія Іванівна	6	
50	10	Карпенко Іван Іванович	4	
51	11	Бабенко Марфа Ілівна	95	
52	13	Шевченко Валентин Миколай.	2	
53	13	Цвіренко Іван Якович	8	
54	13	Капустян Павло Йосипович	70	
55	16	Капустян Юхим Никифорович	6	
56	16	Чуб Юхим Мир(?)..	5	
57	17	Коваль Оксана Гнатівна	71	
58	17	Кіян Дмитро Федорович	70	
59	17	Нежид Наталія Мелентівна	18	
60	17	Середа Леонід Дмитрович	2	
61	18	Чуб Явдоким Леонтійович	70	
62	19	Нежид Марія Мелентівна	20	
63	19	Нежид Василь Григорович	76	
64	19	Легка Клавдія Яківна	12	
65	21	Щеценко Федір Платонович	45	
66	21	Бондаренко Платон Сергійович	55	
67	21	Задорожний Віктор Петрович	2	
68	22	Задорожний Петро Нек (?)	38	
69	22	Щеценко Іван Михайлович	82	
70	23	Чуб Алік Федорович	12	
71	23	Курочка Марія Олексіївна	27	
72	23	Цапенко Павло Кузьмич	46	
73	24	Нежид Уляна Трохимівна	80	
74	24	Бальва Пилип Михайлович	56	
75	25	Рогинська Харит Мелент	28	
		ЧЕРВЕНЬ		
76	1	Щеценко Ганна Омелянівна	40	
77	2	Волошина Євдокія Титівна	(?)	
78	2	Волошин Ягор Арсентійович	11	
79	3	Цапенко Клавдія Степанівна	3	
80	4	Юхли Векла Пепрівна	70	
81	5	Коваль Тимофій Дмитрович	7	
82	5	Денчик Олена Олександрівна	35	
83	6	Саранча Юхим Степанович	45	
84	7	Легкий Андрій Якович	18	
85	7	Задорожня Параска Мих.	1	
86	7	Ольховський Петро Васильович	8	
87	7	Бондаренко Василь Іванович	35	
88	7	Іванченко Савелій Петрович	49	
89	7	Щеценко Сергій Федорович	17	
90	8	Ольховський Никифор Якимович	27	
91	8	Бабенко Петро Андрійович	8	
92	8	Тарараха Юхим Максимович	70	
93	8	Капустян Векла Михайлівна	28	
94	9	Нежид Дорофій Олександрович	72	
95	9	Нежид Іван Артемович	3	
96	10	Волошина Марфа Гнатівна(?)	50	
97	10	Бабенко Микола Петрович	2	
98	10	Карпенко Кузьма Гнатівич	80	
99	10	Іванченко Іван Лаврентійович	55	
100	10	Бабенко Марина Семенівна	70	
101	10	Юрченко Петро Васильович	72	
102	10	Бальва Федір Мусійович	69	

1	2	3	4	5
103	11	Задорожня Ганна Мих.	11	
104	12	Спеценко Яків Павлович	14	
105	12	Бондаренко Горпина Яківна	42	
106	12	Рогинський Василь Іванович	2	
107	12	Волошина Агафія Данилівна	70	
108	14	Бабенко Онисія Данилівна	65	
109	15	Бабенко Назар Якович	50	
110	15	Білозор Федір Павлович	55	
111	15	Іванченко Григорій Петрович	57	
112	16	Ольховська Раїса Василівна	6	
113	16	Нежид Григорій Артемович	5	
114	16	Невинна Одарка Кирилівна	55	
115	16	Волошина Раїса Артемівна	16	
116	17	Бабенко Михайло Кирилович	1	
117	17	Вакулєнко Михайло Васильович	60	
118	17	Голодний Захар Михайлович	60	
119	19	Бабенко Грицько Архипович	72	
120	19	Коваль Никифір Максимович	65	
121	19	Коваль Орина Василівна	45	
122	19	Носенко Параска Лук'янівна	35	
123	19	Пивовар Уляна Плавонівна	22	
124	20	Бондаренко Марія Яківна	63	
125	20	Пивовар Ганна Іванівна	1	
126	20	Рябка Михайло Дем'янович	17	
127	21	Задорожний Максим Олександр.	58	
128	21	Бондаренко Іван Миколайович	61	
129	22	Рогинський Яків Митрофанов.	19	
130	22	Капустян Дмитро Романович	70	
131	24	Нежид Мотря Григорівна	28	
132	24	Спеценко Дмитро Іванович	16	
133	24	Спеценко Павло Павлович	70	
134	26	Капустян Йосип Никонович	71	
135	26	Рябка Трохим Дем'янович	13	
136	26	Саранча Герасим Іванович	62	
137	26	Волошин Дмитро Іванович	8	
138	27	Ольховська Марія Терм.(?)	8	
139	27	Чуб Марія Афанасіївна	86	
140	27	Волошин Макар Удович	64	
141	28	Спец(?)..Уляна Вас.	4	
142	28	Денчик Андрій Маркович	55	
143	28	Гавриш Марія Степанівна	4	
144	28	Гавриш Ганна Степанівна	17	
145	28	Задорожний Сидір Андрійович	45	
146	29	Рябка Петро Андрійович	73	
147	29	Денчик Орина Федорівна	19	
148	29	Денчик Ольга	52	
149	30	Цапєнко Антоніна Степанівна	7	
150	30	Цапєнко Палажка Степанівна	9	
151	30	Бабенко Віталій Степанович	0,5	
152	30	Задорожня Галина Григорівна	47	
153	30	Жутова Олександра Семенівна	8	
		ЛИПЕНЬ		
154	1	Денчик Федір Михайлович	17	
155	1	Бондаренко Марія Семенівна	1	
156	1	Гавриш Степан Никифорович	75	
157	2	Гирка Іван Михайлович	4	

1	2	3	4	5
158	2	Коваль Іван Кузьмич	50	
159	2	Денчик Надія Миколаївна	49	
160	3	Чуб Никифор Іванович	55	
161	3	Коваль Іван Кузьмич	54	
162	3	Кальницька Ніна Григорівна	8 міс.	
163	3	Щеценко Пилип Семенович	33	
164	3	Назаренко Анастасія Павлівна	42	
165	4	Юрченко Олександра Андр.	54	
166	4	Наконечний Дмитро Сергійов.	33	
167	4	Рогинський Іван Лукич	28	
168	4	Юрченко Ганна Якимівна	1	
169	4	Бондаренко Семен Іванович	39	
170	4	Гарбуз Петро Миколайович	49	
171	5	Бабенко Тетяна Степанівна	9	
172	5	Іванченко Андрій Григорович	4	
173	6	Щеценко Ніна Василівна	7	
174	7	Бондаренко Григорій Михайл.	9	
175	7	Щеценко Юрій Тихонович	62	
176	7	Шкабатура Софія Оксентіївна	65	
177	10	Задорожний Микити Гнатювич	28	
178	10	Бабенко Степан Дмитрович	48	
179	10	Вензель Варвара Михайлівна	65	
180	10	Рябка Семен Прокопович	35	
181	10	Гарбуз Орина Платонівна	29	
182	12	Нежид Павло Максимович	75	
183	12	Гавриш Катерина Степанівна	20	
184	12	Коваль Дмитро Миколайович	43	
185	13	Цапенко Тимотій	65	
186	13	Цапенко Горпина Титівна	65	
187	14	Білозор Дмитро Павлович	53	
188	14	Бабенко Ніна Степанівна	11	
189	15	Чуб Іван Григорович (?)	50	
190	15	Гавриш Федір Степанович	16	
191	16	Бабенко Софія Юхимівна	2	
192	16	Бабенко Анатолій Петрович	8	
193	17	Нежид Іван Федорович	62	
194	17	Щеценко Марія Федотівна	8	
195	18	Пивовар Настя Омелянівна	29	
196	18	Шитюха Нестор Якимович	70	
197	18	Бабенко Іван Петрович	3	
198	19	Наконечний Кузьма Лукич	50	
199	19	Цапенко Василь Лукич	65	
200	19	Волошин Михайло	14	
201	20	Денчик Наталія Василівна	37	
202	20	Бабенко Віра Петрівна	1,5	
203	21	Перко Кирило Гнатювич	1,5	
204	23	Коваль Одарка Василівна	75	
205	23	Юрченко Марія Андріївна	60	
206	26	Денчик Іван Андрійович	0,5	
207	26	Денчик Ніна Андріївна	7	
208	26	Денчик Василь Маркович	67	
209	26	Цапенко Ганна Фед (?)..	43	
210	26	Синиденко(?) Уляна Савел.	56	
211	27	Голодна Марія Захарівна	20	
212	27	Іванченко Пелагея Федорівна	53	
213	27	Заузьольний Свирид Іванович	39	

1	2	3	4	5
214	28	Гавриш Клавдія Яківна	7	
215	28	Загорулько Семен Харитонович	14	
216	29	Капустян Марія Миколаївна	6	
217	29	Голодна Марія Федорівна	65	
		СЕРПЕНЬ		
218	2	Бабенко Михайло Юхимович	5	
219	8	Ольховський Іван Семенович	7	
220	12	Гавриш Данило Дмитрович	50	
221	14	Капустян Павло Йосипович	65	
222	15	Бабенко Василь Назарович	2	
223	15	Шапенко Олександра Степан.	12	
224	16	Капустян Василь Семенович	70	
225	23	Пивовар Віра Григорівна	9	
226	25	Луценко Уляна Григорівна	36	
227	28	Стеценко Орина Устимівна	67	
		ВЕРЕСЕНЬ		
228	1	Коваль Василь Якович	2	
229	7	Мандрик (?) Дмитро Мих.	2	
230	9	Московка Тетяна Н....	60	
231	15	Твердохліб Дмитро Григорович	48	
232	15	Твердохліб Іван Дмитрович	5	
233	15	Твердохліб Дмитро Павлович	17	
234	16	Варченко Килина Григорівна	57	
235	20	Гавриш Григорій Олекс.	40	
236	23	Курочка Орина Данилівна	50	
237	27	Тарасенко Настя	0,5	
		ЖОВТЕНЬ		
238	2	Лабунська Світлана Петрівна	1	
239	5	Починок Дмитро Макарівч	1	
240	30	Шевченко Оксана Дмитрівна	70	
241	31	Червонецький Василь Якович	78	
242	31	Чудний Архип Наумович	65	
		ЛИСТОПАД		
243	4	Гирка Тарас	12	
244	25	Пивовар Омелян О.	65	
245	30	Пивовар Олександр Якович	51	
246	30	Пивоварова Олександра Яківна.	51	
		ГРУДЕНЬ		
247	1	Чуб Олексій Архипович	46	
248	1	Вензель Ілько Степанович	75	
249	7	Гирка Леонід Степанович	2	
250	17	Богдан Корній Степанович	65	
251	22	Богдан Антон Степанович	70	
252	31	Нежид Ганна Митрофанівна	50	

Село Кручик

1	2	3	4	5
		СІЧЕНЬ		
1	9	Ножка Грицько Захарович	1	простуда
2	12	Шовкова Параска Дмитрівна	80	стриість
3	15	Харченко Микола Ларіонович	6	невідомо
		ЛЮТИЙ		
4	1	Харченко Іван Федорович	28	чахотка
5	19	Коркошко Михайло Володим.	7	невідомо

1	2	3	4	5
6	24	Саєнко Наталія Григорівна	5	так само
7	24	Саєнко Галина Григорівна	2	так само
8	24	Саєнко Вустя Григорівна	27	так само
9	26	Тарасенко Григорій Федорович	72	спірість
		БЕРЕЗЕНЬ		
10	2	Сіренко Василь Петрович	70	спірість
11	5	Тарасенко Іван Матвійович	4	невідомо
12	6	Саєнко Галина Сергіївна	1	так само
13	8	Ножка Герасим Семенович	60	так само
14	13	Котко Іван Миколайович	6	так само
15	13	Ножка Герасим Семенович(?)	60	так само
16	10	Чорногор Онисій Федорович	36	так само
17	15	Гордієнко Іван Никифорович	33	так само
18	15	Сіренко Олександр Данилович	15	так само
19	15	Никоненко Михайло Павлович	50	так само
20	16	Сіренко Никифор Григорович	72	спірість
21	18	Котко Тетяна Миколаївна	12	невідомо
22	20	Ножка Макар Дмитрович	48	так само
23	20	Котко Марія Герасимівна	6	так само
24	25	Коркошко Петро Володимир.	4	так само
25	27	Коркошко Федір Онисимович	53	так само
26	28	Сіренко Наталія Кирилівна	10 міс.	так само
27	29	Тарасенко Прокофій Федоров.	61	спірість
28	30	Гец Дмитро Розумійович	55	невідомо
		КВІТЕНЬ		
29	3	Саєнко Мотря Василівна	8	невідомо
30	4	Пріценко Дмитро Лук'янович	58	так само
31	4	Бурахович Петро Оврамович	5	так само
32	10	Никоненко Тарас Данилович	75	так само
33	10	Никоненко Марія Максимівна	76	так само
34	10	Бурахович Григорій Степанов.	79	аверосклероз
35	10	Гец Кирило Розумійович	47	
36	11	Назаренко Василь Андрійович	3	невідомо (У всіх померлих
37	13	Гордієнко Васка Максимівна	30	до кінця місяця той самий
38	13	Яценко Афанасій Максимович	55	запис)
39	15	Крашениця ГнатФав.(?)	50	
40	15	Іванов Павло Ананьєвич	52	
41	16	Засядько Василь Овер'янович	54	
42	17	Тарасенко Григорій Федорович	5	
43	17	Саєнко Софія Іванівна	46	
44	19	Ножка Прокіп Юхимович	8	
45	19	Котко Микола Іванович	49	
46	20	Вигуляр Марко Онисійович	50	
47	20	Саєнко Ганна Митрофанівна	2	
48	22	Саєнко Афанасій Кирилович	56	
49	25	Назаренко Марія Андріївна	6	
50	27	Кремениця Марія Костянтин.		
51	27	Саєнко Катерина Митрофанів.	2	
52	28	Манжерій Варвара Романівна	2	
53	28	Ножка Лукія Дмитрівна	85	
54	28	Яценко Микитя Михайлович	63	
55	29	Жила Ганна Максимівна	1,5	
56	29	Кремениця Степан Костянтин.	5	
57	30	Засядько Наум Никифорович	55	
58	30	Саєнко Пилип Якович	18	

1	2	3	4	5
59	30	Котко Іван Митрофанович	1	
		ТРАВЕНЬ		
60	1	Саєнко Уляна Іванівна	2	
61	2	Іванов Прокіп Пилипович	24	чахотка
62	3	Мосієнко Василь Фе. (?)	2	невідомо* (У всіх померлих
63	3	Коркошко Володимир Олексій.	48	до кінця місяця той самий
64	3	Кривошапка Грицько Васил.	8	запис. — Прим. утор.).
65	3	Сластін Лука Федорович	45	
66	3	Рідкокаша Костянтин Федоров.	55	
67	4	Зарядка (?) Степан Юхимович	24	
68	4	Комар Андрій Микитович	8	
69	6	Котко Домаха Федорівна	6	
70	6	Котко Павло Іванович	8	
71	7	Тарасенко Матвій Прокопович	34	
72	8	Котко Петро Йосипович	8	
73	8	Комар Андрій Андрійович	50	
74	8	Вигуляр Євдокія Вікторівна		
75	9	Вигуляр Сава Григорович	3	
76	9	Гец Григорій Митрофанович	6	
77	9	Котко Мотря Якимівна	3	
78	9	Засядько Андрій Максимович	30	
79	9	Кремениця Морвина (?)	40	
80	9	Бурахович Леонтій Кирилович	40	
81	10	Бурахович Параска	60	
82	10	Вигуляр Василь Данилович	11	
83	10	Заєць Варивон Савич	71	
84	11	Вигуляр Павло Олексійович	4	
85	11	Тарасенко Марія Матвійвна	4	
86	11	Котко Степан Йосипович	11	
87	12	Лаврентій Іван Федорович	1,5	
88	12	Сіренко Ілля Прокопович	2	
89	12	Сіренко Сава Прокопович	4	
90	12	Комар Іван Микитович	12	
91	12	Жила Марія Максимівна	8	
92	12	Котко Марія Якимівна	7	
93	12	Никоненко Віра Михайлівна	11	
94	13	Засядько Ілько Васильович	19	
95	13	Никоненко Марія Михайлівна	8	
96	13	Сіренко Інна Олександрівна	25	
97	14	Сіренко Степан Петрович	72	
98	14	Сіренко Уляна Савеліївна	21	
99	14	Тарасенко Тимофій Іванович	7	
100	15	Левченко Віра Степанівна	9	
101	15	Саєнко Галина Василівна	5	
102	15	Ножжа Мотря Перівна	7	
103	15	Комар Євдокія Микитівна	1	
104	15	Котко Микола Федорович	4	
105	15	Никоненко Санька Никон.	1	
106	15	Котко Іван Іванович	9	
107	15	Кремениця Вустин Трохимович	46	
108	16	Косенко Роман Харитонович	55	
109	16	Кремениця Галина	34	
110	16	Котко Варивон Іванович	13	
111	16	Котко Марія Іванівна	1	
112	16	Жила Максим Андрійович	53	
113	16	Кремениця Яєгор Федорович	17	
114	17	Кремениця Сидір Федорович	15	

1	2	3	4	5
115	17	Кремениця Терешко Гнатович	14	
116	17	Бурахович Петро Амеросійов.	8	
117	17	Бурахович Іван Овранович	2	
118	18	Бурахович Овран Федорович	34	
119	18	Жила Федір Опанасович	27	
120	18	Ножка Микола Юхимович	5	
121	18	Сиренко Микола Кирилович	3	
122	18	Котко Марія Селіверствіна	50	
123	18	Котко Валентина Кирилівна	11	
124	18	Рідкокаша Галина Омелянівна	9	
125	19	Котко Домаха Гнатівна	47	
126	19	Котко Ганна Миколаївна	16	
127	20	Засядько Настя Іванівна	50	
128	20	Котко Марія Максимівна	2	
129	20	Засядько Олексій Наумович	24	
130	20	Ножка Микола Юхимович	11	
131	21	(?) Параска Аріст	40	
132	21	Тарасенко Василь Дмитрович	2	
133	22	Майспренко Віра Романівна	5	
134	22	Вигуляр Іван Вікторович	10	
135	22	Засядько Нарм Никифорович	52	
136	22	Синько Юхим Гнатович	22	
137	23	Котко Марія Кузьмівна	55	
138	23	Чорногор Галина Василівна	8 міс.	
139	25	Тарасенко Микола Миколайов.	27	
140	25	Коркошко Ялисей Федорович	70	
141	25	Гордієнко Василь Якович	55	
142	26	Браєнко Марія Іванівна	11	
143	26	Ножка Орина Юхимівна	45	
144	27	Ножка Іван Петрович	7	
145	27	Назаренко Антоніна Андріївна	7	
146	27	Назаренко Марія Андріївна	2	
147	27	Ножка Марфа Варивонівна	3	
148	27	Іванов Іван Павлович	12	
149	27	Іванов Григорій Павлович	9	
150	27	Іванова Дар'я Павлівна	2	
151	28	Коркошко Явдох Федорівна	75	
152	28	Засядько Тетяна Антонівна	14	
153	28	Рідкокаша Надія Омелянівна	3	
154	28	Рідкокаша Галина Омелянівна	9	
155	28	Шевченко Уляна Григорівна	35	
156	29	Моїсеєнко Андрій Федорович	5	
157	29	Засядько Галина Василівна	2	
158	29	Гордієнко Санька Олексіївна	65	
159	30	Квочко Явдох	45	
160	31	Вигуляр (?)...Григоров.	1	
		ЧЕРВЕНЬ		
161	1	Засядько Іван Васильович	10	невідомо
162	1	Квочка Явдох	55	стирість
163	1	Ножка Настя Опанасівна	35	апендицит
164	1	Тарасенко Афанасій Іванович	12	невідомо
165	1	Вигуляр Домаха Данилівна	7	тук само
166	2	Тарасенко Марія Василівна	37	катар шлунка
167	2	Назаренко Василь Павлович	10	невідомо
168	3	Вигуляр Микола Данилович	2	тук само
169	3	Жила Іван Дмитрович	8	тук само
170	3	Лаврінюв Іван Федорович	(?)	

1	2	3	4	5
171	4	Бурахович Кирило Х...	(?)	
172	4	Засядько Василь Антонович	12	
173	5	Бойко Сидір Васулович	45	невідомо
174	5	Сластін Марія Лук'янівна	3	тиск само
175	5	Тарасенко Іван Дмитрович	8	тиск само
176	5	Жила Григорій Мирнович	5	тиск само
177	5	Тарасенко Марія Матвіївна	5	тиск само
178	5	Кремениця Микола Данилович	5,5 міс.	тиск само
179	5	Назаренко Василь Павлович	10	
180	5	Тарасенко Микола Митрофан.	9	невідомо
181	5	Тарасенко Галина Митрофан.	6	тиск само
182	5	Саєнко Тетяна Яківна	17	тиск само
183	5	Сластін Марія Луківна	4	тиск само
184	8	Фесенко Кость Гнатівич	18	тиск само
185	8	Засядько Федора Степанівна	50	тиск само
186	8	Бурахович Левко Кирилович	7	невідомо
187	8	Кремениця Морвана	45	тиск само
188	8	Вигуляр Василь Данилович	11	тиск само
189	8	Фесенко Кость Гнатівич	18	тиск само
190	9	Тарасенко Павло Митрофанов.	7	
191	9	Засядько Антон Михайлович	43	
192	11	Ножка Іван Захарович	17	
193	12	Никоненко Варвара Микол.	10	невідомо
194	12	Коркошко На.(?) Волод.	10	тиск само
195	12	Ножка Михайло Якимович	5	тиск само
196	12	Саєнко Настя Абакумівна	55	тиск само
197	12	Саєнко Антон Якович	10	тиск само
198	13	Бородько Петро Михайлович	9	
199	13	Засядько Ганна Василівна	1	обклад горла
200	13	Назаренко Настя Андріївна	16	
201	14	Тарасенко Василь Федорович	14	
202	14	Тарасенко Тимофій Іванович	7	невідомо
203	15	Кремениця Микола Денисович	0,5	тиск само
204	15	Кремениця Євдокія Яківна	16	тиск само
205	16	Санько Юхим Гнатівич	22	тиск само
206	16	Тарасенко Євген Іванович	10	
207	16	Тарасенко Іван Арістурхович	39	
208	19	Засядько Семен Васильович	9	
209	21	Тарасенко Василь Митрофан.	2	невідомо
210	22	Никоненко Параска Павлівна	40	тиск само
211	23	Сіренко Ганна Гнатівна	25	тиск само
212	23	Тарасенко Ганна Порфиріївна	42	тиск само
213	23	Ножка Марія Григорівна	3	тиск само
214	24	Сіренко Марія Омелянівна	60	стирість
215	24	Тарасенко Іван Никон.	36	від недокрів'я
216	24	Ножка Іван Григорович	5	
217	24	Назаренко Варвара Федорівна	41	
218	26	Засядько Федора Григорівна	40	
219	26	Жила Архип Карпович	70	дуже стирій
220	27	Засядько Олексій Васильович	12	
		ЛИПЕНЬ		
221	1	Сіренко Явдоха Матвіївна	40	невідомо
222	17	Моїсенко Явдоким Федорович	17	тиск само
223	27	Котко Степан Кіндратович	34	убив грім
		СЕРПЕНЬ		
224	10	Давидов Олександр Ягорович	7	заталення легенів
225	14	Саєнко Грицько Михайлович	2	понос

1	2	3	4	5
226	18	Ножка Олексій Олександрович	1	невідомо
227	27	Ножка Василь Олександрович	5	тж само
		ВЕРЕСЕНЬ		
228	5	Котко Федір Тихонович	37	завісився
229	6	Ножка Катерина Олександрівна	5	невідомо
230	15	Комісаренко Явдоха Іванівна	75	тж само
231	17	Сасенко Микола Євгенович	7	понос
232	27	Засядько Ганна Корнійвна	20	самогубство
		ЖОВТЕНЬ		
233	3	Котко Степан Дмитрович	58	простуда
234	11	Сасенко Мопря Ул.	2	тж само
235	14	Гусарова Віра Олексіївна	1	невідомо
236	31	Котко Наталія Василівна	6	невідомо
		ЛИСТОПАД		
237	13	Котко Василь Никифорович	7	невідомо
238	24	Буряк (?) Марія Прокопівна	13	тж само

село Полкова Микитівка

1	2	3	4	5
		СІЧЕНЬ		
1	1	Сич Микола Миколайович	68	від стирості
2	2	Карпенко Микола Савич	5	від хвороби
3	4	Карпенко Микола Хомович	53	убивство
4	13	Колмик Василь Прокопович	5	хвор.на шлунок
5	13	Нагорний Мавкій Самійлович	40	чахотка
6	21	Падалка Харлампій Олександр.	66	
7	23	Григоренко Пилип Іванович	58	невідомо
8	25	Котляр Марія Федорівна	35	від хвороби
9	28	Гашчук Михайло Степанович	0,5	невідомо
10	28	Ситтик Федосій Степанович	50	
11	29	Несмеренко...	66	від стирості
		ЛЮТИЙ		
12	6	Ситтик Володимир Логвинов.	50	загал. нирок
13	6	Ситтик Іван Сидорович	1	обклад (тж в оригіналі)
14	7	Антіманенко Віра Юхимівна	1	
15	11	(?)...	3	невідомо
16	15	Кириленко Марфа Михайлівна	75	тж само
17	20	Падалка Ганна Мирр.	2	
18	22	Солоха Наталка Афанасіївна	75	
19	24	Лиценко (?) Гаврило Олекс.	80	стирість
20	24	(?)..	4	
21	24	(?)..	16	
22	26	Касьяненко Степан Микол.	13	вбито
23	(?)	Сич...	72	
		БЕРЕЗЕНЬ		
24	3	Галушка Іван Демидович	75	від стирості
25	5	Колмик Марія Прокопівна	6	невідомо
26	5	Колмик...	75	
27	6	Колмик Векла П.	73	
28	9	Турчин Марія Федорівна	1	
29	9	(?)...	1,5	
30	11	Літун Катерина Меркулівна	5	
31	12	Олійник Степан Данилович	70	

1	2	3	4	5
32	12	Олійник Ганна Аврамієвна	50	
33	13	Ситтик Катерина Уварівна	1,5	
34	13	Мирошниченко Іван Іванович	45	
35	13	Гончаренко Ганна Василівна	1	
36	14	Гащенко Іван Омелянович	56	
37	14	Яценко Павло Григорович	47	невідомо
38	14	Колмик Микола Захарович	6	тж само
39	16	Падалка Іван Юхимович	21	туберкульоз
40	17	Кириченко Настя Василівна	1,5	запал. легенів
41	17	Сидоренко Кирило Афанас.	38	хвор. легенів
42	17	Бондаренко...Калинов.	38	невідомо
43	18	Колмиков Олексій Сергійович	(?)	запалення легенів
44	18	Стисенко Михайло Архипович	1	невідомо
45	18	Лисенкова Марія Андріївна	60	тж само
46	19	Касьяненко Попип Петрович	56	тж само
47	20	Колмикова Катерина Данилів.	2	тж само
48	20	Карпенко Яеор Захарович	68	від стирості
49	21	Колмиков Григорій Михайлов.	65	тж само
50	21	Стисенко Мотря Якимівна	4	невідомо
51	21	Яценко Андрій Дмитрович	75	тж само
52	21	Вечорка Олексій Федорович	21	
53	21	Педан Явдоха Степанівна	43	
54	23	Яценко Катерина Михайлівна	60	невідомо
55	24	Щербак Ніканд.(?) Микит	44	тж само
56	26	Касьяненко Терешко Андр.	20	чахотка
57	26	Стисенко Яків Захарович	56	від стирості
58	26	Суботи Петро Васильович	66	
59	26	Вечорка Федір Васильович	55	
60	26	Олійник Вереній (?) Васил.	46	
61	27	Григоренко Павло Митроф.	50	
62	27	(?)..	30	сліпий каліка
63	27	Покрас Михайло Павлович	8	
64	28	Турчин Олена Федорівна	3	
65	28	Ашманенко Василь Радивонов.	1	
66	29	Ситтик Микола К.		
67	29	Яценко Микола Свиридович	1	
68	29	Касьяненко Іван Григорович	1	
69	30	Літнова Ст Олексіївна	2	
70	31	Касьяненко Ол.(?)..Сем.	3 міс.	
71	31	Охріменко...	47	
72	31	Охріменко...	50	
73	(?)	Колмик Василь		
74	(?)	Сень Федір Васильович	1,5	
		КВІТЕНЬ		
75	1	Ситтик Векла Степанівна	44	запалення нирок
76	1	Сидоренко Кирило Фен.(?)	38	порок серця
77	2	Мирошниченко...	55	від стирості
78	2	Турчин....Федорович	9	не вказана
79	2	Михайленко (?)...	86	від стирості
80	2	Савченко Ганна Никифорівна	1	судороги
81	3	Кириленко Василь Кузьмич	55	параліч серця
82	4	Калмикова Олена Радивон.	10	
83	5	Садовий.....Якович	6	
84	7	Ситтик Олексій...	6	
85	7	Покрас Параска Павлівна	3	
86	7	Яценко Мотря Іванівна	26	
87	8	Романенко Григорій Данилов.	5	

1	2	3	4	5
88	8	Апиманенко Харитина Прокоп.	78	
89	8	Михайленко Панас Васильович	22	паралізований
90	10	Кириленко Панас Петрович	42	запалення
91	10	Михайленко Павло Васильович	22	туберкульоз
92	10	Касьяненко Филон Семен.	0,5	
93	10	Касьяненко Катерина Филонів.	6	
94	10	Олійник Микола Семенович	7	
95	10	Тищенко Микола Семенович	4	
96	11	Ручка (?) Серг.	9	
97	11	.(?) Катерина (?)..	10	
98	12	Подольяно Микола Григорович	3	недокрів'я
99	12	Подольяно Павло Григорович	8	недокрів'я
100	12	Подольяно Микола Григорович	6	порок серця
101	13	Апиманенко Семен Семенович	78	від створості
102	14	Носаженко Іван Іванович	76	слаба діяльність.(?)
103	14	Підмолодий Терентій Якович	72	від створості
104	14	Лазірко Тихін Яєсейович	66	запалення легенів
105	14	Сидоренко	2	тиск само
106	15	Касьяненко Мусій Іванович	84	від створості
107	15	Кириленко Михайло Тихонов.	9	гостре недокрів'я
108	15	Васил (?)	17	запалення легенів
109	16	Рева Марина Наумівна	44	
110	16	Сич Іван Федорович	32	паралізований
111	18	Литви (?) Денис.	25	порок серця
112	18	Спрільський Павло Григорович	3	запалення легенів
113	18	Ситник Захар Мик.	33	
114	18	Шкарлат Андрій Тимофійович	50	гостре недокрів'я
115	18	Садовий Сафрон Якович	1	тиск само
116	18	Лазуша Федір Харитонович	18	порок серця
117	18	Списенко Яків Якимович	18	запалення легенів
118	18	Списенко Іван Якимович	7	виснаж орган.
119	18	Списенко Катер. Яківна.	5	тиск само
120	18	Тютюнник Вустя Григорівна	58	
121	18	Лазірко Тихін Яєсейович	63	
122	19	Васильченко Амеос. Вол.	45	запалення легенів
123	19	Кисіль Ник.(?) Федорович	(?)	тиск само
124	20	Турчин Поліна (?)..	40	параліч
125	20	Михайл.(?) Гавр.(?) Ва.(?)	6	
126	20	Карпенко Миррофан В.(?)	6	
127	20	Списенко Сергій Захарович	60	
128	20	Тищенко Варвара Пор.(?)	20	
129	20	Касьяненко Микола Филон.	4	
130	20	Нечипоренко Артем Мирр.	54	порок серця
131	21	Списюк Федот		тиск само
132	21	Ручка Ганна Григорівна	6	гостре недокрів'я
133	21	Падалка Іван Якович	5	
134	21	Апиманенко Олена Дмитрівна	37	
135	21	Списенко Марія Антонівна	55	
136	22	Татарчук Андрій Філонович	48	
137	22	Татарчук Борис Андрійович	8	
138	23	Татарчук Параска Михайлівна	40	
139	23	Галушка Григорій Іванович	48	
140	23	Ситник Параска	9	
141	23	Ситник Андрій	6	
142	24	Списенко Явсей Никонович	37	
143	24	Ручка Артамон Михайлович	34	
144	24	Колмик Яків Родивонович	12	

1	2	3	4	5
145	25	Стисенко Дар'я Данилівна	41	виснаження організму
146	28	Турчин Іван Федорович	5	
147	28	Літун Іван Григорович	8	
148	28	Літун Сергій Григорович	3	
149	29	Турчин Тимофій Федорович	18	
150	29	Солоха Василина Іванівна	41	запалення нирок
151	29	Олійник Параска Вер.(?)	11	
152	30	Ситтик Яків Федорович	24	
153	30	Літун Денис Васильович	55	
154	(?)	Стисенко Семен Захарович	70	
155	(?)	Гончаренко Іван Васильович	78	
156	(?)	Касьяненко Оксана Василівна	66	
157	(?)	Ночовка Кузьма Никифорович	83	
158	(?)	Ручка Артем Минович	34	
159	(?)	Стисюк Ганна Липівівна	55	
160	(?)	Сабодаш Санька Трохимівна	38	
161	(?)	Сабодаш Савка Павлович	28	
162	(?)	Падалка Андрій Васильович	38	
163	(?)	Касьяненко Федот Семенович	42	
164	(?)	Сень Іван Васильович	6	
165	(?)	Винникова Дар'я Татир.(?)	42	
166	(?)	Касьяненко Іван Пархомович	6	
167	(?)	Ручка Федір Юхимович	3	
168	(?)	Якименко Федір Васильович	73	
169	(?)	Татирчук Омелян Семенович	27	
170	(?)	Рева Яєдоха Пєпрівна	45	
171	(?)	Нечипоренко Христ Пилипів.	48	
172	(?)	Касьяненко Катерина	6	
173	(?)	Винник Одарка Пєпрівна	44	
174	(?)	Касьяненко Іван Поптович	5	
175	(?)	Нєспєренко Федосія Мир.	1	
176	(?)	Падалка Іван Макарович	6	
		ТРАВЕНЬ		
177	1	Ночовка Ніна Павлівна	7	
178	1	Падалка Пєтро Дмитрович(?)	5	
179	1	Ситтик Олена Юхимівна	74	
180	1	Михайленко Василь Мих.	70	стрєче недомагання
181	1	Черєда Пєтро Іванович	3	
182	2	Михайленко Пантелій Вас.	10	запалення нирок
183	2	Ситтик Марія Павлівна	60	стрєчий недуг
184	2	Бондаренко Палажа Семен.	3	
185	3	Нєспєренко Варвєра Мих.		запалення нирок
186	3	Солоха Григорій Гаврилович	5	запалення легенєв
187	3	Садова Пріська Яківна	44	гострє недокрів'я
188	3	Кирилєнко Кузьма Савич	23	
189	3	Нитина Яєдоха Устимівна	59	
190	3	Нитин Михайло...	21	
191	3	Серєєнко Антон Остимович	62	
192	3	Потонник Яєдоха	21	
193	3	Ручка Василь Артемович	5	
194	4	Ситтик Андрій Павлович	52	катир шлунка
195	4	Касьяненко Іван Маркел.	1	запалення легенєв
196	4	Борєцька Марфа Сергійвна	50	сильнє недокрів'я
197	4	Ручка Григорій Сергійович	35	гострє недокрів'я
198	4	Падалка Марфа	76	
199	4	Слєшин Іван Тимофійович	52	
200	4	Бондаренко Параска Семенівна	7	

1	2	3	4	5
201	5	Касьяненко Микола Карпович	6	запал. легенів
202	5	Васильченко Микита Прок.	20	гостре недохрів'я
203	5	Карпенко Олексій Савич	7	
204	7	Карпенко Сава Павлович	34	
205	8	Карпенко Олімпіада Семенівна	56	простуда
206	8	Якименко Іван Юхимович	7	гостре недохрів'я
207	8	Літун Ганна Григорівна	1	
208	8	Колмик Катерина Сафр.	35	
209	9	Татарчук Марія Якимівна	46	гостре недохрів'я
210	9	Савченко Ніна Никифорівна	3	гостре недохрів'я
211	9	Романюк (?) Кирило Ник.	35	
212	10	Стисенко Володимир Якович	21	гостре недохрів'я
213	10	Покрас Петро Тарасович	22	тиск само
214	10	Покрас Трохим Меркулович	22	тиск само
215	10	Касьяненко Василіна Семен.	56	тиск само
216	10	Антонаненко Марія Коз.(?)	31	тиск само
217	10	Ситтик Яків Іванович	43	тиск само
218	10	Стисенко Іван Євсейович	10	
219	10	Стисенко Уляна Михайлівна	21	
220	10	Падалка Катерина Дмитрівна	8	
221	10	Сень Іван Сидорович	10	гостре недохрів'я
222	11	Турчин Катерина Іллівна	5	тиск само
223	11	Яценко Уляна Григорівна	47	тиск само
224	11	Педан Сергій Маркович	37	тиск само
225	11	Ситтик Микола Іванович	7	тиск само
226	11	Ситтик Григорій Іванович	5	тиск само
227	11	Ситтик Орна Михайлівна	39	вбити
228	11	Корока Василь Платонович	58	гостре недохрів'я
229	11	Колмик Григорій Сидорович	7	
230	12	Ситтик Катерина Пилипівна	4	запалення легенів
231	12	Ситтик Олексій Афанасійович	8	гостре недохрів'я
232	12	Ситтик Дмитро Афанасійович	4	тиск само
233	12	Ситтик Омелько Герасимович	61	тиск само
234	12	Карпенко Оксана Дмитрівна	57	тиск само
235	12	Стисенко Тетяна Семенівна	34	
236	12	Стисенко Катерина Явсєївна	11	
237	12	Шербак Мик (?), Степан.	47	
238	13	Сень Тетяна Савівна	2	запал. легенів
239	13	Васильченко Тетяна Амеросіїв.	13	гостре недохрів'я
240	14	Колмик Сидір Матвійович	68	
241	14	Педан Якилина Павлівна	25	туберкульоз
242	14	Яценко Марія Григорівна	17	чахотка
243	14	Кириленко Платон Кирилович	60	
244	14	Шербак Левко Семенович	23	гостре недохрів'я
245	14	Літун Параска ...	58	запалення легенів
246	14	Стисенко Варвара	74	стирість
247	14	Стисенко Сергій Захарович	59	недохрів'я
248	14	Колмикова Ганна Василівна	1	запалення легенів
249	14	Касьяненко Карпо	28	запалення нирок
250	14	Неспоренко Василь О....	54	порок серця
251	14	Колмик Іван Родивонович		
252	14	Бондаренко Іван Семенович		параліч, запал.
253	15	Попонник Уляна Іванівна	22	гостре недохрів'я
254	15	Солоха Пилип Степанович	14	запалення легенів
255	15	Олійник Іван Веремійович	4	виснаження
256	15	Педан Микола Андрійович	5	дитячий понос
257	15	Кириченко Ганна Родивонівна	2	запал. легенів

1	2	3	4	5
258	15	Кириченко Іван Родивонович	6	запал. нирок
259	15	Кисіль Борис Касьянович	2	
260	15	Несвіренко Андрій Микитович	5	
261	16	Ручка Мотря Іванівна	11	гостре недокрів'я
262	16	Сень Никифір Сидорович	16	виснаження
263	16	Гончаренко Павло Мир.	45	запалення легенів
264	16	Кириченко Володимир Родив.	7	виснаження
265	16	Списенко Ягор Якович	12	запал. легенів
266	16	Романенко Федір Кирилович	15	сильне недокрів'я
267	16	Колмик Марфа Олексіївна	(?)	запалення нирок
268	16	Колмик Соломида Вер...(?)	12	сильне недокрів'я
269	16	Бондаренко Уляна Степанівна	33	порок серця
270	17	Падалка Григорій Онуфрійович	8	запал. нирок
271	17	Касьяненко Горпина Кур.	40	порок серця
272	18	Якименко Василь Юхимович	3	запал. легенів
273	18	Садова Параска М...	26	тиск само
274	18	Касьяненко Іван Іванович	49	гостре недокрів'я
275	19	Ручка Микола Сергійович	8	сильне недокрів'я
276	19	Кохан Юхим Маркович	64	спиріть
277	20	Списенко Векла Григорівна	55	тиск само
278	20	Списенко Олена Яківна	24	порок серця
279	20	Колмик Тетяна Михайлівна	0,5	
280	21	Татарчук Марія А.	11	
281	21	Ручка Микола Артемович		
282	21	Васильченко Омелян	10	
283	22	Романенко Катерина Кур.	(?)	
284	23	Галушка Григорій Іванович	43	
285	24	Списенко Ясейі Никонович	39	
286	24	Календарьов Олексій Пилип.	(?)	
287	24	Бондаренко Мих. Минович	5	запал. печінки
288	25	Ситтик Никін Гаврилович	3	запал. нирок
289	25	Касьяненко Ємен Микитович	66	спиріть
290	25	Списенко Марія Іванівна	27	запалення нирок
291	26	Сичова Лукія Федорівна		порок серця
292	26	Яценко Тетяна Артемівна	15	запалення нирок
293	26	Кириленко Антон Мих.	15	тиск само
294	26	Садова Меланія Григорівна	2	тиск само
295	26	Несвіренко Микити Корн.	27	
296	27	Сабодаш Трифон Павлович	65	спиріть
297	27	Тупало Мусій Лук'янович	54	
298	27	Колмик Настя Григорівна	12	сильне недокрів'я
299	27	Касьяненко Григорій Якович	1	запалення легенів
300	27	Щенко Катерина Олексіївна	54	запалення нирок
301	28	Колмиков Волод. Олексійович	7	гостре недокрів'я
302	28	Колмикова Віра Олексіївна	14	тиск само
303	28	Несвіренко Олексій Іванович	47	запалення легенів
304	28	Ручка Семен Михайлович	12	запалення нирок
305	28	Ручка Василина Михайлівна	10	запалення легенів
306	28	Несвіренко Олексій Іванович	16	порок серця
307	28	Колмик Дементій Гнапович	67	спиріть
308	30	Михайленко Віра Василівна	7	запалення легенів
309	30	Михайленко Михайло Васил.	12	запалення нирок
310	31	Тертичний Іван Сергійович	41	тиск само
311	31	Ночовка Мотря Леонтівна	85	спиріть
312	31	Ржевська Ольга Олексіївна	1	кір
313	(?)	Михайленко Володимир Васил.	5	запалення легенів
314	(?)	Ситтик Пестя Іванівна	(?)	

1	2	3	4	5
		ЧЕРВЕНЬ		
315	1	Касьяненко Любов Микол.	3	гостре недокрів'я
316	1	Васильченко Оксана Олексіївна	45	тиск само
317	1	Тищенко Якилина Федорівна	6	запалення легенів
318	1	Кириленко Мінка Данилович	23	запалення нирок
319	1	Ручка Яядокія Михайлівна	27	порок серця
320	1	Солоха Федір Гаврилович	12	гостре недокрів'я
321	2	Сень Григорій Савич	4	кір
322	2	Ржевська Олена Олексіївна	1	запалення легенів
323	2	Касьяненко Сергій Іванович	70	стирість
324	2	Касьяненко Прокіп Пилипович	8	запалення нирок
325	2	Колмиков Олексій Трохимович	3	запалення легенів
326	2	Ручка Максим Михайлович	14	тиск само
327	3	Колмиков Іван Ілліч	(?)	гостре недокрів'я
328	3	Колмиков Володимир Ілліч	(?)	тиск само
329	3	Колмикова Меланія Степанівна	11	запалення нирок
330	3	Карпенко Антін Трохимович	65	стирість
331	3	Кириленко Микита Демидович	23	запалення легенів
332	3	Тищенко Якилина Федорівна	67	стирість
333	4	Педан Яків Васильович	5	запалення легенів
334	4	Ручка Оксана Антонівна	57	стирість
335	4	Касьяненко Параска Григорів.	76	тиск само
336	4	Неципуренко Яків Іовлевич	75	тиск само
337	5	Васильченко Химка Аморосіїв.	6	запалення легенів
338	5	Субота Григорій Кузьмич	4	тиск само
339	6	Колмик Олена Дмитрівна	60	стирість
340	7	Покрас Катеник Петрович	39	запалення легенів
341	7	Нестеренко Григорій Архипов.	4	гостре недокрів'я
342	8	Неципуренко Яків Іванович	75	стирість
343	8	Стеценко Василь Іванович	3	гостре недокрів'я
344	8	Шербак Неонила Степанівна	35	
345	9	Лебідь Галина Іванівна	1	запалення легенів
346	9	Солоха Неонила Семенівна	51	порок серця
347	9	Солоха Федір Гаврилович	1	гостре недокрів'я
348	9	Солоха Григорій Григорович	5	тиск само
349	10	Герасименко Параска Семенів.	1	запалення нирок
350	10	Літур Омелько Васильович	59	порок серця
351	10	Стеценко Тимофій В.	64	стирість
352	10	Солоха Харлампій Трохимович	60	тиск само
353	10	Солоха Одарка Іванівна	59	запал. нирок
354	10	Антиманенко Уляна Сергіївна	36	порок серця
355	11	Стеценко Михайло В.	60	стирість
356	11	Солоха Неонила Семенівна	48	кір
357	12	Колмик Параска Данилівна	1	запал. легенів
358	12	Якименко Федір Кіндратович	73	стирість
359	12	Татарчук Григорій Гаврилович	40	туберкульоз
360	12	Падалка Яким Данилович	72	стирість
361	12	Падалка Пріська Василівна	45	порок серця
362	12	Мартинюк Олександр Вол.	72	стирість
363	13	Субота Тетяна Петрівна	63	тиск само
364	13	Сичова Векла Демидівна	70	тиск само
365	14	Ручка Данило Федотович	19	запалення нирок
366	14	Ручка Олександр	8	туберкульоз
367	15	Підмолода Ганна Степанівна	78	стирість
368	15	Ситникова Уляна Федотівна	15	туберкульоз
369	16	Сабодаш Лаврін Васильович	63	стирість
370	16	Вербка Єлизавета Григорівна	66	тиск само

1	2	3	4	5
371	17	Куницький Ягор Андрійович	40	порок серця
372	17	Суботи Лукія Дорофіївна	31	запалення легенів
373	17	Олійник Федір Іванович	22	від чахотки
374	17	Серієнко Антон Йосипович	68	стирість
375	17	Апшманенко Олександр Макс.	24	запалення легенів
376	17	Апшманенко Лукерія Хом.	36	порок серця
377	18	Подоланка Варвара Артеміївна	23	гостре недокрів'я
378	18	Кулішова Ганна Іванівна	5	запал. легенів
379	18	Серієнко Неоніла Павлівна	5	
380	18	Романенко Іван Кирилович	4	
381	18	Черета Мотря Юхимівна	61	
382	18	Літун Тихін Юхимович		
383	18	Колмикова Ганна	2	
384	18	Карпенко Юхим Омелянович	59	
385	18	Садовий Корній	19	
386	18	Ситник Соломія Степанівна	18	капір шлунка
387	19	Вечорка Липпадій Іванович	80	
388	19	Колмикова Марина Яківна	30	
389	19	Іванов Михайло Іванович	12	
390	19	Списюк Єлизавета Іванівна	65	стирість
391	20	Списюк Катерина Митрофанів.	7	гостре недокрів'я
392	20	Васильченко Никифір Антон.	48	порок серця
393	21	Карпенко Орна Олександрів.	31	гостре недокрів'я
394	21	Літун Іван Маркович	5	
395	22	Калмикова Оксана Яківна	2	
396	22	Гащенко Уляна Яківна	57	
397	22	Ручка Горпина Григорівна	47	
398	22	Ручка Ганна Яківна	36	
399	23	Олійник Векла Пєтрівна	55	
400	23	Ручка Степан Григорович	47	
401	24	Колмик Василь Митрофанович	9	гостре недокрів'я
402	24	Носавенко Мотря Пєтрівна	66	стирість
403	24	Лазірка Ганна Митрофанівна	65	
404	24	Колмик Федір Юхимович	52	
405	24	Турчина Федора	20	
406	24	Карпенко Оксана Логвинівна	40	
407	24	Педченко Федора Максимівна	20	
408	24	Галушка Василь Федорович	13	
409	25	Кириленко Вусти Пєтрівна	54	
410	25	Ручка Марія Іванівна	4	
411	25	Ситник Химка	70	
412	25	Карпенко Оксана Логвинівна	10	
413	26	Несвітенко Наталія Ол.	9	
414	26	Карпенко Орна Олександрів.	35	
415	26	Романенко Ганна Кирилівна	9	
416	26	Солоха Євмен Харитонович	21	
417	27	Касьяненко Наталка Мат	35	
418	27	Списюк Пелагея(?) Захарівна	16	невідомо
419	28	Мартелова Уляна(?) Макс.	45	
420	28	Колмикова Параска Федос.	4	гостре недокрів'я
421	28	Колмикова Катерина	5	кір
422	29	Галушка Євдокія Федорівна	15	запал. легенів
423	29	Солоха Давид (?) Іванович	1	гостре недокрів'я
424	29	Карпенко Килина Степанівна	21	запалення нирок
425	29	Ситник Василь Гнатівич	51	порок серця
426	30	Колмик Єлисавета Микитівна	44	гостре недокрів'я
427	30	Літун Іван Полікарпович	1	капір шлунка

1	2	3	4	5
428	30	Підмолода Іван Максимович		
429	30	Колмиков Петро Захарович	2	запалення легенів
		ЛІПЕНЬ		
430	1	Тилинець (?) Яків Кирилович	67	невідомо
431	3	Солоха Василь Омелянович	5	тиж само
432	3	Кушискіс(?) Андрій Йосипович	77	
433	4	Мирошниченко Параска Йос.	66	стирість
434	4	Педченко Федора Максимівна	20	запалення нирок
435	4	Лазірка Ганна	60	запалення легенів
436	4	Кириленко Вустя Петрівна	54	порок серця
437	4	Ручка Мотря Іванівна	4	кір
438	4	Ситтик Химка Воїн?..	70	стирість
439	5	Карпенко Оксана Лов(?)..	40	порок серця
440	5	Нестеренко Наталка Ол.	91	стирість
441	5	Карпенко Орина Олександрів.	35	порок серця
442	5	Романенко Ганна Кирилівна	9	гостре неокрів'я
443	5	Чаговець Єлисовета	48	порок серця
444	5	Солоха Євмен Харитонович	21	гостре неокрів'я
445	6	Колмик Катерина Ган(?)..	6	катар шлунка
446	6	Касьяненко Наталка Ми(?)..	35	тиж само
447	6	Галушка Євдокія Федорівна	2	гостре неокрів'я
448	6	Солоха Демид Іванович		кір
449	6	Михайленко Єлисовета Вас.	46	порок серця
450	6	Антиманенко Варвара	66	стирість
451	8	Кисільова Варвара Федорівна	48	вбито
452	9	Списенко Федосія Никон.	15	тиф
453	10	Галушка ФедотКалин.	44	порок серця
454	10	Педченко Орина Максимівна	12	кір
455	10	Нестеренко Орина Омел.	84	стирість
456	11	Сергієнко Варвара Федос.	19	туберкульоз
457	11	Солоха Вустя Володимирівна		гостре неокрів'я
458	12	Солоха Василь Оліякович(?)	5	тиж само
459	12	Списенко Параска Марківна	60	тиж само
460	13	Касьяненко Іван Львович	7	кір
461	13	Солоха Прокіп Омелянович	9	скарлатина
462	13	Солоха Андрій Харлампійович	16	катар шлунка
463	14	Ручка Дмитро Іванович	6	запалення легенів
464	14	Ручка Яків Микитович	65	запал. нирок
465	15	Михайленко Андрій Микитов.	44	порок серця
466	15	Михайленко Олена Андріївна	12	тиф
467	16	Нестеренко ФедотЛукич	48	запалення нирок
468	16	Нестеренко Варвара Никон.	38	тиж само
469	16	Нестеренко Мотря Федорівна	8	гостре неокрів'я
470	16	Нестеренко Василь Федорович	6	тиж само
471	16	Нестеренко Олександра Федор.	2	тиж само
472	16	Нестеренко Олександра Гнат	50	стирість
473	17	Ручка Вустя Антнівна	29	порок серця
474	17	Списенко Архип Федорович	35	тиж само
475	17	Сергієнко Василь Федорович	70	стирість
476	17	Козлов Михайло Васильович	72	тиж само
477	17	Спрільник Омелько Федос.	20	невідомо
478	18	Яценко Катерина Григорівна	55	стирість
479	18	Ручка Сергій Пєтрович	70	тиж само
480	18	Сергієнко Василь Федорович	17	запалення нирок
481	19	Лебідь Лукія Ахтмонівна	50	гостре неокрів'я
482	19	Лебідь Химка Маркелівна	25	тиж само
483	20	Лебідь Ганна Іванівна	1	тиж само

1	2	3	4	5
484	20	Литвиненко Борис Григорович	2	тпф
485	20	Марюхненко Іван Михайлович	19	
486	21	Бондаренко Химка Маркіяна	58	спірість
487	21	Солоха Петро Сергійович	12	
488	21	Галушка Мотря Федотівна	11	
489	22	Літун Григорій Трохимович	20	
490	23	Лагути Параска Дем'янівна	65	
491	23	Непінна Васса Василівна	28	
492	24	Савченко Уліти Федорівна	28	
493	24	Ситтик Химка Золівна	26	
494	25	Ситтик Пилип Харламіїнович	(?)	
495	25	Ситтик Неоніла Пилипівна	60	
496	26	Татарчук Савелій Анапійович	23	
497	(?)	Татарчук Орина Маркіяна	(?)	
		СЕРПЕНЬ		
498	1	Мальцева Уліти Зіновіївна (?)	63	
499	4	Карпенко Горпина Антонівна	23	
500	15	Лагути Харитина Попил(?)	64	спірість
501	15	Мальцев Василь Антонівч	8	
502	15	Мальцев Микола Антонівч	4	
503	15	Кисіль Дмитро Хомич	5	кір
504	19	Мальцев Антон Прохорович	73	спірість
505	20	Гуценко Терентій Несторович	53	рани імпер.війни
		ВЕРЕСЕНЬ		
506	1	Якименко Марія Трохимівна	70	
507	1	Якименко Антон Кіндратович	70	
508	1	Глуценко Катерина Терентіїв.	12	тпф
509	2	Спрільник Іван Денисович	67	
510	6	Колмик Яввух Кіндратович	62	
511	7	Списенко Варвара Якимівна	(?)	
512	12	Кириленко Антон Сергійович	1	
513	23	Колмик Параска Степанівна	3	госпге недокрів'я
		ЖОВТЕНЬ		
514	4	Васильченко Уліти Іванівна	75	
515	6	Карпенко Марфа Трохимівна	66	
516	6	Касьяненко Оксана	85	спірість
517	6	Мирошниченко Сергій Іванов.	80	запалення легенів
518	22	Солоха Галина Григорівна	11	
519	27	Вакуленко Василь Карпович	75	
520	27	Подольанко Григорій Петрович	43	
		ЛИСТОПАД		
521	16	Московченко Химка Мус.	47	спірість
		ГРУДЕНЬ		
522	1	Списюк Захар Хомич	50	
523	1	Списюк Іван Захарович	15	
524	26	Падалка Марія Борисівна	1	

Село Сінне

1	2	3	4	5
		СІЧЕНЬ		
1	4	Гузєвати Уляна Миколаївна	45	сухоти
2	8	Мошенська Химка Прокопівна	75	спір. маразм
3	12	Остятенко Іван Іванович	77	не вказана
4	16	Уманський Федір Тимофійович	2,5	кір
5	19	Мирошниченко Галина Тихон.	6	тпк само

1	2	3	4	5
6	19	Жупинський Катина Степанов.	75	стпр. виснаження
7	20	Тимченко Векла Тимофійвна	80	стпр. маразм
8	23	Субота Йосип Васильович	10	сухоти легенів
9	26	Шевченко Олександра Семенів.	1,5	запал. легенів
10	26	Мирошниченко Олександра Ів.	1	кір
11	26	Перевозин Пилип Микитович	82	стпр. виснаження
12	28	Явтушенко Андрій Іванович	80	стпрість
		ЛЮТИЙ		
13	1	Богданко Мотря Григорівна	74	стпр. виснаження
14	2	Ракути Ганна Іванівна	60	пуб. легенів
15	4	Ніколаєнко Василь Тимофійов.	10 міс.	кір
16	4	Орел Венедикт Пилипович	70	стпр. маразм
17	6	Білуха Платон Ксенофонтович	75	пик само
18	8	Шульга Палажжа Федотівна	1,5	запал. нирок
19	12	Орел Пилип	81	стпр. маразм
20	13	Маши Юга Сергійвна	78	стпрість
21	14	Горбенко Микола Васильович	70	запал. легенів
22	14	Пилипенко Наталія Михайлів.	4	
23	17	Ярошенко Софія	40	хвор. кишк. - шлунк. трак.
24	18	Жорник Одарка Манил(?).	2	рахіт
25	21	Ольховський Сергій	2	запал. легенів
26	22	Усатий Клим	70	стпр. виснаження
27	23	Пащенко Василь	2	кір
28	25	Яковлєв Дмитро Якович	59	заг. параліч
		БЕРЕЗЕНЬ		
29	1	Макаренко Федір Семенович	0,5	
30	2	Буркун Семен	88	стпр. маразм
31	3	Мальченко Євмен Пилипович	55	запал. нирок
32	3	Ольховський Яків Семенович	71	стпрість
33	5	Гарбуз Варвара	74	стпр. виснаження
34	5	Дейнеко Іван Григорович	0,5	запал. легенів
35	5	Леонітєва Ніна Іванівна	1 міс.	захв. кишк. - шлунк. трак.
36	5	Калько Єлизавета	87	стпр. виснаження
37	7	Ринзя Іван Степанович	34	падуча хвороба
38	12	Жорник Олена Фед.(?).	63	сухоти
39	14	Пилипенко Антон Гаврилович	76	стпрече запал.
40	15	Корінь Яків Григорович	64	туберкульоз
41	15	Григоров Тимофій Іванович	50	сухоти
42	16	Тютюнник Леоній Трохимов.	92	стпр. виснаження
43	17	Пащенко Василь	2	запал. легенів
44	17	Маши Меланія Хвор.(?).	77	стпр. параліч
45	18	Торяник Гордій Петрович	70	стпр. виснаження
46	18	Ляхова Векла Лук'янівна	90	стпр. маразм
47	19	Григоренко Яків Йосипович	8 міс.	гостр. капір шлунка
48	20	Пащенко Дмитро Васильович	61	запал. легенів
49	20	Гліпка Павло Демидович	63	порок серця
50	23	Бардак Назар Олексійович	(?)	стпр. виснаження
51	23	Яковлєв Дмитро Якович	55	заг. параліч
52	24	Хутовець Пріська Па(?).	77	стпр. виснаження
53	24	Жупинський Іван Михайлович	16	запал. нирок
54	25	Перевозіна Ольга Павлівна	71	стпр. виснаження
55	26	Маши Палажжа Афанасійвна	6	хрон. запал. легенів
56	28	Зарапуйко Антоніна	6	
57	29	Корінь Григорій Архипович	73	стпр. виснаження
58	30	Горбенко Палажжа Самсонівна	58	сухоти
59	31	Ульянський Назар Іванович	78	стпр. виснаження

1	2	3	4	5
60	31	Сокил Кирило Павлович	67	порок серця
61	31	Клюхач Михайло Васильович	65	запал. нирок
62	31	Коваль Володимир Трохимович	2	дизентерія
		КВІТЕНЬ		
63	1	Радченко Микола Артемович	54	хрон. капір шлунка
64	2	Білуха Д.	67	тиск само
65	2	Зінківський Іван Іванович	70	запал. нирок
66	2	Мирошниченко Степан	52	запал. легенів
67	3	Ярошенко Ягор Ник.	84	стпирість
68	3	Яковенко Сергій	47	туберкульоз легенів
69	3	Ольховська Уляна	2	
70	4	Ольховський Федот Григорович	35	виснаження
71	5	Боженко Микола Сергійович	8 днів	
72	6	Кривонос Олексій Парф.	5	дизентерія
73	7	Ольховський Марко Петрович	40	хрон. капір шлунка
74	8	Тищенко Мотря Мар.	1	дизентерія
75	8	Клочко Наталія	37	
76	8	Ярошенко Іван Іванович	55	порок серця
77	9	Зміївський Андрій Федотович	46	запал. нирок
78	9	Клочко Федір Федорович	4 міс.	кахецит
79	10	Ярошенко Кузьма Васильович	63	сухоти
80	10	Усатий Яків Васильович	50	хрон. запал. шлунка
81	10	Клочко Грицько Власович	(?)	кахеція
82	11	Мирошниченко Варивон Кат.	66	стпирече виснаження
83	12	Остпенко Семен Іванович	83	тиск само
84	12	Орлова Олександра Ягорівна	1,5	туберкульоз
85	11	Кривич Параска Тимофіївна	30	
86	14	Мошєнський Афанас. Григор.	47	запалення нирок
87	14	Смаковський Федір Васильов.	62	сухоти
88	15	Хаценко(?) Василь Семенович	65	стпир. виснаження
89	15	Гриненко Парфен Григорович	40	виснаження
90	16	Суботи Іван Іосипович	9	запал. нирок
91	16	Торяник Уляна Ок.(?)	65	стпирість
92	17	Торяник Іван	4	
93	(?)	Григорова Федоска	70	
94	18	Бардак Тимофій	24	
95	19	Горбенко Сергій Олексійович	60	сухоти
96	19	Зінківський Василь Петрович	7	
97	19	Ринзя Петро Хом(?)..	80	стпир. виснаження
98	20	Орлова Марія Марківна	24	сухоти
99	20	Зінківська Н(?).. Пєтрівна	1,5	
100	20	Матви Опанас Іванович	50	стпирече виснаження
101	20	Гузєвський Грицько Ок.	26	виснаж., параліч серця
102	21	Коваль Сергій Трохимович	7	
103	21	Клочко Степан Федорович(?)	26	
104	22	Яременко Яків Семенович	4	
105	22	Кірієнко Грицько Прокопович	47	виснажен., парал. серця
106	22	Руденко Марія Трохимівна	83	стпирість
107	22	Шевченко Уліта Ягорівна	50	виснаження
108	23	Жорник Михайло Павлович	62	стпирість
109	23	Коваль Григорій Трохимович	5	
110	24	Явтушенко Мотря Кирилівна	32	стпирість
111	24	Макаренко Яків Савич	50	тиск само
112	24	Остпенко Ольга Свирід.	59	виснаження
113	(?)	Зінківська Ніна Пєтрівна	5	
114	25	Ткаченко Олександр Пантел.		стпир. виснаження
115	25	Пащенко Явдоха Федорівна	32	
116	25	Явтушенко Євсей Панасович	72	виснаження

1	2	3	4	5
117	26	Мошенський Трохим Маркович	70	стпр. виснаження
118	27	Шаболтис Христин Семенівна	20	
119	27	Григоренко Трохим Климович	53	стпр. виснаження
120	27	Удовиченко Дмитро Порфир.	3	виснаження
121	27	Корінь Григорій Іванович	20	
122	27	Корінь Василь Іванович	10	
123	28	Білуха Омелян Микитович	64	від безбілк. набряку
124	28	Ринзя Степан Хомич	67	стпр. виснаження
125	28	Осипенко Настя Василівна	65	реоти
126	28	Білуха Михайло Наумович	65	стпр. виснаження
127	28	Ольховський Архип Григоров.	31	ББО
128	26	Зіньківська Палажка Андр.	66	виснаження, ББО
129	26	Торяник Дмитро Панкратович	66	виснаження
130	29	Хутовець Олексій Порфир.	18	тжк само
131	29	Ринзя Осип Климович	49	порок серця
132	29	Зіньківська Химка Іванівна	36	ББО
133	29	Лимар Іван Авксентійович	5	тжк само
ТРАВЕНЬ				
134	1	Гузеватий Василь Хомич	77	виснаження
135	1	Гарбуз Филон Іванович	60	туберк. кісток
136	1	Жупинський Леонтій Григ.	75	стпр. виснаження
137	2	Шуба Василь Пилипович	75	тжк само
138	3	Глітко Софія Михайлівна	23	запал. легенів
139	3	Усатий Ілько Маркович	73	виснаження
140	3	Макаренко Варвара Юхимівна	70	стпр. виснаження
141	4	Гарбуз Горпина Юхимівна	85	виснаження
142	4	Сердюк Роман Степанович	58	ББО
143	4	Торяник Петро Артемович	70	виснаження
144	4	Говор Андрій Тимофійович	25	тжк само
145	4	Жорник Микола Іванович	47	ББО
146	5	Хутовець Віра Осафан(?)	5	сухоти
147	5	Торяник Сергій Михайлович	1,5	виснаження, ББО
148	5	Хутовець Микола Купріянович	1,5	
149	5	Субота Ксенофонт Трохимович	13	
150	6	Григоренко Микита Харит	84	стпр. виснаження
151	7	Білуха Тихін Микитович	47	ББО
152	7	Шульга Макар Григорович	70	виснаження
153	8	Богаєнко Свирид Іванович	6	ББО
154	8	Жупинський Кирило Васильов.	83	стпр. виснаження
155	8	Торяник Микола Іванович	5	ББО
156	9	Борзик Євген Михайлович	4	тжк само
157	9	Шуба Горпина Григорівна	80	стпр. виснаження
158	9	Ольховський Кость Іванович	70	
159	9	Бойко Павло Євграфович	65	стпр. виснаження
160	9	Нікітенко Єлизавета Петрівна	58	ББО
161	10	Заморій Федір Степанович	68	
162	10	Мінченко Михайло Семенович	5	
163	11	Ярошенко Титко Іллович	66	стпр. виснаження
164	12	Руденко Параска Петрівна	65	стпр. маразм
165	12	Богаєнко Дмитро Сергійович	6	виснаження
166	12	Жорник Пестя Сергійівна	47	запалення легенів
167	13	Богаєнко Мопря Іванівна	23	сухоти
168	13	Смаковська Настя Василівна	2	виснаження
169	13	Григоров Петро Іванович	74	стпр. маразм
170	13	Горбенко Микола Павлович	9	виснаження
171	13	Горбенко Григорій Павлович	6	тжк само

1	2	3	4	5
172	13	Шабельник Петро Павлович	33	ББО
173	13	Богасенко Олена А.	27	твк само
174	14	Лимар Наталка Петрівна	55	ББО
175	14	Торяник Іван Леонтійович	42	хрон. запал.пирок
176	15	Бездітко КіндрапДанилович	70	стпр. виснаження
177	15	Торяник Петро Іванович	15	ББО
178	15	Шевченко Мотря Тимофіївна	8	виснаження
179	15	Череденко Меланія Опанасівна	49	
180	16	Яковлев Іван Гаврилович	7	виснаження
181	16	Буркун Василь Якович	1	ББО
182	17	Білуха Марко Андрійович	33	твк само
183	17	Шевченко Онисій Іван.	60	виснаження
184	17	Григоренко Олена Іванівна	47	ББО
185	17	Орлова Віра Іванівна	6	катпр шлунка і кишок
186	18	Куц Назар Макарович	85	стпр. маразм
187	18	Білуха Векла Онофріївна	25	ББО
188	18	Ковал.(?) Трохим Андр.	43	твк само
189	19	Прокopenко Пилип Іванович	41	твк само
190	19	Горбенко Олексій Семенович	21	твк само
191	19	Тютюнник Івга Михайлівна	3,5	твк само
192	20	Явтушенко Микола Юхим.	3,5	виснаження
193	20	Ярошенко Іван Титович	35	ББО
194	21	Зманська Катерина	24	твк само
195	21	Сердюк Михайло Климович	63	твк само
196	22	Ольховський Василь Іванович	4	твк само
197	22	Леонтьєва Ганна Григорівна	21	твк само
198	22	Ярошенко Марфа Калінівна	55	захв.шлунк.-кишк.практур
199	22	Миколаєнко ФедотЗахарович	25	сухоти
200	22	Зиньківська Марія	75	стпрече виснаження
201	23	Ткаченко Мотря Яківна	9	ББО
202	23	Сердюк Сергій Васильович	73	стпр. маразм
203	23	Шаболтас Катря Кирилівна	1	ББО
204	23	Шуба Дмитро Никифорович	5	твк само
205	24	Явтушенко Марина Павлівна	42	твк само
206	24	Білуха Пилип Сергійович	22	твк само
207	24	Тищенко Іван Афанасійович	50	твк само
208	25	Ольховський Охтпр Семенович	43	твк само
209	25	Ольховський Захар Євграфович	74	стпрече виснаження
210	25	Калениченко Неонила Никиф.	7	ББО
211	25	Куц Іван Явдокимович	10	твк само
212	25	Ярошенко Василь Кузьмич	26	твк само
213	26	Колесник Вустт Павлівна	81	стпр. маразм
214	26	Мирошниченко Андрій	6	запал. легенів
215	27	Гарбуз Андрій	50	ББО
216	27	Горбенко Кость Олексійович		твк само
217	28	Гузевати Віра Тихонівна	1	рахіт
218	28	Білуха Євдокія Павлівна	50	ББО
219	28	Яковлев Олексій	5	твк само
220	28	Торяник Кость Андрійович	39	твк само
221	28	Мошенський Леонтій Дмитров.	48	твк само
222	29	Ольховська Євдокія Павлівна	60	порок серця
223	29	Горбенко Антон Семенович	19	ББО
224	29	Суботи Павло Григорович	17	виснаження
225	30	Шуба Катерина Никифорівна	7	ББО
226	30	Лимар Іван Іванович	21	твк само
227	30	Бездітко Андрій Кирилович	57	твк само

1	2	3	4	5
228	30	Глідка Грицько	5	тиск само
229	30	Шульга Борис Іванович	5	тиск само
230	31	Макаренко Мих. Васильович	60	стпр. виснаження
231	(?)	Маши Кузьма Якович	75	виснаження
232	(?)	Ольховський Семен Маркович	7	ББО
		ЧЕРВЕНЬ		
233	1	Ринзя Уліна Максимівна	45	ББО
234	1	Орел Трохим Пилипович	47	тиск само
235	1	Калениченко Мотря Леоніівна	45	тиск само
236	2	Лавров Тихін Родионович	38	тиск само
237	2	Лавров Іван Тихонович	4	тиск само
238	2	Лаврова Варвара Тихонівна	7	тиск само
239	2	Сердюк Юрій Кузьмич	70	тиск само
240	3	Руденко Наум Іванович	85	стпр. маразм
241	3	Васильєва Стефа	85	стпр. виснаження
242	4	Радченко Василь Полікарпович	43	ББО
243	4	Ольховська Одарка Кирилівна	36	порок серця
244	4	Бездітко Лукерія Олекс (?)	52	ББО
245	4	Мирошніченко Олексій Кіндр.	2,5	тиск само
246	4	Білуха Омелян Пилипович	70	тиск само
247	4	Ольховський Кирило Васильович	16	тиск само
248	4	Мошенський (?), Гнатювич	40	туберкульоз легенів
249	4	Явтушенко Віра Іванівна	10	ББО
250	4	Пащенко Тетяна Явтухівна	65	
251	4	Шульга Іван Іванович	8	ББО
252	4	Гузеватий Мотря Кирилівна	46	
253	5	Осадчий Микита	8	ББО
254	5	Явтушенко Параска Іванівна	7	тиск само
255	5	Ольховська Явдоха Дмитрівна	77	стпр. виснаження
256	6	Тищенко Пилип Кіндрапович	80	ББО
257	6	Штигельний Федір Іванович	60	
258	6	Білуха Тетяна Сергіївна	12	ББО
259	6	Лавров Олексій Тихонович	12	тиск само
260	6	Пащенко Іван Макарович	10	тиск само
261	7	Гузеватий Євген Григорович	29	тиск само
262	7	Суботи Іван Васильович	60	тиск само
263	7	Зіньківський Прохор Кузьм.	22	тиск само
264	7	Торяник Меланія Давидівна	34	
265	7	Лаврова Катерина Тихонівна	9	ББО
266	7	Калініченко Марія Іванівна	15	
267	7	Ляхов Максим Максимович	64	ББО
268	8	Фарбитий Кузьма Іванович	40	туберкульоз
269	8	Ольховська Поліна	6	ББО
270	8	Пащенко Лідія	5	
271	8	Пащенко Макар Федорович	42	ББО
272	8	Ляхов Іван Андріанович	56	тиск само
273	8	Усати Зінаїда Андріївна	1,5	тиск само
274	9	Пономаренко Явдоха	43	тиск само
275	9	Пономаренко Ганна	9	тиск само
276	9	Мусяєнко Омелян Кирилович	60	
277	9	Гнидка Ніна Власівна	7	
278	9	Калініченко Тимофій Никиф.	3	
279	9	Сердюк Наталка	3	ББО
280	10	Луценко Приська Миронівна	65	стпр. виснаження
281	10	Ку(?) ва Мотря Явдокимівна	13	ББО
282	10	Усатий Андрій Васильович	25	тиск само

1	2	3	4	5
283	11	Калініченко Никифiр	32	
284	12	Григоров Ягор Миколайович	30	ББО
285	12	Уманський Андрій Семенович	48	ББО
286	12	Богаєнко Олена Павлівна	60	так само
287	12	Ткаченко Григорій Пантел.	72	спир. виснаження
288	12	Перевозін Петро Якович	9	ББО
289	13	Тищенко Василь Поштович	62	так само
290	13	Каленченко Ганна Іванівна	12	так само
291	13	Перевозін Матвій Якович	25	так само
292	14	Мошенський Сергій Леонт	17	так само
293	14	Перевозін Яків Петрович	50	так само
294	15	Ярошенко Олексій Трохимович	2 міс.	виснаження
295	15	Жупинський Микита Кирилов.	51	так само
296	15	Ольховський Петро Олексійов.	12	ББО
297	15	Торяник Тетяна Пилипівна	2	
298	15	Торяник Михайло Пилипович	4	
299	15	Маєнко Федiр Михайлович	26	гостре запал. шлунка
300	15	Жупинська Катерина	6	виснаження
301	15	Жупинський Олексій	4	так само
302	15	Перевозіна Ганна Яківна	12	ББО
303	15	Перевозіна Віра Матвійвна	3	так само
304	15	Паценко Ягор Макарович	16	так само
305	17	Васильєв Олексій	1,5	так само
306	17	Леваїнова Ієга Олександрівна	6	так само
307	18	Яковлев Карпо Трохимович	54	так само
308	18	Горбенко Гнат Семенович	16	так само
309	18	Бойко Антон Євграфович	65	спир. виснаження
310	20	Жупинський Михайло	30	ББО
311	20	Перевозіна Тетяна Яківна	5	так само
312	20	Мошенський Олександр Леонт	5	так само
313	20	Усаті Ганна Федорівна	75	спир. виснаження
314	20	Хутовець Катерина Никиф.		
315	21	Матвійчук Петро Митрофанов.	57	
316	21	Торяник Іван Пилипович	10	
317	21	Куц Наум Гаврилович	16	ББО
318	21	Мошенський Михайло Леонт	8	так само
319	21	Іванова Ольга Микитівна	23	так само
320	22	Куц Гаврило Арн(?)..	60	так само
321	22	Яковлева Параска Наумівна	50	роже
322	22	Усатий Антон Охрімович	61	ББО
323	22	Леваїнова Зоя Олександрівна	4	так само
324	22	Хутовець Олена Никифоровна	6	так само
325	22	Сердюк Ялисавета Андрійвна	65	ББО
326	23	Ольховський Іван Євграфович	45	так само
327	23	Шуба Савелій Андрійович	42	так само
328	24	Ольховський Борис Васильович	8	
329	24	Хутовець Ганна Никифоровна	9	ББО
330	25	Іванов Денис Платонович	58	так само
331	25	Григоров Матвій Петрович	50	так само
332	25	Бережна Уляна Микитівна	37	так само
333	25	Хутовець Іван Никифорович	12	так само
334	26	Буркун Йосип Степанович	82	спир. виснаження
335	26	Хутовець Федiр Федотович	60	
336	27	Смаковська Ганна Яківна	70	спир. виснаження
337	27	Тютюнник Федiр Михайлович	6	ББО
338	27	Тютюнник Антон Михайлович	7	так само

1	2	3	4	5
339	28	Глібок Порфіл. Кузьмич	78	не вказана
340	29	Левашиова Александра Олекс.	8	ББО
341	30	Тютюнник Микола Мих.	12	ББО
342	30	Тютюнник Настя Мих.	10	тиск само
343	30	Усати Ганна Андріївна	4	тиск само
344	30	Хутовець Пріська Серіївна	50	тиск само
345	31	Шуба Марія Никифорівна	2 міс.	тиск само
		ЛІПЕНЬ		
346	4	Усатий Федір Калістратович	62	тиск само
347	4	Хутовець Сергій Порфілович	8	тиск само
348	4	Шуба Іван Савелійович	12	тиск само
349	7	Куц Любов Яківна	1,5	розлад орг.правління
350	8	Ярошенко Пилип Дмитрович	44	ББО
351	8	Ярошенко Олексій Пилипович	15	тиск само
352	8	Білуха Іван Маркович	12	тиск само
353	10	Бардак Василь Васильович	50	тиск само
354	10	Смаковська Віра Федорівна	5	тиск само
355	10	Сердюк Григорій Микитович	47	тиск само
356	10	Білуха Олексій Маркович	6	тиск само
357	10	Богачко Павло Якович	70	стпр. виснаження
358	11	Хутовець Неоніла Харитонівна	74	ББО
359	13	Явтушенко Палажка Іванівна	11	тиск само
360	14	Геращенко Антон Якодимович	67	стпр. виснаження
361	16	Шуба Куліна Савеліївна	9	ББО
362	16	Ярошенко Каперина Серіївна	3	тиск само
363	18	Ярошенко Явдоха Максимівна	26	тиск само
364	20	Прокopenко Олексій Тимофій.	7	тиск само
365	22	Ольховська Раїса Никифорівна	2 міс.	тиск само
366	22	Жорник Савелій Якович	14	тиск само
367	22	Горбенко Микита Семенович	23	тиск само
368	23	Лемешко Григорій Наумович	13	тиск само
369	23	Ткаченко Андрій Олександров.	36	зап. шлун.і кишк.практр (?)
370	25	Ольховський Володимир Дмит	5	ББО
371	26	Жупинська Наталія Антонівна	50	порок серця
372	30	Шабалдаш Варвара Радивонів.	35	ББО
373	31	Усатий Петро Никандрович	59	тиск само
374	31	Хутовець Федір Михайлович	77	тиск само
		СЕРПЕНЬ		
375	2	Короговник Ялисавети Іванівна	30	тиск само
376	3	Тютюнник Яків Гаврилович	15	тиск само
377	10	Осипенко Єліза Авакум.	70	тиск само
378	10	Григоренко Віра Іванівна	32	тиск само
379	10	Короговник Настя Іванівна	22	ГВС (?)
380	10	Ольховська Одарка Григорівна	35	ББО
381	13	Хутовець Александра Никиф.	21	запалення легенів
382	15	Хутовець Порфіло Федотович	48	розлад шлунк.-кишк.практр
383	20	Новицька Олена Федорівна	75	стпрече виснаження
384	24	Коваленко Охтис(?)..	67	туберкульоз
		ВЕРЕСЕНЬ		
385	1	Минченко Кузьма Мих.	33	туберкульоз горла
386	9	Торяник Марія Павлівна	67	
387	3	Жорник Іван Савустянович	18	ББО
388	16	Жорник Фіона Герасимівна	44	тиск само
389	19	Кривонос Вустя Гавриліна	62	
390	19	Булжо Морена Петрівна	59	стпрість
391	22	Лаврова Олена Романівна	52	ГВС

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
392	23	Наседкін Олексій Миколайович	48	стриість
		ЖОВТЕНЬ		
393	12	Гузеватій Сергій Климович	47	
394	14	Гузевати Параска Яківна	30	вогнепальна рана
395	19	Зиньківська Марія Самійлівна	77	крупозне запалення
		ЛИСТОПАД		
396	11	Леонтьев Борис Харитонович	2	сухоти
397	17	Пащенко Борис Андрійович	9 міс.	запал. легенів
398	21	Макаренко Федір Павлович	57	завороткишок
399	24	Усатий Василь Іванович	1,5	запал. легенів
		ГРУДЕНЬ		
400	10	Ольховська Горпина Пилипівна	21	угар

* Якщо причина смерті, вік не вказані в оригіналі, то графи залишаються незаповненими.

** (?) — запис у документі зроблено нерозбірливо.

Костянтин ЧЕРЕМСЬКИЙ,
бандурист

РЕПРЕСІЇ ЩОДО ТРАДИЦІЙНИХ УКРАЇНСЬКИХ СПІВЦІВ. КОБЗАРСЬКИЙ З'ЇЗД

Із книги «Повернення традиції. З історії нищення кобзарства». —
Х., — 1999. — С. 58-67.

Матеріали, які стосуються репресій щодо традиційних співців, умовно можна поділити на:

1. Свідчення, що торкаються поодиноких репресій;
2. Свідчення про групові нищення кобзарів.

Розглянемо кожну групу окремо.

Відомий конотопський краєзнавець і бандурист Іван Андрійович Лисий назвав прізвища сліпих кобзарів із Сумщини, розстріляних НКВС на початку 30-х років. Це — кобзар Левко з с. Борзни та кобзар Кандиба із с. Кирилівка.

Краснокутський краєзнавець Петро Григорович Жадан за свідчив факт знищення НКВС лірника Григорія Плавка з Краснокутчини, у якого свого часу він був поводитарем.

Харківський кобзар Анатолій Захарович Парфиненко задав про арешти та переслідування у 30-х рр. лірників Платона з с. Перещепине Дніпропетровської обл. та Олександра Шарія з м. Дніпропетровська (учня Федора Кушнерика, коли той ще був лірником).

На підставі звинувачення в участі у контрреволюційній організації, «систематичній контрацітації» згідно зі ст. 54-2, 54-8, 54-11 КК УРСР до відомого харківського кобзаря Івана Іовича

К. П. Черемський народився 1968 р. у м. Краснограді на Харківщині. Після закінчення Харківського медичного університету (1994 р.) працює лікарем-реаніматологом. Поряд з основним фахом провадить наукові дослідження в галузі традиційної культури, кобзарського мистецтва, етномедицини, здійснює публікації в українських та зарубіжних виданнях. Бандурист, грає на старосвітських інструментах. Один із засновників державно-громадського фонду національно-культурних ініціатив ім. Гната Хоткевича та Асоціації захисту історичного середовища. Очолює Спілку Української Молоді Харківщини.

Кучугури-Кучеренка 24 листопада 1937 року застосовується «вища міра соціального захисту» — розстріл.

По справі І. Кучугури-Кучеренка, крім самого кобзаря, проходило ще 6 чоловік: Гавриленко Д.А., Стороженко С.А., Льченко Е.М., Гаркуша Г.В., Лисенко В.Ф., Давидович Е.А. Всім була інкримінована участь у контрреволюційній організації боротьбістів, що ставила собі за мету «організацію вооруженого востання для отрива України от ССРСР». Кримінальна справа начебто нічим «особливим» не відрізняється від багатьох інших — побудована вона за звичною схемою репресивного судочинства кінця 30-х років. Але на роздуми наводить той факт, що хоча робота І. Кучугури-Кучеренка в гіпотетичній організації не була ключовою і зводилася до ролі простого «агітатора» та «зв'язкового», лише йому одному з-поміж усіх заарештованих виноситься смертний вирок. Останні, незважаючи на свої «керівні посади» в «організації боротьбістів», обмежуються 10-ма роками таборів. Офіційно про смерть кобзаря його рідним і близьким було сповіщено 1963 року. Зазначимо також, що і причину, і дату смерті сфальсифіковано і подано, як «смерть от кровоизлияния в мозг, происшедшая 5 марта 1943 года». Реабілітовано І. Кучугуру-Кучеренка постановою президії Харківського обласного суду 29 січня 1958 року.

Подібних свідчень досить багато. Але й наведені з них красномовно доводять слушність твердження Порфирія Мартинювича, який у відповіді на лист Гната Хоткевича про кількість ще живих сліпих лірників та кобзарів зазначив, що тепер (вересень 1933 року) «вже ні одного немає, що у повнім смислі хоть малий був кобзар».

Велику цінність мають свідчення про групі нищення народних співиців. Як це не дивно, але перші згадки про подібні факти знаходимо у радянській пресі ще наприкінці 30-х років. Так, у статті Михайла Полотая «Мистецтво кобзарів Радянської України» йдеться про знищення «куркулями» у лісі на Білопіллі взимку 1934 року «трьох кобзарів за те, що співали революційних пісень проти куркулів». До самого факту знищення співиців навряд чи можна поставитися скептично (адже в той час репресії і розстріли вже йшли повним ходом), але недовіру викликає мотивація і виконавці вбивства.

Зі свідчень київського кобзаря Миколи Будника дізнаємося про знищення на Уманщині цілого лірницького цеху, очолюваного лірником Микитом. Селяни с. Городецького оповідали п. Миколі Буднику про те, що до хати панотця цеху Микити сходилися з околиць близько 20 сліпих лірників, де, зачинившись, радилися і «нід полом» робили кобзарські інструменти. Але на початку 30-х рр. вони всі раптово зникли. На думку п. М. Будника, їх було висліджено і розстріляно.

Чи не найбільше свідчень про масові репресії традиційних народних співців прямо чи побічно торкаються так званого Кобзарського з'їзду, що нібито відбувся на початку 30-х років у Харкові. Оповіді про збори співців на Кобзарський з'їзд і спосіб їх знищення давно стали хрестоматійною легендою, що вже кілька десятиріч хвилює всіх своєю загадковістю. Подаємо короткий аналіз матеріалів, документів та свідчень, які вдалося зібрати.

Уперше тема Кобзарського з'їзду на повний голос зазвучала у закордонній пресі. Так, Дмитро Шостакович у своїх спогадах зазначає: «... в середині 30-х років перший Всеукраїнський конгрес лірників та бандуристів було проголошено, і всі народні співці були змушені разом збиратися і дискутувати їхнє майбутнє. „Життя стало кращим, життя стало веселішим“, — говорив Сталін. Ці сліпці йому повірили. Вони приїхали на Конгрес із цілої України, із маленьких забутих сіл. Було кількасот їх присутніми на Конгресі. Це був живий музей, жива історія України, всі її пісні, її музика і поезія. І ось майже всіх їх застрелили, майже всі ці жалісні співці були вбиті».

Леонід Плющ у своїй відомій книзі «Карнавал історії» пише: «В 1935-му році кобзарів знищили, а співців, що залишилися в живих, примусили співати партії і Сталінові».

У статтях із Ювілейного Альбому Школи Кобзарського Мистецтва в Нью-Йорку Сергій Кіндзерявий-Пастухів також переказує: «В 1930-х роках (точної дати встановити поки що не вдалося) большевицька кліка збрала поголовно всіх народних співців, кобзарів, які ще збереглися, ніби на якийсь з'їзд, навантажили на потяг, і... слід по них пропав (Л. Плющ публічно потвердив це перед світом), фізично всі були каліками-сліпцями, безрадними; розправа не належала до складних. А що вони не були членами якоїсь партії, руху чи організації, а простими жебраками, то й пам'ять про цей злочин майже не збереглася».

З іншого місця публікації дізнаємося, що зібраних на з'їзд співців «потягом відвезли всіх до Волги і там баржею потопили».

Віталій Мізинець у публікації «Про долю кобзарів у Радянській Україні» подає такі відомості: «Від одного сліпого бандуриста, який вчився бути кобзарем під впливом київської інтелігенції, я довідався: *Що знищили кобзарів, то це відбулося в зимі 1934-35 рр. Був оголошений з'їзд у Харкові, де з'їхалися 300 осіб, між ними майже 50 кобзарів справжніх, а то решта лірники та прості вуличні співаки. Посадили їх на поїзд та вивезли десь поза межі Харкова в якийсь яр, де їх випустили. Кинули їх усіх у яру. В голоді та в снігу там вони всі померли*». Далі він говорив про Мовчана, що «він не поїхав, бо був хворий і тому залишився живим». За свідченням бандуриста Ф. Глушка: «Назбирали кобзарів в 1937 р. у Харкові. Їх було 70-100. Вивезли і розстріляли за те, що співали пісні підривні».

Роберт Конквест у книзі «Жнива скорботи», присвяченій голодомору на Україні, інтерпретує зазначене так: «Одночасно продовжувався наступ на українську національну спадщину. Традиційну народну культуру, що вирізнялася високим почуттям патріотизму, довго утримували в Україні сліпі кобзарі, яких свого часу оспівав Т. Шевченко. Вони мандрували від села до села, заробляючи собі на прожиток виконанням старовинних пісень і дум і таким чином нагадуючи українцям про їхнє вільне й героїчне минуле. Тепер цей небажаний феномен був придушений. Співців запросили на з'їзд і там усіх заарештували. Більшість згодом розстріляли — що для сталінських поплічників досить логічно, бо зі сліпців було мало користі, якби їх спробували використати як робочу силу в таборах...»

Д-р Любомир Мазур, аналізуючи всі йому відомі згадки про Кобзарський з'їзд пише: «Трагічне знищення Кобзарщини — злочин, про який рідко чується, який відбився в значний спосіб на дальшому розвитку української народної творчості. У 30-х роках, за каденції Сталіна, було заряджено (лише ніхто до того не признається), щоб зліквідувати всіх тодішніх представників кобзарського світу».

Наведені вище матеріалам можна було б і не довіряти, якби не десятки (!) свідчень від наших співвітчизників — людей різних занять, стану та віку, які незалежно один від одного

розповідали (щоправда, у різних версіях) про цю подію. Ось деякі з них.

Є. Кедровська, пенсіонерка, у 30-ті роки працювала бібліотекарем: «В 1934-35 роках по Харкову пройшли чутки, що був Кобзарський зліт, що кобзарів вивезли з Харкова і кинули до яру, де вони і загинули... Кобзарям ніби сказали, що їх везуть у Москву на ще один зліт, ... і що ніби трапилося це по дорозі».

П. Камінець, пенсіонер, у минулому інженер: «...пам'ятаю, що чутки про якийсь з'їзд кобзарів пройшли по Харкову ніби на початку 1935 року, а може, ще раніше... Кобзарів ніби посадили на потяг і повезли до Москви... Мені казали, що їх по дорозі розстріляли».

К. Вовк, пенсіонерка, у минулому вчителька: «Кобзарів я любила з дитинства... Їх можна було частенько побачити в Харкові... Але наприкінці 20-х їх стало мало... А в середині тридцятих їх якось і зовсім не стало. Ходили чутки про якийсь Кобзарський з'їзд, куди ніби звезли кобзарів з усієї України, а потім повбивали... Ця чутка навіть нас, що пережили голод 33-го року, дуже сильно стривожила. Чи був з'їзд насправді, чи то були просто чутки, стверджувати не буду. Єдине, про що точно можемо сказати, що коли і був з'їзд, то робився він таємно, бо у той час я уважно слідкувала за культурним життям Харкова (як скрутно не було, але я ходила на всі нові виставки). І, якщо з'явилось б оголошення про цей з'їзд, то обов'язково туди б пішла».

Розповідає харківський кобзар А. Парфиненко: «Коли у Харкові було оголошено про Кобзарський з'їзд, по сталінському наказу забирали всіх... Були облави на базарах. Забирали багато інвалідів, були й кобзарі там. Була одна сім'я: Прокіп Маловичко, жінка Мотря і троє дітей — всі вони дуже добре співали. Жили вони в пос. Амур під Дніпропетровськом. Вночі їх забрали, навіть не сказали, що їм брати — чи харчі, чи якийсь одяг, повезли і погрузили в ешелон, де багато вже було нагружено кобзарів з інших міст України. Очевидячки, ішов цей ешелон за таким маршрутом — від самої Шепетівки, через Житомир і Бердичів до самого Києва; від Києва він ішов до Дніпропетровська. А від Дніпропетровська — через Полтавщину до Харкова. Такий маршрут не був випадковим, адже поїзд їхав по тих районах, де було найбільше кобзарів. До

прибуття ешелону на кожну станцію міліція попередньо підвозила кобзарів та лірників з місцевої округи. Так от, доїхали Маловички до Харкова, там приєднали до них ще дуже багато кобзарів. По деяких підрахунках, було їх триста тридцять сім. Доїхали кобзарі й усі ті, котрих забрали у Дніпропетровську, до Москви, з Москви їх направили в Сибір. Довезли до якогось невідомого місця, де зовсім не було ніякого житла. 150 кілометрів, як я потім узнав, було до найближчого житла. Безумовно, там уже була хурделиця, морози були... Всі люди роздягнуті, без одягу, без нічого... Міліція скинула їх із состава на поле... З одного боку стали провідники, а з іншого — міліція, і так ніхто з них не зміг потрапити назад у потяг. Зосталися і майже всі загинули... Але Мотря Маловичиха не загинула. З нею живим залишився наймолодший син. Вони якось добралися до житла, ходили по хатах, просили хліба... так вони дісталися на Україну. Але до свого рідного дому прийти боялися, бо якби вони додому прийшли, то все одно їх би вбили. Бо те, що робилося, було під великим секретом, і ніхто цього знати не повинен був...».

Багатолітній політв'язень поет В. Рафальський у одному з листів до автора цієї розвідки оповідав: «Уперше про трагедію кобзарів я почув ще тоді, коли мене доля кидала по пересильних тюрмах. Саме харків'яни й оповідали про те. Важко, звичайно, зараз визнати, де точно те все відбувалося. Гадаю, що жодних слідів про цю драму в архівах КДБ не відшукаєш, — такі речі замазувалися наглухо. Одне ясно — знищення кобзарів у Харкові чи під Харковом факт беззаперечний». В опублікованій у журналі «Українська культура» передмові до свого відомого вірша «Дума про кобзарів», В. Рафальський зазначає і таке: «Про цю трагедію мені було відомо давно, але — нічого конкретного. І те бентежило. І раптом... 1956 року довелося протягом 2-х тижнів перебувати у пересильній в'язниці у Москві. Велика камера. В'язнів (політичних) близько сотні. Тут доля звела з колишнім працівником НКВС, на той час репресованим. Зайшла розмова про події 1932-1933 років на Україні. Згадали кобзарів. І тут співрозмовник просто ошелешив мене: виявляється, він мав повну інформацію про знищення більш як двохсот українських кобзарів, котрих було скликано під приводом якоїсь наради до Харкова 1932-го року за розпорядженням згори. Говорив він скупо — можливо, сам був безпосередньо

причетний до цієї справи. Безперечно одне: казав правду, бо, як колишній співробітник НКВС, певна річ, ризикував розго-лошувати такі таємниці! А вже недавно факт цей підтвердив у листі до мене поет М. Самійленко, який зустрічався в ув'язненні з колишнім поводитарем одного з замучених кобзарів».

Сам Микола Самійленко свідчить так: «У таборах я зустрів чоловіка, учителя початкових класів із Запоріжжя; везли його з Киргизького концтабору на розслідування по касаційній скарзі. Розговорилися, і виявилось, що він десь з 9 до 12 років був поводитарем у сліпого кобзаря на ймення Гордій Ракиза. На заклик уряду (розбіжності у 1929-1932 рр.) кобзарі на початку весни йшли з усієї України в Харків. Хлопець простудився і зліг у сім ї знайомих Ракизи у Валках. Коли видужав і прийшов до Харкова, то там ніхто не міг знайти сліди кобзарів. Як він дізнався, їх спроваджували на Холодну Гору в тюрму, звідти ніхто не повертався. Ця розповідь лягла в основу моєї поеми «Кобзарі». Її я почав записувати через 4 роки після зустрічі і, звісно, деталі подій позабував».

Те, що розповів відомий бард Едуард Драч (одна з пісень якого, до речі, присвячена знищеному Кобзарському з'їзду), вражає своєю несподіваністю: «Колишні працівники Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького розповідали, що коли відбувся Кобзарський з'їзд, Дмитро Іванович раптом помітив, що немає кобзарів, і почав їх шукати-дошукуватися, куди ж вони поділися. Щоб домогтися правди, він звертається в усі офіційні установи, одна з яких була НКВС... Нічого ці домагання не дали... Яворницького знімають з посади директора Дніпропетровського історичного музею, але розстріляти не могли лише через те, що він мав світове ім'я».

Кобзар Єгор Мовчан, говорячи про свою відому «Думу про голод», зокрема, зазначав: «Не можу її співати. Не час. В 1935 році через неї було знищено в Харкові 225 кобзарів і лірників. Зразу ж після голоду вони ходили по селах і співали цю думу. Тоді влада зібрала їх з усіх кінців України у Харків, ніби на «Іслот народних певців» і за містом всіх розстріляла. Мені вдалося не поїхати. Мій поводитар на той час десь запропався, я пішов його шукати, і ловці мене не знайшли».

Відомий український народний митець Іван Гончар оповідав авторові цього дослідження наступне: «Ця подія (Кобзар-

ський з їзд. — К. Ч.) відбулася наприкінці 20-х років у Харкові — може, 28-го, може, 29-го, а може, і на початку 30-х... Більш точно сказати не можу, бо це відбувалося у Харкові, а я тоді мешкав у Києві. Єдине точно пам'ятаю — це було після Іпроцесу СВУ — СУМ“. Зібрали всіх кобзарів на величезний концерт, після якого їх позвали на якусь трапезу і... знищили. Знаю, що про цю подію відають, але мовчать старі київські бандуристи, між ними і Михайло Полотай, який мав до того пряме відношення□».

Бандурист Олексій Чуприна оповідав так: «Про цей з їзд дізнався від харківського кобзаря Мокроуса Василя Кузьмовича. Пізніше про це говорили й інші бандуристи — Григорій Льченко з Харкова та Маньківський із Сочі. Сталося це десь наприкінці 20-х — початку 30-х років. Я в той час був у армії. Коли під кінець 30-х я довідався від Мокроуса про цю трагедію (він навіть назвав імена тих, хто там загинув), я по молодості, а може, і зі страху (ніде гріха діти) нічого не записав. Бо тоді нецікаво і небезпечно було те записувати, бо гинли люди як полова... Кожен свою шкуру беріг...».

Про Кобзарський з їзд автору оповідали і такі відомі бандуристи, як М. Сарма-Соколовський (м. Новомосковськ), Ф. Середенко (м. Звенигородка), І. Лисий (м. Конотоп), а також багато інших людей різного віку та роду занять, свідчення яких (через їх чисельність) не в змозі вмістити наше видання.

Тему Кобзарського з їзду відображено у поетичній творчості М. Горбала, М. Самійленка, В. Рафальського, О. Доріченка, М. Набоки, Г. Вірич; у художніх творах В. Бондаря, І. Живолупа, Л. Воєдила; музичному доробку Л. Донник; у піснях-баладах А. Парфиненка, В. Кушпета, Е. Драча та інші. На Покрову 1997 року за ініціативи і активної участі Спільки Української Молоді Харківщини у центрі Харкова, поблизу колишнього оперного театру, де, ймовірно, відбувався з їзд і знаходилося приміщення НКВС, виключно на пожертви громадян було споруджено пам'ятний знак репресованим кобзарям. На жаль, «демократична» влада дала лише дозвіл, а не кошти на створення цього пам'ятного знаку, що до того ж був зруйнований невідомими особами згодом уночі, коли харківська міліція святкувала своє професійне свято. У квітні 1998 року пам'ятний знак було поновлено за рахунок держави.

Єлизавета ЯЦЕНКО,
кандидат історичних наук

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. НА ХАРКІВЩИНІ: ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ

Осмислення підсумків та наслідків політики і практики радянської влади в Україні кінця 20-х — початку 30-х років викликає особливу увагу вчених. Цей період характеризується становленням і укріпленням сталінської тоталітарної системи, відзначається глибокими протиріччями та складнощами на шляху соціально-економічного будівництва. Він став поворотним етапом в історії українського народу, ознаменувався різким поворотом до нових методів господарювання, зокрема, в сільськогосподарському виробництві.

Найтрагічнішою сторінкою в українській історії є голодомор 1932-1933 рр., але ще й до сьогодні він не дістав належного висвітлення в узагальнюючих історичних дослідженнях. За радянської влади факти, що суперечили офіційній історії, утаємничувалися, проблема голодомору початку 30-х років вважалась неіснуючою, або «закритою». За таких обставин в умовах тоталітарного суспільства дослідники вимушені були цю тему не зачіпати, оскільки за будь-яку спробу торкнутись проблеми голодомору звинувачувались у наклепництві, українському «буржуазному націоналізмові» тощо. Лише з кінця 80-х рр. для вітчизняних учених відкрились широкі можливості всебічного освітлення трагічного явища світової історії, яким став голод-геноцид в Україні. Ця проблема досі належить більше не історикам (як це справді б мало бути), а політикам, які

Є.Ю. Яценко народилася 1962 р. у місті Хорол Полтавської області. Після закінчення середньої школи працювала лаборантом хіміко-бактеріологічних аналізів Хорольського молочно-консервного комбінату. 1981 р., після закінчення підготовчого факультету Харківського державного університету, була зарахована на історичний факультет цього навчального закладу, закінчила його 1986 р. Після навчання в аспірантурі працювала учителем історії в школі. 1998 р. захистила кандидатську дисертацію «Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині», що стала першою в області науковою працею зазначеної тематики.

нерідко продовжують розглядати її у контексті своїх вузько-суб'єктивних уподобань, настійно відхиляючись від принципів історичного пізнання — об'єктивізму та історизму.

Навіть нині, у добу глибоких політичних, економічних, соціальних зрушень, за умов наявності власне української національної державності, трапляються люди, які продовжують заперечувати факт голодомору 1932-1933 рр. або применшують його масштаби та наслідки. Справді, голодомор є глибоко політичною проблемою, та, не зважаючи на це, завдання його вичерпного дослідження належить перш за все історикам-фахівцям.

З метою комплексного дослідження питання про голодомор, необхідно вивчати це трагічне явище по кожному регіону, по кожній області, кожному району, навіть по кожному окремому селу чи хутору в Україні. Лише розв'язавши це складне багатопланове завдання, буде можливо у повному обсязі уявити, реконструювати і проаналізувати всі наслідки тяжкого лиха, яке спіткало наш народ на початку 30-х років.

Утворена 9 лютого 1932 р. за рішенням IV позачергової сесії ВУЦВК XII скликання, Харківська область була найбільшою за територією в Україні.¹ Її площа охоплювала 74,9 тис. кв. км., що становило 16,6% території УСРР.² Населення області — 6115,2 тис. чол., або 19,2% всього населення республіки.³ До складу області увійшли колишні округи: Ізюмська, Кременчуцька, Куп'янська, Лубенська, Полтавська, Роменська, Сумська, Харківська.⁴ Отже, Харківщина охоплювала майже всю Лівобережну Україну, окрім її північних поліських районів, які увійшли до складу Чернігівської області.

У цей період Харків був столицею України, її політико-адміністративним центром. Це сприяло якнайшвидшому здійсненню соціально-економічних перетворень, в тому числі і в аграрному секторі економіки. Переважно без затримок на місця надходили урядові та партійні рішення, розпорядження, постанови, циркуляри, директиви, внаслідок чого більш ефективно здійснювався контроль низових ланок управління центральними органами влади. Отже, є підстави твердити, що зміни, які відбувалися в сільському господарстві Харківщини, найбільше відповідали політиці радянського тоталітарного режиму щодо селянства в Україні.

Наявність великих промислових центрів, особливо Харкова, надавала можливість селянам, які втікали з голодуючих сіл, влаштуовуватись на роботу і, таким чином, рятувати себе

і свої сім'ї від голоду і можливої смерті. Цією рисою Харківщина децю нагадувала Донецьку та Дніпропетровську області і вигідно відрізнялась від інших регіонів, наприклад, Вінницької області, де не було великих промислових центрів і селяни мали значно менше шансів знайти роботу в промисловості чи на транспорті.

Суттєву роль для селянства області відіграла велика кількість гігантських за масштабами будов, розгорнутих у цьому регіоні. Вони поглинали малокваліфіковану робочу силу із села. Низка професій були близькими до сільськогосподарського побуту, як-от: землекопи, візники, теслі, муляри, столяри та інші. Таким чином, значна маса селян мала реальні шанси влаштуватись на виробництвах. Звичайно, Харківщина відзначалась також рядом особливостей, але вони стосуються іншої проблематики.

Документи свідчать: у доколгоспний період (до 1929 р.) на Харківщині, як і по усій Україні, колективна форма господарювання не набула популярності серед селянства. Вона лише давала змогу найбільш біднішим верствам сільського населення, об'єднавшись, вести спільне господарство. Темпи колективізації були досить низькими — 1,3% від загальної кількості селянських дворів⁵ і 2,0% охоплення колгоспами засівної площі.⁶ „Разом з тим індивідуальні господарства залишалися малопродуктивними і вимагали докорінної реконструкції, а переважна більшість колгоспів залишалися нерентабельними, технічно не забезпеченими, існуючи лише за рахунок дотацій з боку держави.”⁷

Оскільки політика непу не отримала належного правового захисту, стало можливим запровадження надзвичайних заходів у сільськогосподарському виробництві, злам непу і перехід до суцільної примусової колективізації селянських господарств. Запровадження надзвичайних заходів по вилученню хліба бере свій початок з поїздки Й. Сталіна у січні 1928р. на хлібозаготівлі до Сибіру.⁸ Вони вводились, пояснював генсек, як тимчасові «в зв'язку з виступом куркульства проти радянської політики цін»⁹, «як один із засобів зламати опір куркульства і взяти у нього максимально хлібні надлишки, необхідні для того, щоб обійтись без імпорту хліба і зберегти валюту для розвитку індустрії».¹⁰ Тобто шляхом пограбування селянства тоталітарний режим поставив за мету вирішити питання із забезпечен-

ням хлібом зростаючого населення міст, а також одержати необхідну валюту для форсованих темпів індустріалізації, продаючи зерно за кордон. Питання про хлібозаготівлі з економічного перетворилося на політичне.

Надзвичайні заходи діяли у трьох основних напрямках: при здійсненні цінової політики «ножиці цін», при вилученні хліба і шляхом посиленого оподаткування. Кошти з сільського господарства перекочувалися у промисловість. Селяни постійно переплачували при купівлі промислових товарів і недоодержували при реалізації сільськогосподарської продукції. Внаслідок цього виникли «ножиці цін», які так ніколи і не були стулені.

Постановою ЦК ВКП/б/ від 26 вересня 1929р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів» було ліквідовано добровільність контракційного договору селян з державою.¹¹ Призначені для села товари селяни могли отримувати лише за умов виконання плану контракції, який став розглядатися як «засіб організації планового товарообміну між містом і селом».¹² Вводилися так звані «тверді завдання» — обов'язкова здача державі товарного зерна,¹³ внаслідок чого селяни втрачали зацікавленість у збільшенні обсягу цього виробництва. До хлібозаготівельної кампанії, вишукувати нібито існуючі великі таємні сховища зерна, було залучено 30 тисяч активістів. Організовані по селах надзвичайні «трійки» мали здійснювати контроль над місцевою владою у вилученні хліба.¹⁴

На засіданні бюро Харківського окружного парткомітету 31 січня 1928 р. П. Постишев вимагав «хліб викачати...під мітлу».¹⁵ Ця вказівка стала програмною установкою для місцевих працівників усіх рівнів. Уповноваженим районів надавалися необмежені права щодо стягнень з селян, реквізицій та штрафів за заборгованість.¹⁶ Як один з методів хлібозаготівлі, на Харківщині практикувалось вишукування так званого «комірного шкідника-довгоносика». «Довгоносиками» називали селян, які переховували хліб у ямах. Хліб знаходили активісти за допомогою щупів під час масових обшуків та трусів.¹⁷

Крім обшуків та подвірних обходів, щодо селян застосовувалися штрафи, опис і розпродаж майна господарів, розкуркулення, арешти, покарання через суд.¹⁸ Керівництво країни подібні методи заготівель задовольняли. Й.Сталін, послаючись на В. Леніна, назвав застосування надзвичайних

заходів цілком марксистською політикою. «Ви не можете не знати, — зазначав він, — що Ленін після запровадження нової економічної політики висловлювався навіть за повернення до політики комбідів... А що таке часткове застосування надзвичайних заходів проти куркулів? Це навіть не краплина в морі у порівнянні з політикою комбідів».¹⁹

Податки з селянства на користь держави зростали з року в рік. Класовий підхід у політиці оподаткування викликав різкий осуд селянства Харківщини: «До яких пір влада буде давати пільги ледацюгам?.. Вони не хочуть нічого робити, а ми за них будемо платити».²⁰ Податок використовували як захід, що примушував селян продавати хліб, а, отже, фактично приводив до розорення господарств. Одночасно ВУЦВК і Раднарком УСРР оголосив про збір державної позики, назвавши її «позикою для зміцнення сільського господарства».²¹ Селяни обурювались: «Вони не знають, як у селян виманити гроші — вигадали позикку» (с. Нурово, Савинський район).²² Але під тиском облігації купували.

Урусі опору селянства надзвичайним заходам брали участь не тільки найзаможніші господарі. Переважна більшість терористичних актів здійснювалася селянами, яких радянська влада відносила до категорії середняків. Здебільшого вони були і організаторами виступів.²³

Застосовуючи щодо селян методи часів «воєнного комунізму», влада намагалась вирішити проблему хлібозаготівель. Уже з початку 1928 р. на Харківщині фактично було відновлено продрозверстку. Почався процес розселяннювання або руйнації селянських господарств.²⁴

Таким чином, ринковий шлях розвитку сільського господарства більшовицька партія відкинула, оскільки це означало для більшовиків «зміцнення куркульства і поразку соціалізму».

Колективізація — програмна установка більшовицької аграрної політики. Й. Сталін у квітні 1929 р. на пленумі ЦК і ЦКК ВКП/б/ визнавав: «Партія передбачала необхідність колгоспів і радгоспів ще тоді, в період Жовтневого перевороту, — в цьому не може бути ніякого сумніву».²⁵ Сталін безпідставно заявляв, що коли розвиток колгоспної системи піде посиленими темпами, то «країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільш хлібних країн, коли не найбільш хлібною країною в світі».²⁶ Але через три роки країна опинилась перед нечуваним голодом 1933 р.

Як правило, до колгоспів записували примусово, часто-густо обманюючи селян, залякуючи, погрожуючи фізичною розправою.²⁷ Так, у с. Калюжин Кременчуцької округи «всіх силували, всякими залякуваннями брали. Каже: «Не хочу в СОЗ», — а йому кажуть: «Бери палочку, бриль та йди куди хочеш», — розповідав селянин В. О. Невкритий.²⁸ Як один із засобів колективізації, досить часто застосовували арешти селян. Наприклад, з повідомлення сількора М. С. Побігайла до редакції газети «Радянське село» відомо про варіант прискорення темпів колективізації у с. Липці Харківського району: на зборах партосередку, сільради, комсомольців та інших активістів зачитували директиву районного парткомітету, яка вимагала «негайного прискорення темпів колективізації». Відповідно збори ухвалювали проведення цього заходу у найкоротший термін, а на другий день бригади заходили до кожного дядька й говорили: «Коли не будеш у колективі, загонимо на Соловки або трошки далі».²⁹

По селах Харківщини з'явилися цілі ватаги активістів, затягнених «лівацьких закрутників», як їх назвуть пізніше. Органи влади усіх ланок були прекрасно інформовані про свавілля, що відбувалось на селі, але розцінювали його лише як «невміння керувати колективним рухом». Навіть офіційна радянська історіографія не могла не згадати, що без примусовості, без адміністративного тиску колективізувати селянські господарства взагалі було б неможливо.³⁰ Отже, колективізація проводилась примусово, ні про яку добровільність та обережність під час «втягування до колгоспів» не могло бути й мови, небажання селян попросту ігнорувалось.

Втягаючи селян до колгоспів, до них застосовували моральні й фізичні знущання. У Федунківській сільраді Полтавської округи керівники сільради разом з уповноваженим райпарткому «міряли селян аршином, дивились у зуби, як худобі»,³¹ у Богодучівському районі Харківської округи виїзна сесія суду мусила навіть присудити одному з уповноважених, що чинив сваволю, п'ять років виправних робіт (як говорили селяни, «це був бандит, який всі села тероризував, справжній бандит»)³².

До сіл, де відсоток колективізації з точки зору районних інстанцій залишався низьким, надсилали так звані «буксирні бригади» та «бригади легкої кавалерії».³³ Тактику цих «бригад» можна прирівнювати до бандитських наскоків — після їх від'їзду селянські господарства залишалися вицентрованими і розореними, зате відсоток колективізації неймовірно зро-

став. Так, у с. Литвинівка Валківського району до появи «буксирної бригади» було колективізовано 22% селянських дворів, а через кілька тижнів її діяльності цей показник підскочив до 72%.³⁴

Значну роль у форсуванні темпів колективізації Харківщини відіграли «двадцятип'ятитисячники» та робітничі бригади, яких надсилали на села профспілки. Переважно це були члени КП/б/У та ЛКСМУ. Їм відводилась роль «бути політичними керівниками села». Характеризуючи їх діяльність, селяни говорили: «Приїхали пани і привезли з собою нагайку».³⁵

Колективізація селянських господарств Харківщини йшла рука об руку з розкуркуленням. Постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи по здійсненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» виконкомам надавались права застосовувати всі засоби «боротьби з куркульством» аж до повної конфіскації майна та виселення за межі районів і округ.³⁶ Основним методом у політиці «ліквідації куркульства як класу» стала експропріація селянських господарств, тобто — грабунок і насильство. Моральні принципи мали підмінятись «класовим чуттям» і революційною законністю. «Ну, що це — знову панищина?» — обурювались селяни (Великобагачанський район).³⁷ В. Молотов у бесіді з журналістом 30 вересня 1931 р. на питання, чи не була колективізація передчасною або не такою, як планував В. Ленін, без сумніву відповів, що ні, не була, і Ленін би провів її так само, як і Сталін, «Ленін також був дуже рішучим», а хто так не вважає, то це — опортуністи, «вони просто не розуміють».³⁸

Майно розкуркулених часто присвоювалось активістами, які займались розкуркуленням. Ставлення районних працівників до таких фактів неприхованого грабінництва і мародерства було надто легковажним, точніше — злочинним. Так, звітуючи про хід колективізації у Богодухівському районі, місцеві працівники доповідали: «Були випадки, коли комсомольці трошки балагурством займалися — то пояс, то годинник візьмуть... дехто собі присвоїть».³⁹ Звичайно, ніяких судових справ на цих злодіїв не відкривали. Селяни ж однозначно оцінювали бригади по розкуркуленню: «Це була одна банда, в повному розумінні цього слова. Такими самими були й представники від КНС».⁴⁰

Переважає більшість розкуркулених господарств насправді

належала середнякам, біднякам, червоноармійцям або членам їх сімей, навіть тим, що в минулому самі проводили розкуркулення.

Розкуркулення застосовували і щодо тих селян, які не виконали планів хлібоздач та м'ясозаготівель, вчасно не сплатили податки, тобто розпочалися масові репресії, спрямовані проти переважної більшості селян. Обшуки по виявленню хліба проводилися стихійно, за бажанням того чи іншого активіста.⁴¹ Під час обшуків у селян ламали печі, відбирали повністю весь хліб, порпались у скринях, самочинно зривали замки на коморах, застосовували щодо господарів фізичну розправу.⁴²

Широко застосовувалась практика нічних обшуків з метою виявлення хліба, використовуючи, так би мовити, психологічний фактор несподіванки. Якщо у селі все-таки недостатньо збирали хліба, тоді до керівників села застосовували покарання, нерідко — позбавлення волі.⁴³ Тому плани хлібозаготівель намагались будь-що не лише виконати, але й перевиконати.

Опір свавілля влади селяни чинили у різних формах. Він мав тенденцію до наростання та поширення по мірі того, як зростали темпи колективізації.

Виявами опору селянства були акція проти насильницької колективізації, скарги селян до вищих органів влади, здійснення терористичних актів щодо керівництва сіл, активістів, уповноважених у формах підпалів, рукоприкладства, замахів на вбивство та вбивств.⁴⁴ Прокотилась Харківщиною хвиля організованих виступів селянства, у яких брали участь тисячі осіб.⁴⁵ Значного розповсюдження набули у різних формах опору «жіночі бунти» — участь селянок у виступах проти свавілля на селі (Богодухівський район, Валківський, Дергачівський та інші).⁴⁶

В таких умовах до осені 1931 р. переважну більшість районів Харківщини було колективізовано. На кінець 1931р. колективізація регіону вважалась завершеною.

Суцільна колективізація селянських господарств була примусовою і насильницькою, супроводжувалась масовим розкуркуленням селянських господарств. Постраждали всі верстви селянства від найзаможніших до типових бідняків. Широке застосування репресій, безмежне свавілля та самоуправство представників влади змушували селян усіма засобами захищати себе і своє майно. За допомогою вимушеного репресивного апарату радянській владі вдалося зламати опір селян, який

у 1930 р. мав шанси перерости у селянське повстання.

В Харківській області вже з початку 30-х років відбувається процес дезорганізації сільського господарства, фактичного розорення і занепаду села. Розорене колективізацією, пограбоване надмірними хлібозаготівлями, залякане репресіями і терором, деморалізоване селянство Харківщини переживало найтяжчі часи за всю свою історію. За двоступінчастої системи управління, до створення областей, керувати з Харкова сотнями сільських районів було справою нелегкою. Як відзначали на III конференції КП/б/У керівники республіки, райони виявилися без достатнього керівництва в найбільш відповідальний момент запровадження колгоспного ладу.⁴⁷ У 1932 р. апарат обласних організацій лише формувався. Прямі зв'язки центру з районами були порушені, що сприяло наростанню дезорганізації в сільському господарстві.

Колгоспи залишалися слабкими: недостатньо забезпеченими технікою та реманентом, кваліфікованими кадрами, знаходилися на дуже низькому виробничому рівні, мали низьку врожайність сільськогосподарських культур.⁴⁸ До червня 1932 р. обласна та районні колгоспспілки не мали навіть обліку голів колгоспів, плінність яких не припинялась. Керівництво колгоспами здійснювалось адміністративними методами. Управління з районних апаратів стимулювали проведення політико-господарських кампаній по колгоспах Харківщини засобами грубого натиску, самоуправства, залякування, деморалізації, підкреслюючи своє всевладдя, виявляючи брутальність у спілкуванні з селянами.⁴⁹

Трудова дисципліна в колгоспах упала до найнижчого рівня. Згідно з матеріалами вибіркового обстеження по Харківській області близько 10% колгоспників не виробили за 1932 р. жодного трудодня, а 29% було нараховано не більше 60 трудоднів.⁵⁰ Аналіз джерел свідчить, що такий стан організації виробництва по колгоспах області в цей період був типовим.

Відсутність у селян матеріальної зацікавленості у піднесенні громадського виробництва, вилучення хліба та інших продуктів методами продрозверстки все більше розхитували підвалини колгоспного ладу, поглиблюючи дезорганізацію та безгосподарність. Голодуючі колгоспники не мали стимулів для сумлінного господарювання, тому, в переважній більшості, небало ставилися до виконуваної роботи або, виснажені голо-

дом, були не здатними ефективно вести господарство. Партійне керівництво розцінювало це як прояв відкритого саботажу політики індустріалізації з боку селянства.⁵¹

Збір врожаю 1932 р. відбувався повільно, з великими втратами.⁵² Яскравим показником, що свідчить про занепад сільськогосподарського виробництва, стало зниження врожайності. Вона була нижчою, ніж у доколгоспний період.⁵³

На трудовні нараховувалось дуже мало хліба — 200-250 г.⁵⁴ Але навіть ці нарахунки колгоспникам зменшували при проведенні остаточних підрахунків. В документах зафіксовано масове свавільне зменшення вироблених трудовнів.⁵⁵ Значну частину нарахованого на трудовні поглинав адміністративно-управлінський апарат.⁵⁶ Районні органи влади забороняли видавати колгоспникам більше 400 г хліба на трудовень. В протилежному разі це розцінювалось як злочин.⁵⁷ За свідченням очевидця, під час жнив на полях Карлівської машинно-тракторної станції, щоб заробити хліба, працювало всього 25 осіб, переважно жінки, «це не люди, а ходячі трупи.., від поганої їжі — ріденької затірки без хліба — люди падали безсилі. Хто був сміливіший, той ховав до кишені жменю зерна».⁵⁸ Подібний стан справ відзначався і по інших районах Харківської області.

Велика кількість господарств ще й до середини квітня 1933 р. не закінчила розрахунки з колгоспниками.⁵⁹ Селянин-колгоспник міг розраховувати тільки на своє присадибне господарство. Але в умовах голоду, поглиблення дезорганізації сільськогосподарського виробництва обікрадені державою селяни нерідко просто не мали ні сил, ні можливостей більшими ефективно використовувати свої присадибні ділянки. Свідок подій А.І. Дука (с.Устимівка, Зачепилівський район) згадує: «На городах тільки у начальників було зорано і посаджено. Садити було нічим. За відро картоплі просили 500 крб., за склянку квасолі — 100».⁶⁰ Тому весною садили лушпиння з картоплі, звичайно, у кого воно залишилося, а не було використане в їжу.⁶¹

Навесні 1933 р. по селах області виявився значний дефіцит робочої сили: частина селян подалась до міст, влаштувались на виробництві, інші померли від голоду або були знесилені і виснажені, кількість працездатних не могла задовольнити потреби сільського господарства. Голодуючі селяни не були

спроможними повноцінно працювати. Про це постійно повідомляли правління колгоспів у заявах до райцентрів, наголошуючи, що сільськогосподарські роботи перебувають під загрозою повного зриву.⁶² В цілому ряді колгоспів Харківщини саме через нестачу продуктів харчування робота була зовсім зупинена.⁶³

В тяжкому стані перебувало тваринництво. Коні, корови, бики та воли, свині масово гинули за відсутності належного догляду, сприятливих умов утримання, незабезпеченості якісними і в потрібній кількості кормами, внаслідок поширення захворювань і відсутності ветеринарного обстеження. В минулому мешканець с. Білка Тростянецького району С. Дубовик свідчить: «Порядку не було, то був балаган — худоба не доглядалася, не було нормального нічого, тому занепад великий у господарському відношенні».⁶⁴

В незадовільному стані знаходився по колгоспах області сільськогосподарський реманент та складна техніка, які у переважній більшості випадків невчасно і неякісно ремонтувались. У ряді колгоспів, наприклад, ім. Леніна с. Омельник, на молотарках завелися лелечі та воронячі гнізда. Цінний реманент, машини «залишалися після використання не перечищеними, не змащеними, залишені під відкритим небом, в непогоду, під дощ, сніг, все це гниє, ржавіє і передчасно зношується».⁶⁵ Безперечним фактом, що свідчив про занепад та дезорганізацію сільського господарства Харківської області, був стан колгоспної торгівлі. Колгоспи, колгоспники та одноосібники продавали в основному молочні продукти, овочі, м'ясо, бо весь хліб було вилучено у заготівлю. З відповідної записки Центральної контрольної комісії Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції до Раднаркому СРСР «Про стан колгоспної торгівлі» відомо про надзвичайно низький відсоток колгоспів, які у 1932 р. реалізували лишки своєї продукції. По Харківщині він становив 19% і був найнижчим по всій Україні.⁶⁶

Й. Сталін у листопаді 1928 р., критикуючи погляди «усякого роду буржуазних спеців», які попереджали, що розвиток сільського господарства по більшовицькій схемі неминуче призведе до дезорганізації сільськогосподарського виробництва, заявив: «Добра була б радянська влада, коли б вона привела сільське господарство до деградації на одинадцятому році свого існування! Та таку владу слід було б прогнати, а не підтриму-

вати». ⁶⁷ Деградація сільського господарства дійшла апогею в 1932-1933 рр. Але влада залишилася та ж сама.

Глибокий занепад продуктивних сил у сільському господарстві сприяв поширенню голодомору.

1932 р. не був неврожайним для України, зокрема, для Харківщини. На III конференції КП/б/У В. Молотов досить чітко зазначив, що перспективи врожаю 1932 р. навіть кращі, ніж 1931 р. ⁶⁸ Урожай на полях області видався досить добрим, особливо в районах сучасної Полтавщини. ⁶⁹ Очевидець подій (с. Шепелівка, Глобинський район) свідчить: «Хто пише про недорід — совісті в нього немає і зараз готовий вишуквати «ворогів народу», та — слава Богу! — не ті часи». ⁷⁰

Однак хлібозаготівельні завдання на Харківщині, як і по всій Україні, відзначались нереальністю й нестабільністю, що також впливало на дезорганізацію сільськогосподарського виробництва, створювало атмосферу нервозності і метушні. По районах і колгоспах плани розподілялись механічно, не враховуючи ні можливостей, ні стану того чи іншого господарства. Якщо якийсь район чи колгосп не виконував плану хлібоздач, то зерно додатково вилучали у тих, хто свій план уже виконав, встановлюючи так звані зустрічні плани. У такий спосіб намагались виправити становище в цілому по області. ⁷¹

Партійно-державні керівники України, в тому числі Харківщини, свідомо приховували від громадськості трагічну ситуацію, що склалася. Генеральний секретар ЦК КП/б/У С. Косіор доповідав Й. Сталіну: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села, які голодують, проте це тільки результат місцевого головоутяпства, перегинів, особливо щодо колгоспів. Будь-які розмови про «голод» на Україні треба категорично відкинути». ⁷² Перший секретар Харківського обкому і другий секретар ЦК КП/б/У Р. Терехов, виступаючи на III конференції КП/б/У, із запалом наполягав і переконував, що всілякі розмови про нереальність плану хлібоздач є безпідставними, мовляв, «ці балачки виходять від класового ворога» — опортуністів, шовіністів, націоналістів, являють собою контрреволюційну агітацію і нічого більше. ⁷³ Але вже через кілька місяців, наприкінці листопада 1932 р., той же Р. Терехов доповідав Й. Сталіну про голод в Україні. Сталін не захотів його слухати, звинувативши у вигадках.

У вирішенні долі села переміг не здоровий глузд, а класовий підхід, що невдовзі виявило жахливі наслідки для мільйонів селян України. Навіть якби селяни Харківщини здали в план хлібоздач не тільки товарний хліб, а взагалі весь наявний, то і тоді виконати поставлені державою завдання було б неможливо. По районах в рахунок хлібозаготівель почали здавати і посівне зерно.⁷⁴ Широко пропагувались «штурмові декади», «ударні дні», «куткові хлібні походи», тобто грабіж селян, як заходи, що мали забезпечити посилення темпів вивозу хліба.⁷⁵ Виконання плану хлібоздач розглядалось як найважливіше доручення партії, тому відповідальні працівники на місцях будь-що намагались його виконати.

І все ж частина голів сільрад та керівників колгоспів різко критикували доведені їм плани і відмовлялися їх виконувати. Така поведінка розцінювалась вищим керівництвом як недовір'я до партії і радянської влади, кваліфікувалась як «підривні дії».⁷⁶ ЦК партії вимагав притягати до судової відповідальності і негайно публікувати в пресі повідомлення про їх виключення з партії, арешти і судові справи, які перетворювались у справжні політичні процеси.⁷⁷ Органи ДПУ брали у цій акції найактивнішу участь.⁷⁸

Всю систему управління сільським господарством було побудовано так, що в результаті всі, хто не підтримував заходи партії або хоча б сумнівався у їх доцільності, опинялись поза законом. Адже системі потрібні були слухняні виконавці, починаючи від найвищих і завершуючи найнижчими, так званими місцевими, ланками державного управління. Тому кожна складова частина цієї системи була невідривно пов'язана як з попередньою, так і з наступною, являючи собою єдиний, органічно пов'язаний механізм тоталітарного режиму, здатний зламати будь-які перешкоди на своєму шляху.

Восени 1932 р. П. Постишев закликав: «Треба посадити мужика на картопельку, а хліб здати державі».⁷⁹ Вилучали посівний матеріал, фураж, продовольчі фонди і розданий на трудодні хліб навіть у тих колгоспах, які виконали хлібозаготівельні плани, свідомо прирікаючи людей на голодну смерть.⁸⁰ Але, ставши на шлях репресій, партійно-державне керівництво не бажало звертати уваги на долю селянства.

В умовах тотального вилучення зерна колгоспникам доводилось викрадати власну продукцію, рятуючи сім'ї від голодної

смерті. У відповідь, з початком хлібозаготівлі з урожаю 1932 р., ВЦВК і Раднарком СРСР 7 серпня прийняли написану Сталіним постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності».⁸¹ Засуджені карались розстрілом, а «за пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше, ніж 10 років. Цей закон став могутнім важелем здійснення репресивної політики.

Партійно-державне керівництво Харківської області, цілком свідомо створивши на селі жахливі умови існування, які призвели до загибелі тисяч ні в чому не винних людей, розцінювало спроби уникнути голодної смерті як контрреволюцію і саботаж. Селянам заборонялось підбирати навіть пожнивні залишки на полях, які все одно мали бути переораними.⁸² Жорстоко карали не тільки дорослих селян, а навіть дітей, спійманих за такою справою.⁸³

6 грудня 1932 р. Раднарком УСРР прийняв постанову «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі».⁸⁴ Уряд заборонив завозити в такі села продукти харчування, будь-які промислові товари, заборонив колгоспну торгівлю, припинив кредитування і вимагав дострокового стягнення всіх кредитів та виконання інших фінансових зобов'язань. Селяни позбавлялись права на виїзд за межі своїх сіл і, якщо продовольчі запаси вичерпувались, люди мали гинути від голоду. Статут «чорної дошки» фактично означав блокаду, яку застосовують щодо населення тільки загарбницькі армії на ворожій території. Покарані у такий спосіб місцевості мали стати засобом залякування для інших. Така кара спіткала третину всіх колгоспів області.⁸⁵

На Харківщині повсюдно застосовували описування та продаж майна і будівель за невиконання планів хлібо- і м'ясозаготівель, за несплату обов'язкової позики державі. Опису і розпродажу підлягало абсолютно все: від будівель і реманенту до скринь, ряден і підметок.⁸⁶ Досить часто описане майно зразу ж розкрадалось тими, хто його конфіскував.⁸⁷

Розкуркулювали селян Харківщини ще і в середині 1933 р., коли лютував голод.⁸⁸ Під виглядом розкуркулення селян відверто грабували. Мешканець хутора Суховії Глобинського району так, наприклад, характеризував беззаконня, що відбувалось повсюдно на селі: «Хутір мав вивезти в заготівлю хліб,

якого вже давно не було. Ночами — з ліхтарем, з галасом — торохтить парокінна підвода з „Їбуксирами“. Де побував цей погром, там хата лишилася спустошена. ІЛіквідуємо куркулів як клас“, — це стосувалося кожного». ⁸⁹

Діяльність хлібзаготівельних бригад полягала не тільки у тотальному вилученні зерна, а взагалі всіх наявних продуктів харчування. В атмосфері повного безправ'я селян вона супроводжувалась справжнім бандитизмом і злочинами, за які у кожній цивілізованій правовій державі винуватці мали б понести негайне і найсуворіше покарання. Натомість на місцях сформувався апарат, який не підлягав ніякому контролю з боку трудящих мас.

У кожному селі завжди знаходились люди, яких не приваблювала можливість тяжкою працею добувати собі хліб насущний. Набагато легше було розкуркулювати, вилучати, нищипорити по чужих домівках, витрушуючи останні запаси харчів у односельців. Переважну більшість таких «активістів» становили ледарі, п'яниці, злочинці, які командували у щойно створених колгоспах, розтягали, розкрадали майно розкуркулених господарів і вселялися в їхні хати. Тепер, озброєні наганами, вони вже диктували односельцям свою волю і свою мораль. Наприклад, у заяві червоноармійця Костівської сільради Валківського району від 8 березня 1933 р. до голови районної Контрольної комісії міститься вичерпна характеристика сільських активістів: «Вони були перші п'яниці, бешкетники..., а тепер вони — актив села, і їм дозволяють витворяти, що вони захотять». ⁹⁰ В минулому житель с. Григорівка Старокостянтинівського району свідчить: «Було, активісти нап'ються на гроші одного селянина і приходять п'яні викидати з хати іншого господаря. Тепер говорять, що то все вина Сталіна. А де ж ті члени парткомів і райкомів, що кожен день приїжджали в село і слідкували, як виконується їхня робота?» ⁹¹.

«В селі люди вже опухли, але „Активісти“ все ходили по хатах, проводили заготівлі. Забирали не в мішках, їх уже давно було забрано, а у вузликах», — згадує жителька с. Великий Кобелячок Новосанжарського району. ⁹² Знищуючись над селянами, «буксири» навіть не забирали, а знищували на очах у голодуючих знайдену їжу або «роз'їдали» конфісковані харчі в присутності їх власників. ⁹³ Причому самі «активісти» одержували від держави продовольчі пайки. ⁹⁴

Вимагаючи у селян хліб, у хлібозаготівельних штабах та сілрадах застосовувались не тільки моральні знущання, а й справжні фізичні катування: «нездатчиків» виводили босих на мороз, примушували кукурікати та гавкати, годинами забороняли сідати, прищемлювали пальці дверима, закопували людей у землю тощо.⁹⁵ Районне керівництво ще й заохочувало подібні дії. Так, голова Нововодолазького райвиконкому давав настанови: «Катувати нездатчиків хліба доки не зомліють».⁹⁶

В умовах фізичного і морально-психологічного терору селяни Харківської області вимушені були стати на шлях опору тоталітарній системі, всіма можливими засобами захищаючи вже не тільки своє майно, а тепер уже і життя перед загрозою фізичного знищення.⁹⁷ Опір здійснювався у двох основних формах: пасивній (критика заходів радянської влади, її засудження) і активній (саботаж хлібозаготівельних планів, приховування хліба, терористичні акти, масові виступи селянства з метою повернути відібраний державою хліб). І все ж опір 1932-1933 рр. був, скоріше, опором відчаю. Страх голодної смерті штовхав селян на занадто ризиковані вчинки, примушував виявляти відкриту непокору владі, яка демагогічно називала себе робітничо-селянською. Але позаяк переважна більшість селян уже не мала ні сил, ні засобів протистояти сталінському режиму, опір початку 30-х років не набрав таких масштабів і розмаху, як у роки громадянської війни. Влада, використавши уроки минулого, цього разу не допустила колишніх прорахунків*.*

Отже, причини голодомору на Харківщині в основному мали економічний характер, але оскільки вони невідривно пов'язані з соціально-економічними, їх слід розглядати комплексно. Також слід брати до уваги і суспільно-політичні мотивації

⁹⁵ Ущойно оприлюднених матеріалах, які зберігаються в Державному архіві Федеральної служби безпеки Росії, зазначається, що лише в 1932-1933 рр. по Україні чекістами «було викрито та ліквідовано могутню контрреволюційну повстанську та шкідницьку організацію, що охоплювала своїм впливом 133 райони України. Організація налічувала до 3000 чол. і мала свої контрреволюційні осередки у 114 колгоспах, 102 МТС, 167 районних центрах України. Контрреволюційна організація мала зв'язок із закордонним і Московським контрреволюційним центром і діяльно готувала повстання навесні 1933 року». (Цитується за: Золотарьов В., ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: Люди та долі. 1919-1941. — Х., 2003. — С. 175-176) — Прим. упорядника.

сталінського режиму. В офіційній ідеології мова йшла про побудову в СРСР соціалістичного суспільства як першої фази комунізму. Таким чином, щоб осягнути витoki і причини трагедії голодомору 1932-1933 рр., варто розглядати її не тільки як наслідок теорії і практики сталінізму, а й у загальнополітичному контексті комуністичної доктрини в цілому. Тоталітарна система з гіпертрофованим класовим підходом до життя суспільства, цілковитою зневагою до окремої особистості, знищувала на своєму шляху все, що заважало її розвитку і зміцненню. Існувати за інших умов вона здатною не була. Людина розглядається нею лише як економічний фактор. Життя конкретної особи, навіть сотень тисяч, нічого не варте у порівнянні з досягненням комуністичного ідеалу, головне — вміло організувати маси і примусити їх виконувати будь-яку, хоча б найбруднішу у моральному відношенні роботу.

Ніде в СРСР щодо сільського населення не застосовувався такий жорстокий терор, як в Україні.⁹⁸ Але й інші місцевості Радянського Союзу досить серйозно постраждали від голоду. Ним були охоплені значні регіони: Казахстан, Північний Кавказ, Поволжя, деякі райони Західного Сибіру, Дону, Кубань, південь Центрально-Чорноземної області і Уралу*, — де в цілому проживало 50 млн.чол.⁹⁹

Україну більшовики обрали за взірць проведення повної трансформації суспільства. Для цього необхідно було зламати і упорити перш за все українське селянство, яке існуюча влада розглядала як основну базу сепаратизму.¹⁰⁰ Звідси витікають соціально-політичні причини голодомору 1932-1933 рр.: цілеспрямоване, безапеляційне здійснення політики «ліквідації куркульства як класу», штучне нагнітання ворожнечі серед населення, його деморалізація і розподіл на антагоністичні класи, маніакальне вишукування «шкідників» та саботажників, зміни в національній політиці, зокрема, згортання українізації, боротьба з так званим українським «буржуазним

* Серед дослідників голодомору 1932-1933 рр. існує гіпотеза про те, що за межами України голод найбільше лютував у тих географічних регіонах, де компактно проживали українці, — Поволжі (Саратовська, Сталінградська області), Оренбурзькій (Південний Урал), Павлодарській (Казахстан) областях тощо. (Див. про це, наприклад: Гула В. Запрограмована смерть: Нотатки з міжнародного симпозіуму про голод 1932-1933 років на Україні // Золоті ворота. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 73). — Прим. упорядника.

націоналізмом». Звідси витікає ще одна причина, яка вплинула на виникнення і поширення голодомору на Харківщині, — політика денационалізації, яка почала здійснюватися з 1930 р. Вона не відноситься до основних причин голодомору в області, але якісно доповнює їх. На перший погляд, між колективізацією, розкуркуленням, злочинними хлібозаготівлями, репресіями і денационалізацією не існує прямого зв'язку. Але цілком вірогідно, що вказані методи соціально-економічних перетворень являли собою частину загального, єдиного плану, оскільки застосовувались одночасно.

Успіх політики «українізації» дійсно свідчив про існування ризику сепаратизму в тоталітарній державі. Особливо сильно національно-патріотичні тенденції проявлялись у сільській місцевості, де основну масу населення становили етнічні українці.

Політику денационалізації було застосовано як засіб назавжди покінути з проявами національних почуттів в Україні і запобігти перспективам її державного відокремлення. Голодомор ознаменував курс на згортання «українізації».

Отже, причинами голодомору 1932-1933 рр. на Харківщині були: примусова суцільна колективізація сільського господарства; ліквідація найкращих, найініціативніших господарів в ході розкуркулення; дезорганізація і занепад сільськогосподарського виробництва внаслідок колективізації; надмірні обсяги хлібозаготівель 1932-1933рр.; злочинні методи вилучення хліба в умовах широкомасштабних репресій щодо селянства. Не виключено, що, створюючи ситуацію голодомору в Україні, тоталітарний режим також керувався мотивами, пов'язаними із денационалізацією.

Голод — жахливе соціальне явище, але в офіційних документах 1932-1933 рр. його факт не визнавався. Згадувались лише «продовольчі труднощі», «харчові ускладнення», «напружений стан з харчуванням» у ряді районів області, що склався внаслідок недороду, а найбільше — «шкідництва» і саботажу з боку «класових ворогів».

Перші повідомлення про голодування населення Харківщини почали з'являтися уже з кінця 1931р. (Валківський район, Великобагачанський, Роменський, Хорольський та ін.)¹⁰¹ Керівництво усіх рівнів мало достатню інформацію про голод, його масштаби і умови протікання. Про це свідчать довідки інформаційно-посівних груп ЦК КП/б/У, районні та облас-

ні звіти, матеріали обстежень Контрольних комісій — Робітничо-селянської інспекції, акти перевірок, інформаційні зведення, прохання від колгоспів та сільрад про допомогу продуктами харчування, дописи сількорів і величезна кількість скарг та листів селян до районного, обласного, республіканського та найвищого партійно-державного керівництва, що, переважно, залишались без відповіді або повертались до районів.¹⁰² Так, у листі колгоспників с. Горби Глобинського району зазначається: «Не маємо уже з 1 січня 1932 р. в своєму колгоспі ні фунта хліба», у Глобинському і Семенівському районах «ноголовний голод серед народу..., питаємо, за що ми боролась на фронтах: за те, щоб сидіти голодними, щоб бачити, як вмирають діти в корчах з голоду».¹⁰³ Подібні листи надходили й до Й. Сталіна.¹⁰⁴

Колгоспи здавали весь хліб у заготівлю, розраховуючи, що частину його повернуть, як плату за трудодні. Керівники районів вимагали залишати для харчування хліба не більше, як на один місяць.¹⁰⁵ Зерно з комор вивезли, а виділяти на аванси не поспішали.

У 1932 р. повідомлення про голодування селян Харківщини і наявність пухлих від голоду стали масовими.¹⁰⁶ Змучені репресіями, голодуючі селяни у проханнях і скаргах іноді боялися вказувати свої прізвища і навіть точну адресу. У листі колгоспника з Лебединського району до голови ВУЦВК від 8 серпня 1932 р. зазначається: «Цього листа написано як вихід, щоб опісля не сказали, що ви не знали та райони винні..., прізвища сказати не можемо, поки не прийдете, а то скажете — опортуніст».¹⁰⁷

До приймальні ВУЦВК надходили і колективні скарги від цілих районів. Наприклад, 17 квітня 1932 р. колгоспники Зіньківського району повідомляли: «Голодуємо так, як ніколи селянство від природи не голодувало».¹⁰⁸ Збереглася велика кількість документів, у яких голови колгоспів та сільрад, правління зверталися з проханнями до райвиконкомів, райпарткомів, райземвідділів про надання допомоги продуктами харчування, повідомляючи про свій нужденний стан. Так, правління артїлі ім. Будьонного Великокринківської сільради Глобинського району у заяві від 23 березня 1932 р. повідомляло, що «колгоспники знаходяться у такому стані — хліба вже давно не бачили, їдять дохлих собак».¹⁰⁹

Особливо велика кількість прохань про надання допомоги, вже навіть не хлібом, а хоч якимись продуктами харчування, припадає на 1933 р. Як характерні, з цього приводу можна розглядати архівні матеріали Балаклійського району. Комунa ім. Т. Шевченка Червоноярської сільради повідомляє: «У комуні не мається ніяких (харчових) ресурсів»¹¹⁰, артіль «Червона хвиля» Шурівської сільради «не має ні одного кілограма хліба»¹¹¹, артіль «Хвиля пролетарів» Киселівської сільради — «харчів немає ніяких»¹¹², у комуні «Жовтень» Петрівської сільради «запас харчів закінчився, ні на один день не залишилося», не зважаючи на те, що комунa «весь час з напруженістю, щиро боролась за виконання завдань»¹¹³, Вовчанська сільрада доводить до відома, що люди вмирають від голоду по 12 чоловік на день, 180 чоловік пухлих.¹¹⁴ У комуні «Червоний фронтвик» Бригадирівської сільради «на 5 червня захворіли від недоїдання до 40 душ та заслаблих до 100 душ, які не можуть працювати..., маютья випадки смертей кращих 8 комунарів».¹¹⁵ Із заяви керівництва колгоспу «Соціалістичні лани» Олександрівської сільради відомо, що «виходять з ладу кожен день 8-10 колгоспників», через гостру нестачу продуктів харчування 20 родин лезать пухлими.¹¹⁶

Прохання від колгоспів надсилались повторно, але допомога не надходила або була надто запізнолюю. Як засіб забезпечення продуктами харчування, правління іноді посиляли селян ловити рибу.¹¹⁷ Селяни помирали з голоду у хатах, стіни яких були обклеєні облігаціями, оскільки, незважаючи на злиденний стан селянства, правління колгоспів та сільрад примушували купувати облігації державної позики, які надсилали з райцентрів для розповсюдження.¹¹⁸

Колгоспне харчування знаходилось на дуже низькому рівні або, точніше — було просто символічним. На трудодні колгоспникам мали видавати 200-250 г хліба, у більш-менш забезпечених колгоспах ударники іноді отримували 350 г, але тільки за умов, коли було з чого видавати.¹¹⁹

За картковою системою, запровадженною у містах, робітники та службовці одержували від 400 г до 800 г хліба, військово-службовці — 1 кг, утриманці — 200 г.¹²⁰ Отже, колгоспники мали одержувати стільки ж хліба, скільки утриманці у містах. Цей факт красномовно свідчить, як оцінювала держава працю виробників сільськогосподарської продукції. Якщо селяни

і отримували у колгоспі свою пайку хліба, то він, як правило, був незадовільної якості, з прилого борошна, висівок, з остюками, гливкий. Але навіть такий хліб видавали далеко не скрізь. Наприклад, з акту обстеження Контрольної комісії — Робітничо-селянської інспекції артїлі «Червона зірка» Потіцької сільради Кременчуцького району від 20 липня 1932 р. відомо, що хліб пекли з прилого борошна, а «останні два дні були зовсім без хліба», харчування виробничих бригад не налагоджено, працівники кухні готували переважно рідкий суп.¹²¹ Очевидець свідчить: тим, хто працював у колгоспі с. Огуєвка Новотагальницької сільради Новосанжарського району «давали по черпаку юшки із сої, 200 г гливкого хліба».¹²² У колгоспі «Червона Україна» (с. Запсілля, Манжелітський район) замість хліба «використовуються відходи від зерна після переобмолоту та перевіювання».¹²³

У звіті інспекції по постачанню та кооперації при Контрольній комісії — Робітничо-селянської інспекції Кременчуцького району зазначається: перевіркою, яка проходила з 23 березня по 1 квітня 1933 р. з охопленням 52 колгоспів, встановлено, що забезпеченість громадського харчування по колгоспах «цілком незадовільна», більшість колгоспів узагалі «харчуванням не забезпечені, ніякого фонду громадського харчування не мається».¹²⁴ Документи свідчать: такий стан по колгоспах Харківщини був типовим.

Від райвиконкомів до колгоспів надходили поради «щодо мобілізації продуктів харчування серед самих колгоспників та вишукування харчування у самому колгоспі».¹²⁵ Так, у Кобеляцькому районі у 1933 р. колгоспників посилали збирати для харчування гичку з торішніх буряків. Нерідко ослаблі люди «по дорозі на поле помирали, не доходили».¹²⁶ Часом виявлялося, що колгоспники не заробили не лише на трудові день, а навіть на ту страву, якою їх кормили, і за неї ще потрібно було відробляти.¹²⁷

Про якість «гарячих страв» є типовим свідчення мешканця Кобеляцького району Т.Т. Сердюка: «Працювали у бригаді, а там давали баланду».¹²⁸ З таємного інформаційного зведення до ЦК КП/б/У від 13 серпня 1932 р. відомо, що селянин с. Дмитрівка Кременчуцького району звертався до колгоспних кухарів, які готували страву: «Чи не залишилося у вас обідів? Коли є, то насипте дві миски борщу та каші..., одна буде

Сталіну, а друга — Молотову, хай їдять [...], хай знають, як зводити людей докupi в оці СОЗи і годувати бридким борщем та цвілим хлібом».¹²⁹

Матеріальне і харчове забезпечення рядових колгоспників значно відрізнялось від постачання голів колгоспів, членів правлiнь, бригадирів, рахівників, активістів. У господарствах, де рядовим колгоспникам видавали 200-300 г хліба, бригадирам визначали 600 г.¹³⁰ Управлінський апарат отримував хліба авансом значно більше.¹³¹ До того ж ця категорія працівників одержувала заробітну плату. Керівництво колгоспів та машинно-тракторних станцій, а часто і всі комуністи, комсомольці, комнезамівці, безпартійний актив села отримували спеціальні пайки, що також полегшувало їх забезпечення продуктами харчування.¹³²

У більшості випадків, підкреслюючи зверхність над рядовими колгоспниками, голови колгоспів та члени управ у їдальнях харчувалися окремо, споживаючи страви з якісних продуктів, нерідко вирішуючи на власний розсуд, хто має одержати страву, а хто ні. Характерною з цього приводу є доповідна записка інспектора Контрольної комісії — Робітничо-селянської інспекції Кременчуцького району від 12 липня 1933 р. про обстеження колгоспу «Перемога» Демидівської сільради. Голова колгоспу Бухарін (робітник, направлений на село для керівної роботи) «сидить на кухні біля віконця, де роздають обіди, та пальцем вказує на колгоспників, кому давати обід, а кому не давати, а потім сам залишається з членами управи в окремій кімнаті та їдять м'ясні обіди та сир, а колгоспникам віддають сироватку».¹³³

В незадовільному стані перебувало громадське харчування і в радгоспах, але його було налагоджено краще, ніж в колективних господарствах. Робітники радгоспів також страждали від голоду, пухли і помирали голодною смертю або від отруєння неякісними харчовими продуктами. І все ж іноді селяни рятували своє життя, втікаючи з колгоспів і влаштовуючись у радгоспах.

У тяжкому стані щодо забезпечення продуктами харчування знаходилася сільська інтелігенція. У відповідності з постановою ЦК партії та уряду, постачання цієї категорії сільського населення було покладено на колгоспи.¹³⁴ Але колективні господарства перебували у нужденному стані і не мали відповідної

забезпеченості харчовими продуктами. Тому сільська інтелігенція голодувала. Наприклад, з повідомлення уповноваженого Чорнухинського райвиконкому від 15 квітня 1932 р. відомо, що Чорнуська, Пізницька, Гілецька, Поставмуцька, Воронківська та інші сільради до постачання вчителів «поставились байдуже», не видали продуктів харчування і за грудень.¹³⁵ Насправді продукти попросту були вичерпані.

Районне керівництво Валківського району цинічно радило освітянам почекати до жовтня і «заспокоювало», що, мовляв, «незабаром виросте трава і можна буде йти на пасовисько».¹³⁶ Подібні факти були в листах голодуючих учителів з інших місцевостей Харківської області. Відомі постанови педагогічних колективів про те, що коли не буде негайно забезпечено вчителів пайками, вони змушені будуть зовсім припинити роботу (села Ков'яги, Різуненкове, Сніжків, Шляхове та інші).¹³⁷

Але найтяжчим було становище колгоспників та одноосібників. Селяни вдавались до таємного помолу прихованого зерна, що суворо переслідувалось органами влади. Про це свідчить перш за все постанова Раднаркому СРСР про заборону таємного помолу зерна і гарнцевий збір.¹³⁸

Вичерпавши мізерні запаси продуктів харчування, сільське населення вимушене було забивати і використовувати в їжу коней, корів, волів.¹³⁹ Але такі села ще не перебували на грані продовольчої катастрофи, яку вже переживала ціла низка інших.

Відвідавши Глобинський район на початку січня 1933 р., в статті до редакції газети «Экономическая жизнь» сільський кореспондент відобразив жахаючі картини голоду і катастрофічний стан сільського господарства, доводячи, що, коли владою терміново не буде вжито найрішучіших заходів, то «не залишиться ні одного коня, мало залишиться і людей — вимруть».¹⁴⁰ Але обласне та районне керівництво запевнило, що нічого подібного по району не відмічається, крім пухлих колгоспників по одній сільраді. Сількора звинуватили у подачі брехливої інформації.

Поставлені у нелюдські умови існування, селяни почали споживати все, що могло здатися їстівним: собак, кішок, мишей, ховрахів, щурів, їжаків — все, що вдавалось упіймати або знайти. Д.М. Сосновський, мешканець с. Шелудькове Валківського району, свідчить: «Ніякої живності тоді не лишилося — собак, кішок, пташок мої односельці використовували для харчування... В кого було шкіряне взуття, його різали на

шиматочки, варили і теж з їдали».¹⁴¹ В їжу використовували кору з дерев, листя, цвіт акації, липи, траву тощо. Очевидець свідчить: «Молочай рвали, очерет. Почистиш, в сіль вмочиш, водою зап'єш — вся їжа. Ноги, як мішки, шкіра на них лопається, вода тече, живіт аж до полу дістає — просто чувал, водою налитий. Боже, як же їсти хотілося!».¹⁴² «Їли тирсу з дерева, товкли облужані качани з кукурудзи, в соломі шукали зернятка, розгрібали торішне листя, видивлялись кісточки з вишень і слив...Хто дожив до житніх колосочків, рвали, обсмажували остюки і їли, криючись, боячись, бо за це — тюрма», — пригадує житель с. Ганжа Решетилівського району.¹⁴³

З доповідної записки Центральної контрольної комісії Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції до Раднаркому СРСР від 17 квітня 1933 р. відомо про випадки споживання голодуючим населенням Харківщини трупів тварин.¹⁴⁴ Такі факти наводяться і в донесенні начальника Харківського обласного відділу ДПУ до голови ДПУ УСРР від 5 червня 1933 р.¹⁴⁵ В доповідній записці інспектора Контрольної комісії — Робітничо-селянської інспекції від 28 квітня 1933 р. по обстеженню артiлі «Більшовик» Чечелівської сільради Кременчуцького району зазначається, що «здохла кобила, яка лежала на полі, уже розірвана, напевно, різали на м'ясо».¹⁴⁶ Начальник Харківського обласного відділу ДПУ відмічав: «Трупи загиблих тварин, як правило, хоча й заривають у землю, але зразу ж, як відійде голова сільради, дістають із землі і забирають для харчування».¹⁴⁷ Мешканці с. Винники Кобеляцького району свідчать: «Порятував нас скотомогильник: здохне коняка в колгоспі... їли».¹⁴⁸ Про вживання у їжу дохлих собак відомо із заяви членів артiлі ім. Будьонного Великокринківської сільради Глобинського району від 23 березня 1932 р.¹⁴⁹ Про споживання кішок, собак, гризунів, жаб, горобців, галок, пташиних яєць, тирси, кукурудзяних та соняшникових стебел, кори з дерев, обмолочених колосків, кісточок з вишень і слив, які товкли, розминаючи в ступах, відомо з матеріалів, що стосуються Решетилівського, Лохвицького, Валківського, Великобагачанського, Кобеляцького, Красноградського, Петрівського, Хорольського, Новосанжарського та інших районів Харківщини.¹⁵⁰

Жителька с. Опішня Зіньківського району свідчить, як їжня бабуся порубала бочку, де колись зберігалося сало, і ва-

рила «суп» з дощечок.¹⁵¹ Селянам довелося готувати вариво з равликів, кропиви, лободи, вибирати із сміття лушпиння картоплі, буряків та інших овочів, а весною споживати недостиглу зелень, листя, шпичаки очерету, траву, будяки, лопухи.¹⁵² Очевидець із с. Опішня пригадує, що коли настала весна 1933 р. і з'явилась зелень «то вже був ніби й не голод», люди почали пастися, «немов худоба».¹⁵³ «Повзли з хат і паслися, наче худоба, на споріші і лободі, і тут же конали від голодної смерті», — свідчить мешканець с. Шепелівка Глобинського району.¹⁵⁴

Численні факти споживання селянами трави знайшли підтвердження і в офіційних донесеннях. Наприклад, у доповідній записці інструктора Робітничо-селянської інспекції до голови Контрольної комісії — Робітничо-селянської інспекції Кременчуцького району (липень 1933 р.) зазначається, що зафіксовані факти, коли «колгоспники наїдалися травною і після цього зразу вмирали».¹⁵⁵

Із залишків гнилих висівок, полови, лушпиння з овочів, бурякової гички, кукурудзяних качанів, липового листя, залишків макухи, потовчених, перетертих і висушених, виготовляли «борошно» і випікали так звані «маторжаники», «ліпеники», «плескачі» або «щоденники», які заміняли селянам хліб (райони: Білопільський, Великобагачанський, Валківський, Зіньківський, Лохвицький, Лубенський, Новосанжарський, Оржицький, Кобеляцький, Решетилівський, Роменський, Хорольський та ін.).¹⁵⁶

Селяни, що пережили голодомор, пояснюють: «Все, що могло зліпитись до купи і запектись в печі, — лушпиння картоплі, буряків, листя, може, трохи макухи, — це і є ліпеник. Ліпеники заміняли хліб».¹⁵⁷ «Маторженики» пекли із суміші лободи, полови, протертої на борошно кори дерева. Були вони гіркі, кислі.¹⁵⁸

Відомі факти, коли сільське керівництво наказувало селянам нищити ступи, у яких виготовляли таке «борошно». Наприклад, селянка Білопільського району свідчить: «Вороги наші, активісти, нам позаздрили..., ступи порубали. Тоді на тертушках терли».¹⁵⁹ З висушеного і перетертого листя липи, додаючи трохи борошна, «варили галушки — зелені, слизькі», — згадує селянка хутора Іващенківка Зіньківського району.¹⁶⁰

Ризикуючи потрапити за ґрати, бути покаліченими, або і вбитими сторожею, голодуючі селяни виривали із землі засіяне зерно, посаджені картоплю, цибулю, згодом підбирали колоски

після жнив. На полях для охорони були виставлені вишки, призначалася сторожа і об'їждчики, які цілодобово охороняли колгоспні лани.¹⁶¹ Органами ДПУ регулярно здійснювалась перевірка наявності варту на токах та зерносховищах, про що свідчать, наприклад, акти обстежень ДПУ Кременчуцького району.¹⁶² У с. Снітин Лубенського району комсомольці-об'їждчики ввіймали селянина, що збирав колоски. «Один з них прив'язав його до сідла довгим мотузком за зв'язані докупки руки і поволік у Вовчок — райцентр, за 4 км від Снітина. Так колись татари ввозили українських бранців у кримську неволю», селянин і сконав у в'язниці, забирати було нікому, всі родичі померли — свідчить очевидець подій.¹⁶³

Селян, яких об'їждчики заставляли на колгоспному полі, нещадно били, катували, калічили, перш ніж віддати до суду, мали місце і численні вбивства.¹⁶⁴ У с. Яхники Лохвицького району на підводі по селу, «на показ», возили хлопця і дівчину, з пухлими від побоїв і голоду обличчями. Вони тримали в руках по вкраденій цибуліні, а об'їждчик бив по руках, щоб вище їх підіймали. «Вони вже нічого не розуміли і через кілька днів разом з матір'ю померли», — згадує очевидець.¹⁶⁵ Подібні факти знущань відомі і по інших районах Харківщини.¹⁶⁶

З директивного листа голови Контрольної комісії — Робітничо-селянської інспекції до всіх голів секцій Робітничо-селянської інспекції Кременчуцького району від 9 лютого 1933 р. відомо, що «за останній час помічаються надзвичайно часті крадіжки зерна та картоплі, що їх уже засіяно», насіння «злочинно розкрадається непевним та класово ворожим елементом, який розриває землю, викопує насіння. Крадіжки ці стають хронічними», — і радять посилити охорону полів.¹⁶⁷

Цинічність подібних документів не підлягає сумніву. З області по районах були розіслані спеціальні інструкції «Про організацію контролю по охороні посівматеріалу під час сівби», в яких вимагалось посилити охорону комор вартівими під час виїзду бригади з зерном у поле, вартівим також належало бути присутніми, а, крім них, повинен був нести охорону ще один з колгоспників бригади, якого призначав бригадир.¹⁶⁸ Таким охорономцем мав бути член групи сприяння Робітничо-селянській інспекції, комсомолец або інший «перевірений колгоспник». Посівматеріал мав перевозитись на поле обов'язково у супроводі призначеної для цього відповідальної особи. Під час перевезення

і на самому полі до охорони повинні були залучатись найбільш перевірені, «класово-витримані колгоспники». ¹⁶⁹ Комори належало охороняти вдень і вночі озброєним вартовим.

Втративши надію одержати зароблений на трудовні хліб, у пошуках продуктів харчування селяни ходили до інших сіл та районів, де ще залишалися деякі харчові запаси, вимінювали зерно чи шмат макухи, буряки, віддаючи простирадла, хустки, вишивані рушники, скатертини, дорогі серцю речі, прикраси, що навіювали спогади про щасливі миті життя, з якими б нізащо не розлучилися за нормальних умов існування. ¹⁷⁰

У містах, на ринку, продукти харчування коштували дуже дорого, і селяни вимушені були віддавати принесене з собою майже задарма. Наприклад, мешканець с. Опішня Зіньківського району свідчить, як за склянку піона і висівок їхня бабуся віддала килим, сорочки і кожушину. ¹⁷¹ З офіційного повідомлення відділу міжнародної преси Міністерства закордонних справ Італії від 9 червня 1932 р. відомо, що селянам, які продають на ринку одяг і взуття, вистачає лише на хлібину. ¹⁷² Купувати хліб за державними цінами селяни не могли, бо він видавався лише по картках, і для міського населення коштував: житній — 15 коп. за 1 кг, пшеничний — 25-30 коп. за 1 кг. ¹⁷³ А на ринку за ту ж саму хлібину доводилося платити великі гроші. Наприклад, у Харкові в 1933 р. вона коштувала від 40 до 70 і навіть 100 крб. ¹⁷⁴

В умовах наростаючого голоду держава розширила мережу «торгсинів», де золоті та срібні речі (хрестики, обручки, дукачі, царські нагороди, столове срібло тощо) можна було виміняти на продукти харчування. Тоталітарний режим запровадив нееквівалентний спосіб розрахунку, грабуючи голодне населення. Ціни «торгсину» значно перевищували радянські експортні. У 1933 р. вони становили: на масло — 170% експортної ціни, на цукор — 330%, на олію — 381%. ¹⁷⁵ Скориставшись бідують своїх громадян, пролетарська держава поповнювала запаси дорогоцінних металів, викачуючи в такий спосіб з населення кошти для проведення соціалістичної індустріалізації. В цілому по СРСР прибутки «торгсину» за 1933 р. дорівнювали майже чверті прибутків від експорту. ¹⁷⁶ В 1933 р. в «торгсині» було продано товарів у 2,5 раза більше, ніж у 1932 р. З січня по травень 1933 р. надходження цінностей збільшилися в 2 рази. ¹⁷⁷ Назву «торгсин» (Всесоюзное

об'єднання по торгівлі с інострaнцaми) нaселeння рoз-шифрoвувaлo пo-свoєму: «Т — Тoвaрищи, О — Острeгaйтeсь, Р — Рoссия, Г — Гибнeт, С — Стaлин, И — Истрeбляeт, Н — Нaрoд»¹⁷⁸.

«Тoргсини» булi вiдкритi у Хaркoвi, Пoлтaвi, Кoбeлякaх, Крeмeнчуцi, Зiнькoвi, Гaдячi, Бoгoдухoвi тa в iншix мiстax oблaстi.¹⁷⁹ Звичaйнo, нaселeння мiст мaлo бiльшe мoжливoстeй звeртaтись дo «тoргсину», aлe кoристувaлись ним i сeляни. Мeшкaнeць с. Aндрiйки Кoбeляцькoгo рaйoну свiдчить, як зa зoлoтi сeрeжки i брaслeт у «тoргсинi» м. Крeмeнчукa йoгo сiм'я oдeржaлa oдну вeликy хлiбину.¹⁸⁰ Зa зoлoтi рeчi сeлянкa з Oнуфрiївськoгo рaйoну вимiнялa лiтрoву бaнку смaльцю тa бухaнeць бiлoгo хлiбa.¹⁸¹ Пo тoрбинцi пшoнa тa бoрoшнa oдeржaли зa зaдaнi дo «тoргсину» в м. Кoбeляки зoлoтi сeрeжки тa oбручкy сeляни Кoбeляцькoгo рaйoну.¹⁸²

У Хaркoвi пунктa «тoргсину» знaхoдились бiля Пiвдeннoгo вoкзaлу i Блaгoвiщeнськoгo ринкy. Бiля них зaвжди стoяли чeргi. В.Я. Сeргiєнкo (хутiр Крaшaницин Вaлкiвськoгo рaйoну) свiдчить, як йoгo мaтi зa зoлoтi сeрeжки oтримaлa двi з пoлoвинoю вкритих цвiллю хлiбини, плaкaлa, вмoвляючи приймaльникa дaти щe хлiбa, «їй в oбличчя пoлeтiлa щe oднa хлiбинa: JHа, пoдaвися“».¹⁸³ Скаржитись булo мaрнoю спрaвoю. Мiлiцioнeри, якi знaхoдились пoряд, бaйдужe спoстeрiгaли зa свaвiллям приймaльникa.

У рядi мiсцeвoстeй хoдити пo дoрoгaх стaлo нeбeзпeчнo. Нaприкaд, як свiдчить oчeвидeць пoдiй iз Зiнькiвськoгo рaйoну, «у Дикaнськoму лiсi чaтувaли злoдiї, якi вiдбирaли тi вузликi, тoму лoди збирaлись вeликими вaтaгaми i хoдилo в Пoлтaву» дo «тoргсину».¹⁸⁴ Aлe у пeрeвaжнiй бiльшoстi нaселeння зoлoтих i срiбних рeчeй ужe дaвнo нe булo. Дo тoгo ж у «тoргсинaх» щe й oбдурювaли пiд чaс взяття прoби з кoштoвнoстeй тa їх звaжувaння.¹⁸⁵ Прoтe, звeртaючись дo «тoргсину», знaчнa кiлькiсть нaселeння Хaркiвщини врятувaлaсь вiд гoлoднiй смeртi в умoвaх гoлoдoмoру. З мeтoю купити aбo вимiняти прoдукти хaрчувaння сeлянaм дoвoдилoся дoлати дeсятки, iнoдi сoтнi кiлoмeтрiв. Тaємним нaкaзoм нaркoмa шляхiв спoлучeння СРСР A.A. Aндрeєвa службoвцям зaлiзничь булo сувoрo зaбoрoнeнo прoдaвaти сeлянaм квитки. В зaлiзничних кaсax oбслoвoувaли тiльки тих, у кoгo булo пишь-мoвe рoзпoряджeння нa пoїздкy.¹⁸⁶

З 27 грудня 1932 р. розпочав діяти указ про введення в СРСР єдиної паспортної системи і обов'язкової реєстрації паспортів. Видавати паспорти селянам було не передбачено.¹⁸⁷ Міліція одержала право виселяти з міст селян, які не мали договорів про найм з підприємством, а також перешкоджати самовільному залишанню села¹⁸⁸, що фактично означало адміністративне прикріплення селян до землі.

З матеріалів Міжнародної Комісії по розслідуванню голоду 1932-1933 років в Україні, архівних джерел та спогадів очевидців відомо про факти розміщення військ на кордонах між Україною, Росією та Білоруссю, так званих загороджувальних загонів, які склалися із внутрішніх військових підрозділів Червоної Армії, ДПУ, міліції.¹⁸⁹ Ці загони повинні були блокувати виїзд голодуючого населення України до інших регіонів СРСР, але якійсь частині все ж вдавалося «незаконно» потрапляти до інших республік. Селяни з Харківщини їздили до Білорусії, в Росію міняти одяг на хліб і картоплю.¹⁹⁰ Досить часто вимінювали речі на продукти харчування в сусідній Курській області.¹⁹¹

На квітень, травень і червень 1933 р. — час, коли почало наливатися жито — припадає переважна кількість жертв. За підрахунками економіста-статистика С. Соснового (в 30-х роках працював у системі Держплану УСРР) весною і на початку літа 1933 р. в Україні щодня вмирало 25 тис. чол., щоднини — 1 тис. чол., щохвилини — 17 чол.¹⁹²

Г.К. Півень, яка в голодомор проживала в с.Котівка Зачепилівського району, так описує відчуття голоду та його прояви: «Спочатку дуже хочеться їсти. Всі думки — тільки про їжу. Людина стає злою, швидко худне. Потім починають опухати ноги, далі все тіло, обличчя. З'являється байдужість, нікого не шкода, нічого не хочеться, навіть їсти вже не так хочеться. Поки є сили, людина безцільно тиняється по двору, по вулиці. Потім ходити не хочеться, і сили вже немає. Лягаєш і ждеш смерті».¹⁹³ Під час голоду 1932-1933 рр. на Харківщині вимирали цілі родини, села і хутори. «Вони мученики, вони хотіли жити», — свідчить очевидець Г.С.Масливець.¹⁹⁴

Чорні прапори висіли над дорогами при їзді до сіл, люди в яких повністю вимерли (село Пісківка Красноградського району, хутір Бечева Кобеляцького району, село Чернещина Охтирського району, село Чистоводівка Ізюмського району та інші).¹⁹⁵

Люди помирали у полі, на дорогах, на вулицях, у власних дворах і оселях, у садках, понідтинню.¹⁹⁶ Мешканець Кобеляцького району свідчить: «А селом, було, йдеш — там люди на присіла або лежить пухла. Сидить, сидить, поки й не засне навіки».¹⁹⁷ «По вулицях безцільно бродили опухлі тіні, деякі тут же, на вулиці, падали і помирали. По дворах, біля криниць лежали трупи», — згадує очевидець подій (Зачепилівський район).¹⁹⁸

Голодування населення Харківської області відмічалось ще й у липні та серпні 1933 р. Люди страждали від голоду аж до пізньої осені 1933 р.

В офіційних документах зазначалось, що начебто більшість голодуючих — це ледарі і підричники колгоспного будівництва.¹⁹⁹ Але очевидці подій свідчать: «Від голоду страждали й помирали не якісь ледарі чи нероби, а люди, що все життя чесно трудилися».²⁰⁰ Неупереджений аналіз подій і фактів дає підстави оцінювати в цьому розрізі джерела-спогоди як більш достовірні.

Люди помирали у такій великій кількості, що їх не встигали хоронити. Мертві лежали «на вулицях, доходили, вмирали в хатах, і їх об'їдали криси».²⁰¹ Односельці хоронили померлих в одній ямі по 12, 40, 70 чоловік, оскільки ослаблі люди не мали сил копати могили для своїх близьких окремо. Яму не засипали, поки не наповниться вся. Часом і живі, і конаючі потрапляли до таких могил разом з мертвими.²⁰²

Правління колгоспів призначали спеціальних візників, які збирали по селу і звозили покійників підводами.²⁰³ Іноді візникам платили. У Лозівському районі видавали по 100 г хліба за кожного вивезеного покійника. Видавав цей пайок спеціально призначений уповноважений, який перелічував трупи.²⁰⁴ У Решетилівському районі селянам за те, що збирали і закопували трупи, видавали пайок. М.Т. Михайленко свідчить: «Пішов і мій батько з пухлими ногами, бо обіцяли дати по кружці вареної кукурудзи».²⁰⁵ В с. Ков'яги Валківського району хлопчачки допомагали візникові скидати на підводу трупи підібраних на вулиці людей. Коли підвода наповнювалась — везли до глинища, звалювали померлих у яму і прикидали їх глеєм. Візник був слабким і немічним, тому повністю засипати трупи у нього бракувало сил, «руки і ноги мерців стирчали над могилою».²⁰⁶ У с. Городище Гребінківського району «в кінці вулиці Леніна була яма довжиною 10-12 метрів, туди візник Тютюнник вилами скидав трупи. Траплялось,

що везли і скидали у яму ще живих. «Що я, ще раз буду везти?» — пояснював візник.²⁰⁷ Померлих односельців хоронили і просто в канавах, у силосних ямах (с. Шишаки Хорольського району)²⁰⁸ або у колодязях — один з таких колодязів, завглибишки 33 метри у с. Бреусівка Кобеляцького району був наповнений трупами так, «що й ноги стирчали».²⁰⁹ Іноді ями з померлими поливали вапном, щоб знищити тіла загиблих.²¹⁰

Траплялись хутори і села, де ховати померлих було вже нікому, наприклад, хутір Суховії Глобинського району, або хутір Бечева Кобеляцького району, де «померлих не відвозили на кладовище. Їхніми могилами стали хати, сараї. Туди боялися ходити люди, обминали хутір», — свідчить очевидець.²¹¹

Найжахливішими проявами голодомору, пов'язаними з порушенням психіки, стали виявлені по районах області людоджерство і трупоїдство. Важко навіть уявити, до якого стану повинна була дійти людина, щоб споживати своїх дітей, близьких, взагалі собі подібних. Як повідомляв у особистому листі від 5 червня 1933 р. начальник Харківського обласного відділу ДПУ, людоджерство та трупоїдство процресували.²¹² Лише на 27 червня 1933 р. у Харківському обласному суді було розглянуто 300 карних справ, пов'язаних з людоджерством.²¹³ У офіційному донесенні консула Італії в Харкові С. Граденіцо про голод 1932-1933 рр. в Україні такі факти пояснюються затьмаренням розуму і виникненням галюцинацій у голодуючих, коли окремі люди вважали інших тваринами і вбивали їх. Пізніше, прийшовши до тями після більш-менш належного харчування, більшість з них нічого не пам'ятали і говорили, що не здатні навіть подумати про таке.²¹⁴ Факти людоджерства відомі по цілому ряду районів Харківщини, як-от: Кобеляцький, Лохвицький, Зіньківський, Глобинський, Чутівський, Решетилівський, Білопільський, Красноградський, Богодухівський, Балаклійський, Пирятинський, Гадяцький, Петрівський, Роменський, Краснокутський, Опішнянський, Дергачівський, Ново-санжарський, Хорольський та інші.²¹⁵

Мешканець с. Опішня Зіньківського району свідчить: «Люди зникали, хто пізно ходив по вулиці». Коли їхня бабуся поверталася з іншого села додому, «вийшов чоловік з ножем, і каже, що повинен її з'їсти, а сам ледве стоїть. Вона відштовхнула його від себе, кинула кошик і побігла, оглянулася — він лежить і не ворухиться, підійшла..., а він уже мертвий».²¹⁶ Очевидці розповідали, що у такі місця, як, наприклад, Качанівка, біля

*Охтирки та до багатьох інших їхати було небезпечно — могли вбити і з їсти.*²¹⁷

*З документів та свідчень відомо, що нерідко батьки, які залишилися живими, споживали трупи померлих від голоду дітей або вбивали слабких членів родини, головним чином — дітей, використовуючи їх м'ясо в їжу.*²¹⁸ *Мешканець с. Устимівка Зачепилівського району свідчить: «Їли й людей мертвих. У нас у сусідів було п'ятеро дітей, четверо померли, їх поклали у погріб і їли».*²¹⁹ *Такі факти спостерігалися і в інших районах області.*

*В надії на порятунок дорослі селяни й діти, сім'ями і поодиноці і після запровадження системи внутрішніх паспортів йшли до міст, але часом так і не доходили, помираючи на дорогах і станціях. Представники правоохоронних органів вишукували селян в чергах за хлібом, підбирали на вулицях, арештовували і вивозили з міст.*²²⁰ *Голодуючі намагалися придбати хліб у комерційних магазинах. Там його продавали без карток, але за підвищеними цінами. Мешканець Валківського району свідчить: «Голодні селяни звідусіль втікали до Харкова. Однак це не рятувало. Їх там відловлювали, як бродячих собак, садили в поїзди й розвозили подалі від міста».*²²¹

*З березня по червень 1933 р. у містах різко збільшилась кількість підібраних на вулицях трупів людей, що померли від голоду. У переважній більшості випадків це були селяни.*²²² *В офіційних документах справжня причина смерті людей не вказувалась. Найчастіше ця графа взагалі не заповнювалась. В основному причиною смерті називались захворювання шлунка, нирок, серця, «малокровіє», «водянка», «гідромія», «ББО» («большие безбелковые отеки»), «слабкість» або вказувалось, що причина невідома.*

*Разом з трупами вивозили помираючих та пухлих. Ними заповнювали спеціально для цього виділені вагони. Нерідко такі вагони стояли на станціях по кілька днів, поки буде сформовано цілий потяг.*²²³ *Звичайно, більшість призначених для вивезення ослаблених голодом людей в таких умовах помирали. За межами 50-60 кілометрової зони від місця вивезення, померлих закопували у великих ямах. Наприклад, одним з таких пунктів було с. Оленівка Красноградського району. За свідченням очевидця, якому вдалося вибратися звідти і дійти до Харкова, кожен 3-4 дні у це місце прибувала бригада могильників закопувати трупи.*²²⁴

У промові на I Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. Й. Сталін заявив: «В усякому разі, порівняно

з тими труднощами, що їх переживали робітники років 10-15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою». ²²⁵ Про офіційне визнання голодомору в Україні не могло бути й мови.

В тяжкому становищі щодо забезпечення продуктами харчування перебувало населення міст Харківщини. Але голод там усе ж не набув таких страхітливих розмірів, як на селі. У містах у магазинах можна було купити продукти, а сільські крамниці стояли порожніми. Найвідчутніше вразив голод населення невеликих районних міст і селищ міського типу: Богодухова, Валок, Вовчанська, Зінькова, Кобеляк, Лебедина, Лубен, Ромнів, Хорола та інших. Жителі цих населених пунктів зазнали значно більших страждань, ніж мешканці таких великих міст, як Харків, Кременчук, Полтава, Суми, де була розвинена велика промисловість, а робітники відповідно одержували більшу заробітну плату і пайки.

У невеликих містах траплялись випадки людоїдства, коли голодні вбивали і поїдали своїх рідних або інших людей (Валки, Лебедин та інші). ²²⁶

Крім хліба, міським жителям видавали ще деяку кількість продуктів, наприклад, пішоно, цукор, жири. ²²⁷ Середня місячна заробітна плата робітника становила 150-170 крб. ²²⁸, до того ж на виробництвах функціонували спеціалізовані їдальні та буфети. В цілому робітниче постачання було налагодженим. На підприємствах тільки навесні 1933 р. зафіксовано «напружений стан робітничого постачання та громадського харчування». ²²⁹ Зокрема, відмічалась низька калорійність страв у їдальнях.

Труднощі із забезпеченням продуктами харчування у містах проявлялись, перш за все, у наявності величезних черг до хлібних магазинів. Вони виникали переважно через невчасне підвезення хліба і надзвичайно велику кількість людей, які мали бажання його придбати. Щоб одержати 1 кг хліба (більше в одні руки не давали) потрібно було займати чергу ще з ночі. ²³⁰ Із заяви Наркомату постачання України (кінець квітня 1933 р.) відома вимога забезпечити у Харкові «видачу французьких булок з ковбасою демонстрантам». ²³¹ Мешканець Кобеляцького району, очевидець першотравневих свят 1933 р. у Харкові, свідчить: «На мітингу аплодують усі, кричать «Ура!», «Хай живе великий Сталін!» — а на вокзалі лежить, як снопів, людей мертвих». ²³²

Харчування студентів та школярів було налагоджено гірше, ніж робітників та службовців. Так, І.Ф. Скотар, який в голо-

домор працював викладачем у м. Валки на курсах з підготовки трактористів і механіків для машинно-тракторних станцій, свідчить, що весною 1933 р. курсантам варили вику з кропивою і давали по 200 г хліба, але це не рятувало молодь від голодної смерті — за три місяці навчання з 90 курсантів вижило 58.²³³

У незадовільному стані знаходились і студентські їдальні. В них відмічались дуже низькі істивні якості обідів та недостатня калорійність.²³⁴ Але вже навесні 1933 р. стан із харчуванням у вищих і середніх спеціальних учбових закладах покращився. Мережею їдалень їх було охоплено на 100%.²³⁵

Постачання міських учителів знаходилося у значно кращому стані, ніж по селах. Усі призначені освітянам пайки отримувались майже без затримок. Для постачання міського партійного і радянського керівництва існувала мережа «закритих крамниць» та спеціалізованих розподільників, з яких ніхто, «крім керівного складу», не мав права одержувати продукти харчування.²³⁶ За дотриманням цих правил пильно стежили, зокрема, органи Контрольної комісії — Робітничо-селянської інспекції, пояснюючи, що така «крамниця має виключне призначення, виходячи з цілої низки політичних міркувань».²³⁷ У містах працювали також «закриті їдальні» для членів партії та деяких категорій населення.²³⁸ Крім того, ці суспільні верстви населення міст регулярно отримували спеціальні додаткові пакети з дефіцитними продуктами харчування».²³⁹ Влада піклувалась про тих, від кого залежало виконання її планів, здійснення заходів, пропаганда і агітація.

Аналіз радянських джерел дозволяє стверджувати, що по Харківській області в межах 1932-1933 рр. найбільше постраждали від голодомору райони сучасної Полтавської області.²⁴⁰ Іноземні дипломати, користуючись надійними джерелами інформації, найбільш ураженими голодом також назвали райони Полтавщини: «Щодо них можна не без підстав застосувати термін Ілустеля».²⁴¹ Мешканець с. Річки Білопільського району свідчить: «Вимерло півсела, як не більше. На людей і глянуть було боязко: очі якись скляні, пусті, тіла обважнілі, водою налилися. Село теж — сама пустка. Все в бур'янах. А з того бур'яну людський стогін та гарчання здичавілих собак, що за людські маслаки гризуться».²⁴² Таких підтверджень свідчень дипломатів у спогадах очевидців велика кількість.

На Полтавщині смертність від голоду по селах становила від 25% до 50-80%.²⁴³ Серед найбільш уражених голодом райо-

нів, де на 5 червня 1933 р. захворювання та смертність від виснаження почали «набувати загрозливих розмірів», начальник Харківського обласного відділу ДПУ також відзначає переважно райони сучасної Полтавщини.²⁴⁴ За підрахунками сучасних українських істориків, демографічні втрати населення сучасної Полтавської області складають близько мільйона осіб²⁴⁵ (сучасна Полтавщина — це близько 40% Харківської області в межах 1932-1933 рр.). Але і серед інших районів Харківщини були такі, де смертність від голоду відзначалась досить високими показниками. Наприклад, коефіцієнт смертності по Валківському та Коломацькому районах становив 33%,²⁴⁶ тобто жертвою голодомору там виявився кожен третій житель.

Беззаперечним є факт, що під час голодомору 1932-1933 рр. на території Харківщини хліб був. Його продовжували зберігати у зерносховищах, переробляти на спирт, вивозити за межі України, на зарубіжні ринки, а то й просто від безгосподарності гноїли під відкритим небом, уздовж залізничних колій, на кордонах республіки.²⁴⁷ Тонни зерна, картоплі, кукурудзи гнили і на Полтавщині у дерев'яних складах, під брезентами і без них, спішно обнесені колючим дротом, під охороною ДПУ.

У цей період з території Харківської області вивозили не тільки хліб. Як свідчать таємні протоколи засідань Харківської експортної наради, обласної Контрольної комісії — Робітничо-селянської інспекції та зведення обласної споживчої спілки, область у великих кількостях експортувала бекон, курей, гусей, яйця, вершкове масло, олію, мед.²⁴⁸ Так, за неповними даними, на 1 квітня 1933 р. по Харківщині експортний план було виконано на 107,5%.²⁴⁹

В цих умовах радянська влада, не бажаючи визнавати навіть сам факт голоду, відмовилась від не раз запропонованої допомоги з-за кордону, а допомога селу виявилась запізнілою і недостатньою, щоб відвернути трагедію голоду або зменшити його масштаби.²⁵⁰ Тоталітарний режим прагнув замаскувати трагедію голодомору. Політика тодішнього керівництва СРСР і, зокрема, України була не лише цинічно-безпринципною, але й злочинною по відношенню до власного народу. Керівники вищих і низових ланок управління не були здатними врятувати населення від голодомору або надати суттєву допомогу голодуючим, оскільки являли собою невід'ємну складову частину тоталітарної системи і повністю від неї залежали. Звичайно,

траплялись винятки, але на загальному фоні подій такі факти були нетиповими.

Таким чином, голодомор на Харківщині мав кілька етапів. Перший етап починається з весни-літа 1932 р. і триває до листопада 1932 р. — населення все більше відчувало відсутність необхідних для нормального харчування продуктів. Другий етап визначається з листопада 1932 р. по березень 1933 р. — йде процес поступового наростання голодомору і поширення його масштабів. Третій етап — з березня 1933 р. по липень 1933 р. — пік голодомору. Четвертий етап розпочинається з липня 1933 р. і закінчується пізньої осені 1933 р. Після жнив забезпеченість продуктами харчування поліпшилась. Відбувається повільне згасання голодомору.

Найтяжче від голодомору в Харківській області постраждало сільське населення: 1) рядові колгоспники, 2) одноосібники, 3) адміністративно-управлінський апарат колгоспів, 4) працівники радгоспів, 5) сільська інтелігенція. Колгоспників найбільше загинуло від голоду. В містах, незалежно від національної приналежності, як і на селі, люди пухли, страждали і помирали голодною смертю. Але в містах голод не набув таких жахаючих масштабів, як у сільській місцевості. Основними категоріями голодуючого населення в містах були: 1) промислові робітники, особливо в дрібних та середніх містах, 2) дрібні й середні службовці, 3) учні професійно-технічних училищ, студенти, 4) утриманці (їх забезпеченість продуктами харчування залежала від того, до якої категорії відносились ті, хто їх утримував). Привілейовані категорії міського населення, які, крім підвищеної заробітної плати, отримували пайки з дефіцитними і висококалорійними продуктами харчування (м'ясні і рибні консерви найвищого ґатунку, шоколад, апельсини тощо), користувалися спеціально для них відведеними крамницями і їдальнями, голоду не зазнали.

Голодомор 1932-1933 рр. мав для Харківщини досить серйозні наслідки. В тій чи іншій мірі вони зачепили всі сфери суспільно-економічного і культурного життя області, знайшли відбиття і на морально-психологічному стані населення.

Перш за все наслідки голодомору виявились у значних демографічних утратах початку 30-х років. З цього часу для населення області почали складатися трагічні тенденції демографічного розвитку. Вони були викликані насильницькою колективізацією, розкуркуленням, але в основному — голодомором.

Кількість померлих від голоду або взагалі не реєструвалась, або реєструвалась частково. Нерідко займатись цими підрахунками по селах було просто нікому. Особливо це стосується сіл, які повністю вилюдніли. Сотні людей, котрі помирали на дорогах, серед степу, звичайно, на облік не брались. Очевидно, лише частково фіксувалась кількість загиблих на вулицях міст, особливо невеликих. Величезні втрати населення змусили сталінське керівництво вдатися до заборони публікацій статистичних зведень про природний рух населення, для визначення демографічних утрат ми скористалися методом демографічної екстраполяції. Були використані дані переписів 1926 і 1937 років і відомості про природний рух населення Харківщини в проміле. Враховуючи виселення за межі області, політичні репресії, міграційні процеси, природне зниження народжуваності, ми вважаємо, що загальні (прямі і опосередковані) втрати населення Харківської області становили близько 2 млн. осіб. З них щонайменше 1,5 млн. стали безпосередніми жертвами голодомору 1932-1933 рр.²⁵¹ Такі значні втрати населення, навіть за умов приблизності підрахунків, дають підстави стверджувати, що на території області на початку 30-х років було вчинено акт геноциду.*

Одним із наслідків штучно вчиненого голоду стала масова дитяча безпритульність. Значною мірою вона була викликана розкуркуленням у ході суцільної колективізації, депортаціями, економічною і соціальною невлаштованістю населення, але найбільше — голодомором. Саме діти чи не найбільше постраждали від голодомору. Вони становили близько половини загиблих.²⁵²

Намагаючись урятувати своїх дітей від голодної смерті, селяни відвозили їх у міста і покидали біля магазинів, установ, у громадських вбиральнях, під парканами, просто на вулицях, залишали на залізничних станціях, на вокзалах,²⁵³ потайки саджали на поїзди — «хай їдуть кудись, навіки. Може, виживуть».²⁵⁴ Дітей у містах підбирала міліція і відправляла до дитбудинків, але якщо дитина могла вказати свою адресу, звідки вона, її повертали до батьків. У таких випадках матері іноді відмовлялися від рідних дітей, щоб відвести від них голодну смерть.²⁵⁵

* Екстраполяція — метод наукового дослідження, який полягає в поширенні висновків, отриманих унаслідок спостереження над однією частиною явища, на іншу його частину.

Втративши рідних, діти вимушені були займатись жебрацтвом і крадіжками. До районних керівництв від сільрад надходили численні заяви про поширення дитячої безпритульності, епідемії серед дітей, «масовість відходів-переїздів».²⁵⁶

Особливо великий наплив дітей помічений у містах. Переважна більшість їх знаходилась у виключно тяжкому стані, відмічались надмірне виснаження, дистрофія, інфекційні та шлунково-кишкові, психічні захворювання.²⁵⁷ Велика кількість безпритульних, виснажених від голоду дітей помирала на вулицях міст. Їх підбирали працівники правоохоронних органів. Із свідчень очевидців подій Міжнародній Комісії по розслідуванню голоду 1932-1933 рр. в Україні відомо, що у 1933 р. у Харкові кілька тижнів звозили у сараї трупи зовсім малолітніх дітей, підібраних на вулицях міста, «найстарші по 12 років», потім їх засипали у ямах навпроти Харківського електромеханічного заводу.²⁵⁸

По районних центрах створювалися спеціальні групи по боротьбі з дитячою безпритульністю, але діяли вони малоефективно. Дитячі будинки були вкрай переповненими. Місць для розміщення новоприбулих не вистачало. Харківський облвиконком змушений був розширювати сітку дитбудинків та евакоприймальників у Харкові, Полтаві, Балаклії, Дергачах, Ізюмі, Краснограді, Кременчуці, Богодухові, Валках та інших містах. Підібраних пухлих від голоду дітей розміщували також у таборах для в'язнів та в бараках. Відсоток смертності там був надзвичайно високим.²⁵⁹

Акти обстежень дитбудинків, евакоприймальників, колекторів переконливо свідчать, що ці установи знаходились у виключно незадовільному стані.²⁶⁰

Траплялися випадки, коли безпритульні діти ставали жертвами банд злочинців, які заманювали і убивали їх, займаючись торгівлею людським м'ясом.²⁶¹ Масова дитяча безпритульність не була ліквідована ще й у кінці 1934 р. Лише наприкінці 30-х років це соціальне явище зникло.

Безпритульною виявилась і значна кількість селян, які втікали від голоду у міста. Якійсь частині щастило влаштуватись на виробництва, а інші займались жебрацтвом, збирали різні покидьки на смітниках, помираючи від отруєння та виснаження.

Рятуючись від голодомору, селяни Харківщини ставали біженцями. Вони виїздили за межі України до інших регіонів СРСР, які були краще забезпечені продуктами харчування і населення там не страждало від голоду.²⁶²

Одним із наслідків голодомору стала масова втеча селян у міста. Селяни Харківщини намагалися влаштуватись на роботу у Харкові, Кременчуці, де розгорталось велике промислове будівництво, переїздили на Донбас, на Криворіжжя, до інших індустріальних центрів. Але далеко не всім щастило потрапити до міст, а тим більше знайти роботу. Голодні, виснажені селяни нерідко помирали в дорозі.²⁶³

Досить часто жінки, особливо молоді дівчата, наймались у містах хатніми робітницями. Переважна більшість селян, які влаштувались на роботу у містах, не загинули від голодомору, але в свої села вже не повертались.

Значних розмірів набуло жебрацтво. Воно стало повсякденним явищем. Здебільшого жебраками були жінки і діти, яких називали «старцями». Мешканець с. Хрестище Красноградського району свідчить: «Жебраки ходили напівживі, діти в обдертому одязі, худі, з великими головами і з різними виразками на тілі, опухлими ногами, закутаними соломною та ганчірками... Були випадки, що дитина з їдала наш сухарик і тут же помирала».²⁶⁴

Наслідком голодомору стало поширення злочинності. Великого розповсюдження по області набуло крадіжництво. У 1933 р. більшість селян вижила в умовах голоду тільки завдяки тому, що вдавалась до розкрадання сільськогосподарської продукції з колгоспних полів, зокрема, зрізуючи колоски, приховавши на роботі в кишеню чи за пазуху якісь придатні для харчування продукти.

Крадіжками в колгоспах займались не тільки рядові колгоспники, але й сільський актив, голови сільрад.²⁶⁵ Але вони викрадали продукти харчування не жменями, а лантухами, і значно рідше потрапляли до суду. Селяни викрадали і один у одного продукти харчування. Викрадали і різали на м'ясо корів, коней, свиней, домашню птицю.

У містах на базарах торгували стравами з людського м'яса (пиріжки, ковбаси, холодець та ін.)²⁶⁶ Факти свідчать про існування цілих груп карних елементів, які за заздальгідь відпрацьованою схемою відловлювали і вбивали людей, підбирали трупи померлих, переробляючи і реалізуючи м'ясо (Полтава, Харків та інші міста).²⁶⁷

До наслідків голодомору відноситься порушення моралі населення, зокрема, трудової. Насильно примушені працювати в колгоспах, селяни недбало ставилися до виконання сіль-

ськогогосподарських робіт. Все, що належало колгоспові, вважалося чужим. Звідси витікає нецятивне ставлення до роботи в колгоспі, порушення трудової дисципліни, неефективність праці. Зросла кількість невиходів на роботу з необумовлених причин як серед рядових колгоспників, так і серед керівництва, в тому числі серед секретарів сільрад, секретарів партійних осередків.²⁶⁸

Дезорганізацію сільськогосподарського виробництва слід розглядати і як причину голодомору, і як його наслідок. Заслаблі від голоду селяни не були здатними якісно виконувати сільськогосподарські роботи, навіть якщо щиро прагнули цього. До того ж велика кількість населення назавжди переселилась у міста і працювала в промисловості та на транспорті.

Загальний занепад моралі, усталених звичок і традицій виявилися у поширенні пияцтва, бійок, брутальності, зловживанні місцевих керівників.²⁶⁹

Нормою життя стала жорстокість. Н.А. Вовкодав з с. Губицина Валківського району так зображує зміни в житті села: «Панували дуже жорстокі порядки, за яких ніхто нікого не жалів».²⁷⁰ Л.В. Васильченко з с. Білики, що на Полтавщині, у спогадах про голодомор наводить такий факт. Малолітньою дитиною вона жила у прабабусі. Прийшла активістка забирати «надлишки» у голодуючих. Забрала з печі лист з просом — це були останні харчі. Хвора бабуся майже не підводилась з ліжка. «Пам'ятаю плач бабусі, її прохання, вмовляння. А потім біля порога бабуся впала на коліна, простягла руки і знову просила, щоб вона, Тоня, Тонічка, пожаліла хоч малу дитину, але активістка переступила через стару, немічну жінку і забрала з собою просо».²⁷¹

Занепад моралі виявився і в заохоченні доносителівства. Радянські органи влади, запроваджуючи нову ідеологію на селі, вбачали її в насажденні звички стеження селян одного за одним. Відома вимога з протоколу засідання загальних зборів сільради: «Встановити контроль сусіди над сусідом, десяток над десятком, аби не потрапив під вплив куркуля».²⁷²

Повсюдно спостерігалось знецінення особистості. Очевидець свідчить: «Здавалось, життя втратило будь-який сенс, вартість людини дійшла до нуля».²⁷³ Морально-психологічний стан населення Харківщини зазнав збиткових змін.

Одним із наслідків голодомору стало також поширення хвороб, зокрема, інфекційних — дизентерії, тифу, тубер-

кульозу, зросла кількість нервових захворювань, випадків божевілля та самогубства на ґрунті пережитих потрясінь і надмірного виснаження.²⁷⁴

Велика кількість людей, що пережили голодомор і пухли від голоду, назавжди підірвали своє здоров'я і рано вмирили. В організмі, внаслідок страждань від голоду, відбулися патологічні зміни, після яких навіть за нормальних умов життя існування ставало неможливим.

Для приховування наслідків голоду було організоване масове переселення на територію Харківської області селян з інших регіонів СРСР. Спустошені села Харківщини заселялись переселенцями з Росії, Білорусії, відбувались переселення і в межах України. Про масштаби переселень свідчить вже сам факт утворення Всесоюзного переселенського комітету, що діяв при Раднаркомі СРСР в 30-х роках. Для перевезення селянських сімей на територію Харківської області було виділено спеціальну техніку, здебільшого військову, й супровід. На залізничних станціях переселенцям організували харчування.

Частина прибулих назавжди залишилась на території Харківщини, а частина згодом повернулась до місць попереднього проживання.

Непрямым доказом того, що сталінське керівництво використало голодомор в Україні для здійснення своїх політичних намірів, стали його часові рамки. З жахливим явищем було покінчено тільки тоді, як у сільському господарстві остаточно затвердилась колгоспна система, були ліквідовані індивідуальні господарства, а основна маса примусово втягнених до колгоспів селян перетворилась на прикріплених до землі виконавців адміністративно-командної системи.

Вивчення політики і практики тоталітарного режиму в СРСР має стати пересторогою сучасним і прийдешнім поколінням, аби не допустити трагедій, подібних голодомору 1932-1933 рр., у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. — 1932. — С. 28.
2. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Харків, 1929. — Табл. 1. — С. 249.
3. Народне господарство Харківської області. Статистичний збірник показників на 1 січня 1933 року. — Харків, 1933. — Табл. 2. — С. 192.
4. История Украинской ССР. В 10-ти т. — К., 1984. — Т. 7. — С. 64-65.
5. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Харків, 1929. — С. 249, 250, 259, 260.
6. Соціалістична Харківщина за 20 років Радянської влади. — Харків, 1937. — С. 19.
7. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження. — Харків, 1997. — С. 268-270.
8. Сталін Й.В. Про хлібозаготівлі і перспективи розвитку сільського господарства. З виступів у різних районах Сибіру в січні 1928 р. // Твори. — Т. 11. — С. 1-9.
9. Сталін Й. В. Про правий ухил в ВКП/б/. Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП/б/ у квітні 1929 р. // Твори. — Т. 12. — С. 12.
10. Там же. — С. 61-62.
11. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. — М., 1957. — С. 196.
12. Там же.
13. СУРСФСР. — 1929. — № 60. — С. 589.
14. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С. 106-107.
15. Харківський облдержархів (далі — ХОДА), ф.П.—5, оп. 1, спр. 24, арк. 64.
16. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. — К., 1997. — Док. 1. — С. 53-54.
17. Колективізація і голод на Україні. 1928-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док. 1. — С. 26.
18. Там же. — Док. 3. — С. 37-39; Док. 5. — С. 45; Док. 35. — С. 108-109 та ін.
19. Сталін Й.В. Про правий ухил в ВКП/б/ у квітні 1929 р. // Твори. — Т. 12. — С. 87.
20. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док. 1. — С. 33.
21. Бюлетень НКЗС УСРР. — Харків, 1928. — № 2. — С. 10-12.

22. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док. 1. — С. 36.
23. ХОДА, ф.Р. — 845, оп.3, спр. 3313, арк. 66,67.
24. Рибалка І.К. Сталінщина й розселення країни. // Укр. істор. журнал. (далі — УІЖ), — 1989. — № 10. — С. 10-21; № 11. — С. 3-12.
25. Сталін Й. В. Про правий ухил в ВКП/б/. Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП/б/ у квітні 1929 р. // Твори. — Т. 12. — С. 64.
26. Сталін Й.В. Рік великого перелому // Твори. — Т. 12. — С. 130-132.
27. ХОДА, ф.Р. — 845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 88; ф.Р. — 846, оп. 4, спр. 44, арк.217; Полтавський облдержархів (далі — ПОДА), ф.Р. — 2038, оп.1, спр. 904, арк. 51.
28. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док. 82. — С.190.
29. Там же. — Док. 79. — С. 185.
30. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. В 2-х томах. — М., 1983. — Т. 2. — С.161.
31. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док.83. — С.195.
32. ХОДА, ф.Р. — 845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 19.
33. ПОДА, ф.Р. — 2064, оп. 1, спр. 31; оп. 2, спр. 2, арк. 31.
34. Комітети незаможних селян Харківщини. 1920-1933 рр. Збірник документів і матеріалів. — Харків, 1961. — Док. 235,284.
35. ХОДА, ф.Р. — 1392, оп. 2, спр. 615, арк. 49.
36. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР (далі — СЗ СССР). — 1930. — № 9. — Отд.1. — Ст. 105.
37. Commission on the Ukraine Famine. Oral history project/Ed. by James E. Mace, Leonid Heretz. — Washington, 1990. — Vol. 1. — P. 151.
38. Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева. — М., 1991. — С. 380, 381.
39. ХОДА, ф.Р. — 845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 16.
40. Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Московою українського селянства. — Дніпропетровськ — Мюнхен, 1993. — С. 18.
41. ХОДА, ф.Р. — 843, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 190.
42. Там же.
43. ХОДА, ф.Р. — 845, оп. 2, спр. 615, арк. 12; оп. 3, спр. 3203-А, арк. 48.
44. ХОДА, ф.Р.— 845, оп. 3, спр. 2037, арк. 29, 32, 36, 47, 48, 54, 69; спр. 3313, арк. 66 та ін.
45. Яценко Є.Ю. Застосування надзвичайних заходів по вилученню хліба на Харківщині у 1928-1929 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 1997. — С. 171-172.

46. ХОДА, ф.Р. — 845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк.37, 44; ф.Р—846, оп. 4, спр. 44, арк. 124, 125, 301.
47. III конференція КП/б/У. 6-9 липня 1932 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 11, 73, 80.
48. Там же. — С.40-63.
49. ХОДА, ф.Р — 1356, оп. 1, спр.73, арк. 25.
50. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. — Полтава, 1997. — С. 31.
51. ПОДА, ф.Р — 2064, оп, 1, спр. 66, арк. 38; III конференція КП/б/У. 6-9 липня 1932 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 60, 61.
52. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док. 276.
53. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині, 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. — Полтава, 1997. — С. 31.
54. ПОДА, ф.Р — 2064, оп. 1, спр. 263, арк. 54.
55. ХОДА, ф.Р. — 1356, оп. 1, спр. 73, арк.1.
56. Партактивіст. — 1932. — № 28-29. — С. 10, 11.
57. ПОДА, ф.Р — 2001, оп. 1, спр. 3-А, арк. 212.
58. Соловей Д. Голгота України. Ч. I. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. — Дрогобич, 1993. — С. 183; ПОДА, ф.Р — 2064, оп.1, спр. 247, арк. 43, 44; спр. 263, арк. 54.
59. Історія колективізації сільського господарства Української РСР 1917-1937 рр. Збірник документів у 3-х томах. — К., 1976. — Т. 3. — С. 242.
60. 33-й : Голод. Народна Книга-Меморіал. — К., 1991. — С. 491.
61. Commission on the Ukraine Famine. Oral history project/Ed. by James E. Mace, Leonid Heretz. — Washington, 1990. — Vol. 3. — P. 1209.
62. ХОДА, ф.Р — 2762, оп.1, спр. 421, арк. 30, 50, 51, 58, 59, 62, 67, 75, 81, 83.
63. ХОДА, ф.П-2, оп. 1, спр. 52, арк. 72, 73, 87,88.
64. Commission on the Ukraine... — Vol. 1. — P. 543.
65. ПОДА, ф.Р — 2064, оп. 1, спр. 256, арк. 8.
66. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док. 374. — С. 619.
67. Сталін Й. В. Про індустріалізацію країни і про правий ухил у ВКП/б// Твори. — Т. 11. — С. 258.
68. III конференція КП/б/У. 6-9 липня 1932 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С.114.
69. ПОДА, ф.Р — 2064, оп. 1, спр. 66, арк. 48; ф.Р-8831, оп. 14, спр. 43, арк. 3.
70. ПОДА, ф.Р — 8831, оп. 14, спр. 4, арк. 2.
71. ХОДА, ф.Р — 154, оп. 1, спр. 25, арк. 67, 67-А.

72. Шевчук В.П. Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів // УІЖ. — 1991. — № 5. — С. 155.
73. III конференція КП/б/У, 6-9 липня 1932 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 64.
74. ХОДА, ф. Р — 154, оп. 1, спр. 21, арк. 19.
75. Будно С. Досвід більшовицької боротьби за хліб// Партактивіст. — 1932. — № 1. — С. 29.
76. ХОДА, ф.Р. — 154, оп. 1, спр. 22, арк. 23, 48, ф.Р. —1356, оп. 1, спр. 283, арк. 86, 90.
77. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — Док. 109. — С. 264.
78. Там же. — С. 283.
79. 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. — К., 1991. — С.27.
80. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док.340. — С. 582.
81. Колективізація сільського господарства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927-1935. — М., 1957. — С. 423, 424.
82. Голод 1933 р. в Україні: Свідчення про винищення Московою українського селянства. — Дніпропетровськ — Мюнхен, 1993. — С. 21.
83. Commission on the Ukraine Famine... — Vol. 2. — P. 609; Vol. 3. — P. 1180.
84. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — Док. 116.
85. Марочко В. Геноцид в Україні (1932-1933 роки): хроніка злочину // Найбільший злочин імперії: Матеріали науково-практичної конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років». — К., 1993. — С.20.
86. ХОДА, ф.Р. — 1475, оп. 2, спр. 117, арк. 45.
87. ХОДА, ф.Р. —1356, оп. 1, спр. 333, арк. 101; ф.Р. —1944, оп. 1, спр. 16, арк. 44.
88. ХОДА, ф.Р. — 3776, оп. 1, спр. 82, арк. 313.
89. Міщенко О.В. Безкровна війна. — К., 1991. — С. 32.
90. ХОДА, ф.Р. — 3776, оп. 1., спр. 67, арк. 11.
91. Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Московою українського селянства. — Дніпропетровськ — Мюнхен, 1993. — С. 57.
92. 33-й: Голод. Народна Книга -Меморіал. — К. 1991. — С. 448.
93. Commission on the Ukraine Famine... — Vol. 2. — P. 665.
94. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — Док. 89.
95. 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. — К., 1991. — С. 458.

96. ХОДА, ф.Р. — 1356, оп. 1, спр. 73, арк. 25.
97. Яценко Є.Ю. Опір селянства Харківщини тоталітарному режиму в 1932-1933 рр. // Вісник Харківського державного університету. — Харків, 1998. — № 413. — Вип. 30. — С. 197-204.
98. Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет 1990. — К., 1992. — С. 166.
99. Там же. — С. 22, 27. Та інші.
100. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 150, арк. 33; 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 504, 509.
101. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 150, арк. 33. Та інші.
102. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — Док. 32. — С. 151.
103. Там же. — Док. 32. — С. 155-157, 159.
104. Там же.
105. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 255, арк. 106.
106. Голод На Україні // Укр.істор. журнал. — 1989. — № 9. — С. 120.
107. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док. 279. — С. 502.
108. Голод на Україні // Укр. істор.журнал. — 1989. № 8. — С. 116.
109. Там же.
110. ХОДА, ф.Р.-2762, оп. 1, спр. 421, арк. 70.
111. Там же. — Арк. 31.
112. Там же. — Арк. 74.
113. Там же. — Арк. 68.
114. Там же. — Арк. 65.
115. Там же. — Арк. 84.
116. Там же. — Арк. 78.
117. Голод на Україні // УІЖ. 1989. — № 9. — С. 121.
118. ХОДА, ф.Р.-154, оп. 1, спр. 18, арк. 5; ф.Р. — 3776, оп. 1, спр. 82, арк. 110.
119. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 162, арк. 50, 68.
120. Там же. — Спр. 61, арк. 54.
121. Там же. — Спр. 154, арк. 14.
122. ПОДА, ф.Р.- 8831, оп. 14, спр. 14, арк. 1.
123. ПОДА, ф.Р. -2064, оп. 1, спр. 162, арк. 68.
124. Там же. — Спр. 264, арк. 12.
125. Міщенко О.В. Безкровна війна. — К., 1991. — С. 20.
126. 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. — К., 1991. — С. 505.
127. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 162, арк. 50.
128. Міщенко О.В. Безкровна війна. — К., 1991. — С. 19.
129. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 66, арк. 36.
130. Там же. — Спр. 247, арк. 43.
131. ПОДА, ф.Р.-2001, оп. 1, спр. 3-А, арк. 212.

132. ХОДА, ф.Р.-2762, оп.1, спр. 421, арк. 102.
133. ПОДА, ф. Р.-2064, оп. 1, спр. 24, арк. 45.
134. ПОДА, ф.Р.-2001, оп. 1, спр. 3-А, арк. 21.
135. Там же.
136. ХОДА, ф.Р.-3776, оп. 1, спр. 67, арк. 34.
137. ХОДА, ф.Р.-3776, оп.1, спр. 67, арк. 7158.
138. ХОДА, ф.Р.-1356, оп. 1, спр. 971, арк. 35, 36, 89.
139. Голод на Україні // Укр.істор.журнал. — 1989. № 9. — С.116.
140. ХОДА, ф.Р.-1356, оп.1, спр. 971, арк.123.
141. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — Док. 196.
142. Там же. — Док. 171.
143. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 452, 453.
144. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док. 374. — С. 619.
145. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. (Документи, спогади, списки померлих) К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. —Док. 170. — С. 243; Док. 191. — С. 254.
146. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — Док. 233. — С. 533.
147. Міщенко О.В. Безкровна війна. — К., 1991. — С. 23, 27.
148. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 2, арк.1; спр. 36, арк. 3; спр. 42, арк. 3.
149. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 1, спр. 34, арк. 2.
150. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 30, арк. 2; спр. 36, арк. 3; спр. 37, арк. 1; спр. 43, арк. 2.
151. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 34, арк. 2.
152. Там же. — спр. 4, арк. 2.
153. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 34, арк. 2, 3.
154. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 43, арк. 2; спр. 46, арк. 3.
155. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 247, арк. 43.
156. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 43, арк. 2; спр. 46, арк. 3.
157. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К.,1991. — С. 478.
158. Там же. — С. 486.
159. Там же. — С.446.
160. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 36, арк. 3.
161. ПОДА, ф.Р.-2064. оп. 1, спр. 247, арк. 45; Commission on the Ukraine Famine... — Vol. 1. — P. 143, 418; Vol. 2. — P. 991.
162. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 246, арк.96, 97.
163. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 46, арк. 6.
164. Там же.

165. Там же. — Спр. 43, арк. 6.
166. Там же. — Спр. 42, арк. 6; 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 448.
167. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 274, арк. 64.
168. Там же. — Спр. 256, арк. 49.
169. Там же.
170. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 34, арк. 1; Голод на Україні // Укр. істор. журнал. — 1989. — № 8. — Док. 16. — С. 115.
171. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 34, арк. 1.
172. Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 13. — С. 49.
173. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 31, арк. 24.
174. Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 52. — С. 144; *Commission on the Ukraine Famine...* — Vol. 3. — P. 1180.
175. Осокіна Е.А. За зеркальной дверью Торгесина // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 94.
176. Там же. — С. 100.
177. Там же. — С. 95. Див. також: Осокіна Е. А. СССР в конце 20-х — первой половине 30-х годов. Торговля? — Распределение! // Отечественная история. — 1992. — № 5. — С. 42-59.
178. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — Док. 194.
179. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 264, арк. 25; ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 34, арк. 2; спр. 36, арк. 1; спр. 37, арк. 2; *Commission on the Ukraine...* — Vol. 1. — P. 128, 152, 167; Vol. 2. — P. 677, 796, 913; Vol. 3. — P. 1209, 1211, 1245.
180. Міщенко О.В. Безкровна війна. — К., 1991. — С. 43.
181. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 451.
182. Міщенко О.В. Безкровна війна. — К., 1991. — С. 14.
183. Чорні жнива: Голод. 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — Док. 199. — С. 265.
184. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 34, арк. 1.
185. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 264, арк. 25.
186. Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. — К., 1992. — С. 14, 99, 100.
187. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — М., 1932. — № 84. — Ст. 516, 517.
188. Там же. — 1933. — № 3. — Ст. 22.
189. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 35, арк. 4; Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 22. — С. 77; *Commission on the Ukraine ...* — Vol. 1. — P. 184; Vol. 3. — P. 1197, 1203.

190. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 4, арк. 2; Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 55. — С. 159.
191. Там же. — С. 22; Док. 56. — С. 163; Соловей Д. Голгота України. Ч. 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. — Дрогобич, 1993. — С. 180; Commission on the Ukraine... — Vol. 2. — P. 796, 805; Vol. 3. — P. 1178, 1589.
192. Гришко В. Замах на життя нації. Детройт, 1983. — С. 14.
193. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 485.
194. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 2, арк.1.
195. Commission on the Ukraine... — Vol. 3. — P. 1180, 1212.
196. ПОДА, ф.Р.- 8831, оп. 14, спр. 31, арк. 1; спр. 44, арк. 5, 6; спр. 46, арк.7; Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 15. — С. 57; Док. 18. — С. 67; Док. 53. — С. 158.
197. Міщенко О.В. Безкровна війна. — К., 1991. — С. 27.
198. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К.,1991. — С. 485.
199. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — Док. 118.
200. Там же. — Док. 164.
201. 33-й : Голод. Народна Книга Меморіал. — К.,1991. — С. 488.
202. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 4, арк. 2; спр. 45, арк. 4; Беляєв М. Богодухів: Трагедія 1933-го // Краєзнавство. Літопис українських краєзнавців. — К., 1995. — № 1-4. — С. 49.
203. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К.,1991. — С. 458, 465; Упокорення голодом. Збірник документів. — К.,1993. — Док. 55. — С. 158.
204. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 455.
205. Там же. — С. 452.
206. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — Док.172.
207. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 35, арк. 4.
208. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К.,1991. — С. 493.
209. Міщенко О.В. Безкровна війна. — К., 1991. — С. 9.
210. Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 55. — С. 158.
211. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 495.
212. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К.,1990. — Док. 233. — С. 532.
213. Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 18. — С. 67.
214. Там же. — Док. 19. — С. 70.
215. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 4, арк. 1; спр. 34, арк. 2; спр. 36, арк. 2; спр. 42, арк. 5; спр. 43, арк. 1, 6; спр. 45, арк. 1; Commission on

the Ukraine... — Vol. 1. — P. 155, 167, 375, 487; Vol. 2. — P. 608, 677, 707, 737, 801, 807, 891, 892, 931; Vol. 3. — P. 1180, 1183, 1202, 1206, 1227, 1228, 1241, 1608.

216. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 34, арк. 2.

217. Соловей Д. *Голгота України. Ч. 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною.* — Дрогобич, 1993. — С. 191.

218. ПОДА, ф.Р.-8831, оп.14, спр. 36, арк. 2; спр. 43, арк.1; Упокорення голодом. *Збірник документів.* — К., 1993. — Док.16, — С. 62; Док. 19. — С. 70.

219. 33-й: *Голод. Народна Книга Меморіал.* — К., 1991. — С. 491.

220. *Упокорення голодом. Збірник документів.* — К., 1993. — Док. 15. — С. 56; Док. 53. — С. 149.

221. *Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих).* — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — Док. 172.

222. *Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет 1990 г.* — К., 1992. — С. 127.

223. *Упокорення голодом. Збірник документів.* — К., 1993. — Док. 16. — С. 62.

224. *Там же.* — Док. 19. — С. 69.

225. *Правда.* — 1933. — 23 лютого.

226. 33-й: *Голод. Народна Книга Меморіал.* — К., 1991. — С. 506.

227. *Упокорення голодом. Збірник документів.* — К., 1993. — Док. 47. — С. 130; Док. 48. — С. 132.

228. *Там же.* — Док. 52. — С. 144.

229. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 264, арк. 1.

230. *Упокорення голодом. Збірник документів.* — К., 1993. — Док. 53. — С. 149.

231. *Мищенко О.В. Безкровна війна.* К., 1991. — С. 20.

232. *Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих).* — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія. — 1997. — Док.195.

233. ПОДА, ф.Р.-2064, оп.1, спр. 264, арк. 17.

234. *Там же.* — Арк. 10.

235. *Там же.* — Спр. 246, арк. 85.

236. *Там же.*

237. *Упокорення голодом. Збірник документів.* — К., 1993. — Док. 54. — С. 151.

238. *Там же.* — С. 152.

239. *Там же.* — Док. 16. — С. 62; *Commission on the Ukraine ...* — Vol. 1. — P. 497; Vol. 2. — P. 666, 887, 891.

240. *Упокорення голодом. Збірник документів.* — К., 1993. — Док. 19. — С. 69; Док. 38. — С. 116.

241. 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. — К., 1991. — С. 507.
242. Там же. — С. 579.
243. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — Док. 233. — С. 531.
244. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — С. 14.
245. Організація заготівельної кампанії 1932 р. на Україні. — Харків, 1932. — Табл. 138. — С. 307; Табл. 146. — С. 320.
246. ХОДА, ф.Р.-1356, оп. 1, спр. 73, арк. 18; спр. 1001, арк. 1, 2, 5, 6, 9.
247. Там же. — Оп. 1, спр. 1001, арк. 3.
248. Там же. — Спр. 73, арк. 26; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — Док. 255. — С. 473; Док. 348. — С. 596.
249. Яценко Є.Ю. Голодомор 1932-1933 років на Харківщині. Дисертація... кандидата історичних наук. — Харків, 1998.: Харківський державний аерокосмічний університет ім.М.Є. Жуковського. — С. 142-144.
250. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С. 334.
251. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 40, арк. 1; спр. 42, арк. 3, 4; Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 16. — С. 60, 63; Док. 53. — С. 149; Док. 54. — С. 150, 151; Док. 55. — С. 157; *Commission on the Ukraine...* — Vol. 1. — P. 229; Vol. 3. — P. 1246.
252. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 445.
253. Там же. — С. 480.
254. ХОДА, ф.Р.-2762, оп. 1, спр. 421, арк. 64, 148.
255. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 247, арк. 55; ХОДА, ф.Р. — 1962, оп. 1, спр. 973, арк. 9, 18.
256. *Commission on the Ukraine...* — Vol. 1. — P. 127, 153, 407; Vol. 2. — P. 707, 802.
257. ПОДА, ф.Р.-2064, оп. 1, спр. 247, арк. 54.
258. Там же.
259. Соловей Д. Голгота України. Ч.1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. — Дрогобич, 1993. — С. 192.
260. Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 15. — С. 57.
261. Соловей Д. Голгота України. Ч.1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. — Дрогобич, 1993. — С. 179; 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991.— С. 476.
262. ПОДА, ф.Р.-8831, оп. 14, спр. 31, арк. 3.

263. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — Док. 107.
264. *Commission on the Ukraine...* — Vol. 1. — P. 407.
265. Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док. 15. — С. 57.
266. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). — К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. — Док. 98, 99; 136.
267. Там же. — Док. 99, 107, 108, 158; Док. 82, 98, 118, 128, 137, 143, 195.
268. Там же. — Док. 186.
269. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 477.
270. Там же.
271. ХОДА, ф.Р.-154, оп.1, спр.17, арк. 51. 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал. — К., 1991. — С. 466.
272. Там же. — С. 484.
273. ПОДА, ф.Р.- 8831, оп.14, спр. 2, арк. 1; спр. 3, арк. 3; спр. 30, арк. 1; спр. 31, арк. 1; спр. 32, арк. 2; спр. 3, арк.3; спр.37, арк.1; спр. 38, арк. 1; спр. 43, арк. 2, 6; спр. 44, арк. 5, 6; спр. 46, арк. 6; спр. 47, арк. 1, 2; ХОДА, ф.Р.-1356, оп.1, спр. 971, арк. 118; ф.Р.-1475, оп. 2, спр.117, арк. 60; Упокорення голодом. Збірник документів. — К., 1993. — Док.18. — С. 67; Док. 19. — С. 69; Док. 22. — С. 77; Док. 58. — С.170.
274. Гришко В. Український «голокост», 1933, — Нью-Йорк — Торонто, 1978. — С. 73; Бойко Ю. Шлях нації. — Париж, Київ, Львів. — 1992. — С. 90.; *Commission on the Ukraine...* — Vol. 2. — P. 649; Vol. 3. — P. 1179.

*Комсомольці — активні учасники хлібозаготівель
у Валківському районі. Фото 1932 р.*

*Знайдений у ямі хліб. Фото 1932 р.
(Із фондів Харківського історичного музею).*

*Комсомолка із селища Коломак Ганна Дерев'янка під час хлібозаготівлі знайшла у простінку хати куркуля Микити Колісника замуроване зерно пшениці, для перевезення якого знадобилося 5 кінних підвід.
Фото 1932 р.*

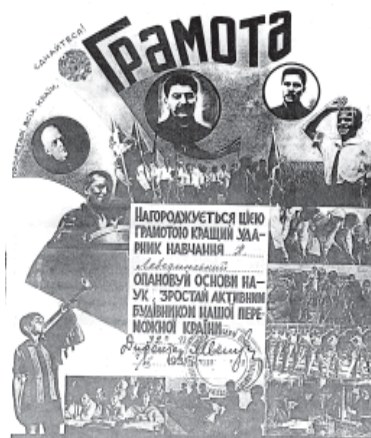
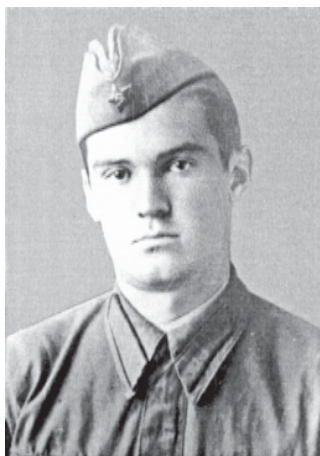
*Виїзд червоної валки з хлібом колгоспу «Хвиля пролетаріату».
Фото 1932 р.*

Надпис на знімку гласить, що буксирна бригада пролетарського Харкова прибула для допомоги Валківському району у хлібозаготівлі та зміцненні колгоспів. Фото зроблене у дворі Валківського РК КП(б)У в січні 1933 р.

Одна із точок «торгсину». Райспоживспілка № 40 міста Харкова. Фотохроніка ТАРС. 1933 р.

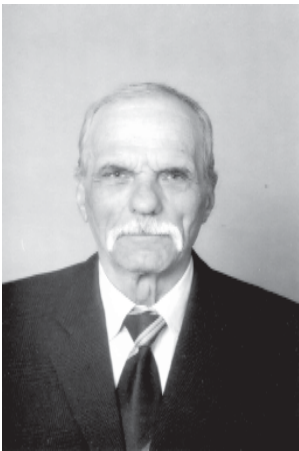
*Харків'янина Миколу Андрійовича Лебединського (фото 1940-х років) від голодної смерті врятували однокласники, батьки яких були прикріплені до продовольчих розподільників.
Грамота, видана дирекцією школи № 133 міста Харкова 1933 р.*

*Харківські діти підтримують хлібозаготівлі.
Фото 1933 р.*

Сім'я Сергієнків із хутора Крашанициного Коломацького району — одна із небагатьох на Харківщині, якій вдалося уціліти в роки страшного лихоліття завдяки самовідданим зусиллям матері Єфросинії Федорівни. Фото 1938 р.

Свідок голодомору Володимир Якович Сергієнко вшанував пам'ять односельців неіснуючого вже тепер хутора Крашанициного, що померли мученицькою смертю, спорудженням 4-метрового кургану з хрестом на вершині. Фото 2003 р.

Мати і врятовані нею діти. Жителька селища Нова Водолага Софія Захарівна Кононенко врятувала сім'ю завдяки золотим прикрасам, заробленим в молодості у наймах та зданим під час голодомору до «торгсину».

*Врятовані діти: Сергій, Любов, Василь, Марфа, Петро, Яків.
1990-ті роки. Фото М. Кононенка.*

Один із головних виконавців акції упокорення українців К.М.Карлсон (сидить посередині) — заступник голови ДПУ УСРР (1924—1934), член спеціальної комісії Молотова «для розробки заходів щодо куркульства». Двічі (в 1932 р. та 1933 р.) «за особливі заслуги перед республікою та нещадну боротьбу з контрреволюцією» представлявся до нагородження орденом Червоного Прапора. 1938 р. причислений до «ворогів народу» і розстріляний. У 1950-х роках реабілітований. Фото 1936 р.

Журналісти московської телекомпанії НТВ Микита Анісімов та Ігор Корчагін готують перший в російському телепросторі сюжет про голодомор в Україні, показаний в авторській програмі Леоніда Парфьонова «Намедни» (невдовзі після того програму було закрито). Біля Пам'ятного знака у місті Валки свідок голодомору Тетяна Євламніївна Педан. 2003 р., листопад. Фото Т. Поліщук.

У харківському парку імені Артема (на місці колишнього Кирило-Мєфодіївського православного кладовища по вулиці Плєханівській, 128) працівники фірми «Гєя», які збиралися зводити культурний центр на місці недобуду заводу імені Малишева, натрапили на поховання жертв голодомору. Людські останки знаходилися в землі без трун, хаотично, почасти — вниз головою. В похованні знайдені дитячі останки. 2004 р. Фото Л. Логвинєнка.

*Пам'ятний знак репресованим кобзарям, споруджений у Харкові на пожертви громадян та відкритий 14 жовтня 1997 р. Автори проекту Валерій Бондар, Олександр Шауліс, Василь Семенюк, архітектор Олександр Морус.
Фото В. Бойчука.*

Керамічна скульптура Заслуженого майстра народної творчості України Бориса Цибульника.

Один з ініціаторів спорудження пам'ятника загиблим кобзарям Кость Черемський — бандурист, автор наукової праці з історії нищення кобзарства, засновник фонду національно-культурних ініціатив ім. Гната Хоткевича.

*Хрест пам'яті жертв
голодомору, встановлений
у Молодіжному парку
м. Харкова. Фото 1990 р.*

*Упорядник цієї книги Тамара Поліщук (праворуч) та член Ради
Асоціації дослідників голодоморів в Україні Олександра Веселова біля
Пам'ятного знака жертвам голодомору на Михайлівській площі
в Києві. Листопад 2003 р.*

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

ЗВЕРНЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ УЧАСНИКІВ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАСІДАННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ШОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 РОКІВ

*15 травня 2003 року**

Ми, учасники спеціального засідання Верховної Ради України, керуючись ідеалами гуманізму і соціальної справедливості, відстоюючи права людини і громадянина з позицій загальнолюдських цінностей, звертаємося до Українського народу — громадян України усіх національностей у рік трагічної дати у нашій історії — 70-річчя голодомору, організованого сталінським тоталітарним режимом.

Вітчизняна і міжнародна громадськість відзначають 70-ті роковини української національної катастрофи, коли, певно, вперше в історії людства конфіскація продовольства була застосована державою як зброя масового знищення її власного населення з політичною метою. Голодомор 1932—1933 років, що став нелюдським засобом ліквідації мільйонів українців, є підтвердженням злочинної суті тодішньої влади.

Жорстоке вилучення урожаю 1932 року і вивезення його за межі України, конфіскація у кожній селянській родині усіх продуктів харчування, руйнування святинь і храмів, масові репресії української інтелігенції та духовенства — все це спрямовувалося на підрич національного духу українства, викорінення його еліти, ліквідацію економічної незалежності селянства.

Тотальне винищення мільйонів українських хліборобів штучним голодом стало свідомою терористичною акцією політичної системи сталінізму. Порушено соціальні основи української нації, її вікові традиції, підірвано духовну культуру і унікальну етнічну самобутність. Трагедія голодомору 1932—1933 років в Україні впродовж багатьох десятиліть не просто замовчувалася, а й офіційно заперечувалася державною правлячою верхівкою СРСР. Її причини, характер, механізм організації і масштаби ретельно приховувалися не тільки від міжнародного співтовариства, а й від кількох поколінь наших співвітчизників. Та спроби навіки замовчати і поховати у плині історичного часу правду про голодомор 1932—1933 років виявилися марними. Про цю Катастрофу України ще з 1933 років писали на Заході. Конгрес США у 1988 році офіційно визнав голодомор 1932—1933 років гено-

* Газ. «Урядовий кур'єр». — 2003. — 29 травня.

цидом українського народу, тоді ж це зробила Міжнародна комісія юристів.

Щодо громадян України, то для них істина про події 1932—1933 років стала відкриватися напередодні розпаду СРСР. Саме тоді був покладений початок прориву в офіційному замовчуванні цих трагічних фактів історії.

Сьогодні можна з упевненістю твердити, що перші слова правди про голодомор 1932—1933 років відіграли помітну роль у національному відродженні, стали одним з важливих чинників здобуття незалежної України.

Разом з тим ми вважаємо, що в умовах незалежної України страхітливу правду про ті роки має офіційно оприлюднити держава, оскільки голодомор 1932—1933 років був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду.

Ми, учасники спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року, чинимо це сьогодні, визнаючи голодомор 1932—1933 років актом геноциду українського народу за диявольським задумом сталінського режиму.

Ми вважаємо, що кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, є важливим чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшиного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини — правом на життя.

Розглянувши питання про голодомор як акцію геноциду на спеціальному засіданні Верховної Ради України, ми певною мірою виконали свій громадянський, патріотичний обов'язок перед нашою мільйонів людей, перед підростаючим поколінням.

Разом з тим ми глибоко усвідомлюємо, що лише після надання офіційної — на найвищому державному рівні і від імені усіх гілок влади в Україні належної політико-правової оцінки такій соціальній Катастрофі в історії нашої Вітчизни, якою був голодомор 1932—1933 років, доведення факту цього голодомору як геноциду українського народу до світової громадськості — лише після цього ми можемо називатися повноцінною цивілізованою Нацією.

Не забуваймо минулого в ім'я майбутнього!

МОЛИТВА ЗА УБІЄННИХ ГОЛОДОМ*

Хто се? Чий голос щоночі просить: «Хлібця! Хлібчика дай! Мамо, матусю, ненечко! Крихітку хлібця». Хто водить за мною запалими очима-криницями, очима, у які перелилися всі страждання, муки й скорботи роду людського і розпинає душу мою на хресті всевишньої печалі? Чий же це мільйонногосий стогін у мені? Хто щоночі будить, стогне, квилить, плаче і веде у холодну ріку, де розлилися не води, а сльози мого народу? У ній ні дна, ні берегів...

І знову вони йдуть щодня, щоднини, щоночі, мільйони тіней, мільйони очей, просять небесним Чумацьким шляхом і повертають до мого серця... Ідуть українські Варвари-великомучениці, пригортають до грудей немовлят босоногі Богородиці в домотканих сорочках, пливають Марії-Оранти, святі Покрови роду нашого. Василі, Івани, Петри, янголи крізь мене летять. Лишають білий крик, білий зойк білих крил, що сходять у мені чорною-пречорною мукою.

Ідуть з осінніх боліт, із снігових заметів, із весняних дібров у білих розвеснених садах, на всіяних кульбабою лугах падають. Чи ж то я, чи моя пам'ять, а чи душа летить у ту весну і квилить — голосить у Всесвіт? Кричу до мовчазного з разками пташиних ключів неба, до білих садів, схожих на велетенські мари, здіймаю руки до місяця, схожого на вогник воскової поминальної свічі, закликаю землю, на якій дотлівають свічі людського життя. Мільйони погаслих свічок...

Небо! Поможі! Дай манни небесної нагодувати помираючих! Саде! Сотвори диво! Плоду дай помираючим! Місяцю! Сили дай помираючим! Земле! Жита дай, гречки дай, проса дай не в липні, а у весняну пору дай!

Господи! Вседержителю наш! Чи ж ти осліп від горя і людських гріхів! Поглянь — червона орда знову жниве на моїй землі. Глянь на ті покоси! Таких жнив, такого жнива світ не знав від сотворення, таких покосів іще не бачили ні Земля, ні Небо. Подивись на те різно-трав'я, на квіт, на пуп'янки, на... Господи! Невже і там, у Твоєму раю, є Україна, яку заселяєш віднині святими душами?!

Сину Божий! Псує Христе! Спасителю наш! Порятуй від голодної смерті народ мій, у якого дика сарана забрала все до зернини! Ти ж умів двома рибинами і п'ятьма хлібинами нагодувати п'ять тисяч. Сотвори диво — нагодує. Порятуй!

* Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932-1933. — К., 2003. — С. 347-349.

Богородице! Матір наша небесна! Свята Покрово покровителька люду святоруського! Куди ж ви всі відійшли? Чого ж залишили мою землю і нарід мій на поталу червоних дияволів? Чи ж не бачите, що вони доточують кров із могутнього українського дерева? Чи ж не бачите криниці, повної українських сліз? Чи ж не бачите, що то не Україна вже, а велетенська могила? Де ж ви, сили небесні?

І стояла Вона осліпла від горя, обдерта, сива, напівблаженна, мукою підпирала небо, моторошно роззиралася, Мати-Україна, на велетенському хресті розп'ята, й вишпитувала: «Дітоньки мої! Заждїть! Ось квасок, петрушичка зійдуть. Вже ген зозуля масличко колотить, вже ген жита зеленіють, сади біліють. Півани, Марії, Тараси! Стривайте! Зачекайте! Куди ж ви? Як же я без вас?»

Ганно! Ганно! Блаженна Ганно! Стеряна Ганно! Дитя в казані зварила і, як вовчиця, рвала його зубами і вила, вила, вила, аж холонули далекі світи ...

Прости, небо! Прости, земле! Простїть, зорі! Всі сили земні і небесні, простїть муку і божевїлля мого народу! Ту моторошну дику ніч, усі жахи, не бачені від створення світу, простїть!

Нема. Зотїли. Від'ячали ключами у небо. Лише цюночі й донині крізь мене скриплять вози, як віко домовини, і цюночі везуть їх у могилиники. І цюночі чую, як оплакують ті велетенські могили лише солов'ї та зозулі, білий квіт садів та цвинтарні бузки, плачуть молоді трави, стонуть жита. І ридма ридують зорі, летять у ніч і гаснуть над спорожнїлими хатами.

І цювесни у Великодню ніч, як забує зело, спалахнуть цвітом сади, як зійде місяць і вистойтєся у ставках та криницях вода, як вмовкне лихо, приходять з небес три жони святї: Київська Русь, козачка Сїч і соборна чорнобильська Україна. Розстеляють домоткані обрусї уздовж Днїпра помїж трав та зїлля, ставлять полив'яні миски з коливом, варениками, кулішем, галушками, узваром, медами. Засвїчують поминальні свїчі. Тодї дзвонять дзвони Десятинної церкви, Михайлівського Золотоверхого монастиря, козацького Межигірського, Пирогощи і звучить сивий голос посивїлої від горя землі:

«Ходи до мене, роде мій, вечеряти! Марії, Ганни, Уляни, Мокрини, Соломії, Уласи, Палагни, Пилипи, Андрїї, Василечки, Грицики, Катрусї, покїрно прощу до святої вечерї. Пригощайся, причащайся, роде мій скорботний! Дїти — мої квіти викошенї! Ключ мій журавлинний на рїдній землі підстрелений! Муко моя довїчна! Скорбото моя всевшиня!»

І пливуть Чумацьким шляхом білі тїні з білої небесної України й сїдають до поминальної вечерї.

«Як там тобі, родино наша, на тїй небесній Україні? — допитуєтьсє сивий голос. — Чи ж ростуть і там тополї, мальви, калина? Чи ж білі у вас хати? Як сїтьсє, женивуетьсє, чумакуєтьсє, бондарюєтьсє як? Чи ж є вечорниці, реготи по хуторах і левадах? Чи ж зару-

чини і хрестини, чи ж радість є? Мабуть, це все до вас пішло, бо на земній Україні ні сміху, ні радощів, ні пісень. Лише квітує погибель, лише регоче лихо, лише жнивує горе на чорнобильській межі».

Роде наш небесний! Народі Божий неоплаканий! Лики неціловані, руки неперехрещені! Душі рідні перед господніми воротами не поблагословлені!

Прости, народе Божий! Прости цю прокляту землю, цей милий рай, на якому оселився диявол. Усіх нас грішних прости, що мовчали, за упокій твоїй молебнів не справляли, поминальних свічок не світили, обідів за тебе не робили.

І ми покарані за безпам'ятство. І до нас озвалося лихо. Нагородовано і нас смертоносним плодом, горить і над нами лиховісна непогасна свіча. Прости ж нас, роде наш замордований, лише сирію землею зігрітий. Царствіє небесне вам, Душі убієнні!

Господи! Страждання, муки й горе мого народу до Всевишньої скорботи зарахуй, і біди й погибель від землі й народу суцього відведи. Нині, прісно і навіки вічні відведи!

СЛОВНИК-ДОВІДНИК СКОРОЧЕНЬ

- ББО* — безбелковые отеки (безбілкові набряки)
ДОПР, БУПР — Дом предварительного заключения
(Будинок попереднього ув'язнення)
ВКП/б/ — Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
ВЦВК — Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ГПУ, ДПУ — Государственное политическое управление
(Державне політичне управління)
ГУЛАГ — Главное управление исправительно-трудовых лагерей
(Головне управління виправно-трудоових таборів)
загс — записи актів громадського стану
ЗОШ — загальноосвітня школа
КДБ — Комітет Державної Безпеки
КК — Кримінальний Кодекс
КК РСІ — Контрольна комісія Робітничо-селянської інспекції
КНС — Комітет незможних селян
КП/б/У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПУ — Комуністична партія України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
ЛКСМУ — Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
МТС — машинно-тракторна станція
Наркомзем — Народний комісаріат земельних справ
НДІ — Науково-дослідний інститут
НКВД, НКВС — Народный комиссариат внутренних дел
(Народний комісаріат внутрішніх справ)
НК РСІ — Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції
неп — нова економічна політика
НСШ — неповна середня школа
облКК — обласна контрольна комісія
Раднарком, РНК — Рада Народних Комісарів
райКК, РКК — районна контрольна комісія
РСФСР — Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика
СВУ — Спілка Визволення України
СОЗ — товариство спільного обробітку землі
СССР, СРСР — Союз Советских Социалистических Республик
(Союз Радянських Соціалістичних Республік)
СУМ — Спілка Української Молоді
США — Сполучені Штати Америки
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФЗО — фабрично-заводська освіта
ХТЗ — Харківський тракторний завод
ЦВК — Центральний Виконавчий Комітет
ЦК — Центральний Комітет
ЦКК — Центральна контрольна комісія

ЗМІСТ

Володимир Калініченко. Сказати правду. Переднє слово	5
Тамара Поліщук. Душогубство. Від упорядника	11

СВІДЧЕННЯ ЛЮДЕЙ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ГОЛОДОМОР

№1. У великій ямі покійників ніхто не рахував (Т.С. Педан)	27
№2. Виконую волю земляків (М.Ф. Солоненко)	28
№3. Як од сонця трава (П.І. Силка)	32
№4. Коли селяни поверталися з роботи, їх обшукували (К.Ф. Білоконь)	39
№5. Овочі на грядках потовкли автомобілями (О.С. Іванська)	41
№6. На Біломорканалі було краще (М.М. Півнев)	41
№7. Спав сидячи, щоб менше опухати, але це не допомагало (А.В. Костоглодов)	42
№8. Чи хоч вибачення дочекаємося? (Ф.С. Панченко)	44
№9. Тьотя Мотя пригощала м'ясом із моєї подружки (А.І. Дука)	45
№10. Як я стала перекотиполем (Р.І. Калмикова)	46
№11. Напівживі самі повзли на кладовище (К.Я. Стадник)	48
№12. Після колективізації настали «дурнодні» (О.О. Хлус)	50
№13. Черги із «личаків та домотканих сір'яків» (О.Г. Волков)	52
№14. З людського м'яса робили котлети (О.Т. Довбня)	53
№15. Щоб голодні діти не мучилися, батько їх зарубав (І.К. Товстолузький)	55
№16. Закам'яніло серце тітки Насті (У.А. Слепушенко)	57
№17. Втратив усіх рідних (І.М. Бондаренко)	58
№18. Нас викинули на сніг (П.Д. Яковенко)	58
№19. Неграмотна стара мати — «ворог народу» (Д.О. Дяченко)	60
№20. Як розправлялися з «Вільною шаною» (А.А. Зуб)	62
№21. Врятувало м'ясо дохлої коняки (В.Д. Ажун)	64
№22. Поховали маму, а з нею — п'ятеро дітей і бабусю (К.К. Обідало)	66
№23. Голова колгоспу прожив у нашій хаті все життя (М.П. Проценко)	67
№24. У Бабах зерно переганяли на спирт	68
№25. Заселили людьми з Орловщини (У.М. Передерій)	69
№26. Скрізь нишпорили вивідачі з НКВС (Л.Ю. Рябко)	70
№27. Весною люди стали пастися (Г.С. Зубченко)	70
№28. Пухлих людей скидали під паркани (Л.С. Маслов)	72
№29. Діти Вороніних (В.І. Воїнова)	73
№30. Я була малою і не розуміла, від чого помираю (Н.П. Артеменко)	74
№31. Від голоду загинуло більше, ніж на війні (В.К. Замниvus)	76
№32. Хату віддали переселенцям із Росії, а ми стали бездомними (А.М. Ткаченко)	79
№33. Мертвих і напівживих вкидали у провалля (О.П. Харченко)	81
№34. Лист до Сталіна (С.В. Левченко)	83
№35. Понівечене життя (Т.А. Ніколаєва)	95
№36. Ваня Мохначов та інші (В.Є. Жеребкін)	97
№37. Зберегли корову — врятували себе (І.Г. Кассала)	99
№38. Москва сльозам не повірила (П.В. Опаренко)	100

№39. Рятівні «миндалики» (В.А.Дінабурська)	101
№40. Із сім'ї вижив тільки один (О.С.Александров)	103
№41. Доля розжуркулених (О.В.Корнієнко)	104
№42. Райком наказав вивезти увесь хліб, а батько відмовився (Г.Ф.Архипенко)	113
№43. Матір били, а її кров капала на голову дитини (А.К.Мельник)	115
№44. Забута могила (Н.Є.Бабай)	116
№45. Хліб у дітей відбирала вчителька (В.П.Коняєва)	119
№46. Голодні люди злизували розлите молоко прямо з тротуару (О.І.Марюхна)	123
№47. За зірвані колоски матір ув'язнили на 6 років, батька — на 8. (Г.П.Гливенко)	125
№48. Одна сестра померла, інша — застрелилась (М.Г.Мисецька)	127
№49. Воропаїв хутір (М.П.Приліпко)	129
№50. Півторарічну сестричку покинули біля вокзалу (М.І.Брюханов)	139
№51. На «будовах комунізму» нас вбивали і 'валтували (М.І.Удовиченко)	141
№52. У сім'ї не стало п'ятох (М.Ф.Черниш)	145
№53. Катів теж треба назвати поіменно (Г.Т.Сумець)	145
№54. Ні хутора, ні могил (К.І.Минко)	147
№55. Ніколи не забуду смак коржиків із мерзлого бур'яну (Л.Ф.Татаренко)	148
№56. Селян забирали вночі, і додому вони більше не поверталися (Г.Г.Шмалько)	149
№57. Одних — вислали, інші — померли або втекли (М.Ф.Кириченко)	150
№58. Кого — в колодязь, кого — у погріб (Л.К.Заворотня)	151
№59. Хліб уродив на славу, а в поле йти нікому (М.М.Куксенко)	152
№60. Померлим не було кому закрити очей (М.Г.Зажога)	154
№61. У притулку хворих дітей добивали (М.К.Вергун)	156
№62. Переселенці із Київщини (Г.П.Бридько)	160
№63. ...А селяни обживали Заполяр'я (Г.С.Шило)	161
№64. Ходили чутки, що українську землю залюднять іногородцями (П.Л.Мищенко)	165
№65. Мама міняла ягоди вишні на пшеничні зернини (М.О.Слюсар)	165
№66. Батько сконав у Харкові (Г.Г.Галда)	166
№67. Гріло сонечко, а пухлий з голоду дядько роздирав і їв дохлу кішку (Н.І.Дорошенко)	166
№68. Як запишуть трудовень — дадуть хліба раз на день (О.Я.Ілюха)	167
№69. Матері надгризали пальчики у своїх немовлят (А.М.Гребінник)	168
№70. Зерно забрали люди у шкірянках (В.Р.Вовк)	168
№71. Корову-годувальницю відібрали й зарізали (Г.Н.Гнідий)	169
№72. Треба було казати, що живемо прекрасно (О.Ф.Піднебесний)	170
№73. Спогади про «чорні жнива» (І.М.Кулінич)	171
№74. У столиці теж не жирували (М.А.Лебединський)	191
№75. Жертви людодів — діти (В.І.Калюга)	192
№76. Свої комуністи страшніші від німецьких фашистів (І.Д.Марченко)	193
№77. Покійників відвозили за місто у яри (А.М.Авдієнко)	193

№78. Хліб у залізничному вагоні відбирали міліціонери (І.С.Деркач)	194
№79. Патронатівка (П.П.Ткаченко)	195
№80. Лець не відрізала в невістки шоки (П.М.Горшковоз)	196
№81. Не пожаліли нікого (М.М.Черняк)	197
№82-92. Голод у Люботині та навколишніх селах (О.С.Винник, О.С.Винник, О.О.Юрченко, Д.С.Гиренко, М.А.Степаненко, М.І.Задорожня, К.А.Авраменко, І.М.Гусман, О.Ф.Тимофієнко, М.П.Тимофієнко, М.Я.)	198
№93. «А в советском магазині Сталин выпучил глаза...» (Д.Г.Білоус)	202
№94. Цей світ, як маків цвіт, а довелося покидати... (В.С.Токар)	205
№95. Кобзарська дума про голод (Є.Х.Мовчан)	216
№96. Покинута напризволяще (О.В.Дорошенко)	218
№97. Хлібні крайчики від заробітчан (А.Д.Жовнір)	219
№98. Втрати Хомутівки (М.Я.Лисойван)	219
№99. Труп мами присипали, заматавши в рядно (Г.О.Коваль)	223
№100. Сестру Катю забили людоїди (М.Д.Нерук)	224
№101. Комусь баланда, а мені — хвіст від оселедця (І.Д.Перець)	225
№102. За глечик молока дитині відрубали руки (Г.І.Дорошенко)	226
№103. Золоті хрестики в обмін на життя (С.Т.Кононенко)	226
№104. Моргі і кладовища працювали цілодобово (В.М.Моїсєєв)	229

ДИПЛОМАТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Іноземні джерела про голод в Україні	233
--	-----

ДОСЛІДЖЕННЯ

Микола Беляєв Богодухівський мартиролог	266
Костянтин Черемський. Репресії щодо традиційних українських співців. Кобзарський з'їзд	337
Єлизавета Яценко. Голодомор 1932—1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки	345
Фотодокументи	397
Замість післямови. Звернення до українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років	407
Катерина Мотрич. Молитва за убійних голодом	409
Словник-довідник скорочень	412

СТОЛИЦЯ ВІДЧАЮ

**Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині
вустами очевидців
Свідчення, коментарі**

*Видання часопису «Березіль»
61002, Харків, 2, вул. Чернишевського, 59.*

*Відповідальний за випуск
В.П. Науменко*

*Редактор — Ю. І. Стадниченко
Комп'ютерний набір і верстка — М.А. Клебанчук
Коректор — В.П. Ростиславова
Дизайн обкладинки — С.В. Брегера*

*Підписано до друку 28.12.2005.
Формат 84x108^{1/32}. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Наклад 1000 прим.
Віддруковано з готових діапозитивів у друкарні
СПД ф.о. Костинський А.В.
Україна, 61024, м. Харків, 24, вул. Лермонтовська, 27.*

Столиця відчаю. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині вустами
очевидців. — Х.: Видання часопису «Березіль», 2006. — 416 с.

ISBN 966-95881-0-3